

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Sanja Šoštarić

**RECEPCIJA KNJIŽEVNOKRITIČKOGA I
ROMANESKNOGA OPUSA PAULA
BOURGETA U FRANCUSKOJ
OD 1881. DO 1914.**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu
FILOZOFSKI FAKULTET

Sanja Šoštarić

**RECEPCIJA KNJIŽEVNOKRITIČKOGA I
ROMANESKNOGA OPUSA PAULA
BOURGETA U FRANCUSKOJ
OD 1881. DO 1914.**

DOKTORSKI RAD

Mentor:
dr. sc. Cvijeta Pavlović, izv. prof.

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sanja Šoštarić

**RECEPTION OF PAUL BOURGET'S
LITERARY-CRITICAL AND NOVELISTIC
OEUVRE IN FRANCE FROM
1881 TO 1914**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Cvijeta Pavlović, PhD, associate professor

Zagreb, 2016

PODACI O MENTORU

Cvijeta Pavlović rođena je u Zagrebu 1970. g. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je komparativnu književnost, francuski jezik i književnost i bibliotekarstvo 1994. g. Magistrirala je 1999. na temi *Šenoini prijevodi s francuskoga jezika*, a doktorirala 2003. g. na temi *Pripovjedni postupci Šenoine epske poezije*. Od 1995. g. zaposlena je na Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta gdje je sada izvanredna profesorica na Katedri za komparativnu povijest hrvatske književnosti. Izvodi kolegije iz opće povijesti književnosti i poredbene povijesti hrvatske književnosti na preddiplomskom, diplomskom i poslijediplomskom studiju.

Znanstveno joj je djelovanje usmjereno na komparativno proučavanje povijesti hrvatske književnosti s naglaskom na romansko-hrvatskim književnim vezama. Od 2007. g. surađuje na znanstvenom projektu „Europski kontekst hrvatske književnosti“, a 2013. postaje njegova voditeljica. Članica je uredničkoga odbora međunarodnoga znanstvenog časopisa *Poźńanskie Studia Slawistyczne* i uredničkoga odbora *Hrvatske revije*. Suradnica je Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža. Urednica je niza znanstvenih zbornika pod naslovom *Komparativna povijest hrvatske književnosti* (2004.-2014.) te autorica brojnih znanstvenih i stručnih radova i prijevoda. Objavila je sljedeće knjige: *Priča u pjesmi: pripovjedni postupci Šenoine epske poezije* (Zagreb, Disput, 2005.), *Šenoina poetika prevođenja* (Zagreb, Matica hrvatska, 2006.), *Hrvatsko-francuske književne veze: 15 studija* (Zagreb, FF press, 2008.) i *Uvod u klasicizam* (Zagreb, Leykam international, 2012.).

SAŽETAK

Disertacija donosi analizu recepcije književnokritičkoga i romanesknoga opusa Paula Bourgeta u razdoblju između 1881. i 1914. g. Budući da ta tema do sada nije bila predmetom cjelovita književnoznanstvenog istraživanja, cilj je disertacije bio usustaviti postojeća površna i usputna zapažanja o recepciji Bourgetova opusa te temeljito istražiti izvantekstualne i unutartekstualne čimbenike koji su na nju utjecali. Kao teorijsko-metodološko uporište istraživanja poslužile su postavke dvaju komplementarnih pristupa: estetike recepcije škole iz Konstanza na čelu s Hansom Robertom Jaussonom te teorije književnoga polja koju je na temeljima francuske sociologije književnosti formulirao Pierre Bourdieu.

Istraživanje započinje analizom Bourgetova društveno-kulturnog kapitala, na koju se nadovezuje analiza dvaju uzastopnih sinkronijskih isječaka (od 1881. do 1902. i od 1902. do 1914. g.) u kojoj se ukazuje na elemente po kojima Bourgetova djela predstavljaju novinu u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja, utvrđuju se kvantitativni i kvalitativni pokazatelji njihova uspjeha te određuju osobine reprezentativnoga čitatelja. Kako Jaussov i Bourdieuov pristup stavlja naglasak na žanr kao element koji usmjerava čitanje i čiji simbolički i ekonomski kapital određuje piščevu poziciju u književnome polju, Bourgetova djela izabrana za istraživanje (dvije zbirke književnih kritika i osam romana) prvo su žanrovski određena kao „psihološka književna kritika“, „psihološki roman“ i „roman s tezom“, a potom je proučen njihov odnos prema ostalim književnokritičkim i romanesknim žanrovima u književnome polju i u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja.

Zbog potrebe da se sinkronijski pristup upotpuni dijakronijskim, u drugom dijelu disertacije nakon osvrta na recepciju Bourgetova opusa od Prvoga svjetskog rata do danas i određivanja čimbenika koji su na nju utjecali slijedi analiza mjesta koje Bourget zauzima u povijestima i udžbenicima francuske književnosti, a potom i analiza recepcije njegova opusa u Hrvatskoj. U zaključnom se dijelu disertacije sažimaju rezultati istraživanja i ukazuje na elemente koji govore o njegovoj relevantnosti: Bourget je dobro pozicioniran kako u književnome polju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće tako i u francuskome književnom kanonu; obnovio je tradiciju francuskoga psihološkoga romana i među prvima kritički promišljao pozitivizam, scijentizam i naturalizam; pokazao je veliko zanimanje za temu utjecaja književnoga djela na čitatelja; objavljivanje njegovih djela pratili su brojni prikazi, članci i polemike itd. Jednako tako, u

zaključku se ističe da Bourgetov opus predstavlja poticajnu građu za književnoznanstvena istraživanja utemeljena na suvremenim promišljanjima o antimodernizmu i angažiranoj književnosti.

Ključne riječi: Paul Bourget, estetika recepcije, teorija književnoga polja, psihološka književna kritika, psihološki roman, roman s tezom, književni kanon

SUMMARY

The dissertation analyzes the reception of Paul Bourget's literary-critical and novelistic oeuvre in the period between 1881 and 1914, that is, since the publication of his first critical essays in the magazine *La Nouvelle Revue* to the publication of his novel *Le Démon de midi*. Since this theme has not been the subject of a comprehensive literary-scientific research until now, the goal of the dissertation was to systematize the existing superficial and incidental literary observations about the reception of Bourget's works and thoroughly investigate the textual and extratextual factors that had influenced it.

After the introductory part, which outlines the structure and objectives of the dissertation, follows a chapter which determines the theoretical and methodological foundations of the research, which are: the aesthetics of reception of the Constance School led by Hans Robert Jauss, and the theory of literary field formulated by Pierre Bourdieu following the ideas of French sociology of literature. In his critical approach Jauss puts the reader and the dialogic character of the literary work in the foreground as well as its openness to different readings determined by the horizon of expectations. As the reader had somehow remained abstract in the aesthetics of reception, Jauss emphasized the need to expand and complement his approach with historical and economic elements. Therefore, in this dissertation Jauss's ideas are complemented with elements of Bourdieu's theory of literary field which emphasizes the social, political, ideological, and other factors that influence the reception of literary works. Bourdieu's literary field is defined as independent - possessing its own laws and rules of social consecration, and as dynamic - changing under the influence of other fields and its own inner conflicts.

The third chapter of the dissertation, which represents a link between the two introductory chapters and the central chapter of the dissertation which explores the reception of Bourget's literary-critical and novelistic works, is dedicated to the analysis of Bourget's initial and acquired social and cultural capital in the period from his childhood to the moment when he published his first collection of poems in 1875 and entered the literary field. The analysis has shown that Bourget had succeeded to use well his initial capital (his highly-educated bourgeois origin, good education, friendships made during his education) and enriched it thanks to the cooperation with reputable journals and to the support of religious and political institutions and salons.

The fourth chapter analyzes the reception of two Bourget's collections of literary criticism: *Essais de psychologie contemporaine* (1883) and *Nouveaux essais de psychologie contemporaine* (1885). Following Jauss's theses that genre is a basis for determining the novelty of a literary work and the reception pattern which will guide its reading, in genre terms Bourget's *Essais* are characterized as "psychological literary criticism", and their novelty is pointed out as compared to Sainte-Beuve's and Taine's criticism. The study of the reception of *Essais* focuses on the following elements: analysis of paratexts, selecting the elements which characterize *Essais* as novelty in the field of literature in the 1880s, establishing quantitative and qualitative factors of their success, and determining characteristics of a representative reader. The research is based on the materials collected from newspapers, magazines and books which are chronologically classified. In accordance with the ideas of aesthetics of reception, most attention was paid to texts written by literary critics and journalists immediately after the publication of *Essais* and from which, in the absence of the so-called personal testimonies of the ordinary readers, the reception of his works with the first audience had to be discerned.

The fifth chapter of the dissertation is devoted to the study of the reception of Bourget's novelistic works. It analyzes two successive synchronic fragments, or literary fields, whose border is 1902, the year of publication of Bourget's first thesis novel, and the death of Emile Zola, his main literary rival. The research focuses on the reception of two genre-wise different groups of Bourget's novels: the first, the psychological novels with the themes of fashionable Parisian society (*Cruelle énigme*, 1885; *Un Crime d'amour*, 1886; *Mensonges*, 1887), and the second, the thesis novels (*L'Étape*, 1902; *Un divorce*, 1904; *L'Émigré*, 1907; *Le Démon de midi*, 1914). Special attention has been paid to the novel *Le Disciple* (1889) because it is the most successful Bourget's work which combines elements of a psychological novel and thesis novel and links them together.

While the analysis of the reception of Bourget's first novels has shown that these works had represented a novelty compared to the naturalistic novels, *Le Disciple* and the thesis novels had represented a novelty compared to Bourget's previous works. The novel *Le Disciple*, in fact, with the thesis about the moral responsibility of the writer put into the foreground the idea of the important social function of literature, and changed the widely spread image of Bourget as the author of psychological novels about idly fashionable society indifferent to the real world.

In addition to the problems of literary genre and novelty, the research of the reception of Bourget's novels has also included the analysis of paratextual elements, the reaction of the first audience, quantitative and qualitative factors of success and the characteristics of their representative readers. Furthermore, the analysis of Bourget's development and progress in the literary field has revealed the factors which had favorably influenced the reception of Bourget's works and placed him on the dominant pole of the literary field at the beginning of the 20th century. After the First World War the readers' attitude to Bourget's work had greatly changed, so the end of the fifth chapter of the dissertation discusses the factors that induced the process of weakening of Bourget's position in the literary field and led to a decline of popular interest in his literary work.

The sixth chapter of the dissertation analyzes the place Bourget has had in textbooks and histories of French literature. The study has shown that in each of the thirty analyzed works there is at least a fragment and often a whole chapter on Bourget. Since literature textbooks have a task to evaluate literary production and pass on literary heritage, and since histories of literature are an essential part of teaching literature and, moreover, an instance of consecration, it can be concluded that Bourget undoubtedly constitutes part of the French literary canon and national heritage. Besides, the research of the reception of Bourget's works in Europe, particularly in Croatia, which is discussed in the seventh chapter of the dissertation, indicates that Bourget is a writer who also constitutes part of the European literary heritage.

The final section of the dissertation summarizes the results of the research and points to elements that speak about its relevance: thanks to Bourget's solid symbolic and economic capital he is highly positioned both in the literary field in the late 19th and early 20th centuries, and in the French literary canon; his great contribution lies in his initiating the renewal of the tradition of the French psychological novel, he was among the first who critically contemplated positivism, scientism and naturalism; he showed great interest in the theme of literary reception, or the influence of literary work on the reader; the publication of his works had always been accompanied by numerous reviews and articles, and very often with lively polemics. Furthermore, the dissertation points out the superficiality and incompleteness of certain views about Bourget which have become deeply inveterated in literary criticism and historiography during the second half of the 20th century. The claims

and arguments that Bourget was a bad novelist and a rigid reactionary, and the writer in whose work there are two opposite phases, are conclusively refuted in this dissertation by pointing to the complexity and a certain continuity of Bourget poetics and worldview. The dissertation also stresses Bourget's contemporariness: his oeuvre represents stimulating material for literary and scholarly research based on contemporary anti-modernist ideas and new considerations of engaged literature, and because of its documentary value his oeuvre could be particularly interesting to those who study the history of ideas and mentalities, and thus the dissertation has indeed opened the possibility of some kind of rehabilitation of this almost forgotten writer.

Key words: Paul Bourget, aesthetics of reception, theory of literary field, psychological literary criticism, psychological novel, thesis novel, literary canon

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	5
2. 1. Jaussova estetika recepcije	5
2. 2. Bourdieuova teorija književnoga polja.....	7
3. BOURGETOV DRUŠTVENO-KULTURNI KAPITAL	11
3. 1. Bourgetov početni društveno-kulturni kapital	12
3. 2. Bourgetov stečeni društveno-kulturni kapital	14
3. 2. 1. Tisak.....	15
3. 2. 2. Saloni.....	18
3. 2. 3. Religijsko-političke strukture.....	24
3. 3. Bourgetov društveno-kulturni kapital – zaključna razmatranja	25
4. RECEPCIJA BOURGETOVA KNJIŽEVNOKRITIČKOGA OPUSA.....	27
4. 1. Problem žanra: eseji ili književna kritika	27
4. 2. Bourgetovi prethodnici: Sainte-Beuve i Taine	31
4. 3. Bourgetovi <i>Eseji</i> i <i>Novi eseji iz suvremene psihologije</i>	34
4. 3. 1. Predgovori <i>Esejima</i>	36
4. 3. 2. Ključni pojmovi <i>Eseja</i>	38
4. 3. 3. Osobine Bourgetova književnokritičkoga pristupa.....	41
4. 3. 4. Recepcija Bourgetovih <i>Eseja</i> kod „prve publike“	52
4. 3. 4. 1. Recepcija <i>Eseja</i> 1883.-1886.	52
4. 3. 4. 2. Recepcija <i>Eseja</i> 1886.-1899.	59
4. 3. 5. Pokazatelji uspjeha <i>Eseja</i>	70
4. 3. 6. Reprezentativni čitatelj <i>Eseja</i>	71
4. 3. 7. <i>Eseji</i> i pesimizam	74
4. 3. 8. Recepcija <i>Eseja</i> u periodici i knjigama 1899.-1935.	86
4. 4. Recepcija <i>Eseja</i> – zaključna razmatranja.....	89
5. RECEPCIJA BOURGETOVA ROMANESKNOGA OPUSA	106
5. 1. Književno polje 1881.-1902.	106
5. 2. Bourgetovi psihološki romani	115
5. 2. 1. Zolini i Bourgetovi paratekstualni elementi	117
5. 2. 2. Bourgetovi psihološki romani kao novina u književnom polju 1880-ih	123
5. 2. 3. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana kod „prve publike“	130

5. 2. 3. 1. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana 1885.-1887.	130
5. 2. 3. 2. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana 1887.-1902.	138
5. 2. 4. Pokazatelji uspjeha Bourgetovih psiholoških romana	149
5. 2. 5. Reprezentativni čitatelj Bourgetovih psiholoških romana	152
5. 2. 6. Optužbe za pesimizam, snobizam i nemoral	164
5. 2. 7. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana – zaključna razmatranja	170
5. 3. Bourgetov roman <i>Učenik</i>	173
5. 3. 1. Recepcija <i>Učenika</i> 1889.-1902.	174
5. 3. 2. Pokazatelji uspjeha <i>Učenika</i>	184
5. 3. 3. Reprezentativni čitatelj <i>Učenika</i>	193
5. 4. Bourgetov položaj u književnom polju 1881.-1902.	193
5. 4. 1. Opći i posebni čimbenici Bourgetova uspjeha	194
5. 4. 2. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana i <i>Učenika</i> – zaključna razmatranja ...	214
5. 4. 3. Bourgetov put prema konverziji	215
5. 5. Književno polje 1902.-1914.	218
5. 6. Bourgetovi romani s tezom	224
5. 6. 1. Recepcija Bourgetovih romana s tezom kod „prve publike“ 1902.-1914.	230
5. 6. 2. Pokazatelji uspjeha Bourgetovih romana s tezom	238
5. 6. 3. Reprezentativni čitatelj Bourgetovih romana s tezom	245
5. 6. 4. Recepcija Bourgetovih romana s tezom u knjigama 1904.-1940.	249
5. 6. 5. Bourgetovi romani s tezom – zaključna razmatranja	254
5. 7. Recepcija Bourgetova opusa nakon Prvoga svjetskog rata	256
6. RECEPCIJA BOURGETOVA OPUSA U UDŽBENICIMA I POVIJESTIMA	
FRANCUSKE KNJIŽEVNOSTI	267
6. 1. Književni kanon	267
6. 2. Pozicioniranje Bourgeta u povijestima i udžbenicima francuske književnosti	268
6. 3. Recepcija Bourgetova opusa u udžbenicima i povijestima francuske književnosti – zaključna razmatranja	272
7. RECEPCIJA BOURGETOVA OPUSA U HRVATSKOJ	274
8. ZAKLJUČAK	287
9. BIBLIOGRAFIJA	297
9. 1. Bibliografija Bourgetovih djela korištenih u disertaciji	297
9. 2. Bibliografija ostalih radova korištenih u disertaciji	298
10. ŽIVOTOPIS	329

1. UVOD

Francuski književnik Paul Bourget (1852.-1935.) za života je bio popularan i cijenjen autor, da bi nakon smrti pao u gotovo potpuni zaborav. O promjeni recepcije njegova opusa svjedoči podatak da su tijekom proteklih pedesetak godina njegova djela – s izuzetkom romana *Le Disciple* (*Učenik*) – vrlo rijetko tiskana¹, a ozbiljnije književnoznanstveno zanimanje za njegov opus pokazao je samo Michel Mansuy koji je 1960. g. objavio svoju disertaciju *Un moderne, Paul Bourget: de l'enfance au 'Disciple'*.² Premda su do 1950-ih pojedini vidovi Bourgetova opusa bili predmetom književnoznanstvenih istraživanja, nijedno od njih nije sustavno proučilo njegovu recepciju. Stoga je cilj ovoga rada usustaviti dosadašnja zapažanja o recepciji Bourgetova književnokritičkoga i romanesknoga opusa te temeljito istražiti čimbenike koji su na nju utjecali i koji su odredili Bourgetov položaj kako u polju francuske književnosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, tako i u francuskome – a dijelom i u europskome – književnom kanonu.

Na početku rada uspostavljen je teorijsko-metodološki okvir istraživanja koji čine dva komplementarna pristupa: estetika recepcije u kojoj se težište stavlja na čitatelja i teorija književnoga polja kao dinamične strukture u kojoj se sukobljavaju konkurentske književne struje i škole. Pored radova Hansa Roberta Jaussa i Pierrea Bourdieua, utemeljitelja navedenih književnoteorijskih pristupa, u istraživanju su se korisnima pokazali i radovi njihovih sljedbenika – Wolfganga Isera, Christophea Charlea, Rémyja Pontona, Gisèle Sapiro i dr.

Nakon teorijskog uvoda slijedi poglavlje u kojem se na temelju biografskih podataka o Bourgetovu djetinjstvu i mladosti određuje pišчев tzv. početni kapital, odnosno kulturni i društveni kapital koji je posjedovao prije nego što je 1875. g., objavivši prvu zbirku pjesama, ušao u polje francuske književnosti. U nastavku poglavlja analiziraju se elementi koji su usmjeravali Bourgetovo kretanje u književnom polju i utjecali na povećanje njegova početnog

¹ Prema podacima iz elektroničkog kataloga *Bibliothèque nationale de France*, u proteklih 50 godina objavljena su sljedeća Bourgetova djela: *Le Disciple* (*Učenik*) 1994., 2006., 2010.; *Essais de psychologie contemporaine* (*Eseji iz suvremene psihologije*) 1993.; *Voyageuses: nouvelles* (*Putnice: novele*) 2006.; *Sensations d'Italie* (*Dojmovi iz Italije*) 1992. g.

U radu će zbog praktičnih razloga naslovi Bourgetovih djela biti prevedeni i korišteni u hrvatskom prijevodu. Ostali književni naslovi navodit će se na hrvatskom samo ako ta djela postoje u prijevodu u fondu hrvatskih knjižnica.

² U ovom će se radu koristiti 2. izdanje Mansuyjeve knjige, objavljeno 1961. g. (Mansuy, Michel: *Un moderne, Paul Bourget: de l'enfance au 'Disciple'*, Besançon, Imprimerie Jacques et Dermontrond, 1961.)

kapitala: odustajanje od poezije zbog etabliranosti Parnasovaca koji su mladim pjesnicima zapriječili put do dominantne pozicije u književnom polju; suradnja s uglednim časopisima *Revue des Deux Mondes* i *La Nouvelle Revue*; podrška salona Mme Adam i Mme Cahen; povezivanje s antinaturalistički orijentiranim romanopiscima – tzv. psiholozima – koje su podupirale religijske i političke strukture; poznanstvo s Hippolyteom Taineom, vodećom intelektualnom figurom toga razdoblja, koje prerasta u odnos učenik – učitelj.

Iduće je poglavlje posvećeno Bourgetovu književnokritičkome radu, odnosno njegovim zbirkama književnih kritika *Essais de psychologie contemporaine* (*Eseji iz suvremene psihologije*, 1883.) i *Nouveaux essais de psychologie contemporaine* (*Novi eseji iz suvremene psihologije*, 1885.). Polazeći od Jaussove teze da književna vrsta predstavlja podlogu za određivanje novine nekoga djela i recepcijski obrazac koji usmjerava i određuje njegovo čitanje, Bougetovi su *Eseji* žanrovski određeni kao „psihološka književna kritika“, a njihova je novina istaknuta u usporedbi sa Sainte-Beuveovom i Taineovom kritikom te ilustrirana prikazom radova koje su ta trojica kritičara napisala o Stendhalu. Proučavanje recepcije *Eseja* – jednako kao i romana, u kasnijim poglavljima rada – usredotočeno je na analizu parateksta, izdvajanje elemenata po kojima analizirana djela predstavljaju novinu, utvrđivanje kvantitativnih (broj izdanja, naklade, zarada, materijalni status itd.) i kvalitativnih pokazatelja uspjeha (elementi konsekracije, poput članaka i knjiga o Bourgetu, primanja u Akademiju, utjecaja na mlađu generaciju pisaca, dodjele raznih priznanja i počasti itd.) te na određivanje osobina reprezentativnoga čitatelja. Istraživanje se temelji na kronološki razvrstanoj građi prikupljenoj iz novina, časopisa i knjiga, pri čemu je – u skladu s postavkama estetike recepcije – naglasak stavljen na tekstove koje su književni kritičari i novinari napisali neposredno nakon objavljivanja pojedinoga djela i iz kojih se, u nedostatku osobnih svjedočanstava tzv. običnih čitatelja, iščitava recepcija djela kod prve publike.

Nakon poglavlja o Bourgetovu književnokritičkome radu slijede poglavlja o njegovim romanima koji su podijeljeni u dvije skupine: prvu čine psihološki romani s temama iz mondenoga pariškog društva (*Cruelle énigme* – *Okrutna enigma*; *Un Crime d'amour* – *Ljubavni zločin*; *Mensonges* – *Laži*), a drugu romani s tezom (*L'Étape* – *Etapa*; *Un divorce* – *Razvod*; *L'Émigré* – *Emigrant*; *Le Démon de midi* – *Podnevni demon*). Posebna je pozornost posvećena romanu *Učenik* zato što je riječ o najuspješnijem Bourgetovu djelu koje spajajući elemente psihološkoga romana i romana s tezom povezuje dvije navedene skupine.

Istraživanje je obuhvatilo Bourgetovu književnu kritiku i romane jer su ti žanrovi bili presudni u gradbi piščeva kanonskoga statusa, a analiza recepcije izabranoga opusa usmjerena je na razdoblje između početka objavljivanja *Eseja* u časopisu *La Nouvelle Revue* (1881.) i tiskanja romana *Podnevni demon* (1914.). Zbog dinamike književnoga polja, to je razdoblje valjalo podijeliti na dva sinkronijska isječka čiju granicu čini 1902. – godina Zoline smrti i objavljivanja prvog Bourgetova romana s tezom. U oba se isječka težište stavlja na pozicioniranje Bourgetovih romana u odnosu na ostale romaneskne podvrste (idealistički i naturalistički roman, roman običaja, roman-feljton i ruralni roman) kao i na pozicioniranje romana u odnosu na poeziju i dramu. Analizom sinkronijskih isječaka ukazuje se na izvantekstualne i unutartekstualne čimbenike koji su Bourgeta postupno doveli do dominantnoga položaja u književnome polju.

U poglavljima koja obuhvaćaju razdoblje između 1881. i 1902. g. naglasak se stavlja na opoziciju psihološkog i naturalističkog romana pri čemu se analiziraju opći čimbenici uspjeha – koji su išli u prilog svim onovremenim romanopiscima (poput veće dostupnosti knjiga i povećanja broja čitatelja te rasta popularnosti romana), a potom i posebni čimbenici – koji su povoljno utjecali na recepciju upravo Bourgetovih romana (poput piščeva dobrog početnog društveno-kulturnog kapitala i podrške antinaturalističke elite iz kulturnih, političkih i vjerskih krugova).

U poglavlju posvećenom Bourgetovim romanima s tezom proučava se književno polje na početku 20. stoljeća u kojem četvorica psihologa – Bourget, France, Loti i Barrès – zauzimaju dominantnu poziciju. U analizi recepcije Bourgetovih romana objavljenih u tom razdoblju ukazuje se na povezanost između ideološkoga svjetonazora autora članaka i njihova vrijednosnoga suda o prikazanim romanima: pozitivne kritike uglavnom pišu autori desne, a negativne autori lijeve orijentacije. Premda razdoblje između dva rata – koje predstavlja sljedeći sinkronijski isječak – nije bilo predmetom pomnijega istraživanja, u njemu se i na temelju površnoga uvida uočavaju značajne promjene u Bourgetovoj poziciji u književnome polju: zanimanje za njegov opus postupno pada, a mlađa generacija romanopisaca – okupljena oko *La Nouvelle Revue française* – penje se na dominantnu poziciju. Pored rata i smjene generacija na lošiju su recepciju Bourgetovih djela utjecali i drugi čimbenici: njegova krutost u obrani tradicionalističkih ideja, ograničavanje interpretacijske slobode čitatelja, pojava novog oblika psihološkog romana, slabljenje moći književnosti, razvoj novih medija itd.

Nakon poglavlja u kojima se proučavaju dva sinkronijska isječka francuske književnosti i određuju kvantitativni i kvalitativni parametri Bourgetova uspjeha kod tzv. prve publike i analiziraju razlozi pada zanimanja čitatelja za njegova djela nakon Prvoga svjetskog rata, slijedi poglavlje u kojem se istražuje mjesto koje Bourget zauzima u francuskome književnom kanonu. Analiza tridesetak povijesti i udžbenika francuske književnosti pokazuje da je Bourget još za života postao dio francuskoga školskog programa i nacionalne književne baštine, te da je taj vid konsekracije zadržao do danas. Štoviše, pretraživanje elektroničkih kataloga europskih knjižnica i filmskih baza podataka, kao i istraživanje recepcije Bourgetovih djela u Hrvatskoj – kojem je posvećeno zadnje poglavlje rada – pokazuje da je riječ o opusu koji predstavlja i dio europske kulturne baštine.

U zaključnom se poglavlju sažimaju rezultati istraživanja recepcije Bourgetova književnokritičkoga i romanesknoga opusa i ukazuje na relevantnost teme disertacije. Istraživanje, naime, pokazuje da je objavljivanje Bourgetovih djela bilo popraćeno brojnim prikazima i člancima, a često i dugim i žestokim polemikama. Osim toga, malobrojna ali dojmljiva osobna svjedočanstva prvih čitatelja govore o snažnom utjecaju tih djela na mladu publiku. O Bourgetovu simboličkom kapitalu svjedoči i objavljivanje više od dvadeset knjiga o njegovu životu i radu kao i brojni prijevodi njegovih djela ne druge jezike. Istraživanjem se, dakle, dokazuje da je riječ o autoru koji je dobro pozicioniran i u kanonu i u književnome polju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Jednako tako, ukazuje se na površnost i nepotpunost određenih stajališta o Bourgetu koja su se uvriježila u književnoj kritici i historiografiji tijekom druge polovice 20. stoljeća. Tvrdnje da je riječ o lošem romanopiscu i krutom reakcionaru te o piscu u čijem radu postoje dvije oprečne faze pobijaju se ukazivanjem kako na slojevitost tako i na određeni kontinuitet Bourgetove poetike i svjetonazora. Rad ukazuje i na Bourgetovu aktualnost – njegov opus s jedne strane predstavlja poticajnu građu za književnoznanstvena istraživanja utemeljena na suvremenim antimodernističkim postavkama te na novim promišljanjima angažirane književnosti, a s druge strane zbog svoje dokumentarne vrijednosti nudi zanimljivu građu za proučavanje povijesti ideja i mentaliteta – i time otvara mogućnost svojevrsne rehabilitacije ovoga gotovo zaboravljenog pisca.

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Za analizu recepcije Bourgetova književnokritičkoga i romanesknoga opusa poslužit će postavke estetike recepcije tzv. škole iz Konstanza čiji je ključni tekst nastupno predavanje Hansa Roberta Jausa održano 1967. g. te teorija književnoga polja koju je početkom 1990-ih oblikovao Pierre Bourdieu.

2. 1. Jaussova estetika recepcije

U predavanju naslovljenom *Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti*³ Jaus iznosi mišljenje da se povijest književnosti temelji na povijesti autora i djela, a sustavno prešućuje čitatelja⁴, odnosno zanemaruje dijaloški karakter književnoga djela koje „nije predmet koji postoji sam za sebe i koji svakom promatraču u svako doba pruža isti izgled“, nego „partitura koja se naslanja na uvijek obnavljane rezonancije čitanja koje će izbaviti tekst iz materije riječi te ga dovesti do njegova aktualnog bića“.⁵ Književni je tekst, dakle, otvoren za različita čitanja. Nijedno čitanje nije konačno, ali je njihov broj ipak ograničen jer su određena „repertoarom“ (Iserov termin) ili „obzorom očekivanja“ (Jaussov termin) – „skupom konvencija od kojih se u danom trenutku sastoji kompetencija čitatelja (ili klase čitatelja), sustavom normi koje definiraju povijesni naraštaj“.⁶

³ Jaus, Hans Robert: „Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti“, u: Miroslav Beker: *Suvremene književne teorije*, preveo Benjamin Tolić, Zagreb, Matica hrvatska, 1999., str. 253-272.

⁴ Mislim da ovu Jaussovu tvrdnju dijelom opovrgava tekst Gustavea Lanson – utemeljitelja povijesti književnosti kao znanstvene discipline – *Histoire littéraire et la sociologie*. Lanson je, naime, deset godina nakon prvog izdanja *Histoire de la littérature française* (1894.), na École des Hautes Études na poziv Émilea Durkheima održao predavanje o povijesti književnosti i sociologiji u kojem su razmišljanja o čitatelju itekako prisutna. „Svako je književno djelo društveni fenomen. To je individualni čin, ali društveni čin pojedinca. Temeljni, osnovni karakter književnog djela je da bude komunikacija pojedinca i publike.“, piše Lanson. Par redaka niže nalazi se i Lansonov opis instancije koju će Wolfgang Iser sedamdesetak godine kasnije nazvati „imanentni čitatelj“: „U knjizi uvijek postoje dva čovjeka: autor – i to svatko zna – ali i čitatelj.“ Književno djelo tako u sebi „već sadrži publiku. Slika koju u knjizi duh o sebi daje određena je (...) predodžbom koju taj duh ima o publici za koju se opredijelio“. Publika, drži Lanson, naručuje djelo. Naravno, ne u doslovnom smislu – riječ je o idealnoj publici koju pisac zamišlja pišući djelo. (Lanson, Gustave: „Histoire littéraire et la sociologie“, u: Lanson, Gustave: *Essais de méthode de critique et d'histoire littéraire*, Paris, Hachette, 1965., str. 61-80)

Ako uz prijevode s francuskoga i engleskoga jezika nije naznačeno ime prevoditelja, riječ je o mom prijevodu.

⁵ Jaus, op. cit., bilješka 3, str. 255.

⁶ Compagnon, Antoine: *Demon teorije*, prevela Morana Čale, Zagreb, AGM, 2007., str. 182.

Jauss posebno naglašava važnost proučavanja recepcije kod tzv. prve publike čija očekivanja književno djelo u trenutku svog pojavljivanja može ispuniti, nadmašiti, razočarati ili opovrgnuti. Obzor očekivanja čitatelja tzv. visoke književnosti⁷ temelji se na književnoj tradiciji: čitatelj ne može izdvojiti djelo koje čita od djela koja je ranije čitao. Svako čitanje, dakle, „budi uspomene na već pročitano“⁸, na isti žanr ili istog pisca ili djela iz istog razdoblja, na književnost razdoblja u kojem čitatelj živi, ali i na cjelokupnu književnu tradiciju. Ta se tradicija razvija u dinamici razlika i opreka, odnosno po načelu „književne evolucije“⁹: novo djelo nastaje u oporbi prema pozadini prošlih ili konkurentnih djela, postaje „događaj“, ali pojavljuju se nova djela koja ga potiskuju u pozadinu sve dok ga „kakav novi moment evolucije ponovno ne učini 'opažljivim'“.¹⁰

Primijeni li se Jaussov izraz na polje književne teorije, može se reći da je estetika recepcije čitatelja „učinila 'opažljivim'“ i tako uspostavila protutežu teorijama u čijem su središtu bili autor ili tekst. Takav je pristup izazvao brojne reakcije koje su potakle Jausa da napiše članak *Parcijalnost metoda estetike recepcije* u kojem ističe da estetika recepcije nije autonomna aksiomska disciplina, nego metodička refleksija koja se može lako nadograđivati i otvorena je za suradnju. Jaussov se tekst može tumačiti kao nastojanje da se otkloni estetika kao isključiv vid recepcije te da se izbjegne izdvajanje umjetnosti kao autonomne djelatnosti iz društvenoga konteksta s kojim je ona nužno u interakciji. Otvorenost estetike recepcije prema drugim književnim teorijama potaknula me da se u analizi recepcije Bourgetova opusa odlučim za kombinaciju načela estetike recepcije i sociološke kritike. U prilog kompatibilnosti tih dviju književnih teorija govori i 11. poglavlje nastupnog predavanja u kojem Jauss iznosi mišljenje da bi se u povijesti književnosti pored dijakronijske analize trebalo „moći načiniti i sinkronijski presjek kroz određeni trenutak razvoja, raščlaniti heterogeno mnoštvo istodobnih djela u ekvivalentne, oprečne i hijerarhijske strukture te tako otkriti prehvatan stav odnosa u književnosti nekoga historijskog trenutka“.¹¹ Jaussov koncept sinkronijskog presjeka moguće je povezati s konceptom polja, pa bi se Bourdieuova studija o književnom polju francuske

⁷ Za razliku od trivijalne ili zabavne književnosti koja, po Jausovim riječima, „ne iziskuje promjenu obzora, nego upravo ispunjava očekivanja što ih propisuje vladajući pravac ukusa, budući da zadovoljava želju za reprodukcijom uobičajenog lijepoga, potvrđuje dobro znane osjećaje, sankcionira poželjne predodžbe, omogućuje uživanje u nesvakodnevnim iskustvima kao „senzacijama“ ili pak načinje moralne probleme, ali samo zato da bi ih „riješila“ u poučnu smislu kao pitanja o kojima je već unaprijed donesena odluka“. (Jauss, op. cit., bilješka 3, str. 257)

⁸ Jauss, op. cit., bilješka 3, str. 256.

⁹ Taj je termin i njegovo tumačenje Jauss preuzeo od ruskih formalista.

¹⁰ Jauss, op. cit., bilješka 3, str. 261.

¹¹ Jauss, Hans Robert: *Estetika recepcije: izbor studija*, prevela Drinka Gojković, Beograd, Nolit, 1978., str. 263.

književnosti druge polovice 19. stoljeća mogla shvatiti kao razrađen i složen sinkronijski presjek toga razdoblja. Ovime ne želim umanjiti razlike koje postoje između te dvije književne teorije. Estetika recepcije, naime, recepciju temelji na estetskim kriterijima, odnosno na čitateljevom znanju o žanru kojem djelo pripada, književnom iskustvu o oblicima i tematici stečenima čitanjem te na suprotnosti između poetskog i praktičnog govora¹², a zanemaruje cijeli niz čimbenika koji djeluju na recepciju: bioloških, socioloških, povijesnih, ideoloških, političkih i dr. Taj je previd povodom za česte prigovore teoretičarima estetike recepcije da je njihov čitatelj apstraktan – aseksualan, depersonaliziran, depolitiziran, depsihologiziran, delokaliziran, deteritorijaliziran, dehistoriciziran¹³, zbog čega se, drže kritičari, zanemaruje istovremeno postojanje različitih obzora očekivanja u nekom razdoblju (primjerice, široka publika, pisci, profesionalni kritičari i dr.¹⁴). Čini mi se da te manjkavosti estetike recepcije nadomješta sociološka kritika, pa bi njihovim udruživanjem nastala neka vrsta sociologije recepcije koja bi objedinila estetske, društvene, moralne, političke, ideološke i druge kriterije koji djeluju na recepciju književnoga djela. Uostalom, i sam je Jaussov ustvrdio da se čitatelja ne može odrediti kao usamljena pojedinca u društvenom prostoru te da je njegovo početno imanentno književno shvaćanje obzora očekivanja ograničeno i ukazao na potrebu dešifriranja razina očekivanja različitih grupa, slojeva i klasa te njihova povezivanja s povijesnom i ekonomskom situacijom.¹⁵

2. 2. Bourdieuova teorija književnoga polja

Takvim je razmišljanjima Jaussov zakoračio prema sociologiji književnosti čijim se začetnikom drži Robert Escarpit koji u svom pionirskom djelu *Sociologie de la littérature* (1958.) analizira tri elementa unutar književnoga komunikacijskog sustava – proizvodnju, distribuciju i

¹² Yves Ansel ne slaže se s Jaussovom analizom neuspjeha *Gospođe Bovary* kod prve publike: "Ako je vjerovati H. R. Jaussov, *Gospođa Bovary* je napravila skandal zbog „neobičnosti“ slobodnog indirektnog govora, zbog „impersonalne naracije“, zbog „smetenosti izazvane pripovjedačevim formalnim inovacijama“ itd. (...) Međutim, povijest cenzure i skandala pokazuje (...) da uopće ne šokira forma, nego sadržaj.“ (Ansel, Yves: „Pour une socio-politique de la réception“, u: *Littérature*, 2010., no. 157, str. 98)

¹³ *ibid.*, str. 100.

¹⁴ U svome članku Ansel nabraja ukuse pojedinih grupa čitatelja na početku 19. stoljeća: „'Radnička klasa' voli melodrame, četvrt Saint-Germain bezobzirno se divi „apsurdnoj“ pjesmi kao što je *Eloa* zato što joj je autor grof (g. Alfred de Vigny) i zato što kršćanska vjera ima koristi od te nevjerojatne „priče o jednoj Isusovoj suzi“, reacionarima se „naravno“ sviđaju gospođa Chateaubriand i Lamartine, Hugo i sir W. Scott, stari liberali hvale Delavigne, jezuiti u zvijezde kuju dobronamjerne licemjerne pisce, „ozbiljni“ mladi ljudi jako su zagrijani za g. Cousina i njemačku metafiziku, bogati i besposleni mladi ljudi uživaju u patosu melankoličnih romantičarskih pjesnika.“ (*ibid.*, str. 100-101)

¹⁵ Jaussov, op. cit., bilješka 11, str. 362-363.

potrošnju – posebno ističući izvantekstualne elemente proučavanja književnosti, u prvom redu čitatelje. Escarpit je, međutim, otišao u drugu krajnost: isticao je irelevantnost estetskih kriterija čime je književno djelo svodio na robu. Kako primjećuje teoretičar i povjesničar književnosti Viktor Žmegač, empirička je sociologija prikupljanjem nakladničkih statistika i podataka o distribuciji, analiziranjem čitateljskih slojeva itd. zahvaćala uglavnom površinske pojave i proučavanje književnosti svodila na puku faktografiju.¹⁶ Takvom se kvantitativnom pristupu koji je bliži sociologiji nego znanosti o književnosti suprotstavlja kvalitativni pristup koji težište stavlja na estetski vid djela povezan s društveno-povijesnim čimbenicima. Kako je potrebno izbjeći isključivosti i krajnosti – čije se razlike uočavaju i na terminološkoj razini: prvi se pristup označuje terminom sociologija književnosti, a drugi terminom književna sociologija – valja birati srednji put koji bi objedinio elemente oba pristupa. Bourdieuov pristup, po mome mišljenju, predstavlja taj srednji put: u studiji *Les Règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire* (1992.)¹⁷ analiza slike suvremenog društva u književnosti (odnosno, u Flaubertovu romanu *Sentimentalni odgoj*) objedinjena je s analizom položaja književnosti u društvu i utjecaja društva na dinamiku u književnome polju.

Kao što je vidljivo iz podnaslova Bourdieuove knjige, njezin je predmet razvoj i struktura književnoga polja koje Bourdieu određuje kao „polje sila koje djeluje na sve one koji u njega uđu, a različito prema položaju koji u njemu zauzimaju (...), a istovremeno je i polje borbi konkurenata koji nastoje sačuvati ili promijeniti to polje sila“.¹⁸ To je polje neovisno – ima vlastite zakone i pravila društvene konsekracije, i dinamično – mijenja se pod utjecajem drugih polja i sukoba unutar sebe. Na književno polje (polje produkcije) utječe polje recepcije, odnosno polje moći koje predstavlja neku vrstu meta-polja. Ne postoji, dakle, književno polje koje je neovisno od ekonomskih i političkih previranja koja se događaju u društvu koje ga okružuje. Stoga se o polju može govoriti isključivo kao o nestabilnoj i promjenjivoj strukturi čiji se elementi mogu kretati horizontalno (mali – veliki ekonomski kapital) i vertikalno (niski – visoki stupanj konsekracije). Zbog te dinamike polje ne može biti dijakronijski prikazano, odnosno moguće ga je analizirati samo kao sinkronijski presjek unutar neke nacionalne književnosti.

¹⁶ Žmegač, Viktor: *Književno stvaralaštvo i povijest društva: književno-sociološke teme*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1976.

¹⁷ U ovom će se radu koristiti novije izdanje Bourdieuove knjige, objavljeno 1998. g. (Bourdieu, Pierre: *Les Règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, 1998.)

¹⁸ *ibid.*, str. 381.

Bourdieu u književnom polju razlikuje „dominantni pol“ i „dominirani pol“¹⁹, a položaj svakog elementa određen je drugim elementima polja pri čemu važnu ulogu imaju razne institucije (primjerice, mediji, književna kritika, sveučilišta, akademije, instituti) i mehanizmi (bilo negativni – poput sankcija i procesa, bilo pozitivni – poput davanja potpora, renta, nagrada, dobro plaćenih radnih mjesta, počasti i sl.) koji utječu na odnose unutar polja. U polju djeluju hegemonijske i subverzivne sile: elementi s dominantnog pola trude se zadržati strukturu polja, a elementi s dominiranog pola nastoje ju preurediti.

Svaki žanr, drži Bourdieu, ima određeni simbolički i ekonomski kapital koji određuje njegov položaj u književnom polju. Krajem 19. stoljeća najveći ekonomski kapital ima drama, odnosno kazalište, a najveći simbolički kapital poezija. Drama, naime, za relativno slabo kulturno ulaganje osigurava velike i trenutne profite sasvim malom broju autora. S druge strane, poezija donosi vrlo slabe prihode malom broju autora. Roman se nalazi između ta dva pola – on može osigurati velike prinose relativno velikom broju autora, ali pod uvjetom da proširi svoju publiku izvan granica samoga književnog svijeta i građanskoga svijeta, sve do sitnog građanstva i radništva. Kad je u pitanju simbolički kapital unutar književnoga polja, poezija kao umjetnost *par excellence* zauzima najviše mjesto, privlači velik broj pisaca, ali je broj čitatelja malen. Drama, naprotiv, ima i brojnu publiku i naklonost Akademije. Srednji položaj ponovno pripada romanu, žanru obilježenom najvećom disperzijom sa stajališta simboličkog statusa: premda je zahvaljujući Stendhalu, Balzacu i Flaubertu sredinom 19. stoljeća stekao dobar status, ipak ga se zbog romana-feljtona povezuje sa slikom merkantilne književnosti.

Bourdieu u svojoj knjizi analizira razdoblje u kojem stara generacija realističkih romanopisaca nestaje, a u književnom je polju 1870-ih nasljeđuju Zolini naturalisti kojima se 1880-ih pridružuju i pripadnici tzv. psihološke škole na čijem se čelu nalazi Paul Bourget. Tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća Zolina djela osvajaju veliko čitateljstvo čime omogućuju da se roman otrgne iz zagrljaja novinarstva, a psihološki roman osvaja konsekraciju

¹⁹ Svoju ideju polja Bourdieu temelji na fizici (elektron se giba pod utjecajem elektromagnetskih sila, a njegovo gibanje pokreće druge elektrone u polju, uslijed čega se polje mijenja), pa u analizama koristi i pojam „pol“. Taj se pojam, međutim, odnosi isključivo na dihotomnu strukturu, pa je njegova upotreba opravdana u opozicijama dominantni – dominirani pol, pol čiste i pol široke produkcije, ali ne i u shemi književnog polja koja kombinira četiri elementa i ima četiri kuta (veliki simbolički i mali ekonomski kapital; mali simbolički i veliki ekonomski kapital; veliki simbolički i ekonomski kapital; mali simbolički i ekonomski kapital). Kako se pojam „pol“ uvriježio u književnoznanstvenim tekstovima, koristit će se i u ovome radu.

građanstva koja je do tada bila rezervirana za kazalište. Tako će roman, zahvaljujući naturalistima i psiholozima²⁰, značajno povećati svoj ekonomski i simbolički kapital.

²⁰ Pripadnici književne grupe kojoj pripada Bourget sebe nazivaju psiholozima. Iako se danas u hrvatskom jeziku riječ „psiholog“ u prvom redu koristi za imenovanje onog koji se bavi psihologijom kao strukom te za onog „koji zna promatrati ljude, koji dobro poznaje psihi i karakter ljudi“ („Psiholog“, u: Anić, Vladimir: *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, Novi Liber, 2000., str. 942), odnosno „dobro procjenjuje ljudsku narav i ponašanje pojedinca“ („Psiholog“, u: *Rječnik hrvatskoga jezika*, glavni urednik Jure Šonje, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga, 2000., str. 1018), njome se označava i „pisac koji ponašanja likova stalno temelji na psihološkim motivacijama“ (Šonje, *ibid.*), pa sam je stoga odlučila pisati bez navodnika. U takvom se obliku, uostalom, pojavljuje i u sekundarnoj literaturi.

3. BOURGETOV DRUŠTVENO-KULTURNI KAPITAL

Paul Bourget – glavni predstavnik tzv. psihološke škole – rodio se 2. rujna 1852. u Amiensu, a djetinjstvo je proveo u Clermont-Ferrandu. S obitelji 1867. g. seli u Pariz gdje obrazovanje nastavlja u školama *Sainte-Barbe* i *Louis-le-Grand*. Njegovo zanimanje za književnost uvelike nadilazi školski program – čita *Revue des Deux Mondes* i djela suvremenih autora.²¹ Omiljeni su mu pisci Shakespeare, Musset, Byron, Heine, Goethe i Balzac kojima će kasnije pridodati Tainea, Renana i Stendhala. Neprestano gutanje vrlo različitih djela dovodi ga do književne bulimije²²: oko 1880. g. više ne zna što doista misli, glava mu je puna proturječnih stajališta najrazličitijih autora, romaneskna mu fikcija zaklanja stvarnost. Zbog te zbrke luta od jednog do drugog književnoga žanra: ljubav prema Mussetu vodi ga prema poeziji, strast prema Balzacu u smjeru romana, a poštovanje prema Taineu u pravcu eseja²³: napisao je 3 zbirke poezije, 33 romana, 30 duljih novela i zbirki novela, 12 drama, 23 zbirke eseja i putopisa te velik broj novinskih članaka.

Zbog formalne i sadržajne raznolikosti opusa i dugovječnosti (83 godine života i 60 godina književnoga stvaralaštva) Bourgeta je nemoguće smjestiti u jedno književno razdoblje, odnosno u jedno književno polje. Tog je problema bio svjestan i Michel Mansuy, pa njegova opsežna studija obuhvaća tek prvih 15-ak godina Bourgetova stvaralaštva. Mansuy svoj odabir obrazlaže u zaključku: godinu dana po objavljivanju romana *Učenik*, Bourget se oženio i prekinuo veze s prijateljicama i društvima u kojima se kretao jer „nije želio da između žene i njega postoje bilo kakvi nesporazumi“.²⁴ Mansuy drži da se upravo tada pojavljuje „novi Bourget, ozbiljniji i sasvim prožet svojim književnim obavezama.“²⁵

Početna poglavlja rada bit će posvećena upravo tom razdoblju koje se proteže od Bourgetova rođenja do 1889. g. Prvo će se analizirati kulturni i društveni kapital koji je Bourget skupio prije ulaska u književno polje, a potom čimbenici koji su doveli do akumulacije njegova simboličkoga i ekonomskoga kapitala. U analizi ću poći od članka francuskoga sociologa

²¹ Među kojima su Cherbuliez, Sand, Du Camp, Hugo, Lamartine, Deschamps, Nodier, Moreau, Barbier, Guérin, Leconte de Lisle, Verlaine, Mallarmé, Sully Prudhomme, Coppée...

²² Tim riječima („boulimie livresque“) Michel Mansuy označava Bourgetovo specifično stanje duha u tom razdoblju.

²³ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 61.

²⁴ ibid., str. 515.

²⁵ ibid.

Rémyja Pontona *Naissance du roman psychologique* (1975.). U toj bourdieuovskoj analizi pojave psihološkoga romana Ponton uspoređuje društveni i kulturni kapital naturalista i psihologa. I dok su naturalisti, piše Ponton, skromnoga podrijetla, mahom iz sloja sitnog građanstva, obitelji psihologa dio su srednjeg ili visokog sloja građanstva, a neki su i pripadnici plemstva. I podaci o obrazovanju idu u korist psihologa: dok naturalisti imaju samo srednju stručnu spremu (a neki, poput Zole, nisu čak ni maturirali), gotovo svi psiholozi imaju visokoškolske diplome. Solidan individualni društveno-kulturni kapital psiholozi su povećali udruživanjem u složnu grupu istomišljenika koji se poštuju i podupiru. Njihovo društveno uporište čine tri područja: tisak (pisali su za brojne novine), religijsko-političko polje (akademici su većinom prokatolički i konzervativno usmjereni) i saloni (mjesto za regrutaciju budućih akademika). Ne čudi, stoga, da su gotovo svi psiholozi postali članovima Francuske akademije. S druge strane, Zola i naturalisti nikada nisu postali akademikima.²⁶

U nastavku ću rada na Bourgetovom primjeru²⁷ provjeriti Pontonovu tezu o podrijetlu i obrazovanju te tisku, salonima i vezama u religijskim i političkim strukturama kao elementima koji su bili presudni za prevlast psihologa nad naturalistima.

3. 1. Bourgetov početni društveno-kulturni kapital

Može se reći da je Bourget – vjerojatno pod utjecajem Taineovih razmišljanja o rasi, sredini i trenutku – rado isticao svoje podrijetlo. U zapisu naslovljenom *Lettre autobiographique* (*Autobiografsko pismo*, 1894.) piše o svom „složenom nasljeđu“, o dvije oprečne i teško uskladive tendencije koje nosi u sebi: filozofsko-pjesničku crtu duguje germanskoj, majčinoj strani obitelji podrijetlom iz Alsacea i Njemačke, a analitičku romanskoj tradiciji, odnosno očevoj obitelji iz središnje Francuske.²⁸ Bourget, međutim, nakon tog pisma nikada više nije spominjao majčinu obitelj, možda zbog majčine rane smrti – umrla je 1858., kad je Bourget

²⁶ Tih su godina izabrani autori koji u današnjem kanonu ne zauzimaju važno mjesto (Sandeau, Feuillet, Dumas sin, Cherbuliez, Pailleron), a izvan Akademije su ostali danas cijenjeni autori (Flaubert, Barbey d'Aureville, Villiers, Maupassant, braća Goncourt, Vallès, Zola). Čini se, stoga, da je Zola bio u pravu kad je izjavio da se “u Akademiji doista prije glasa protiv nekoga nego za nekoga”. (Quella-Villéger, Alain: *Pierre Loti, l'incompris*, Paris, Presses de la Renaissance, 1986., str. 143)

²⁷ Ponton Bourgeta često spominje u prvom dijelu članka, kad piše o psiholozima općenito. U drugom dijelu članka analizira tri netipična psihologa podrijetlom iz redova sitnog građanstva: Roda, Lotija i Francea. (Ponton, Rémy: „Naissance du roman psychologique: capital culturel, capital social et stratégie littéraire à la fin du 19e siècle“, u: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1975., vol. 1, str. 66-81)

²⁸ Bourget, Paul: „Lettre autobiographique“ (*Autobiografsko pismo*), u: Bourget, Paul: *Le Disciple*, Paris, Librairie générale française, 2010., str. 333.

imao šest godina.²⁹ I Bourgetovi su biograf³⁰ često isticali ulogu rase i sredine u oblikovanju mladoga pisca. Kao što na početku svoje studije navodi Mansuy, jedni su u prvi plan stavljali utjecaj piščevih predaka s očeve strane, podrijetlom iz pokrajine Vivarais, a drugi naglašavali ulogu pokrajine Auvergne u kojoj je mladić odrastao. Tzv. auvergnanski mit o Bourgetu postupno se nametnuo jer je „u dobra vremena tradicionalizma moda zahtijevala vezanje uz jedno tlo, uz jednu obiteljsku lozu“.³¹

Bourgetov otac, Justin Bourget, bivši student ugledne *École Normale Supérieure*, bio je sveučilišni profesor koji se osim za matematiku – koju je predavao – zanimao i za istraživački rad³² i umjetnost – književnost i glazbu. Gosti i prijatelji Bourgetovih bili su očevi kolege, svi redom visokoobrazovani ljudi.³³ Bourgetov djed s očeve strane, poduzetnik u javnim radovima, dobro je vladao tehničkim znanjima i bio autor niza izuma. Otac Bourgetove pomajke³⁴, Joseph Nicard, bio je – kao i Justin Bourget – *normalien* i sveučilišni profesor, prijatelj leksikografa Littréa i izdavača Hachettea. Dječaku je davao poduku iz pravopisa, gramatike, računanja i osnova latinskoga jezika. Bourget je, po riječima biografa Alberta Feuillerata³⁵, naučio čitati kad je imao tri godine. Između pete i sedme godine pročitao je sve Shakespeareove povijesne drame, a do desete je pročitao i dio djela W. Scotta, G. Sand, R. Toepffera i Ch. Dickensa. Nakon što je 1867. g. njegov otac imenovan direktorom *École Préparatoire de Sainte-Barbe*, obitelj seli u Pariz gdje dječak završava jednu od najboljih gimnazija – *Louis-le-Grand*. Tu Bourget stječe dobra znanja iz antičke književnosti i filozofije, francuske književnosti 17. i 18. stoljeća, a obogaćuje ih čitanjem štiva po vlastitom izboru.

Iako ga je obitelj usmjeravala prema *École Normale Supérieure*, Bourget se odlučuje za

²⁹ Bourgetovi biografi i književni kritičari često ističu da je majčina smrt na njega ostavila trajne emocionalne posljedice.

³⁰ Victor Giraud, Albert Feuillerat, Pierre de Nolhac, Louis Aurenche.

³¹ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 6.

³² Napisao je studije o astronomiji i pretvaranju topline u mehanički rad, objavio petnaestak članaka u znanstvenim časopisima i nekoliko matematičkih udžbenika.

³³ Mansuy spominje prirodoslovca Lecoqa, sveučilišnog profesora Bernarda, filozofa Rondeleta, povjesničara Ollerisa (dekana Filozofskog fakulteta), profesora matematike Nadeaua, odvjetnika Bardouxa, profesora filozofije Charpentiera.

³⁴ Justin Bourget se pet mjeseci nakon ženine smrti oženio mladom Marie Nicard koju je Bourget držao uljezom i nikada je nije zavolio.

³⁵ Albert Feuillerat bio je muž Bourgetove najmlađe polusestre Fanny. Rodbinska ga povezanost s Bourgetom, tvrdi, „nikada nije zasljepljivala“, pa svoju biografiju drži objektivnom. (Feuillerat, Albert: *Paul Bourget, histoire d'un esprit sous la Troisième République*, Paris, Plon, 1937., str. I).

Sorbonu.³⁶ Kao student, zanimao se za umjetnost, glazbu, slikarstvo, odlazio na koncerte, u muzeje, na *École des Beaux-Arts* gdje je slušao Taineova predavanja i upoznao pozitivističku estetiku, proučavao je filozofiju, logiku, psihologiju, njemački romantizam, Darwinove teorije... Tijekom školovanja stekao je i nekoliko vjernih prijatelja (poput Juvignyja, Hérellea, Accarda, Cahena) te upoznao niz zanimljivih mladih ljudi pred kojima je bila uspješna karijera.³⁷ Paulovi su prijatelji bili rado viđeni gosti na večerama kod Bourgetovih. Za stolom su se vodili razgovori koji su, po Feuilleratovim riječima, uvijek bili na višoj razini: „Glasine, banalnosti, mondene frivolnosti koje čine bijednu intelektualnu hranu tolikih obitelji, ovdje su bile nepoznate.“³⁸ Najdraža je tema razgovora bila književnost, a potom i glazba, likovne umjetnosti, kazalište i politika. Nakon večere slijedio bi koncert domaćina i gostiju.

Iz iznesenih podataka o Bourgetu – podrijetlom je iz visokoobrazovanoga sloja građanstva, u takvim se krugovima kreće u djetinjstvu i mladosti, dobru kućnu poduku nadograđuje u pariškoj gimnaziji poznatoj po kvalitetnim nastavnicima i dobrim učenicima – nameće se zaključak da je Bourget tijekom djetinjstva i rane mladosti akumulirao zavidan „početni kapital“.

3. 2. Bourgetov stečeni društveno-kulturni kapital

Nakon analize Bourgetova početnoga društveno-kulturnog kapitala, potrebno je promotriti kakav je društveno-kulturni kapital stekao nakon što je 1870-ih ušao u književno polje, odnosno istražiti njegov odnos prema tri uporišta psihologa: tisku, društveno-religijskom polju i salonima.

³⁶ Nije bilo lako suprotstaviti se očevoj želji, tim više što je neupisivanje na ENS za sobom povlačilo gubitak stipendije i smještaja koje je dotad imao. Stoga Bourget zarađuje dajući poduku: postaje repetitor u Institution Lelarge gdje čak i oni koji nisu imali sreće na maturi podučava retoriku i filozofiju.

³⁷ Feuillerat navodi čime su se po završetku školovanja bavili neki od Bourgetovih prijatelja iz rane mladosti: Pigeon je bio pjesnik i romanopisac, Paulin kipar, Tannery zamjenik upravitelja ENS, Garbe dekan Faculté des Sciences u Poitiersu, Lhomme direktor Brodogradnje u Ministarstvu pomorstva, Hérelle poznati filolog, Juvigny pjesnik itd. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 34-35) Tom je popisu potrebno dodati i Ferdinanda Brunetièrea s kojim se Bourget tijekom zajedničkih gimnazijskih dana nije privatno družio, ali su se zbližili 1875. g. zahvaljujući suradnji u *Revue des Deux Mondes*.

³⁸ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 35.

3. 2. 1. Tisak

Bourget je bio suradnik nekoliko dnevnih novina i časopisa (*Le Réveil littéraire et artistique*, *Siècle littéraire*, *Le Globe*, *La Paix*, *Le Parlement*, *Journal des débats*, *Illustrations*, *Revue des Deux Mondes*, *La Nouvelle Revue*), što mu je omogućilo da se upozna s nizom novinara, pisaca i urednika. Kontakti u novinarskim krugovima i salonima odigrali su važnu ulogu kako u njegovom intelektualnom i sentimentalnom sazrijevanju, tako i u napredovanju prema Akademiji. Pri kandidiranju za akademika snažnu su mu potporu pružila dva časopisa – *Revue des Deux Mondes* i *La Nouvelle Revue* te dva salona – prvi je vodila Louise Cahen, a drugi Juliette Adam.

U studiji *Les Règles de l'art* Pierre Bourdieu ističe važnu ulogu časopisa u strukturiranju književnoga polja. Vlasnici i urednici časopisa, piše Bourdieu, posjećivali su salone i bili bliski s političarima. Zbog njihovog su im se utjecaja svi dodvoravali. Pisci i umjetnici znali su da je za njihovu reputaciju i uspješnu karijeru dovoljno da *La Presse* ili *Le Figaro* o njima objave članak.³⁹

Ne može se ipak reći da su svi povlačivali časopisima koji su zahvaljujući anegdotama, crnoj kronici i tračevima povećavali svoje naklade. U prospektu časopisa *Revue des Deux Mondes* iz 1832. g. anonimni autor, vjerojatno Sainte-Beuve, piše o velikim njemačkim i engleskim književnim časopisima koji bi Francuzima trebali poslužiti kao uzor. Posebice ističe njihovo bavljenje ozbiljnim društvenim, političkim i književnim temama te njihov dvostruki karakter: posjeduju aktualnost svojstvenu novinama i ozbiljnost rasprave svojstvenu knjigama. Francuskim pak časopisima zamjera da idu u krajnosti: ili su znanstveni i strogi ili frivolni i nesuvisli.⁴⁰

Čini se da je navedeni jaz između ozbiljnosti i zabave, koji spominje Sainte-Beuve, uspio premostiti časopis *Revue des Deux Mondes* što ga je 1. kolovoza 1829. osnovao François Buloz. Dvije su glavne Bulozove zasluge: časopis je uspijevao „držati na jednakoj udaljenosti od specijaliziranog časopisa i mondenog magazina“ i „znao je otkriti autore budućnosti“⁴¹. Popis pisaca koji su objavljivali u *Revue des Deux Mondes* tijekom „vladavine“ François

³⁹ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 94.

⁴⁰ *Histoire de l'édition française: le temps des éditeurs: du romantisme à la Belle Époque*, sous la direction de Roger Chartier et Henri-Jean Martin, Paris, Fayard – Cercle de la Librairie, 1990., str. 455.

⁴¹ ibid., str. 457.

Buloza, do 1877. g., dug je i zadivljujuć (Chateaubriand, Vigny, Hugo, Balzac, Dumas, Sainte-Beuve, Heine, Michelet, Quinet, Musset, George Sand, Mérimée, Stendhal, Gautier, Leconte de Lisle, Baudelaire i dr.).

Bourget je suradnju s *Revue des Deux Mondes* započeo 1873. g.⁴² kada je u srpanjskom broju objavljen njegov članak *Le Roman réaliste et le roman piétiste* (*Realistički i pijetistički roman*). U to je vrijeme časopis na političkom planu zastupao konzervativne, a na književnom antirealističke i antinaturalističke stavove. François Buloz, koji je bio sklon upletanju u rad novinara, jednom je prilikom od Bourgeta zatražio da napiše studiju o suvremenoj francuskoj poeziji istovremeno određujući stavove koje u toj studiji mora zastupati.⁴³ Kako nije želio pisati po direktivi, Bourget početkom 1875. g. odlučuje napustiti časopis, predlažući za svoga nasljednika Ferdinanda Brunetièrea⁴⁴, školskog kolegu s kojim se nakon niza godina ponovno sreo i s kojim će otada stalno prijateljevati. Brunetièreov dolazak u *Revue des Deux Mondes* nije, međutim, značio potpuni prekid Bourgetove suradnje s tim časopisom: Bourget je u njemu povremeno objavljivao sve do 1930. g. Tijekom te duge suradnje objavio je dvadesetak prikaza i književnih kritika te jednak broj književnih radova – pjesama, drama, pripovijetki i romana.⁴⁵

Društveni kapital što ga je Bourget stekao suradnjom s *Revue des Deux Mondes* bio je značajan: riječ je o vjerojatno najutjecajnijem francuskom časopisu u 19. stoljeću, „nezaobilaznom polu u intelektualnom životu Francuske i Europe“.⁴⁶ Razdoblje od 1850. do 1884. g. označava se kao vrijeme ekspanzije *Revue des Deux Mondes*: časopis objavljuje članke poznatih „ljudi od pera“ (Taine, Turgenjev, Barbey d'Aurevilly, Bourget, Brunetièr, Loti i dr.), a broj pretplatnika raste na 25.000.⁴⁷ Osim toga, časopis se od sredine 19. stoljeća

⁴² Bourgeta je Bulozu predstavio akademik Saint-René Taillandier, otac njegova gimnazijskog kolege.

⁴³ „Od mene je zatražio studiju o suvremenoj francuskoj poeziji. Tim smo povodom razgovarali i pokazalo se da se naši osjećaji o toj temi previše razlikuju. Dogovoreno je da ja neću napisati taj članak.“ (Bourget: *Pages de critique et de doctrine*, Paris, Plon-Nourrit, 1912., str. 289. URL: http://openlibrary.org/books/OL23324482M/Pages_de_critique_et_de_doctrine (27. 12. 2011.))

⁴⁴ Brunetièr je u članku o suvremenim pjesnicima objavljenom 1. kolovoza 1875. ustvrdio da je suvremena poezija u ozbiljnoj krizi, a glavna meta njegova napada bili su parnasovski pjesnici François Coppée i Sully Prudhomme. Može se pretpostaviti da su to bila Bulozova stajališta koja je Bourget odbio zastupati.

⁴⁵ Ta su djela u *Revue des Deux Mondes* objavljivana nekoliko mjeseci prije nego što su izdavana kao knjige.

⁴⁶ *Revue des Deux Mondes*. URL: <http://www.revuedesdeuxmondes.fr/home/whoarewe.php> (27. 12. 2011.) Na ovoj se internetskoj stranici nalazi i podatak da je *Revue des Deux Mondes* najstariji časopis u Europi – uz nekoliko kraćih prekida izlazi od 1829. do danas.

⁴⁷ *ibid.*

Broj pretplatnika stalno je rastao (1831. bilo ih je 350, godinu kasnije 620, 1843. bilo ih je 2000, pet godina nakon toga 2500), da bi 1870. g. dosegao vrhunac – 25.000 pretplatnika. Nakon te prve ekspanzije slijedi pad (1893. bilo je 20.000 pretplatnika, 1906. između 14000 i 15000, 1910. još manje – 12.000) koji je okončan tijekom tzv. druge ekspanzije (1916.-1939.): krajem 1939. časopis ima 42.000 pretplatnika. Danas *Revue des Deux Mondes* ima 5000 pretplatnika i nakladu od 8000 primjeraka.

distribuirati i u inozemstvu. Bourgetu su vrata časopisa vjerojatno ostala otvorena i zahvaljujući prijateljstvu s Brunetièrem koji je u meðuvremenu napredovao, pa je u razdoblju od 1893. do 1906. preuzeo voðenje časopisa.⁴⁸ Brunetièr ne samo da je objavljivao Bourgetove priloge već je i pisao prikaze njegovih djela. Nakon Brunetièrove smrti časopis je vodio Francis Charnes, a potom na njegovo čelo dolazi još jedan Bourgetov prijatelj – René Doumic, zasluŹan za tzv. drugu ekspanziju časopisa koji je krajem tridesetih godina 20. stoljeća dosegao zavidnu nakladu od 50.000 primjeraka i mogao se pohvaliti brojkom od 42.000 pretplatnika i distribucijom u 93 zemlje. Doumic je bio ugledni knjiŹevni kritiĉar, autor desetak studija među kojima je i *Écrivains d'aujourd'hui* (1894.) u kojoj je prvo poglavlje posvećeno Paulu Bourgetu.⁴⁹

Revue des Deux Mondes bio je utjecajan časopis u 19. stoljeću („knjiŹevni časopis *par excellence* barem u razdoblju od 1830. do 1880.“⁵⁰): okupljao je brojne kvalitetne suradnike i imao iznimno dobre veze s Francuskom akademijom. 1880. godine među njegovim je suradnicima bilo čak 18 akademika. Ne ĉudi, stoga, da ga se nazivalo „utjelovljenjem i simbolom francuskoga akademizma“⁵¹, „predsobljem Francuske akademije“⁵², „akademsom košnicom“⁵³, a njegove vlasnike „proizvođaĉima Besmrtnika“⁵⁴. Društveni i kulturni kapital tog časopisa bio je velik, što je zasigurno odigralo vaŹnu ulogu u knjiŹevnom razvoju i usponu Paula Bourgeta koji je, valja naglasiti, na poĉetku suradnje s *Revue des Deux Mondes* bio dvadesetogodišnjak bez ijednoga objavljenog knjiŹevnog djela.

Drugi za Bourgeta vaŹan časopis je *La Nouvelle Revue*, dvomjeseĉnik koji je 1. listopada 1879. pokrenula Juliette Adam i ĉija se naklada od 8000 primjeraka – premda skromna u odnosu na

⁴⁸ Na Općoj skupštini dioniĉara časopisa Charles Buloz je razriješen duŹnosti direktora zbog pronevjere sredstava časopisa. (ibid.)

⁴⁹ To je djelo doŹivjelo još dva izdanja (1895. drugo neizmijenjeno i 1914. treće prošireno izdanje objavljeno pod naslovom *Portraits d'écrivains*).

⁵⁰ Mollier, Jean-Yves : *L'Argent et les lettres: histoire du capitalisme d'édition: (1880-1920)*, Paris, Fayard, 1988., str. 11.

Kada se 1908. pojavljuje konkurentski knjiŹevni časopis *La Nouvelle Revue française*, *Revue des Deux Mondes* pomiĉe teŹište s knjiŹevnih na političke i povijesne teme (Pariška komuna, odvajanje Crkve od drŹave, Dreyfusova afera, Prvi svjetski rat, totalitaritarni reŹimi itd.).

⁵¹ Corpet, Olivier : "La revue", u: Sirinelli, Jean-François: *Histoire des droites en France: tome 2*, Paris, Gallimard, 1992. URL: http://www.nonfiction.fr/article-870la_revue_des_deux_mondes_bientot_sur_la_toile.htm (2. 1. 2011.)

⁵² Bertho, Catherine: „La concurrence de la presse“, u: op. cit., bilješka 40, str. 447.

⁵³ *Histoire de l'édition française: le livre concurrencé: 1900-1950*, sous la direction de Roger Chartier et Henri-Jean Martin, Paris, Fayard – Cercle de la Librairie, 1991., str. 353.

⁵⁴ Te Goncourtove rijeĉi citira A. Martin-Fugier. (Martin-Fugier, Anne: *Les salons de la IIIe république: art, littérature, politique*, Paris, Perrin, 2009., str. 182)

nakladu *Revue des Deux Mondes* – u 19. stoljeću držala se zadovoljavajućom. Politička mu je orijentacija bila republikanska, a književna antinaturalistička. *La Nouvelle Revue* je bila neka vrsta rasadnika mladih pisaca, njihova odskočna daska.⁵⁵ Budući da se časopis bavio i vanjskom politikom, bio je čitan i izvan granica Francuske. Zasluga za uspjeh časopisa pripada u prvom redu njegovoj neumornoj vlasnici⁵⁶ koja je okupila dobre suradnike – stručnjake za aktualnu vanjsku i unutarnju politiku te za vojne i povijesne teme.⁵⁷ U književnim su rubrikama svoje radove objavljivali mnogi mladi prozaici (France, Maupassant, Richépin, Aicard, Lemaître, Renard te Loti i Bourget) i pjesnici (prvo parnasovci Leconte de Lisle, Sully Prudhomme, Coppée, Heredia, a potom i simbolisti Verhaeren, Maeterlinck, Claudel, Valéry, Jammes). Sa svojim je miljenicima i štićenicima – Pierreom Lotijem i Paulom Bourgetom – Mme Adam sklopila ugovor o ekskluzivnom pravu na objavljivanje njihovih djela. Zahvaljujući tom povoljnom ugovoru, Bourget je od 1881. g. imao stalna primanja (500 franaka mjesečno) i, što je još važnije, napokon se mogao posvetiti pisanju duljih članaka – zrelih, koherentnih i strukturiranih studija od tridesetak stranica. Tako su nastali *Eseji iz suvremene psihologije* koji su, kao i roman *Učenik*, najprije objavljeni u *La Nouvelle Revue*, a potom kao knjige kod Lemerrea.

3. 2. 2. Saloni

Bourget i Loti nisu bili samo suradnici u *La Nouvelle Revue* već i česti gosti u salonu Mme Adam⁵⁸, jednom od brojnih pariških salona druge polovice 19. stoljeća. Mnoštvu⁵⁹ onovremenih književnih, umjetničkih, akademskih i političkih salona bilo je zajedničko da je u njihovom središtu bila žena – domaćica salona – koja ima duha⁶⁰ i koja, po Bourdieuovim

⁵⁵ Književni kritičar Antoine Albalat ističe važnu ulogu tog časopisa u književnom životu Francuske između 1879. i 1890. godine. „Pisati povijest te publikacije značilo bi pisati povijest cijelog jednog razdoblja.“, piše Albalat. (Albalat, Antoine: „Mme Juliette Adam et ses amis“, u: *Souvenirs de la vie littéraire*, Paris, G. Crès et Cie, 1924., str. 207)

⁵⁶ Mme Adam čitala je sve priloge koji su stizali na adresu časopisa, birala članke i često pismeno obrazlagala svoje odluke, radila je redakture, brinula se za financijsku stranu posla. Osim toga, i sama je pisala članke, kao i književna djela (pjesme, romane, novele, drame i putopise) i kritike.

⁵⁷ Među suradnicima su bili Ferdinand de Leseps, Amédée Le Faure, general Türr i dr.

⁵⁸ Juliette Adam prvi je put salon otvorila 1866., a drugi put 1871.

⁵⁹ Laure Rièse, kanadska znanstvenica i česta gošća u pariškim salonima te autorica knjige *Salons littéraires parisiens du Second Empire à nos jours* (Toulouse, Privat, 1962.) nabraja 228 salona koji su u Parizu djelovali u 19. i 20. stoljeću. (<http://www.aei.ca/anbou/rieseliste.html> 27. 12. 2011.)

⁶⁰ Tu tvrdnju Anne Marin-Fugier potkrepljuje riječima književnice Violete Trefusis: „Poznajete li (...) neki drugi grad na svijetu u kojem bi ljudi žurili svakog četvrtka kod žene koja nije ni mlada, ni lijepa, ni bogata? Jednostavno zato jer ima duha.“ V. Trefusis to je pitanje postavila u razgovoru o salonu Marie-Louise Bousquet, domaćice popularnog umjetničko-političkog salona s početka 20. stoljeća. (Marin-Fugier, op. cit., bilješka 54, str. 8)

riječima, pomoću salona igra ulogu posrednika između dominantne i dominirane frakcije u polju moći.⁶¹ U Parizu je, po mišljenju novina *Le Figaro*, osamdesetih godina 19. stoljeća postojalo stotinjak „salona-lidera koji su bili na čelu javnog mnijenja i čiji su stavovi imali snagu zakona“.⁶² Valja istaći da se prestiž salona nije mjerio bogatstvom domaćice nego ekskluzivnošću: raskoš primanja često je bila manje važna od odbijanja da se u svetište primi osoba koju se drži nepoželjnom, ne zbog njezine osobnosti već zbog nedostatka ili gubitka reprezentativne društvene vrijednosti.⁶³ Između salona i uzvanika postojala je recipročna ovisnost: salone se hijerarhiziralo s obzirom na kvalitetu uzvanika, a uzvanike s obzirom na broj i vrstu salona koje posjećuju. Kad su u pitanju građanski književni saloni, može se govoriti i o reciprocitetu usluga: salon je piscu pomagao u njegovoj književnoj karijeri, a pisac salonu davao neku vrstu „kulturne aure“ kojom je građanska klasa željela nadoknaditi manjak plemićke titule.

Bourget je bio stalan gost u većem broju salona, ali za njegov su književni uspjeh bili najzaslužniji salon Mme Adam i salon Mme Cahen. Za popularnost Juliette Adam, uvjerene republikanke, zaslužna su tri čimbenika: bila je dobra prijateljica francuskog premijera Léona Gambette, direktorica časopisa *La Nouvelle Revue* te žestoki pristaša vraćanja pokrajina Alsace i Lorraine u okrilje Francuske. Njezin je salon bio centar političkih kretanja i utjecao je čak i na odluke Skupštine i sastav ministarstava.⁶⁴ Pored političara i generala, u salon su dolazili i umjetnici (kompozitori, slikari i pisci) – ukratko, „svi koji su u tom trenutku u Francuskoj nešto značili“.⁶⁵ Pisci su Mme Adam držali „dobrom vilom Treće Republike“, diveći se njezinom „spektakularnom promoviranju Lotija i Bourgeta“.⁶⁶

Osim salona Mme Adam, Bourget je posjećivao i salon princeze Mathilde, Mme Cahen, obitelji d'Haussonville, grofice Potocke, grofice de Fitz-James, Erneste Stern, Mme Auberon.

⁶¹ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 259.

⁶² Martin-Fugier, op. cit., bilješka 54, str. 7.

⁶³ Carassus, Émilien: *Le Snobisme et les lettres françaises de Paul Bourget à Marcel Proust: 1884-1914*, Paris, Armand Colin, 1966., str. 68.

⁶⁴ Tako je tvrdio Émile de Marcère, tadašnji ministar unutarnjih poslova. (Martin-Fugier, op. cit., bilješka 54, str. 77)

⁶⁵ Carassus, op. cit., bilješka 63, str. 89.

⁶⁶ Bourget je svoju zahvalnost pokazao pišući 1880. g. članak o „velikom književnom salonu“ Mme Adam, a napisao je i prikaze nekoliko njezinih djela. Osim toga, posvetio joj je konačno izdanje svojih *Eseja* objavljeno 1899. g.

Bourget, međutim, nije bio jedini pisac koji je Mme Adam držao svojom zaštitnicom. Albalat je naziva kumom svih pisaca jer je mnogima „njezina ruka otvorila prvu stazu prema književnom životu“. (Albalat, op. cit., bilješka 55, str. 204)

U utjecajni salon princeze Mathilde⁶⁷ dolazili su mnogi ugledni književnici, poput Gautiera, Sainte-Beuvea, Flauberta, braće Goncourt, Tainea i Renana. Princeza je bila na glasu kao „mecena i zaštitnica umjetnosti“ koja „ne prestaje intervenirati kako bi svojim prijateljima osigurala počasti i potpore“ – od radnih mjesta do članstva u Akademiji.⁶⁸ Za razliku od salona princeze Mathilde, salon Mme Cahen, udane za brata Bourgetova školskog kolege Louisa Cahena, nisu posjećivali pisci već pripadnici židovskoga visokog društva. Razgovaralo se o pariškom životu, novim knjigama, aktualnostima te potanko analiziralo ljubavne teme. U tom je društvu Bourget upoznao dvije iznimne žene – Louise i Marie – koje naziva svojim Muzama i s kojima je imao vrlo intenzivne i dinamične veze.⁶⁹ Iz istog je društva i Bourgetova buduća supruga – Minnie David. Zahvaljujući poznanstvima iz salona Mme Cahen Bourget je upoznao i mnoge ugledne gospođe⁷⁰ među kojima je, po Mansuyjevim riječima, bio veoma popularan: sve se otimaju za njega, zavedene neobičnim spojem snažne građe i emocionalne krhkosti, finoće i intrigantnosti. Zadovoljstvo je obostrano: Bourget se dobro osjeća u mondenim krugovima – s bogatim dokonom damama pretresa ljubavne teme, a s njihovim blagonaklonim muževima razgovara o financijama.

Bourget je, dakle, zahvaljujući svojim intelektualnim i emocionalnim osobinama bio omiljen uzvanik salona. Tome treba pridodati i njegov lijep fizički izgled: bio je visok, markantna lica i uvijek pomno odjeven. O Bourgetovoj dendijskoj crti svjedoči i esej književnoga kritičara

⁶⁷ Salon je vrhunac doživio tijekom Drugog Carstva, kad je bio najpopularniji pariški salon, ali je i osamdesetih godina 19. stoljeća još uvijek bio utjecajan i posjećen. Carassus drži da su saloni Mme Aubernon, Mme de Caillavet i Mme de Loynes tri najveća književna salona iz toga razdoblja.

⁶⁸ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 93.

Bourdieu navodi da je zahvaljujući angažmanu princeze Mathilde, Napoleonove nećakinje, Sainte-Beuve dobio mjesto u Senatu, George Sand nagradu Francuske akademije, Flaubert i Taine Legiju časti, dok je Gautiera imenovala svojim bibliotekarom (to mu je radno mjesto omogućilo da se prestane baviti novinarstvom) i osigurala mu članstvo u Akademiji.

⁶⁹ Mansuy ne zna ili ne želi otkriti pravo Louisino ime: „Zvat ćemo je Louise i dodat ćemo da je bila iz kruga oko A. Cahena; bogata je (žena je jednog bankara).“ Saznajemo i da je Louise bila Bourgetova osoba od povjerenja i savjetnica, prva osoba kojoj je dao na čitanje svoje eseje, novelu *L'Irréparable* (*Nepopravljivo*) i roman *Cosmopolis*. (Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 285)

S druge strane, u kvalitetnoj i temeljitoj natuknici o Bourgetu na Wikipediji među osobama s kojima se Bourget susretao u salonu Cahen spominju se „mlade žene, podjednako zavodljive i inteligentne (osobito Marie Kann i Loulia Warchawsky).“ U nastavku teksta, međutim, Loulia se više ne spominje.

(http://fr.wikipedia.org/wiki/Paul_Bourget#cite_note-11, 28. 12. 2011.)

S drugom je Muzom, koketnom, zavodljivom i pomalo divljom Marie Kann, Bourget imao burnu, gotovo patološku vezu. Svoju je ljubavnicu, koja ga je nadahnula za neke od romana, Bourget na kraju zamrzio. Ne zna se je li do takvog razvoja njihove veze došlo zato što se Bourget umorio od „sentimentalnog ropstva“ ili zato što je Marie – istovremeno Bourgetova i Maupassantova ljubavnica – temu Bourgetova *Cosmopolisa* otkrila Maupassantu koji ju je zatim iskoristio u pisanju romana *Fort comme la mort* (1889.)

Na temelju na internetu dostupnih podataka može se zaključiti da je Loulia sestra Marie Kann i žena Bourgetova prijatelja Alberta Cahena, a Louise žena Albertova brata Louisa Cahena. (*Correspondance de Charles Deudon: 1862-1907*. URL: <http://deudon.charles.free.fr/> 10. 10. 2012.)

⁷⁰ Primjerice, gospođe Stern, Ephrussi, Bischoffsheim i dr.

Eugène Marsana *Les cannes de Paul Bourget* (1909.) u kojem je s divljenjem opisana Bourgetova zbirka „prekrasnih“, „savršenih“ štapova koji odražavaju vlasnikovu rafiniranost i decentnost.⁷¹ Na Bourgetov je dendizam zasigurno snažno utjecao književnik Barbey d'Aurevilly⁷², Bourgetov stariji kolega i dobar prijatelj, kojeg su krasile sve odlike dendija: „na razini vanjštine rafinirano i ekscentrično odijevanje, u društvu cinična konverzacija, a u ponašanju arogantna nemotiviranost i besciljnost.“⁷³ Bourget ga je nazivao svojim dragim učiteljem dendizma koji ga je naučio da „pisac mora počiniti grijeh ljubavi prema eleganciji“⁷⁴, kao što ga je Balzac naučio „da odijevanje ne čini toliko odjeća koliko način na koji se odjeća nosi“.⁷⁵ Eleganciju je Bourget shvaćao kao „obranu protiv vulgarnosti koja nas okružuje, vrstu reakcije profinjenog i osjećajnog bića koje se bori da bi se obranilo od banalnosti“⁷⁶. Bourget, međutim nije bio sklon ekscentričnosti u odijevanju – stil mu je bio decentan i suzdržan, niti je uspijevaao prikriti svoju emotivnost i glumiti flegmatičnost, pa ga je Barbey d'Aurevilly nazivao „polu-dendijem“ i „sentimentalnim dendijem“. Ne može se, stoga, reći da je Bourget bio slijepi sljedbenik svog starijeg kolege⁷⁷, već radije da je od njega ponešto naučio o eleganciji i o vještini konverzacije. A upravo su ta znanja bila neophodna svakom posjetitelju salona.

Émilien Carassus, autor studije *Le Snobisme et les Lettres françaises de Paul Bourget à Marcel Proust* (1966.), tvrdi da pisci jednostavno nisu mogli odoljeti privlačnoj sili salona. Ne zato što su saloni bili žarišta ideja i novih tendencija već zato što su mogli utjecati na književnu karijeru uzvanika. Uloga salona ekvivalenta je, drži Carassus, ulozi tiska i televizije u suvremenom svijetu. Slično razmišlja i Anne Martin-Fugier, autorica knjige o salonima u vrijeme Treće Republike. Martin-Fugier izdvaja pet prednosti koje umjetnik dobiva posjećivanjem salona: druži se s drugim umjetnicima i tako nastaje neka vrsta društvene mreže koja okuplja ljude sličnih afiniteta; posjećuje ljude koji razumiju umjetnike i upoznaje potencijalne mecene;

⁷¹ Marsan, Eugène: *Les Cannes de Paul Bourget*, [S. l.], Édition du Divan, 1909. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4113054/f5.image> (30. 12. 2011.)

⁷² Mansuy piše da dendizam nije bio jedina dodirna točka između Barbeyja i Bourgeta – imali su i sličan književni ukus, a Barbey je kao mistik i katolik kod Bourgeta vjerojatno osnažio sklonost senzualnom misticizmu.

⁷³ Oraić-Tolić, Dubravka: „Tipovi modernog subjekta: muškarci sa ženskim rodnim crtama“, u: *Muška moderna i ženska postmoderna*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2005., str. 92.

⁷⁴ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 69.

⁷⁵ ibid.

⁷⁶ ibid.

⁷⁷ Bourget ga je doživljavao kao slikovitu pojavu iz nekog drugog vremena, dobrog kozera i talentiranog romanopisca. „Sve je kod Barbeyja d'Aurevillyja bilo izuzetno, posebno, *eccentric*, da se poslužim jednom od njegovih omiljenih riječi, u njezinom engleskom značenju“, piše Bourget. Potom opisuje njegovu odjeću (kravata od čipke, ukrašeni reveri, crne kožne rukavice s velikim zlatnim prstenjem...) i hipnotizirajuću vještinu konverzacije. Veći dio studije ipak je posvećen Barbeyjevim književnim djelima čiju vrijednost, drži Bourget, publika i kritika još nisu prepoznale. (Bourget, Paul: „L'art de Barbey d'Aurevilly“ („Umjetnost Barbeyja d'Aurevillyja“), u: op. cit., bilješka 43, str. 32-65.

okupljenima može čitati ili recitirati svoju poeziju i tako steći čitatelje; skuplja informacije i piše o poznatim gostima salona; napreduje u karijeri zahvaljujući važnoj ulozi koju saloni imaju u raznim izborima i dodjelama nagrada.⁷⁸

Rémy Ponton u svom se članku o psihološkom romanu usredotočio na zadnju od ovih prednosti, na važnu ulogu salona – danas bismo to nazvali lobiranjem – kod izbora psihologa u Akademiju. Ulogu tiska u afirmaciji psihologa Ponton svodi na dobru pozicioniranost Ferdinanda Brunetièrea u časopisu *Revue des Deux Mondes*, Julesa Lemaîtrea u novinama *Journal des débats* te Anatolea Francea u novinama *Le Temps*, zahvaljujući kojoj su, drži Ponton, njih trojica mogli utjecati na uređivačku politiku novina, odnosno na objavljivanje radova svojih književnih istomišljenika te pohvalnih kritika.⁷⁹ Osim toga, Ponton uočava i zanimljiv odnos između starijega i mlađega naraštaja psihologa: mladi se dive starijima i tako učvršćuju njihov položaj, odnosno povećavaju njihov simbolički kapital. Zauzvrat, stariji pisci svojim mladim sljedbenicima nastoje olakšati književnu karijeru. Nesebično uzajamno pomaganje vrlo je izražena osobina u grupi pisaca koji se nazivaju psiholozima, drži Ponton.

I Bourgetu je „mreža psihologa“ značajno pomogla kako u objavljivanju članaka i književnih djela, tako i u primanju u Akademiju. Osim toga, u Bourgetovom odnosu prema Taineu može se uočiti divljenje učenika prema učitelju (uostalom, upoznali su se kad je oduševljeni Taine došao zahvaliti Bourgetu na članku koji je o njemu napisao), za koje mu se Taine odužio davanjem savjeta koji su usmjerili Bourgetovu književnu karijeru.

Pontonova zapažanja o tisku, međutim, previše su štura da bi rasvijetlila sve vidove Bourgetove veze s novinama i časopisima. Taj bi odnos bilo bolje promotriti u svjetlu razmišljanja koja iznosi sociolog Bernard Lahire koji u studiji *La Condition littéraire: la double vie des écrivains* (2006.)⁸⁰ istražuje dvostruki život pisaca – književni i izvanknjiževni. Lahire pisce uspoređuje s igračima, a njihovo ponašanje s igrom: u književnom polju oni igraju određenu ulogu, a onda – da bi zaradili za život – izlaze iz tog polja i ulaze u druga polja. Lahire stoga radije koristi izraz „književna igra“ (*jeu littéraire*) nego izraz „književno polje“. Radovima nadahnutim Bourdieuovom teorijom polja Lahire zamjera kako svođenje društvenog i praktičnog života pisaca na njihovo pripadanje književnom polju u kojem zauzimaju

⁷⁸ Martin-Fugier, op. cit., bilješka 54, str. 172-182.

⁷⁹ Ponton navodi kako je nakon pohvalnoga Franceovog članka o Lemaîtreu uslijedio pohvalni Lemaîtreov članak o Franceu.

⁸⁰ Lahire, Bernard: *La Condition littéraire: la double vie des écrivains*, Paris, Éditions La Découverte, 2006.

određenu poziciju (dominantnu ili dominiranu), tako i zanimanje isključivo za književnu produkciju pisaca. Na taj se način, piše Lahire, privilegira mali broj pisaca koji se bave isključivo književnim radom⁸¹, a trebalo bi proučiti i najveće „profesionalce“ i najveće „amateure“, i najpoznatije i najnepoznate pisce, polazeći od njihovih stvarnih životnih uvjeta kako bismo shvatili koje mjesto i vrijeme književnost zauzima u njihovom životu.⁸²

Iako bi analiza Bourgetove „condition littéraire“ na Lahireov način bila zanimljiva, čini mi se da bi u ovom dijelu rada bila preuranjena, pa ću se zasad usredotočiti na analizu odnosa književnosti i novinarstva tijekom desetak godina Bourgetovog „dvostrukog života“ kao pisca i novinara. Već sam istaknula važnost Bourgetove suradnje s dva utjecajna časopisa – *Revue des Deux Mondes* i *La Nouvelle Revue* – u kojima je objavljivao članke poglavito o književnim temama. Za druge je časopise i novine (*Le Globe*, *La Paix*, *Le Parlement*, *Journal des débats*, *Illustrations*, *Revue alsacienne*, *Le Gaulois*...), međutim, pisao tematski raznolike članke: o kazališnim predstavama, plesu, otvorenjima izložbi, novim akademikima i inauguracijama, o smrtnoj kazni, položaju Židova, ulozi i obavezama plemstva, o konjskim utrka, pučkim svečanostima i zločinima itd. U početku su prevladavali članci s mondenim temama, ali njihov je broj ipak postupno opadao, a broj članaka s književnim temama se povećavao. Zanimljiv je podatak da je Bourget u tri godine novinarskog rada – od 1880. do 1883. – pročitao više od tristo svezaka knjiga i pogledao gotovo stotinu predstava.⁸³

Izvanknjiževne aktivnosti – suradnja s časopisima i posjećivanje salona⁸⁴ – u Bourgetovom su se slučaju pokazale vrlo korisnima: upoznao je ne samo pisce iz svog naraštaja – s kojima je dijelio sličnu koncepciju književnosti, već i autore starijeg naraštaja – primjerice Tainea, kojeg

⁸¹ Lahire drži da dio odgovornosti za takav isključiv pristup sociološke književne kritike snosi Pierre Bourdieu koji je za analizu književnog polja druge polovice 19. stoljeća izabrao Flauberta, pisca-rentijera koji se zahvaljujući svom materijalnom blagostanju mogao „dušom i tijelom“ posvetiti pisanju književnih djela.

⁸² Lahireovo se istraživanje temelji na upitniku sastavljenom od 125 pitanja što ga je autor podijelio suvremenim francuskim piscima. Pitanja se odnose na njihove književne početke, vrijeme i način pisanja, društveno-ekonomske životne uvjete, izdavače, nagrade, književne kritike, odnos prema izvanknjiževnim zahtjevima, definiranje pisca i njegova zanimanja itd. U knjizi Lahire analizira dobivene odgovore potkrepljujući svoje zaključke svjedočenjima pojedinih pisaca.

⁸³ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 262.

⁸⁴ Pored salona, u francuskim su književnim krugovima druge polovice 19. stoljeća bili poznati i drugi oblici socijabilnosti (*sociabilité*): banketi, ručkovi i večere. Na jednu od takvih književnih večera – na kojoj se četrdesetak pjesnika (Coppée, Verlaine, Mallarmé, Banville, Rimbaud i dr.), kritičara, kipara i glazbenika okupljenih pod imenom *Vilains Bonshommes* sastajalo jednom mjesečno – dolazio je i Bourget. Zahvaljujući poznanstvima s tih okupljanja, dvadesetogodišnji Bourget dobiva prvi novinarski posao – postaje suradnikom časopisa *Renaissance littéraire et artistique* te sklapa prijateljstvo s tada već slavnim parnasovcem Coppéeom. Bourget je često dolazio i na večere *Boeuf nature* koje su se održavale u kavani *Procope* i na kojima su se okupljali Zola i njegovi učenici.

je usprkos razlazu nakon objavljivanja romana *Učenik*, držao učiteljem, i Zolu, prema kojem je, usprkos neslaganju u shvaćanju romana, osjećao iskreno divljenje i poštovanje. Ta su poznanstava, kao i podrška Mme Adam i Mme Cahen, odigrala važnu ulogu u njegovom književnom uspjehu i primanju u Francusku akademiju. Osim toga, novinski članci i mondeni krugovi bili su izvor nadahnuća za njegova književna djela.⁸⁵ Pisanje mnoštva članaka predstavljalo je i neku vrstu nastavka obrazovanja i intelektualne gimnastike, a omogućilo mu je i da izbrusi stil. U novinama i salonima stekao je i čitateljsku publiku sastavljenu od kolega pisaca (koji su povremeno objavljivali osvrte na njegova djela) i posjetitelja salona (koji su, osobito žene, rado čitali njegove tzv. mondene romane).

Ne smije se, međutim, zaboraviti da postoje i negativne strane čestih odlazaka u salone i pisanja članaka o svemu i svačemu. Te obaveze mogu toliko zaokupiti pisca, da ne nalazi vremena za bavljenje književnim radom. Premda Bourgetu nije manjkalo radne discipline⁸⁶, novinarski ga je rad zbog obujma posla i financijske nesigurnosti prilično iscrpljivao. Već je kao dvadesetdvoгодишnji mladić shvatio da će sve dok ne bude imao novca biti ovisan o nekom vlasniku časopisa ili pansiona.⁸⁷ Zato ne čudi njegovo zadovoljstvo ekskluzivnim angažmanom u časopisu *La Nouvelle Revue*.

U literaturi o Bourgetu roman *Učenik* često se označava kao prekretnica u piščevu književnom stvaralaštvu. Ta se podjela Bourgetovog stvaralaštva na dvije faze – prije i poslije romana *Učenik* – podudara s još jednom važnom promjenom u Bourgetovom životu: 1890. završava njegov dvostruki život pisca-novinara. Bourget se sasvim posvećuje književnom radu i živi isključivo od sredstava zarađenih pisanjem književnih djela, odnosno postaje profesionalni pisac.

3. 2. 3. Religijsko-političke strukture

Nakon analize uloge tiska i salona u Bourgetovoj književnoj karijeri, preostao je još jedan element koji je, po Pontonu, išao u prilog psiholozima: snažno uporište u religijskom i

⁸⁵ Feuillerat piše da je Bourgeta afera Lebiez nadahnula za pisanje romana *Učenik*, članak koji je pisao o svijetu bez granica za pisanje *Cosmopolisa*, predstava Sardouove *Odette* potaknula je razmišljanje o razvodu kao društvenom problemu i nadahnula roman *Razvod* itd. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 75)

⁸⁶ Već kao mladić držao se strogog rasporeda: rana večera, spavanje u 8 sati, dizanje u 3, rad do zore, pa odlazak na posao. I kasnije je, kao slavan i etabliran pisac, jako držao do radne discipline. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 39)

⁸⁷ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 206.

političkom polju. Zahvaljujući izrazitoj moralističkoj crti svojih djela, pritajenoj religioznosti (koja će završiti konverzijom 1901. godine), Bourget je stekao naklonost nekih članova Akademije. Ponton u članku o psihološkom romanu, spominjući „konzervativnu većinu u Francuskoj akademiji“⁸⁸, ističe važnu ulogu grofa d'Haussonvillea⁸⁹, povjesničara i esejista, pripadnika monarhističke frakcije u Akademiji, u izboru psihologa – Lotija, Brunetièrea i Bourgeta – za akademike. Osim na grofa d'Haussonvillea, Bourget je mogao računati na pomoć još jednog akademika: Eugène-Melchior de Vogüé bio je Bourgetov kolega iz *Revue des Deux Mondes* i vrlo dobar prijatelj.⁹⁰ Grof de Vogüé slovio je za osobu s vrlo dobrim vezama u crkvenim i aristokratskim krugovima. Bio je prvi psiholog primljen u Akademiju (1888.). Nakon njega slijedili su Loti (1891.), Brunetièr (1893.), Bourget (1894.), Lemaître i France (1896.), Hervieu (1900.) i Barrès (1906.). Dajući akademsku konsekraciju psiholozima, a odbijajući je dati Zoli i naturalistima, dominantna je klasa (plemstvo, konzervativno i liberalno građanstvo) željela naturalizam i cijelu romanesknu tradiciju pisaca podrijetlom iz sitnog građanstva trajno isključiti iz područja legitimne kulture.

3. 3. Bourgetov društveno-kulturni kapital – zaključna razmatranja

Analiza nadahnuta Pontonovim člankom o kulturnom i društvenom kapitalu naturalista i psihologa na kraju 19. stoljeća može se zaključiti tvrdnjom da je Bourget u potpunosti potvrdio teze o elementima koji su bili presudni za uspjeh psihologa. U prvom dijelu analize nastojala sam pokazati da je Bourget zahvaljujući podrijetlu iz sloja visokoobrazovanog građanstva, dobrom obrazovanju (koje je rezultat dobre kućne poduke, pohađanja ugledne gimnazije i velike intelektualne radoznalosti zbog koje je čitao velik broj knjiga iz raznih područja) i prijateljstvima koja je sklopio tijekom školovanja (njihova je vrijednost, naravno, došla do izražaja po završetku školovanja) stekao dobar „početni kapital“. Cilj je drugoga dijela analize bio pokazati kako se zahvaljujući suradnji s časopisima te podršci salona i religijskih i političkih struktura Bourgetov „početni kapital“ znatno povećao. Među čimbenicima koji su odigrali važnu ulogu u Bourgetovoj književnoj karijeri posebnu sam pozornost posvetila njegovom novinarskom radu jer mi se čini da je suradnja s novinama i časopisima najviše

⁸⁸ Ponton, op. cit., bilješka 27, str. 81.

⁸⁹ Bourget je, uostalom, bio stalni gost u salonu obitelji d'Haussonville.

⁹⁰ Melchior de Vogüé je u mladosti živio u obiteljskom dvorcu u pokrajini Ardèche, u susjedstvu Bourgetovih. Nakon diplomatske karijere posvetio se pisanju članaka i knjiga. Bourget ga je upoznao 1883. g. na večeri kod Mme Adam. (Bourget, Paul: „Préface“ („Predgovor“), u: Vogüé, Melchior de: *Pages choisies*, Paris, Plon, 1912., str. II)

pridonijela povećanju njegovog kulturnog, društvenog i ekonomskog kapitala, te ga približila cilju kojem je težio od najranije mladosti: postati (slavan) pisac.

Bourget je, naime, još kao gimnazijalac često radio skice za pjesnička i prozna djela. Broj skiciranih projekata ostao je, međutim, daleko veći od broja realiziranih. Tako je, piše Mansuy, za godinu 1869./70. Bourget sastavio katalog od 22 djela koja je namjeravao napisati: autobiografiju, pjesme, prijevode, pripovijetke, dnevnik, maksime, romane.⁹¹ Nakon brojnih i raznorodnih gimnazijskih planova – koji su prije bili odraz zbrke izazvane književnom intoksikacijom nego ambicioznosti – Bourget je 1875. objavio svoju prvu knjigu, zbirku pjesama *La Vie inquiète* (*Nemiran život*). Između dvadesete i tridesete godine života objavio je još poemu *Edel* (*Edel*, 1878.), zbirku pjesama *Les Aveux* (*Očitovanja ljubavi*, 1882.) te četiri pjesme u antologiji parnasovske poezije *Le Parnasse contemporain* (1876.). Ti su pjesnički radovi imali solidnu recepciju (prikazani su u periodici i dobili pozitivne kritike, a neki od njih su i uglazbljeni⁹²), ali takav uspjeh⁹³ „nije zadovoljio pjesnika koji je, poput Byrona, preko noći želio postati slavan“⁹⁴, pa je Bourget odlučio napustiti taj žanr.

⁹¹ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 74-75.

⁹² Devet Bourgetovih pjesama uglazbio je Claude Debussy, dvije Georges Brun te po jednu Paul de Wailly i Charles Koechlin.

Paul Bourget (1852-1935). URL: http://data.bnf.fr/atelier/11893464/paul_bourget/ (20. 7. 2015.)

⁹³ Po Bourgetovu mišljenju, radilo se o „potpunom neuspjehu tog pokušaja“. (Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 337)

⁹⁴ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 245.

4. RECEPCIJA BOURGETOVA KNJIŽEVNOKRITIČKOGA OPUSA

Bourgetova odluka o odustajanju od pisanja poezije potvrđuje Pontonovu tezu o tzv. „strategiji rekonverzije“ prema kojoj su svi psiholozi u početku pisali poeziju, ali kad su shvatili da su im zbog etabliranosti Parnasovaca na tom polju objektivne mogućnosti uspjeha male, okrenuli su se romanu.⁹⁵ Bourgetov se književni put, međutim, donekle razlikovao od puta ostalih psihologa jer je 1881. godine, zahvaljujući ekskluzivnom ugovoru s Juliette Adam, dobio priliku napisati deset studija koje su nakon objavljivanja u časopisu *La Nouvelle Revue* izišle kod izdavača Lemerrea pod naslovom *Eseji iz suvremene psihologije* (1883.) i *Novi eseji iz suvremene psihologije* (1885.).

4. 1. Problem žanra: eseji ili književna kritika

U ovom dijelu rada bit će riječi najprije o sinkronijskoj razini, odnosno susretu Bourgetovih *Eseja* s njihovom prvom publikom, a potom o dijakronijskoj razini recepcije, to jest odnosu kasnijih čitatelja prema Bourgetovim *Esejima*. Dijakronija se, međutim, ne može zanemariti ni u analizi sinkronijskoga isječka jer svako čitanje „budi uspomene na već pročitano“.⁹⁶ Analiza odnosa Bourgetovih djela i obzora očekivanja publike u vrijeme kad su ona objavljena nemoguća je, dakle, bez analize njihova odnosa prema dotadašnjoj književnoj tradiciji i prema drugim djelima istoga žanra. Samo je uz pomoć dijakronije moguće otkriti predstavljaju li ta djela „novinu“ u obzoru očekivanja onovremenoga čitatelja, odnosno nadmašuju li njegov obzor očekivanja ili ga potvrđuju.

Tako se na pitanje predstavljaju li Bourgetovi *Eseji* novinu u obzoru očekivanja čitatelja s početka osamdesetih godina 19. stoljeća ne može odgovoriti dok se ne odredi je li riječ o esejima ili o književnoj kritici. Određivanje književne vrste ili žanra⁹⁷ je nužno zato što taj

⁹⁵ Ponton, op. cit., bilješka 27, str. 69.

⁹⁶ Jauss, op. cit., bilješka 3, str. 256.

⁹⁷ U skladu s romanističkom temom ovoga rada i Solarovim terminološkim objašnjenjem iznesenim u *Pitanjima poetike*, prednost ću dati terminu *žanr*.

„Termini *žanr* i *književna vrsta* ponekad su sinonimi, ali u većini slučajeva *vrsta* se upotrebljava kad se misli odnos prema *rodu* (*genus* i *species*), a *žanr* je izvan odnosa subordinacije. (Epika je npr. *rod*, roman je *književna vrsta*, a kojiput se spominje i *podvrsta* npr. historijski roman. Međutim: roman je *žanr*, kao što je to i historijski roman, a kojiput se i lirika shvaća kao *žanr*.) Ipak ponekad i termin *književni rod* susrećemo kao sinonim za *žanr*, tj. bez odnosa superordinacije. Upotreba ovih termina u našoj nauci o književnosti i u tekućoj kritici vrlo je

element književnoga djela predstavlja model čitanja, recepcijski obrazac koji usmjerava i određuje čitanje.

U pokušaju žanrovskoga određenja *Eseja* moguća su, čini mi se, dva pristupa: teorijski – usporediti definicije eseja i književne kritike s Bourgetovim djelom, i praktični – provjeriti nalaze li se Bourgetovi *Eseji* u studijama o esejima ili o književnoj kritici te kako sam Bourget žanrovski određuje svoje djelo.

Dok Milivoj Solar esej definira kao „književno-znanstvenu vrstu u kojoj se načelno znanstveno izlaganje nekog životnog ili spoznajnog pitanja obrađuje književno-umjetničkim stilom i postupcima“⁹⁸, Pierre Glaudes i Jean-François Louette svoju studiju o eseju započinju tvrdnjom da je esej otvoren oblik bez obrisa, pojam koji se koristi za sve što ne znamo odrediti i imenovati i čija je polisemija zastrašujuća⁹⁹, pa ga stoga izbjegavaju definirati. Svoje proučavanje odlučuju suziti na književni esej čija bi, po njihovim riječima, provizorna definicija bila: esej je nefikcionalna, subjektivna proza koja teži argumentiranosti, ali ima antimetodičku kompoziciju, u kojoj je već i sam stil neka vrsta načina mišljenja.¹⁰⁰

Čini se da ni književnu kritiku nije lako definirati. Solar je „u najširem i u hrvatskome nazivlju najčešće rabljenom smislu“ određuje kao granu znanosti o književnosti „koja se bavi analizom i prosuđivanjem vrijednosti pojedinih književnih djela“.¹⁰¹ Compagnonova je definicija nešto šira: književnu kritiku definira kao diskurs o književnim djelima koji „naglašava iskustvo čitanja, koji opisuje, tumači i vrjednuje značenje i učinak što ih djela imaju za (dobre) čitatelje, ali za čitatelje koji nisu nužno učenici ni profesionalni“, kao diskurs koji ocjenjuje, prosuđuje, ravna se prema naklonosti (ili odbojnosti), identifikaciji i projekciji¹⁰². Compagnon književnu kritiku povezuje sa salonima i novinama, za razliku od književne povijesti koja se veže uz sveučilište.

složena; ovisi o utjecajima različitih stranih terminologija (termini *rod* i *vrsta* razvili su se pod utjecajem njemačke nauke o književnosti, dok *žanr*, čini se, preferiraju prevodioci stručnih francuskih i angloameričkih radova), a i o samom shvaćanju koje dopušta ili isključuje odnos subordinacije u klasifikaciji književnosti. (Solar, Milivoj: *Pitanja poetike*, Zagreb, Školska knjiga, 1971., str. 61)

⁹⁸ Solar, Milivoj: *Rječnik književnoga nazivlja*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 91.

⁹⁹ Glaudes, Pierre; Louette, Jean-François: *L'essai*, Paris, Armand Colin, 2011., str. 5-9.

¹⁰⁰ *ibid.*, str. 10.

¹⁰¹ Solar, op. cit., bilješka 98, str. 149.

¹⁰² Compagnon, op. cit., bilješka 6, str. 18.

U Bourgetovim je *Esejima*, međutim, moguće uočiti elemente iz svih navedenih definicija: primjerice, miješanje znanstvenoga i književnoga, subjektivnost i antimetodičnost, nastojanje da se tumači i vrijednuje učinak djela na čitatelje, identifikaciju i projekciju te povezanost sa salonima i periodikom.

Ni praktični pristup nije dao jedinstven odgovor. Bourgetovo se ime, naime, može naći i u Glaudesovoj i Louetteovoj studiji *L'essai* (2011.) i u opsežnoj i temeljitoj studiji Rogera Fayollea *La critique littéraire* (1964.).¹⁰³ Nije, međutim, Bourget jedini autor koji se nalazi u oba navedena djela: tu su još i Chateaubriand, Stendhal, Sainte-Beuve, Gautier, Nerval, Barbey d'Aurevilly, Baudelaire, Hugo, Taine i dr.

Dodatnu terminološku pomutnju unosi i predgovor *Esejima* u kojem Bourget navodi da se njegovo djelo „ne može u pravom smislu riječi zvati kritikom“ te da mu je namjera bila tek „napisati nekoliko bilješki koje mogu poslužiti povjesničaru Moralnog¹⁰⁴ Života tijekom druge polovice 19. stoljeća u Francuskoj.“¹⁰⁵ Iz predgovora se može saznati i koji su, po Bourgetovu mišljenju, sastavni elementi književne kritike: analiza umjetničkih postupaka, autorove osobnosti, nizanje zgoda iz njegovoga života, rasprava o talentu, slikanje karaktera.¹⁰⁶ To su, kako ću u nastavku rada nastojati pokazati, elementi od kojih se sastoji Sainte-Beuveova kritika. Sainte-Beuve je u vrijeme objavljivanja Bourgetovih *Eseja* već slovio kao utemeljitelj francuske književne kritike, a Bourget je bio mladi autor s tek nekoliko pjesničkih radova i člancima objavljenima u časopisima, pa ne čudi skromnost s kojom procjenjuje svoje *Eseje*. Na zadnjim će se stranicama knjige ipak pokazati samouvjerenijim – *Eseje* će nazvati „nizom

¹⁰³ Fayolleova knjiga, prvi veliki francuski udžbenik posvećen književnoj kritici, obuhvaća pregled francuske književne kritike od 16. stoljeća do sredine 20. stoljeća te antologiju tekstova u kojoj je prvi Marotov a zadnji Sartreov. Bourgetu Fayolle posvećuje dvije stranice u uvodnom dijelu, a u antologiji donosi njegov tekst iz *Études et portraits* (*Studije i portreti*). S druge strane, Glaudes i Louette Bourgeta tek usputno spominju. Navode njegovo određenje vlastitih eseja kao „nekoliko bilješki“ da bi pokazali da se „esej“ ponekad određuje kao „skromna skica“. (Glaudes; Louette, op. cit., bilješka 99, str. 9)

Zanimljivo je da Fayolleova studija počinje pitanjem je li legitimno da se kritika nađe u biblioteci posvećenoj proučavanju različitih književnih žanrova (Collection U, Série „Lettres Françaises“), koje sugerira mogućnost da se književnu kritiku odredi kao književni i neknjiževni žanr.

(Fayolle, Roger: *La critique littéraire*, Paris, Armand Colin, 1966., str. 7)

¹⁰⁴ Pridjev „moral“ u francuskom jeziku ima brojna značenja: može se vezati uz običaj, naviku, pravila ponašanja u nekom društvu; uz moral, odnosno etiku; značenjski se može (dijelom) podudarati s pridjevima intelektualan, mentalan, duhovan, psihički, psihološki; može se vezati uz mentalitet itd.

Bourget ga relativno često koristi – najčešće u značenju „psihički“ i „psihološki“, suprotstavljajući ga pridjevu „fizički“, ali ponekad ga veže uz pojmove „inteligencija“ i „mentalitet“. Kada piše o „Moralnom Životu“ svoga vremena, misli na njegov kulturni i društveni život, religiju, filozofiju i umjetnost.

¹⁰⁵ Bourget, Paul: *Essais de psychologie contemporaine: Baudelaire, M. Renan, Flaubert, M. Taine, Stendhal*, Paris, Alphonse Lemerre, [s. a.], str. V-VI.

¹⁰⁶ *ibid.*, str. V.

psiholoških studija“. Njegovi su tekstovi, međutim, u časopisima izlazili u rubrikama posvećenima kritici¹⁰⁷ te tiskani u knjigama koje u naslovu nose riječ „kritika“. ¹⁰⁸ Izuzetak su, dakako, *Eseji* i *Novi eseji*, ali riječ „esej“ prvi se put pojavila tek u naslovu Lemerreovog izdanja.¹⁰⁹

Iako iz navedenih razmišljanja proizlazi da je teško odrediti granicu između književne kritike i eseja, mislim da Bourgeta možemo držati književnim kritičarom jer se u obzoru očekivanja čitatelja 19. stoljeća, ali i kasnijih čitatelja, *Eseji* mogu promatrati samo na pozadini književnokritičke tradicije koju predstavljaju Sainte-Beuve i Taine, s čijim kritikama, uostalom, Bourget u više navrata uspoređuje svoje *Eseje*. Osim toga, književna se kritika može shvatiti i kao književni, a ne isključivo znanstveni žanr (osobito ako je pišu književnici), tim više što se ona tijekom 19. stoljeća tek oblikuje kao znanstvena disciplina u pravom smislu riječi, o čemu svjedoče i razmišljanja Alberta Thibaudeta, francuskoga književnog kritičara i povjesničara: „Kritika, onakva kakvu je poznajemo i prakticiramo danas, proizvod je 19. stoljeća. Prije 19. stoljeća postoje kritičari. (...) Ali nema kritike. Uzimam tu riječ u njezinom vrlo materijalnom smislu: grupa više ili manje specijaliziranih pisaca čije je *zanimanje* da govore o knjigama.“¹¹⁰ A Bourgetovo je zanimanje doista bilo govoriti o knjigama, o čemu svjedoči i njegovih deset svezaka književnih kritika objavljenih između 1883. i 1906. godine.¹¹¹

Prvi su se profesionalni kritičari pojavili tridesetih godina 19. stoljeća zahvaljujući povećanju broja čitatelja, njihovom homogeniziranju i želji da ih se vodi u izboru književnih djela te zahvaljujući razvoju izdavačke djelatnosti i otvaranju čitaonica i knjižnica.¹¹² U to je vrijeme književna kritika postupno postajala svjesna sebe kao institucije, kao metajezika književnosti i

¹⁰⁷ Primjerice, u rubrici *Études et critiques* časopisa *La Nouvelle Revue*.

¹⁰⁸ Primjerice, *Pages de critique et doctrines, Nouvelles pages de critique et doctrines*.

¹⁰⁹ Bourgetove studije objavljene u *La Nouvelle Revue* nose nadnaslov *Psychologie contemporaine: notes et portraits* (*Suvremena psihologija: bilješke i portreti*). (*La Nouvelle Revue*, novembre-décembre 1881., str. 398)

¹¹⁰ Thibaudet, Albert: *Physiologie de la critique*, Paris, Gallimard, 1930. Citirano prema: Delfau, Gérard; Roche, Anne: *Histoire, littérature: histoire et interprétation du fait littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, 1977., str. 20. Thibaudet drži da u 19. st. postoje tri kritike: spontana ili usmena (kritika obrazovanih i obaviještenih čitatelja koji razgovaraju o pročitanim knjigama), profesionalna ili profesorska (čiji su autori sveučilišni profesori – La Harpe, Villemain, Guizot, Cousin, Sainte-Beuve, Taine, Brunetière, Fuget i dr.) te umjetnička (čiji su autori pjesnici i romanopisci – Chateaubriand, Hugo, Gautier, Baudelaire i dr.). (Thibaudet, Albert: “Les trios critiques”, u: *Réflexions sur la critique*, Paris, Gallimard, 1939., str. 125-136)

¹¹¹ Pored dva sveska *Eseja*, Bourget je objavio i djela *Études et portraits* (*Studije i portreti*, 4 sveska), *Pages de critique et de doctrine* (*Stranice o kritici i doktrini*, 2 sveska) i *Nouvelles pages de critique et doctrine* (*Nove stranice o kritici i doktrini*, 2 sveska).

¹¹² Pomoć u izboru trebala je i voditeljima sve brojnijih čitaonica i knjižnica. (Delfau, op. cit., bilješka 110, str. 24)

instancije konsekracije.¹¹³ U profesionalizaciji i afirmaciji književne kritike važnu su ulogu odigrali časopisi – posebice *Revue des Deux Mondes* – u kojima su svoje radove objavljivali brojni književni kritičari (Nisard, Girardin, Janin, Chasles, Ampère, Marmier, Planche i dr.).

4. 2. Bourgetovi prethodnici: Sainte-Beuve i Taine

Među kritičarima toga vremena posebno mjesto pripada Charlesu Augustinu Sainte-Beuveu, simbolu profesionalnoga kritičara¹¹⁴, najnadarenijem i najvećem od svih kritičara¹¹⁵, najutjecajnijem kritičaru prve polovice 19. stoljeća¹¹⁶, te filozofu, književnom povjesničaru i teoretičaru Hippolyteu Taineu, začetniku znanstvene kritike. Nužno je, stoga, u analizi Bourgeta kao književnoga kritičara analizirati njegov odnos prema književnoj kritici te dvojice prethodnika, odnosno usporediti njegov pristup književnom djelu sa Sainte-Beuveovim i Taineovim.

Sainte-Beuve je stekao slavu u prvom redu kao novinski kritičar. U skladu s onovremenom praksom svoje je kritike nakon objavljivanja u časopisima i novinama¹¹⁷ tiskao u obliku knjiga. Riječ je o tridesetak svezaka književnih kritika (*Portraits de femmes*, *Portraits littéraires*, *Portraits contemporains*, *Causeries du Lundi*, *Nouveaux Lundis*) objavljenih u razdoblju između 1836. i 1870. godine. Sainte-Beuveova je kritika biografska: u svojim „portretima“ važnu je ulogu dodijelio piščevoj biografiji i prije pisanja bi uvijek provodio minuciozna biografska istraživanja – proučavao dokumente, pisma, svjedočanstva piščevih poznanika i prijatelja – držeći da se pomoću piščevih karakternih osobina i biografskih podataka mogu objasniti njegova djela.¹¹⁸

¹¹³ Gérard Delfau i Anne Roche drže da je za afirmaciju književne kritike zaslužna nova, dinamična percepcija vremena koju je donio romantizam, pojava pojma književnosti koji je uništio dio semantičkog polja, oblikovanje publike koja u velikoj mjeri nadilazi okvire Dvora i visoke buržoazije te afirmacija društvenoga statusa pisca. Ti su se uvjeti, drže Delfau i Roche, ispunili između 1830. i 1850. (ibid.)

¹¹⁴ ibid.

¹¹⁵ Tim ga riječima opisuje Thibaudet u djelu *Réflexions sur la critique*. U svojoj povijesti književnosti piše da su Sainte-Beuve, Hugo i Balzac tri velika imena 19. stoljeća, a Sainte-Beuveovo kritičarsko umijeće drži ravnim Molièreevom komediografskom. (Thibaudet, op. cit., bilješka 110, str. 135; Thibaudet, Albert: *Histoire de la littérature française: de 1789 à nos jours*, Paris, Stock, 1969., str. 280)

¹¹⁶ Peleš, Gajo: „Počeci moderne kritike“ u: *Povijest svjetske književnosti: knjiga 3*, uredila Gabrijela Vidan, Zagreb, Mladost, 1982., str. 557.

¹¹⁷ Sainte-Beuve je bio suradnik časopisa i novina *Le Globe*, *La Revue contemporaine*, *Le Constitutionnel*, *Le Moniteur*, *Le Temps*, *Revue des Deux Mondes*.

¹¹⁸ Godine 1862. Sainte-Beuve je napisao: „Književnost, književna produkcija, za mene se ne razlikuje ili se barem ne može odvojiti od ostatka čovjeka ili organizacije; mogu uživati u nekom djelu, ali teško mi je o njemu suditi neovisno o znanju o samom čovjeku; i rado bih rekao: kakvo stablo, takav plod. Proučavanje književnosti

Iako nitko nije osporavao Sainte-Beuveove zasluge u nastanku moderne kritike, u prikazima njegova rada često se isticalo da se kritici posvetio nakon što nije uspio kao pjesnik i romanopisac¹¹⁹ te da je više pisao o malim nego o velikim piscima.¹²⁰ Najčešćim je predmetom napada, međutim, bila njegova biografska metoda. Tako je, primjerice, prigodom proslave stogodišnjice Sainte-Beuveovog rođenja kritičar Ferdinand Brunetière odlučio biografsku metodu primijeniti na samoga Sainte-Beuea kako bi pokazao da “takvo minuciozno istraživanje, indiskretno i pomalo perfidno, ne bi bacilo nikakvo novo svjetlo ni na korijene, ni na razvoj, ni napokon na narav i prirodu njegova talenta.”¹²¹ Čini se da je najviše odjeka ipak imala Proustova oštra i ironična kritika objavljena 1954. g. u zbirci ulomaka i kraćih eseja *Contre Sainte-Beuve*. U tri teksta posvećena Sainte-Beueu Proust kritizira njegovu biografsku metodu¹²², stil¹²³ i izbor autora.¹²⁴ Za razliku od Sainte-Beuea, Proust drži da je knjiga

zbog toga prirodno vodi do proučavanja morala.“ (Sainte-Beuve, „Nouveaux Lundis“, 22 juillet 1862., u: Fayolle, op. cit., bilješka 103, str. 282)

¹¹⁹ Primjerice, Gustave Lanson držao je da je Sainte-Beuve zbog zavisti i ljubomore pisao zlonamjerne kritike.

¹²⁰ Te tvrdnje Michel Brix, urednik nove antologije Sainte-Beuveovih kritika, odlučno odbija. Sainte-Beuve je, piše Blix u predgovoru, u trenutku objave svojih prvih književnih radova već etabliran književni kritičar (u časopisu *Le Globe* počeo je objavljivati 1924., pet godina prije objave svoje prve zbirke pjesama i deset godina prije romana *La Volupté*, zbog kojih se, uostalom, nije morao crvenjeti. Brix također tvrdi da Sainte-Beuve u svojim kritikama nije izostavio nijednog velikog pisca, što potkrepljuje izborom kritika koje se nalaze u antologiji. I dosta, antologiju čini 60 kritika o klasicima francuske književnosti od Marguerite de Navarre do braće Goncourt. (Brix, Michel: „Introduction“, u: Sainte-Beuve: *Panorama de la littérature française: de Marguerite de Navarre aux frères Goncourt: (portraits et causeries)*, Paris, Le Livre de poche, Librairie Générale Française, 2004., str. 7-56)

Valja ipak reći da ova antologija obuhvaća tek manji dio Sainte-Beuveova golemog kritičkog opusa u kojem veliku većinu čine kritike posvećene danas sasvim zaboravljenim književnim imenima.

¹²¹ Držeći ipak da bi takav postupak bio nepravedan prema Sainte-Beueu, Brunetière je svoju analizu ograničio na kratku analizu Sainte-Beuveovih pisama u vrijeme nastanka djela *Port-Royal* da bi pokazao kako među pismima i djelom ne postoji nikakva poveznica.

(Brunetière, Ferdinand: „Discours à la cérémonie du centenaire de Sainte-Beuve“, u: *Le livre d'or de Sainte-Beuve: publié à l'occasion de la centenaire de sa naissance*, Paris, Aux Bureaux du Journal des débats, 1904., str. III-XXI)

¹²² Proust svoju kritiku potkrepljuje ulomkom iz *Nouveaux Lundis* u kojem Sainte-Beuve objašnjava da je nužno da kritičar nađe odgovore na cijeli niz pitanja o piscu – što misli o religiji, kako na njega djeluje priroda, kako se ponaša kad su u pitanju žene, novac, je li bogat, siromašan, kakav je njegov svakodnevni život, što mu je vrlina a što mana – da bi mogao procijeniti njegovo djelo. (Proust, Marcel: *Contre Sainte-Beuve*, Paris, Gallimard, 1954., str. 156)

¹²³ O Proustovom dobrom poznavanju njegova stila – koji odlikuju upotreba dvostrukih pridjeva, vokativa, loš odabir riječi, izrazi taštine, nepriličnost i dr. – svjedoče i dva pastiša pisana na Sainte-Beuveov način. (Proust, Marcel: *Pastiches et mélanges*, Paris, Gallimard, 1970.)

¹²⁴ „Da su sva djela iz 19. stoljeća, osim *Lundis*, izgorjela i kad bismo na temelju *Lundis* morali stvarati ideju o poretku pisaca iz 19. stoljeća, Stendhal bi nam izgledao lošiji od Charlesa de Benarda, Vineta, Moléa, Mme de Verdelin, Ramonda, Sénaca de Meilhana, Vicqa d'Azyra, i od tolikih drugih, i, iskreno govoreći, prilično nezamjetljiv, između Altona Shée i Jacquemonta.“ (Proust, op. cit., bilješka 122, str. 160)

Proust Sainte-Beueu zamjera i što se među stotinama kritika koje je napisao nije našla nijedna o Baudelaireu – s kojim je prijateljvao, a nije ga želio javno podržati tijekom sudskog procesa. (ibid., str. 197-227)

proizvod nekog drugog „ja“, koji svatko otkriva i stvara u samome sebi i o kojem ne saznajemo iz neobjavljenog pisma ili od nekog knjižničara ili iz usta nekog tko je poznavao autora.¹²⁵

Iako napadana, Sainte-Beuveova je biografska kritika, zajedno sa suprotstavljenom joj znanstvenom kritikom, pomogla u afirmaciji književne kritike u 19. stoljeću. Zahvaljujući novinama i časopisima kritika je stekla društveni status, profesionalizirala se i postala nužan element u procesu izdavanja i širenja knjiga, a zahvaljujući sveučilišnim profesorima književnosti dobila je teorijske osnove i postala znanstvenom disciplinom, što joj je osiguralo intelektualni prestiž. Sveučilišna kritika teži erudiciji, objektivnosti, udaljava se od sredina u kojima književnost nastaje, naginje konzervatizmu, pa se više zanima za prošla razdoblja nego za suvremene pisce.¹²⁶ Jedan od njezinih začetnika je Hippolyte Taine koji kod pisca o kojem piše nastoji otkriti njegovo glavno svojstvo (*faculté maîtresse*) koje je određeno rasom, sredinom i trenutkom.¹²⁷ Novina Taineove kritike sastoji se u uvođenju „pozitivizma i potpunog racionalizma strogo sistematičnog duha“. On je „teoretičar koji nastoji provjeriti ideje u svojoj okolini: činjenice služe za dokazivanje, a književna su djela činjenice poput drugih“.¹²⁸ U povijesti književnosti Tainea ne zanimaju individualne varijacije nego vrste i opće ideje, pa svoje proučavanje usmjerava isključivo prema glavnim autorima – karakterističnim duhovima – što mu omogućuje da otkrije osobine nekog naroda, njegovu psihologiju.¹²⁹

Sainte-Beuveovoj deskriptivnoj kritici Taine suprotstavlja eksplikativnu: dok se portretiranje – čiji je cilj učiniti čitatelju neku osobu vidljivom – temelji na imaginaciji, objašnjavanje se temelji na inteligenciji, odnosno analizi: rasuđivanje ima pravo rastaviti ono što su oči promatrale i što je srce osjećalo. Pravila kojima se vodi slikanje ne vrijede za analizu.¹³⁰ Po

¹²⁵ *ibid.*, str. 157-158.

¹²⁶ Delfau, op. cit., bilješka 110.

¹²⁷ Svoju metodu, iznesenu u uvodu *Histoire de la littérature anglaise* (1863.), Taine je ilustrirao u prerađenoj disertaciji o La Fontaineu (1853.): La Fontaine svom galskom podrijetlu (rasa) duguje umjerenost, trezvenost, laganu veselost, rodna pokrajina Champagne (sredina) prožela ga je blagošću svojih pejzaža, život na dvoru Louisa XIV. (trenutak) odredio je njegovo poimanje svijeta i naročito njegovo viđenje Boga poput velikog kralja. Njegovo glavno svojstvo – imaginacija – omogućilo mu je da svoje dojmove pjesnički izrazi.

¹²⁸ Fayolle, op. cit., bilješka 103, str. 119.

¹²⁹ *ibid.*

¹³⁰ Taine, Hippolyte: „Essais de critique et d'histoire“, u: Fayolle, op. cit., bilješka 103, str. 289-290.

Taineov odnos prema Sainte-Beuveu nije sasvim jasan. U istoj knjizi njegovu metodu hvali zbog zasluga za obnavljanje književne, filozofske i religijske kritike i piše da daljnji razvoj kritike treba krenuti od nje i zamjera joj što se bavi pišćevom biografijom. Svoju kritiku biološke metode rječito obrazlaže: „Ako je netko slavan, ne postaje zbog toga vlasništvom publike (...); ako svoje djelo dajemo čitateljima, ne dajemo im svoj život. Zadovoljimo se onim što nam je Dickens dao. Četrdeset je svezaka dovoljno, i previše, da bismo dobro upoznali

Taineovu mišljenju, kritika treba biti objektivna, neosjetljiva na pitanja o lijepom i dobrom, odnosno lišena svih estetskih i moralnih predrasuda. Književna kritika i povijest književnosti moraju biti utemeljene na znanosti i staviti težište na ideje i sustave, a ne na sastavnice, odnosno na pojedinačne autore.

Ovaj su sustav prihvatili pisci naturalističke škole i postavili ga kao svoj književnoteorijski temelj. Taine, međutim, nije bio pošteđen ozbiljnih prigovora koji su dolazili kako od starije generacije kritičara – Sainte-Beuve mu je, primjerice, predbacio da zanemaruje pojedinca i nadarenost¹³¹, tako i od mlađe – Anatole France i Jules Lemaître¹³² u potpunosti su odbacili znanstveni pristup svojstven Taineovoj kritici i zagovarali tzv. impresionističku kritiku utemeljenu na subjektivizmu, odnosno na doživljaju djela, opisu zadovoljstva koje djelo izaziva i iznošenju razmišljanja koja potiče.¹³³

4. 3. Bourgetovi Eseji i Novi eseji iz suvremene psihologije

Nisu, međutim, svi kritičari mlađe generacije dijelili Franceovo i Lemaîtreovo mišljenje. Paul Bourget držao je Tainea učiteljem kojem je, po vlastitim riječima, dugovao srž svojih ideja i

nekog čovjeka; uostalom oni nam daju sve što je važno o njemu znati; on povijesti ne pripada zbog nedaća koje je proživio, nego zbog talenta, a njegov je talent u knjigama.“

(Taine, Hippolyte: *Histoire de la littérature anglaise: t. I*, Paris, Hachette, 1863-1864., str. XIV.;

Taine, Hippolyte: *Histoire de la littérature anglaise: t. IV*, Paris, Hachette, 1863-1864., str. 8)

¹³¹ U članku iz svibnja 1864. Sainte-Beuve ukazuje na ograničenja Taineove znanstvene kritike: ne postoji ništa tako nepredviđeno kao što je talent, piše Sainte-Beuve te dodaje da individualnost talenta, genija izmiče svim očicama mreže, ma kako dobro ona bila ispletena, pa tako i Taineovoj metodi. Na kraju izjavljuje da ostaje vjeran svojoj metodi proučavanja beskrajne raznolikosti oblika talenta. (Sainte-Beuve: Taine, u: Fayole, op. cit., bilješka 103, str. 195-196)

Usprkos velikim razlikama u metodi, Taine i Sainte-Beuve su kritičari koji se ne utječu oštrim napadima, nego se međusobno cijene. Štoviše, Taine Sainte-Beuvea drži svojim učiteljem i naziva se njegovim učenikom, a Sainte-Beuve Tainea svojim nasljednikom. (Taine, op. cit., bilješka 130, str. XIV; Thibaudet, op. cit., bilješka 110, str. 348)

¹³² Lemaître je 1911. g. ustvrdio da je među kritičarima (povjesničarima ili filozofima) iz vremena Drugog Carstva Sainte-Beuve još uvijek najčitaniji, da bi potom dodao da sudi po tome koliko ga on čita. U dilemi Sainte-Beuve ili Taine i Renan otvoreno staje na Sainte-Beuveovu stranu jer on, piše Lemaître, nastoji razumjeti ljude, pojedince, što je lakše nego razumjeti svijet ili povijest. Sainte-Beuve je, po Lemaîtreovom mišljenju, manje ambiciozan i sistematičan, pa je i mogućnost da pogriješi manja. (Lemaître, Jules: „Les péchés de Sainte-Beuve“, u: *Les contemporains: études et portraits littéraires: 8e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, 1924., str. 285-286)

¹³³ France kritiku, filozofiju i povijest vraća u okrilje književnosti: „Kritika je, poput filozofije i povijesti, neka vrsta romana kojim se koriste mudri i radoznali duhovi, a svaki je roman, pravo uzevši, autobiografija. Dobar je kritičar onaj koji priča o dogodovštinama svoje duše u remek-djelima. Ne postoji objektivna kritika kao što ne postoji ni objektivna umjetnost, i svi oni koji si laskaju da su u svoje djelo stavili bilo što osim sebe samih žrtve su najvarljivije iluzije. (...) Da bi bio iskren, kritičar bi morao reći: 'Gospodo, govorit ću o sebi govoreći o Shakespeareu, o Racineu, ili o Pascalu, ili o Goetheu.'“ (France, Anatole: „Préface“, u: *La Vie littéraire: première série*, Paris, Calmann-Lévy, s. a., str. III-IV)

najbolji dio svoje metode.¹³⁴ U odnosu Taine – Bourget jasno se razabiru elementi koje je u svojoj studiji o psihološkom romanu opisao Ponton¹³⁵: Bourget, pripadnik mlađe generacije psihologa, divi se svom starijem kolegi i na taj način učvršćuje njegov položaj, a Taine, pripadnik starije generacije psihologa, prema Bourgetu se odnosi kao mentor.¹³⁶ Potvrda za to nalazi se i u pismu iz svibnja 1880. u kojem Taine predlaže Bourgetu da svoju estetiku izloži publici uz pomoć primjera koje bi komentirao i analizirao iznoseći razloge zbog kojih ih kudi ili im se divi. To bi predstavljalo novu, originalnu temu koja se može dobro razviti¹³⁷, piše Taine. Svoje pismo završava riječima da će to biti najbolji način da Bourget napokon napiše knjigu, te poručuje: „previše je talenta u vašim člancima; biseri se ne bacaju samo tako na ulicu; nanižite ih na čvrstu zlatnu nit“.¹³⁸ Prijedlog je, čini se, pao na plodno tlo jer je Bourget u to vrijeme, po vlastitim riječima¹³⁹, razočaran svojim književnim neuspjesima, tragao za nekom novom književnom formulom kojom bi riješio krizu izazvanu nekom vrstom književne intoksikacije, odnosno snažnim utjecajem koji su knjige suvremenih autora – u kojima je nalazio sve strasti, radosti i boli svog vremena – imale na njegov intelektualni i emocionalni razvoj. Bourget, naime, shvaća da su ga oblikovale knjige, a ne vlastito životno iskustvo te da su knjige na jednak način djelovale na mnoge njegove vršnjake. Želeći nacrtati „moralni portret“ svoje generacije napisao je deset studija o piscima čije su ga knjige „najdublje dirnule“.

Kao što sam navela u poglavlju posvećenom uporištima pisaca koji se nazivaju psiholozima, Bourget je surađivao u većem broju novina i časopisa i u trenutku kad je donio odluku o

¹³⁴ Bourget je to napisao u članku posvećenom Taineu. (v. Giraud, Victor: *Essai sur Taine: son oeuvre et son influence d'après des documents inédits*, Paris, Hachette, 1902., str. 197)

¹³⁵ Ponton, op. cit., bilješka 27, str. 72.

¹³⁶ Na ovom ću mjestu na trenutak pribjeći Sainte-Beuveovoj metodi i pomoću svjedočenja jednoga Taineovog i Bourgetovog suvremenika prikazati njihov odnos. U svojoj studiji o Taineu Giraud navodi kako je Taine bio zadivljen studijom koju je Bourget posvetio njegovom djelu *Origines de la France contemporaine* – držao je da joj je ton dobar, da je studija prodorna i točna, „ukratko u njoj se savršeno prepoznao (...), nijedan mu članak nije pružio toliko zadovoljstva. Taine je, kao što znamo, prema Bourgetu osjećao vrlo snažnu naklonost.“ Bourget je, pak, o Taineu pričao s divljenjem „i pobožno je proučavao jednu za drugom sve njegove knjige i tumačio ih snažno, jasno, s jedinstvenom prodornošću“. (Giraud, op. cit., bilješka 134, str. 196-197) Taineov i Bourgetov odnos slično opisuje i Albert Feuillerat koji navodi da se do objave spomenute Bourgetove studije Taine i on nisu poznavali te da je Taine, dimnut počašću koja dolazi od nepoznatog mu učenika i zadivljen njegovim prikazom, došao Bourgetu zahvaliti. Bio je to početak dugogodišnjeg prijateljstva. Taine je prema Bourgetu imao očinski odnos, a Bourget je poštovao svog starijeg kolegu, piše Feuillerat. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 78)

¹³⁷ Taine se u navedenom pismu vraća zamisli koju je iznio u predgovoru napisanom za *Histoire de la littérature anglaise*: da bi se objasnio osobiti sustav dojmova i unutarnjih operacija pojedinih članova nekog društva, za svakog od njih trebalo bi napisati poglavlje s intimnom analizom, a taj posao danas jedva da je započet. (Fayolle, op. cit., bilješka 103, str. 291)

¹³⁸ *Hippolyte Taine: sa vie et sa correspondance, t. IV: L'historien (suite), Les dernières années (1876-1893)*, Paris, Hachette, 1907., str. 113-115.

¹³⁹ Razmišljanja koja slijede Bourget iznosi u *Autobiografskom pismu*. (Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 331-340)

pisanju *Eseja* iza sebe je imao bogato novinarsko iskustvo koje mu je pomoglo da izbrusi stil.¹⁴⁰ Osim toga, ugovor potpisan s Mme Adam nije mu branio objavljivanje članaka u novinama, nego samo u drugim časopisima, pa je Bourget, slikovito rečeno, mogao na prvom polju – u novinama – zasijati raznoliko cvijeće, a potom najsnažnije biljke presaditi na drugo polje – u časopis – gdje ih je njegovao s više pažnje.¹⁴¹ Njegovo su „prvo polje“ bile dnevne novine *Le Parlement* u kojima je u razdoblju od 1880. do 1883. objavio članke o pet autora o kojima će nešto kasnije napisati ozbiljne i koherentne studije za *La Nouvelle Revue*.¹⁴²

4. 3. 1. Predgovori *Esejima*

Bourgetovi članci u *La Nouvelle Revue* nose nadnaslov *Psychologie contemporaine: notes et portraits* (*Suvremena psihologija: bilješke i portreti*). Prvi je članak – posvećen Baudelaireu – popratio kraćim predgovorom naslovljenim *De la critique psychologique* (*O psihološkoj kritici*)¹⁴³ u kojem suprotstavlja dva koncepta shvaćanja književnosti. Dok neki umjetnici i filozofi žele samo „slijediti obrise idealnih slika koje opsjedaju njihovu misao“, drugi tvrde da je „svako umjetničko djelo djelovanje“, što se u konačnici svodi na antinomiju larpurlartizma i utilitarne knjiženosti: dok prvi koncept otklanja svaku kritiku utemeljenu na utjecaju umjetničkih djela, drugi umjetnika drži odgovornim za dobrobiti i štete koje njegovo djelo prouzrokuje. Između ta dva koncepta, drži Bourget, ima mjesta za njegovu psihološku točku gledišta. Psiholog „u umjetničkom djelu vidi dragocjeni dokument o skupu sitnih podataka koji su još uvijek loše razvrstani i koji, u nedostatku točnijeg pojma, zovemo ljudskom dušom.“¹⁴⁴ Ne zanimaju ga pojmovi „dobro“, „loše“, „lijepo“ – koji su, uostalom, nejasno određeni – nego kako „rastaviti, komadić po komadić, složeni mehanizam naših asocijacija ideja“.¹⁴⁵ Po Bourgetovu mišljenju, umjetničko djelo ima dvostruku ulogu: izražava osobit (autorov) senzibilitet te odgaja (čitateljev) senzibilitet, pa se stoga može staviti znak jednakosti između poznavanja psihologije jedne generacije i poznavanja pjesnika i romanopisaca koje ta generacija čita.

¹⁴⁰ Bourget je svoju prvu kritiku, naslovljenu *Le roman d'amour de Spinoza* (*Spinozin ljubavni roman*), objavio kao dvadesetogodišnjak 28. 12. 1872. u časopisu *La Renaissance littéraire et artistique*.

¹⁴¹ Ovakav opis Bourgetova rada daje André Guyaux, sudionik prvog znanstvenog skupa posvećenog Bourgetu. (Guyaux, André: „Bourget au Parlement, 1880-1883“, u: *Avez-vous lu Paul Bourget?*, textes réunis par Marie-Ange Fougère et Daniel Sangsue, Dijon, Editions Universitaires de Dijon, 2007., str. 93)

¹⁴² *ibid.*, str. 94.

¹⁴³ Taj predgovor Bourget nije preuzeo u izdanju *Eseja* u obliku knjige. Za tu je prigodu napisao novi predgovor.

¹⁴⁴ Bourget, op. cit., bilješka 109, str. 398.

¹⁴⁵ *ibid.*

Bourget potom određuje svoj cilj: kroz niz studija o piscima koji su oblikovali mladu generaciju želi izraditi sliku francuske duše na kraju 19. stoljeća. Drži logičnim započeti s Balzacom, ali budući da je Taine o njemu već napisao studiju, nema potrebe da i on to čini. Na kraju predgovora Bourget navodi da njegove studije nemaju zaključak, pa zbog toga nije pridavao važnost redoslijedu kojim se nižu. Bourgetov koncept kritike koji se može iščitati iz prvog predgovora bio bi: kritika okrenuta analizi ljudske psihe, a ne estetskim i moralnim vidovima djela, usredotočena na utjecaj djela na čitatelja.

U novom predgovoru, napisanom za knjigu koja je dvije godine kasnije objavljena kod Lemerrea, Bourget je prvo nastojao svoj pristup odrediti prema Sainte-Beuveovoj književnoj kritici, a svoje djelo naziva „bilješkama“. Nameće se pitanje je li riječ o skromnosti mladoga pisca ili o njegovom uvjerenju da je teško definirati suvremenu književnu kritiku kao žanr, što bi se dalo zaključiti na temelju njegova članka *Le 'De Profundis' de la critique ('De profundis' kritike)*, objavljenog u časopisu *Le Parlement* u ožujku 1883., odnosno u razdoblju između dva predgovora *Esejima*. U navedenom članku Bourget iznosi mišljenje da Kritika više nema ulogu vrhovnog suca koji izrađuje popis loših djela, dijeli lovorike i kazne te nagrađuje dobre pisce, kao i da su prošla vremena kad je bio dovoljan jedan članak nekog kritičara da nepoznati pisac preko noći postane velik. Takva je kritika, piše Bourget, nestala jer je počivala na tvrdnji da postoje nepokolebljivi zakoni Ljepote i apsolutni model umjetničkog djela. Dogmi istovjetnosti na kojoj počiva stara kritika suprotstavlja se raznolikost, odnosno uvjerenje da postoje brojni i različiti načini razmišljanja i osjećanja. Takvoj kritici – čiji su začetnici Sainte-Beuve i Taine – više ne odgovara ni naziv „kritika“, pa bi ga trebalo zamijeniti pedantnijim i preciznijim pojmom „psihologija“.¹⁴⁶ Ne čudi stoga da se riječ „kritika“ ne pojavljuje ni u naslovu Bourgetovog djela ni u naslovu predgovora u Lemerreovom izdanju.¹⁴⁷

U drugom se predgovoru *Esejima* riječi „duša“ i „psiholog“ više ne pojavljuju. U oba se predgovora, međutim, čitatelj nalazi u središtu Bourgetovog zanimanja i u oba je vidljiva Bourgetova uvjerenost u snažan utjecaj književnosti na (mladog) čitatelja – o čemu svjedoče i razmišljanja o pjesnicima i romanopiscima kao pokretačima naših strasti, o književnom djelu kao odgajatelju čitateljeva senzibiliteta, o književnosti kao važnom elementu našega unutarnjega života, kao i stajalište da psihologiju jedne generacije možemo upoznati ako

¹⁴⁶ Bourget: „Le 'De profundis' de la critique“ („'De profundis' kritike“), u: Bourget, Paul: *Essais de psychologie contemporaine: études littéraires*, Paris, Gallimard, 1993., str. 445-448.

¹⁴⁷ Predgovor iz 1881. bio je naslovljen *De la critique psychologique (O psihološkoj kritici)*, a onaj iz 1883. *Avant-propos (Predgovor)*.

poznamo pjesnike i romanopisce kojima se ta generacija hrani. Najdojmljivijim mi se dijelom drugog predgovora ipak čini sljedeća Bourgetova tvrdnja: „Ne postoji nitko od nas tko, kad siđe do dna svoje svijesti, ne prizna da ne bi bio sasvim isti da nije pročitao to i to djelo: pjesmu ili roman, ulomak iz povijesti ili filozofije“.¹⁴⁸

Valja istaknuti da gotovo polovicu predgovora čini opis mladog čitatelja koji jedne lijepe srpanjske večeri nalakćen na svoj štionik razmišlja o knjizi koju čita – možda o nekoj o kojoj je riječ u *Esejima* – ne obazirući se na cvijeće što cvate pod njegovim prozorom, na zalazak sunca, na djevojke koje ćaskaju u susjednom vrtu jer u tom trenutku živi intenzivnijim životom nego da bere mirisno cvijeće, promatra sjetni Zapad, stišće krhke prste djevojke. On razgovara sa svojim omiljenim autorom čije riječi za njega predstavljaju otkriće, ulazak u svijet osjećaja koje do tog trena jedva da je primjećivao.¹⁴⁹

Držim da ovaj ulomak nije važan samo za proučavanje Bourgetovog stila (isprepletanje književnokritičkog i romanesknog diskursa), nego i zbog toga što sadrži opis implicitnog čitatelja kojeg estetika recepcije definira kao čitatelja upisanog u tekst, utjelovljenje skupa unutarnjih usmjerenja u tekstu koji nije ukorijenjen u neki empirički supstrat.¹⁵⁰ Implicitni je čitatelj *Eseja* mladić, zaljubljenik u knjige (autora obrađenih u *Esejima*), kontemplativan, nezainteresiran za vanjski svijet. Također, o važnosti čitatelja govori i činjenica da mu je Bourget posvetio veliku pozornost u oba predgovora, a možda i to da je rečenica kojom započinje opis čitatelja jedina koju je Bourget (dijelom) preuzeo iz prvog predgovora.¹⁵¹

4. 3. 2. Ključni pojmovi *Eseja*

Prvi svezak *Eseja* sadrži kritike o Baudelaireu, Renanu, Flaubertu, Taineu i Stendhalu, a drugi o Dumasu sinu, Leconteu de Lisleu, braći Goncourt, Turgenjevu i Amielu. Bourget je, dakle, najviše pozornosti posvetio književnicima – osam kritika, a povijest i filozofiju predstavio je kroz Renanova i Taineova djela. Pišući o Rusu Turgenjevu i Švicarcu Amielu, želio je ukazati da su crte senzibiliteta koje je uočio kod svojih sunarodnjaka svojstvene i ostalim europskim

¹⁴⁸ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. VI.

¹⁴⁹ ibid., str. VI-VII.

¹⁵⁰ Iser, Wolfgang: *L'acte de la lecture: théorie de l'effet esthétique*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1985., str. 70.

¹⁵¹ Spomenuta rečenica iz prvoga predgovora koja glasi: „u trenutku kad pišem ove retke, neki mladić, kojeg vidim nalakćenog na svoj štionik (...)“ u drugom predgovoru postaje: „upravo u ovom trenutku, i dok pišem ovaj redak, neki se mladić, kojeg vidim, nalaktio na svoj štionik (...)“ (Bourget, op. cit., bilješka 109, str. 400. Bourget, op. cit., bilješka 105, str. VI)

piscima. Svoj je izbor autora Bourget obrazložio sljedećim riječima: „Ograničio sam se ipak na ovih deset fizionomija, zato što su mi se one učinile najsposobnijima izraziti tezu koja struji kroz ova dva sveska; odnosno da su osobita stanja duše nove generacije skrivena u zametku u teorijama i snovima prethodne generacije.“¹⁵² Po Bourgetovu mišljenju, književna i umjetnička djela su najsnažnije sredstvo za prijenos „psihološkog nasljeđa“ s generacije na generaciju. Nakon „minucioznog i dugog“ proučavanja izabranih autora iz Drugog Carstva, Bourget je došao do zaključka da se iz njihovih djela širi bolan, dubok i stalan pesimističan utjecaj¹⁵³ te da je pripadnicima njegove generacije u nasljedstvo ostavljen nesklad između unutarnjeg i vanjskog svijeta, između misli i djelovanja, nesposobnost da budu sretni, da vole, da izaberu, izražen analitički duh, skepticizam, glad za ništavilom, nostalgija, nemir, tjeskoba, beznadnost, nihilizam, istrošenost tijela, osjećaja i volje, umor, zasićenost užicima itd. Pojmovima pesimizam, dekadencija, diletantizam i kozmopolitizam moguće je okupiti sve navedene pojave i stanja karakteristične za Bourgetovu generaciju.

Riječ „pesimizam“¹⁵⁴ Bourget spominje već u prvoj studiji, posvećenoj Baudelaireu, i to je vjerojatno ključna riječ u oba sveska *Eseja* koji, po Bourgetovim riječima, sadrže bilješke o „nekima od uzroka pesimizma današnjih mladih ljudi“.¹⁵⁵ Iako je ponekad teško odrediti piše li Bourget o uzrocima, posljedicama ili o manifestacijama pesimizma, neosporno je da je on bio „jedan od prvih koji je ukazao na neočekivani povratak onog što su 1830. zvali 'mal du siècle'“¹⁵⁶. Nakon objavljivanja *Eseja*, „postojanje pesimizma u duši suvremene mladeži“ morali su priznati čak „i oni kojima je taj duh nijekanja i potištenosti najodbojniji“¹⁵⁷. Bourget pesimizam slikovito opisuje kao „bujicu žuči ubrizgane u duh koja sumornim bojama boji sve predmete, ma kakvi oni inače bili.“¹⁵⁸

Dok u prvom svesku *Eseja* Bourget piše isključivo o pesizmu kao posljedici odrastanja na pesimističnim djelima prethodne generacije, u predgovoru drugom svesku uzrocima pesimizma dodaje i društvenu tragediju koju je njegova generacija proživjela – „strašnu godinu rata i

¹⁵² Bourget, Paul: *Nouveaux essais de psychologie contemporaine: M. Dumas fils, M. Leconte de Lisle, MM. de Goncourt, Tourguéniev, Amiel*, Paris, Alphonse Lemerre, [152.], str. II.

¹⁵³ *ibid.*, str. III.

¹⁵⁴ Pored pojma „pesimizam“, Bourget često koristi i semantički bliske pojmove „mélancolie“, „ennui“, „mal du siècle“.

¹⁵⁵ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. V.

¹⁵⁶ *ibid.*, str. III.

¹⁵⁷ *ibid.*

¹⁵⁸ *ibid.*, str. 216.

Komune“¹⁵⁹, koja iza sebe nije ostavila samo „osakaćenu kartu“ Francuske i uništene pariške spomenike, nego je i na mlade djelovala „poput prvog trovanja nakon kojeg [su] ostali nespremniji, nesposobniji oduprijeti se intelektualnoj bolesti u kojoj [su] morali odrastati.“¹⁶⁰ Moguće je, dakle, razlikovati dva tipa pesimizma: individualni ili psihološki – povezan s „psihološkim nasljeđem“ prethodne generacije, te povijesni ili društveni – koji je rezultat teške situacije u kojoj se Francuska našla nakon izgubljenog rata s Prusima i tragičnog iskustva Komune.

Bourget je dekadenciji, kao i pesizmu, posvetio jedno poglavlje u studiji o Baudelaireu. Definirao ju je kao stanje društva u kojem postoji veliki broj pojedinaca koji su neovisni, pa ne pridonose općoj energiji društva. Dok društvo koje nije dekadentno funkcionira kao organizam u kojem hijerarhija energija stvara sklad, u dekadentnom se društvu podređene energije ponašaju samostalno, što dovodi do anarhije. Slična se pojava, drži Bourget, može uočiti i na razini jezika: manji elementi postaju neovisni i tako razgrađuju cjelinu. Tako književnost dekadencije ističe manje jedinice na uštrb većih: riječ joj je važnija od rečenice, rečenica od stranice, stranica od knjige.¹⁶¹

Diletantizam kao jednu od dominantnih osobina suvremenog društva Bourget analizira u studiji o Renanu, a opisuje ga kao osobito stanje duha, istovremeno oštroumno i sladostrasno, koje nas vodi čas prema jednim čas prema drugim oblicima života i tjera da se predajemo svim tim različitim oblicima, a nijednom potpuno.¹⁶² Rezultat je tih stalnih intelektualnih i sentimentalnih metamorfoza zbrka ideja i osjećaja te nemogućnost da o bilo čemu imamo samo jedno i jasno određeno mišljenje. Diletantizam može poprimiti razne oblike, a jedan od novijih je kozmopolitizam kao neka vrsta eksperimenta u kojem se izlažemo novim i raznolikim oblicima života i promatramo kako oni na nas utječu. Budući da novi krajevi i zemlje mogu utjecati na putnikova čula ili misli, Bourget razlikuje dva vida kozmopolitizma: cilj putovanja može biti želja za „pomlađivanjem osjećaja“, za novim i neobičnim užicima čula (kao što je slučaj kod Stendhala) ili želja da se steknu nova znanja i usvoje nove ideje (čemu teži Turgenjev).¹⁶³

¹⁵⁹ Bourget aludira na pjesničku zbirku Victora Hugoa *L'Année terrible* (1872.) koja je nadahnuta francusko-pruskim ratom i građanskim ratom u Parizu.

¹⁶⁰ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. VI.

¹⁶¹ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 24-25.

¹⁶² ibid., str. 59.

¹⁶³ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 206-208.

4. 3. 3. Osobine Bourgetova književnokritičkog pristupa

Nakon analize temeljnih pojmova Bourgetovih *Eseja*, odredit ću osobitosti Bourgetove književne kritike, odnosno elemente koji je razlikuju od Sainte-Beuveove i Taineove i zbog kojih *Eseji* predstavljaju novinu u obzoru očekivanja čitatelja s kraja 19. stoljeća. Moglo bi se reći da je Bourgetov kritičarski *credo* sažet u naslovu koji je dao svojim kritikama: i u *La Nouvelle Revue* i u Lemerreovom izdanju nalazi se sintagma „suvremena psihologija“. Bourgeta, dakle, zanimaju suvremenici, kako autori iz generacije koja prethodi njegovoj (od kojih su petorica živa i u vrijeme objavljivanja *Eseja*) tako i njegovi vršnjaci jer su na njih najsnažnije utjecala upravo djela tih autora. Osim toga, Bourgetov se izbor suvremenika kao teme *Eseja* može povezati s njegovim uvjerenjem da treba pisati o razdoblju u kojem živimo jer „s udaljenosti od pedeset godina ukusi i ideje neke prošle generacije postaju gotovo nerazumljivi sadašnjoj generaciji“. ¹⁶⁴ Bourget stoga piše o vlastitim ukusima i idejama, uvjeren da ih dijeli s pripadnicima svoje generacije.

Druga riječ u sintagmi – „psihologija“ – za Bourgeta ima drukčije značenje od današnjega, što ne čudi s obzirom da se psihologija tek u drugoj polovici 19. stoljeća postupno odvaja od filozofije i oblikuje kao samostalna znanstvena disciplina. ¹⁶⁵ Pojam „psihologija“ Bourget i njegovi suvremenici u prvom redu vežu uz stanja ljudske duše koja najbolje izražavaju i opisuju književna djela. Tako, primjerice, Renan 1848. g. piše: „Prava je psihologija poezija, roman, komedija. Mnoštvo stvari može se izraziti samo na taj način.“ ¹⁶⁶ Bourget dijeli Renanovo mišljenje: u predgovoru *Esejima* ističe da je književnost možda najvažniji element „moralnog života“. ¹⁶⁷ Moglo bi se reći da takvo razmišljanje nije strano ni onovremenim „profesionalnim psiholozima“. Tako je Wilhelm Wundt, često proglašivan osnivačem psihologije, u knjizi *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung* (1862.) psihologiju podijelio na tri grane: pored eksperimentalne psihologije i znanstvene metafizike, ona obuhvaća i granu koja se bavi jezikom, mitovima, estetikom, religijom i društvenim običajima kao odrazima naših najviših mentalnih procesa koje treba proučavati „kroz povijesne činjenice i literaturu te opažanjem u prirodnim uvjetima“. ¹⁶⁸ Wundt se, međutim, u nastavku karijere (a posebice nakon 1879., kad je na Sveučilištu u Leipzigu osnovao prvi psihologijski laboratorij)

¹⁶⁴ ibid., str. 159.

Bourget je pritom mislio na teme romana, ali mislim da se tom mišlju vodio i pri izboru teme *Eseja*.

¹⁶⁵ Razvoju psihologije u 19. stoljeću posvetit ću više pažnje u poglavlju o Bourgetovim (psihološkim) romanima.

¹⁶⁶ Renan, Ernest: *L'avenir de la science: pensées de 1848*, Paris, Calmann-Lévy, 1890., str. 507.

¹⁶⁷ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. V.

¹⁶⁸ Hothersall, David: *Povijest psihologije*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2002., str. 138-139.

posvetio isključivo eksperimentalnoj psihologiji¹⁶⁹, jednako kao i Théodule Ribot, osnivač francuske psihologije. Teško je reći jesu li razmišljanja koja Bourget iznosi u *Esejima* nadahnuta djelima „psihologa-znanstvenika“ (sa sigurnošću se može reći da Wundta¹⁷⁰ nije čitao te da se s Ribotovim radovima upoznao prije pisanja romana *Učenik*¹⁷¹), tim više što se psihologija u drugoj polovici 19. stoljeća tek oblikovala kao znanstvena disciplina. U tom je razdoblju riječ „psihologija“ popularna – koriste je akademska psihologija, psihijatrija i književnost¹⁷², a granice između književnosti i znanosti su „meke“, pa „psihijatri pišu romane, a pisci se organiziraju kao grupa 'psihologa'“.¹⁷³ Bourget je jedan od „psihologa-pisaca“ i za njega, kao i za druge „ljude od pera“ iz druge polovice 19. stoljeća riječ „psiholog“ označavala osobu – pisca, književnog kritičara, povjesničara ili filozofa – koju u prvom redu zanima čovjekov unutarnji život i koja ima sposobnost dobrog (samo)opažanja, odnosno – da se poslužim Bourgetovim riječima – razvijen „analitički duh“.

Bourget pojam „psiholog“ veže uz dvije instancije: uz pisca i kritičara. Razmišljanja o piscu-psihologu vjerojatno su najkoherentnija u studiji posvećenoj Dumasu u kojoj Bourget suprotstavlja psihologa i moralista. Obojica imaju isti predmet proučavanja – žele doprijeti do dubina duše i saznati motive čovjekova djelovanja. Dok je, međutim, psihologu ta radoznalost sama po sebi dovoljna („ljudska je duša stroj čiji rad gleda, (...) biljka čiji razvoj promatra“¹⁷⁴), moralist o mislima i osjećajima donosi vrijednosne sudove. „Jednom riječju, psiholog analizira samo zato da bi analizirao, a moralist analizira da bi sudio.“¹⁷⁵ Po Bourgetovim riječima, pisci-psiholozi, poput Flauberta ili braće Goncourt, uživaju u opisima opasnih duševnih stanja, znaju u nekoliko poteza opisati razvoj bolesti duše, analiziraju poremećaje živčanog sustava, često prikazuju likove sklone samoanalizi i unutarnjim monolozima. Pisce-psihologe, dakle, zanima

¹⁶⁹ 1879. g. Wundt je u laboratoriju počeo izvoditi psihološke eksperimente, pa se ta godina drži godinom osnivanja psihologije kao neovisne eksperimentalne znanosti. (ibid., str. 142)

¹⁷⁰ Mansuy, međutim, navodi da se Bourget s Wundtovim radom upoznao putem Ribotove knjige *Psychologie allemande contemporaine* (1879.). U Bourgetovim *Esejima* i člancima iz toga vremena nisam našla dokaze za tu tvrdnju.

¹⁷¹ Robert Greslou, glavni lik Bourgetova romana *Učenik* (1889.), triput izrijekom spominje Ribota: spremajući se za odlazak u dvorac u planinama u kojem će podučavati malenoga Luciena, uzima i nekoliko Ribotovih knjiga, Ribotovo djelo *Maladies de la volonté* naziva svojim brevijarom, a Ribota „suvereno superiornim poznavateljem duše“. (Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 173, 207 i 213)

¹⁷² To je navelo urednike zbornika *Psychologies fin de siècle* da u naslovu zbornika koriste množinu – „psihologije“. (Cabanès, Jean-Louis, Carroy, Jacqueline, Edelmann, Nicole: „Introduction“, u: *Psychologies fin de siècle*, Paris, Ritm: Centre des Sciences de la Littérature Française de l'Université de Paris Ouest – Nanterre La Défense, 2008., str. 7-17)

¹⁷³ ibid., str. 7.

¹⁷⁴ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 8.

¹⁷⁵ ibid., str. 9.

sve ono što nazivamo unutarnjim doživljajem – čovjekovi osjećaji, želje, spoznaje, misli i htijenja.

Kritičar-psiholog „u umjetničkom djelu vidi dragocjeni dokument o skupu sitnih podataka koji su još uvijek loše razvrstani i koji, u nedostatku točnijeg pojma, zovemo Ljudskom dušom.“¹⁷⁶ Ne zanimaju ga pojmovi „dobro“, „loše“, lijepo“, nego kako „rastaviti, komadić po komadić, složeni mehanizam naših asocijacija ideja“.¹⁷⁷ Psiholog drži da umjetničko djelo ima dvostruku ulogu: izraziti autorov senzibilitet te odgojiti čitateljev senzibilitet, pa stoga stavlja znak jednakosti između poznavanja psihologije jedne generacije i poznavanja pjesnika i romanopisaca koje ta generacija čita. Psihološka se kritika, drži Bourget, ne treba baviti izdvojenim djelima, autorima i čitateljima nego „razumjeti zajedničku pozadinu koja povezuje viđenja svih ljudi jedne generacije jedna s drugima“.¹⁷⁸

Dok je analizi razlika između pisca-psihologa i pisca-moralista posvetio cijelo poglavlje, usporedbi svoje kritike s biografskom Bourget je posvetio svega nekoliko redaka. U predgovoru Lemerreevom izdanju *Eseja* skromno izjavljuje da nije riječ o književnoj kritici jer nema analize umjetničkih postupaka, autorove osobnosti, nizanja anegdota, rasprava o talentu, slikanja karaktera¹⁷⁹, na kraju istoga sveska *Eseje* naziva polu-društvenom, polu-književnom psihološkom studijom koja se koristi općim idejama i širokim hipotezama¹⁸⁰ i suprotstavlja ih (Sainte-Bueveovoj) kritici pisanoj pomoću anegdota koja se svodi na prepričavanje neobičnih časkanja poznatih pisaca.¹⁸¹ Bourget je rječitiji i izravniji kad uspoređuje Tainea i Sainte-Beuvea: dok je Sainte-Beuve sklon suptilnostima, nijansama, nizanju anegdota i stajališta, pojedinačnom i posebnom, a povrh njegovoga minucioznog istraživanja lebdi određeni ideal estetskoga pravila, zahvaljujući kojem donosi zaključke, Taine se trudi pojednostavniti, zorno prikazati, otkriti opće istine jer je u prvom redu filozof čije je glavno svojstvo filozofska imaginacija, pa ga zanimaju opći zakoni, a ne pojedinačni slučajevi, piše Bourget.¹⁸²

¹⁷⁶ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 399.

¹⁷⁷ ibid.

¹⁷⁸ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 105.

¹⁷⁹ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. V.

¹⁸⁰ *Eseje* na kraju studije o Stendhalu naziva i „nizom psiholoških studija“. (Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 321), a u predgovoru drugom svesku „slikom društvenih tendencija naše književnosti u vrijeme Drugog Carstva“.

(Bourget, op. cit., bilješka 152, str. str. II)

¹⁸¹ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 310.

¹⁸² ibid., str. 183.

Iako Bourget u svojim kritikama povremeno navodi poneki podatak iz piščeva života, njegov pristup nema dodirnih točaka sa Sainte-Beuveovom biografskom kritikom. Taineov je utjecaj, međutim, vidljiv u mnogim elementima Bourgetove kritike: u analizama se povremeno oslanja na tezu o determiniranosti rasom, sredinom i trenutkom; posebnu pozornost posvećuje stilu jer on, po Bourgetovu mišljenju, otkriva glavno svojstvo nekog pisca; slaže se sa stajalištem da u kritici nema mjesta za pojmove „dobro“ i „loše“, „lijepo“ i „ružno“; preuzima uvjerenje da se iz književnoga djela može iščitati psihologija duše, a ponekad i psihologija stoljeća i rase¹⁸³; preuzima tezu da je književnost dokument koji nam najbolje može predložiti osjećaje prethodnih generacija te da se upravo proučavanjem književnosti mogu spoznati psihološki zakoni i pisati povijest nekog naroda¹⁸⁴; slaže se i s Taineovim stavom da djelo nije zanimljivo samo po sebi, nego kao „znak dubokih uzroka koji su doveli do njegovog nastanka“ i da treba proučavati pisce kod kojih je „veza koja povezuje umjetnika i njegovo djelo sasvim vidljiva“ i čije su knjige 'živa psihologija'“. ¹⁸⁵

Taineovske ću elemente Bourgetove kritike ilustrirati primjerima iz *Eseja*, počevši od teze o determiniranosti rasom, sredinom i trenutkom. U studiji o Renanu Bourget njegov senzibilitet povezuje s bretonskim podrijetlom i podnebljem: „Dovoljno je podsjetiti se da je g. Renan¹⁸⁶ Bretonac, da bi se prepoznalo da mu ta imaginacija dolazi od rase i on je sam izrazio prirodu svoga duha kad je u studiji *Poésie des races celtiques* (*Poezija keltskih rasa*) skicirao pomalo idealiziran portret Bretonca“¹⁸⁷, odnosno bretonsku rasu kao stidljivu, suzdržanu, okrenutu prema unutarnjem svijetu, naizgled tešku, ali snažnih osjećaja, tankoćutnu u svojoj pobožnosti, plahu i šutljivu. Bourget se potom pita treba li te predispozicije keltske duše pripisati nasljednom utjecaju melankoličnog podneblja koje čovjeku nudi pregršt nejasnih i očaravajućih dojmova te utjecaju bretonskih kamenitih krajobraza, pustara, burnog mora, zastrtog neba koji su čovjeka natjerali da pomalo smanji vanjske manifestacije života i sve snage usredotoči na problem svoje sudbine i okrene se prema snu.

Opisujući Flauberta Bourget se pita je li u njemu postojao „mračni atavizam Normana iz njegove pokrajine, jesu li njegovom krvlju kolale kapljice krvi starih gusara u koje je, čini se,

¹⁸³ Fayolle, op. cit., bilješka 103, str. 292.

¹⁸⁴ ibid.

¹⁸⁵ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 224-225.

¹⁸⁶ U to je doba bilo uobičajeno da se ispred imena živih osoba stavlja oznaka M. (Monsieur), pa ću stoga u prijevodu koristiti oznaku g. (gospodin).

¹⁸⁷ ibid., str. 47.

prešao nemir, divljaštvo i snaga njihova okrutnog Oceana“.¹⁸⁸ Zanimljivo je da Bourget i u prikazu Tainea koristi taineovske elemente analize: u poglavlju naslovljenom *Le Milieu (Sredina)* piše o „dubokoj srodnosti filozofa i njihove sredine“¹⁸⁹, o mnogostrukom i složenom utjecaju obitelji, prijatelja, grada, kraja na oblikovanje filozofa. U sljedećoj studiji, posvećenoj Stendhalu, Bourget brani determinizam ovim riječima: „Uzalud se bunimo protiv toga i potičemo u sebi (...) ono što se svakodnevnim jezikom naziva instinktivnim bićem, ne možemo svoj um osloboditi golemoga pritiska nasljednih osobina i stečenih znanja. (...) Djeca koja se oko nas rađaju u naborima svojih malih lica i u pregibima svojih tromih ruku već imaju konačan otisak karaktera.“¹⁹⁰

U studiji o Leconteu de Lisleu Bourget iznosi mišljenje da se u djelu ogleda piščevo najintimnije i najistinitije biće, „ali to je biće vezano za svoju sredinu nevidljivim korijenjem, poput biljke za komadić tla iz kojeg upija sokove. Dakle, upisujući sebe u svoje djelo, umjetnik istovremeno upisuje nešto od te sredine, dio te velike suvremene duše, a on je jedna od njezinih misli, nešto od prostranog srca svoje generacije čiji otkucaji srca odzvanjaju u njemu.“¹⁹¹ Poezija, piše Bourget, koja je izvan vremena i razdoblja, za čitatelje je mrtva, bezvrijedna.

O povezanosti rase i podneblja Bourget piše i u studiji o Turgenjevu u kojoj opisuje „slavenske duše“ koje Zapad proučavaju s beskrajnom tjeskobom i strastvenim očekivanjem. U njima, piše Bourget, „ima nešto nesigurno, mračno i nestalno“, što je povezano s utjecajem prirodnog okoliša na njihovu dušu: „Reklo bi se da je vjetar koji snažno puše stepama bez planina ostavio u tim dušama malo svoga vječnoga kretanja.“¹⁹²

Iz sintagme „slavenska duša“ vidljivo je da Bourget, kao i Taine, vjeruje u postojanje psihologije naroda. Ona se, po njihovom mišljenju, može iščitati iz književnosti, pa pišući povijest neke književnosti istovremeno pišemo i psihologiju naroda. Francuzi su, po Bourgetovu mišljenju savršeno nadareni za analizu i logiku, ali su siromašni kad je u pitanju imaginacija. Drugim riječima, dok narodi Sjevera imaju moć sna, narodi Juga imaju moć vizije.¹⁹³ Te se razlike odražavaju i na umjetničke afinitete naroda: Englezi imaju izvrsne

¹⁸⁸ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 129.

¹⁸⁹ ibid., str. 202.

¹⁹⁰ ibid., str. 286. Bourget ipak dodaje da je pored nasljeđa važan i utjecaj odgoja.

¹⁹¹ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 85.

¹⁹² ibid., str. 208.

¹⁹³ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 134.

pjesnike, Nijemci kompozitore, južnjaci likovne umjetnike, a Francuzi su „apsolutni kraljevi (...) Pisane Rečenice“.¹⁹⁴

U svojim kritikama Bourget osobitu pozornost posvećuje stilu proučavanih autora što pravda stajalištem da se imaginacija nekog pisca naročito očituje u njegovom stilu.¹⁹⁵ Stil, piše Bourget, „na najpotpuniji mogući način odaje glavna svojstva nekog pisca“¹⁹⁶ i predstavlja neku vrstu prečaca do piščeva uobičajenog načina mišljenja i osjećanja.¹⁹⁷ Ne čudi, stoga, da Bourget u sedam studija problematizira pitanje stila. U studiji o Baudelaireu piše o dekadentnom stilu koji rastvara cjelinu knjige da bi ustupio mjesto neovisnosti stranice, rastvara stranicu da bi ustupio mjesto neovisnosti rečenice, a rečenicu da bi ustupio mjesto neovisnosti riječi.¹⁹⁸ Renanov je stil drukčiji, jedinstven u cijeloj povijesti francuske književnosti, tankoćutan i od spiritualnosti gotovo nematerijalan jezik koji je iznijansiran i pun poetskih reminiscencija.¹⁹⁹ Tainea, pak, odlikuje sistematičan stil – riječi se ulančavaju u ulomke, ulomci u poglavlja, poglavlja u cjelinu i tako nastaje konstrukcija nalik piramidi čijem vrhu teže svi elementi.²⁰⁰ Stil ponekad može biti prepreka između pisca i čitatelja. Tako je Stendhalov osobit stil jedan od razloga što za života nije bio čitan: pisao je stilom bez tradicije koji se suvremenici nije svidao.²⁰¹ Na oblikovanje stila može utjecati i znanje stranog jezika. U Amielovom se stilu, primjerice, uočava snažan utjecaj njemačkoga jezika, pa ne čudi da on u nastojanju da njemačke ideje izrazi francuskim jezikom poseže za brojnim neologizmima i originalnim gramatičkim rješenjima.

O važnosti koju Bourget pridaje stilu svjedoče i dva poglavlja kritika o Flaubertu i braći Goncourt – *Théories d'art* (*Teorije umjetnosti*) i *Questions du style* (*Pitanja stila*). Flauberta je, drži Bourget, do osobite teorije stila dovela potraga za apsolutnim koje nije mogao pronaći ni u vanjskom svijetu ni u sebi. Pronašao ga je u pisanoj rečenici koja je, ako je dobro sastavljena, neuništiva i čije postojanje nadilazi opću trošnost i ništetnost. Ne čudi, stoga, da se Flaubert u vječnom traganju za tajanstvenim zakonom stvaranja lijepe rečenice, progonjen plemenitom

¹⁹⁴ ibid., str. 172.

Većinu ovih stavova Bourget je preuzeo iz Taineovog uvoda u *Histoire de la littérature anglaise*. (Fayolle, op. cit., bilješka 103, str. 291-292)

¹⁹⁵ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 49.

¹⁹⁶ ibid., str. 51.

¹⁹⁷ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 185.

¹⁹⁸ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 25-28.

¹⁹⁹ ibid., str. 49-51.

²⁰⁰ ibid., str. 188.

²⁰¹ ibid., str. 254.

manijom perfekcije, neumorno vraćao istim rečenicama. Za njega su, piše Bourget, ideja i rečenica činile jedno i kvaliteta rečenice proizlazila je iz kvalitete misli. Bourget drži da je Flaubertova velika zasluga što je piscima nametnuo brigu za stil i time usporio prodor barbarstva u francuski jezik, odnosno propadanje umijeća francuske proze, umjetničkog područja u kojem su Francuzi nadmoćni.²⁰²

Jedan od vidova te nadmoći svakako predstavlja i novina stila koja je, primjerice, svojstvena braći Goncourt. Njihov je stil bio u toj mjeri nov da je začudio i najbolje suce njihova vremena te je godinama kasnije njihovim protivnicima služio kao izlika za najžešće prigovore. Za razliku od proze klasika koja se temelji na analizi, logici i jasnoći i u kojoj su, kao u čvrstoj potki, povezni svi elementi, proza braće Goncourt razbija se u tisuću sitnih detalja, tisuću osobitosti sintakse i vokabulara (upotreba inverzije, korištenje neologizama, tehničkih pojmova). Taj „stil vrlo hrabre originalnosti“ počiva na osjetilu vida, važne su mu forme, boje i nijanse. Zbog svoje je pitoresknosti, povezanosti sa slikarstvom i kiparstvom, „izvanredan instrument za provedbu nekih analiza, primjerice, analiza poremećaja živčanog sustava“.²⁰³ I dok je stil, po Bourgetovu mišljenju, kod Goncourtovih usklađen s temama njihovih „monografija neuroza“²⁰⁴, njegov je nedostatak što ne omogućuje dubinsku psihološku analizu likova, te što okolinu lika oslikava iz perspektive istančanog i oštroumnog pripovjedača, čime nedostatnost percepcije lika još više dolazi do izražaja.²⁰⁵

Iz iznesenih je primjera vidljivo da je Taine snažno utjecao na Bourgeta, ali *Eseji* ipak predstavljaju novo i originalno djelo na području francuske književne kritike, što ću nastojati pokazati na kraju ovog poglavlja. Bourget, dakle, nije zadivljeno i slijepo slijedio učitelja koji je sebi postavio za cilj „slijediti svoju vokaciju, tražiti u velikom polju poslova mjesto na kojem možemo biti najkorisniji, iskopati svoju brazdu ili rov, (...) ostalo nije važno“.²⁰⁶ Bourget na kraju studije o Taineu postavlja zanimljivo i neočekivano pitanje: „kako iskopati tu duboku i široku brazdu, a da pritom ne odrežeš mnoge cvjetove“.²⁰⁷

U dosadašnjoj sam analizi Bourgeta kao kritičara krenula od kratkoga pregleda osnovnih stajališta dvojice njegovih prethodnika koja sam potom nastojala uočiti u *Esejima*. Pokazalo se

²⁰² ibid., str. 167-173.

²⁰³ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 192.

²⁰⁴ ibid.

²⁰⁵ ibid., str. 194.

²⁰⁶ ibid., str. 250.

²⁰⁷ ibid.

da Sainte-Beuve nije utjecao na Bourgetov kritičarski rad, dok je Taineov utjecaj bio značajan. Taj sam zaključak odlučila provjeriti usporedbom radova koje su ta trojica kritičara napisala o istom piscu. Ispostavilo se da je Stendhal jedini pisac o kojem su sva trojica napisala kritiku. Sainte-Beuve je u siječnju 1854. g. u novinama *Le Moniteur* objavio dva članka o Stendhalu, a u Taineovim *Essais de critique et d'histoire* (1858.) nalazi se i poglavlje posvećeno Stendhalu. Bourgetova je studija objavljena znatno kasnije – 15. kolovoza 1881.

Prvo ću ukratko iznijeti osnovne elemente iz svake od tri kritike, a potom ih usporediti. Sainte-Beuve je o Stendhalu objavio dva članka: prvi je posvetio Stendhalu kao kritičaru, a u drugom je analizirao Stendhala romanopisca. Kod Stendhala kritičara zapaža osobitost, novinu, oštrinu i razboritost karaktera, bogatu i nepredvidljivu erudiciju bez metode kojom napada vladajući književni sustav. Zahvaljujući tim osobinama, Stendhal zaslužuje da se o njemu piše, ali ne zaslužuje Sainte-Beuveovo odobravanje, a još manje divljenje. Stendhal, naime, „nije napravio knjigu u pravom smislu riječi; svi njegovi zapisi te vrste tek su jedno te isto djelo koje se može bez razlike čitati počevši od bilo kojeg poglavlja, i u kojem razbacuje sve nove ideje i sudove koji mu padnu na pamet“²⁰⁸ iznenada prelazeći „iz akademskog u prirodni žanr“.²⁰⁹ Čini se, međutim, da Sainte-Beuveu najviše smeta ono što naziva „ključem za Beylea“ – njegova snažna ironija koja „briše mnoge dobre osobine, i koja čak uništava talent“.²¹⁰ U analizi Stendhalovih romana još je oštrij: *Armance* je u osnovi enigmatičan, nema istine u detalju ni inventivnosti i talenta; *Crveno i crno* je nevjerodostojan roman nejasnoga naslova, likovi nisu živa bića, već vješto napravljeni strojevi koji ilustriraju autorove ideje, roman odaje Stendhalovo nerazumijevanje Francuske; *Parmski kartuzijanski samostan* ima dobar, šarmantan početak, ali više nalikuje memoarima nego romanu, radnja je nevjerodostojna, glavni lik je ružan, plitak, vulgaran, bez morala i osjećaja časti, ponaša se poput životinje koja želi zadovoljiti svoje apetite i predstavlja ilustraciju Stendhalove teze o ljubavi-strasti.²¹¹

Sainte-Beuve Stendhalu priznaje i neke zasluge: upoznao je Francuze s talijanskom književnošću i kulturom, pobudio njihovu znatiželju i želju za putovanjem, potaknuo je kritičare da iziđu iz akademskog i isključivo francuskog kruga, a piscima otvorio brojne nove puteve. Vjerojatno je to razlog zbog kojeg Sainte-Beuve na kraju članka pomirljivo izjavljuje da o Stendhalu ne želi suditi na temelju dosadašnjih studija ni na temelju vlastitih prosudbi: „da

²⁰⁸ Sainte-Beuve, op. cit., bilješka 120, str. 1139.

²⁰⁹ ibid.

²¹⁰ ibid., str. 1126.

²¹¹ ibid., str. 1146-1153.

bi se jasno sudilo o tom prilično složenom duhu i da se ne bi pretjerivalo u bilo kojem smislu, uvijek ću se radije vratiti, neovisno o svojim vlastitim dojmovima i uspomenama, onome što će mi o njemu reći oni koji su ga poznavali tijekom njegovih dobrih godina i u njegovim počecima, onome što o njemu kažu (...) oni koji su ga često viđali i uživali u njegovom najboljem obliku“.²¹² Ovaj citat pokazuje da je Sainte-Beuve autor u toj mjeri važniji od djela da će radije prihvatiti tuđe mišljenje – mišljenje onih koji Stendhala poznaju – nego se pouzdati u vlastitu prosudbu.

U oba je članka moguće uočiti elemente biografske kritike: Sainte-Beuve niže detalje iz pišćeve biografije preuzete iz priča njegovih rođaka i prijatelja te otkrivene proučavanjem njegove korespondencije u knjižnici, prepričava anegdote iz njegova života. Zanimanje za autora ide tako daleko da Sainte-Beuve detaljno opisuje Stendhalov fizički izgled.²¹³

Taineov je prikaz Stendhala sasvim drukčiji: on za njega nije zlobnik i podrugljivac, kako ga je opisao Sainte-Beuve, nego „superioran duh“ koji je sam, iznad ostalih i do kojeg se mnoštvo ne može popeti. Taineova je studija napisana osam godina prije objavljivanja znamenitoga uvoda u povijest engleske književnosti, pa se u njoj ne nalaze elementi koji se obično vežu uz taineovsku kritiku (glavno svojstvo, rasa, sredina, trenutak). Iz nje se ipak može razabrati što bi bilo Stendhalovo glavno svojstvo: psihološka analiza. „Beyle razumije samo osjećaje, karakterne osobine, mijene strasti, ukratko, život duše“²¹⁴, piše Taine.

Za razliku od Sainte-Beuvea, Taine misli da je unutarnji svijet najzanimljiviji čitatelju. Pejzaži ili detalji o vanjskom izgledu lika i prostora zanimljivi su mu samo kao odraz psihičkoga života.²¹⁵ Stendhalovi su likovi – kao i Stendhal – superiorna bića, vrlo stvarni, originalni i udaljeni od gomile. Zbog te ih originalnosti, međutim, brojni čitatelji drže nemogućima, neobičnima i proturječnima. Takvim vide i Julienu Sorela – „gnusan je gotovo svim čitateljima“²¹⁶. Taine, međutim, drži da Sorelova vjerodostojnost počiva na „logici srca“, na želji da ne oponaša nego da stvara. Superioran je jer izmišlja svoje ponašanje i zato šokira povodljivo mnoštvo koje zna samo oponašati. Svojom analizom Taine nastoji približiti Sorela čitatelju, pokazati da je pun proturječja, ali stvaran, vjerodostojan, da su njegovi postupci dobro

²¹² *ibid.*, str. 1158.

²¹³ Sainte-Beuve opisuje Stendhalov stas, vrat, lice, zaliske i kosu, čelo, nos, usne, oči, arkade, osmijeh, noge, ruke, debljinu.

²¹⁴ Taine, Hippolyte: *Essais de critique et d'histoire*, 2e éd., Paris, Hachette, 1866., str. 25.

²¹⁵ *ibid.*, str. 29.

²¹⁶ *ibid.*, str. 31.

motivirani, pa slika detaljan psihološki portret glavnog lika koji dopunjuje citatima iz romana. Samo takvi karakteri, drži Taine, zaslužuju danas naše zanimanje: suprotstavljaju se općem, plitkom, mehaničkom, gluposti i vulgarnosti koje nas okružuju. Ti su likovi stvarni upravo zbog svoje kompleksnosti, životni zbog svoje originalnosti²¹⁷ jer svako je biće nestalno: „Naše vrline i mane nisu kontinuirane, nego vrlo česta stanja duše; a naša je narav ono što jesmo najveći dio vremena“.²¹⁸

Za razliku od Sainte-Beuvea koji je kudio Stendhalov stil, Taine Stendhalovu suzdržanost drži kvalitetom: pripovijeda ne komentirajući, pušta da činjenice govore same za sebe, ne povjerava se publici, u romanima nema ništa suvišno. I on uočava da je Stendhal ponekad ironičan, ali tu ironiju drži finom i često neprimjetnom. Svojim se junacima ruga na diskretan i šarmantan način. Pripovijedanje mu djeluje prirodno, čitatelju se čini da dok čita razgovara s autorom. Stil mu je lagan, jasan, jednostavan, a ipak uspijeva izraziti duboke ideje. Taine svoju studiju zaključuje preporukom da Stendhala, usprkos prvom šoku koji izaziva, treba čitati.

Bourget, poput Sainte-Beuvea, poseže za podacima iz Stendhalove biografije, ali u cilju tumačenja piščevoga kozmopolitizma, kao što mu i opis Stendhalova fizičkog izgleda služi da bi ga suprotstavio piščevoj „psihološkoj imaginaciji“ kojom sjajno predočuje stanja duše. Zanimljivo je da i Bourget i Sainte-Beuve citiraju sljedeće Stendhalove riječi: „Moj je senzibilitet postao previše živ. Ono što druge tek okrzne mene rani do krvi. Takav sam bio 1789., takav sam još uvijek i 1840. Ali sve sam to naučio skrivati neprimjetnom svakidašnjom ironijom!“²¹⁹ Dok Sainte-Beuve citat zaključuje riječima da Stendhalova ironija nije bila tako neprimjetna kao što on misli, nego jasno izražena te da je brisala mnoge dobre osobine i čak uništavala talent, Bourgetu te riječi služe kao potvrda Stendhalove složene prirode u kojoj se sjedinjuje odvažnost draguna i suptilnost kazuista, analitički duh, kozmopolitizam koji će se zgusnuti u remek djelu kakvo je *Crveno i crno*.

Razlike između trojice kritičara najuočljivije su u njihovu odnosu prema Stendhalovim likovima: Sainte-Beuveu su oni potpuno nerazumljivi i strani, Taine ih kao filozof i psiholog može analizirati i objasniti, a Bourget ih i razumije i osjeća poput njih jer je njihov senzibilitet sličan njegovom. Dominantna je crta unutarnjega života Stendhalovih likova analitički duh,

²¹⁷ ibid., str. 40.

²¹⁸ ibid., str. 44.

²¹⁹ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 274. Sainte-Beuve, op. cit., bilješka 120, str. 1125-1126.

„manija pomnog unutarnjeg ispitivanja“. Bourget ističe da je Stendhal likove stvarao na svoju sliku i priliku i čitatelj ih voli jer su „mješavina, gotovo nemoguća prije našeg 19. stoljeća, tako složena, prirodnog i profinjenog, razmišljanja i iskrenosti, zanosa i ironije“.²²⁰ Sve osobine Stendhala i njegovih likova mogu se uočiti i kod Bourgeta: „psihološki slučajevi koje [Stendhal] opisuje su naši“²²¹, piše Bourget. Ne čudi, stoga, da je Bourgetov prikaz subjektivan i da je u studiji o Stendhalu posebnu pozornost posvetio upravo Julienu Sorelu. Na nastanak tog lika, po njegovom mišljenju utjecali su biografski (književno stvaranje bilo je za Stendhala neka vrsta sublimiranja želje superiornoga bića za pobunom) i društveni čimbenici (nakon školovanja koje je demokracija omogućila svim mladim ljudima, oni završavaju na podređenim radnim mjestima i ako nemaju umjetničkoga i književnoga dara u njima se događa strašna drama zbog koje optužuju društvo koje ih je uzdiglo da bi ih lakše tlačilo). Sorel je poput tih gnjevnih mladih ljudi koji sudjeluju u društvenoj pojavi koju Bourget često označava engleskim izrazom „struggle for life“ (borba za opstanak).

Za razliku od Sainte-Beuvea i Tainea, Bourget je, dakle, svoju analizu obogatio i sociološkom komponentom. Njegova se kritika razlikuje od Taineove i po tome što nastoji objasniti uzroke Stendhalova neuspjeha kod prvih čitatelja (među kojima je i Sainte-Beuve): drži da nisu bili spremni razumjeti njegove likove i prihvatiti njegov originalan stil pun solilokvija. Zanimljivo je da Bourget Stendhalov neuspjeh tumači na način teoretičara estetike recepcije. Jaussovim riječima rečeno, Stendhalovi su romani u obzoru očekivanja prvih čitatelja predstavljali veliku novinu pa ih oni zato nisu razumjeli.

Iako je i Taineova i Bourgetova kritika psihološka, usredotočena na analizu unutarnjeg mehanizma Stendhalovih likova, Taine kao da nastoji poučiti, objasniti čitateljima Stendhalove likove, a Bourget opisujući te likove opisuje i sebe i cijelu svoju generaciju, pa ne može prikriti svoje simpatije, što zasigurno nije osobina znanstvene kritike. Odmak od ozbiljnosti i objektivnosti takve kritike vidljiv je i u završnim recima studije u Stendhalu, u dramatičnom opisu mesoždera čijim ponašanjem upravlja borba za opstanak: „Mislili ste da je ukroćen, a on je samo spavao; mislili ste da je pripitomljen, a bio je samo zavezan. Uže puca, zvijer se budi, a vi ostajete prestravljeni što tolika stoljeća civilizacije nisu ugasila nijednu od klica divljaštva iz prošlosti...“²²²

²²⁰ ibid., str. 285-286.

²²¹ ibid., str. 281.

²²² Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 321.

Nakon usporedbe kritika o Stendhalu zaključak je, dakle, ostao isti: Sainte-Beuveova biografska kritika je Bourgetu sasvim strana, a Taineova psihološka mu je bliska.²²³ Dok se Sainte-Beuveova kritika temelji na tzv. biografskoj metodi koja se koristi analizom izvantekstualnih elemenata (dokumenata, pisama, svjedočanstava pišćevih poznanika i prijatelja), Bourgetova se psihološka kritika zanima za unutarnji svijet pisca koji se može iščitati iz njegovih djela i načina na koji ta djela djeluju na čitatelja. Sainte-Beuve je važno minuciozno istraživanje svih raspoloživih izvantekstualnih svjedočanstava o piscu, a Bourgetova se kritika temelji na čitanju i analizi djela. Njegov je analitički duh sposoban razaznati najsitnije detalje u – kako ga naziva – „našem unutarnjem mehanizmu“. Svoju metodu uspoređuje s metodama iz prirodnih znanosti (u čemu se također može vidjeti Taineov utjecaj): kad proučava osobnost nekog pisca postupa kao kemičar koji proučava neki plin ili fiziolog koji proučava neki organizam – promatra i sastavlja popis sitnih podataka koji sačinjavaju tog pisca, a potom pomoću indukcije određuje činjenice koje dominiraju i upravljaju ostalima, kao što kod drveta deblje grane upravljaju manjima.²²⁴ Dakle, nakon analize slijedi sinteza.

Budući da Bourgeta ne zanima biografska kritika, u ovom sam dijelu rada izdvojila elemente koje je preuzeo iz Taineove kritike (tezu o determiniranosti rasom, sredinom i trenutkom, o postojanju glavnog svojstva svakog pisca te o važnosti stila, izostanak zanimanja za estetski i moralni vid književnoga djela, poimanje djela kao dokumenta o ljudskoj duši i kao „žive psihologije“ itd.). U sljedećem ću poglavlju nastojati odrediti tko su bili Bourgetovi prvi čitatelji i kakva je bila recepcija *Eseja* kod tzv. prve publike.

4. 3. 4. Recepcija Bourgetovih *Eseja* kod „prve publike“

4. 3. 4. 1. Recepcija *Eseja* 1883.-1886.

Jauss drži da u proučavanju recepcije posebnu pozornost treba posvetiti recepciji djela kod njegovih prvih čitatelja, odnosno načinu „na koji književno djelo u historijskomu trenutku

²²³ Predstavnicima psihološke kritike Jean-Louis Cabanès drži Tainea, Bourgeta, Hennequina i Gourmonta, čija su glavna načela sljedeća: čovjek i djelo čine jedno, cijeli je čovjek sadržan u djelu a ne u biografiji, stil je čovjek, odnosno stil je otisak koji čovjek ostavlja u jeziku. (Cabanès, Jean-Louis: „La psychologie des styles: une traversée des signes“, u: *Romantisme*, 2010., vol. 2, no. 148, str. 117)

²²⁴ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 213-214.

svoga pojavljivanja ispunjava, nadmašuje, razočarava ili opovrgava očekivanja svoje prve publike“.²²⁵ Na temelju te analize određuje se estetska vrijednost djela jer „umjetnosni karakter djela valja odmjeriti estetskim odstojanjem u kojem se ono suprotstavlja svojoj prvoj publici“.²²⁶ Kad je riječ o prošlim razdobljima, Jaussov zahtjev za proučavanjem recepcije kod prve publike pred istraživača postavlja određene probleme. Kako ne može nekom vrstom neposrednog istraživanja ispitati recepciju djela kod tzv. običnih čitatelja, a o njoj ne postoje ni neposredni pisani izvori (poput privatne korespondencije, dnevnika, pisama piscima i novinama, narudžbi knjiga, podataka o prodaji u knjižarama, evidencije posudbe u knjižnicama i čitaonicama itd.), istraživač nužno poseže za kritičkim sudovima i tumačenjima koja nalazi u novinama, časopisima i knjigama iz toga vremena čiji su autori profesionalni čitatelji. Potrebno je, dakle, „pomoću artikulirane književnokritičke svijesti, koja je u pisanoj formi ostavila tragove o svojim stavovima, uvjerenjima i kritičkim reakcijama“ proučiti „prijem djela u datoj društvenoj i kulturnoj zajednici“.²²⁷ Tako i u analizi recepcije *Eseja* valja posegnuti upravo za svjedočanstvima profesionalnih čitatelja: književnih kritičara, pisaca, novinara, profesora književnosti – ukratko, „ljudi od pera“.

Prvi kritičar koji je iznio svoj sud o *Esejima* bio je Jacques Madeleine. U kratkom je osvrtu napisanom povodom objavljivanja Bourgetove pjesničke zbirke *Očitovanja ljubavi*²²⁸ ustvrdio da se jaka doza analize prisutna u Bourgetovoj poeziji postupno razvila u njegovo glavno svojstvo, pa je okretanje kritici bilo sasvim prirodno. Madeleine *Esejima* blago zamjera sklonost sustavu i odsutnost naivnosti pomoću koje bi analizirane autore možda bilo lakše razumjeti.

Dok Madeleine tek usput spominje *Eseje*, nakon 1883. g. objavljeno je nekoliko prikaza u kojima to djelo zauzima središnje mjesto i koji će poslužiti za analizu njegove recepcije. Riječ je o člancima iz novina i časopisa koje su napisala osmorica književnih kritičara: Élémir Bourges (1883.)²²⁹, Théodore de Banville (1883.)²³⁰, Maxime Gaucher (1883. i 1885.)²³¹,

²²⁵ Jaus, op. cit., bilješka 3, str. 257.

²²⁶ ibid.

²²⁷ Lešić, Zdenko: *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, Buybook, 2002., str. 25.

Budući da se zaključci o recepciji Bourgetovih djela gotovo isključivo temelje na svjedočanstvima tzv. profesionalnih čitatelja, Jaussov termin „prva publika“ u naslovima potpoglavlja stavljen je u navodnike.

²²⁸ Madeleine, Jacques: „Paul Bourget – 'Les Aveux'“, u: *Paris moderne: revue littéraire et artistique*, 1882./1883., 2e vol., str. 119-120.

Po mom istraživanju, to je prvi kritički osvrt u kojem se spominju *Eseji*.

²²⁹ Bourges, Élémir: „Un critique: M. Paul Bourget“, u: *Le Gaulois*, 18 octobre 1883.

Octave Mirbeau (1883.)²³², Jean-Baptiste Adolphe Aderer (1883.)²³³, Paul Deschanel (1884.)²³⁴, Gabriel Sarrazin (1885.)²³⁵ i Henry Houssaye (1886.)²³⁶. U njihovim su prikazima uočljiva dva elementa: povezivanje *Eseja* s Bourgetovom poezijom i uspoređivanje *Eseja* sa suvremenom književnom kritikom.

Élémir Bourges, romanopisac i novinar dnevnih novina *Le Gaulois*, u članku *Un critique: M. Paul Bourget* veliku pozornost poklanja Bourgetovim pjesmama, vjerojatno kako bi potkrijepio svoju tvrdnju o složenosti Bourgetova talenta koji objedinjuje dvije proturječne osobine: sklonost prema ispravnosti, jasnoći, redu, logici i uživanje u dekadentnom stilu i ekscentričnoj poeziji.²³⁷ Pjesnik i kritičar Théodore de Banville svoj prikaz *Eseja* započinje tvrdnjom da je Bourget pokazao da je moguće „istovremeno biti nježan, profinjen, moderan, ganut, suptilan pjesnik“ i „veliki kritičar“²³⁸, a pisac Octave Mirbeau izražava nadu da će uspjeh *Eseja* rasti te da će zahvaljujući njima Bourget postati prvi među kritičarima, kao što mu je zbirka *Očitovanja ljubavi* osigurala prvo mjesto među pjesnicima.²³⁹ Jean-Baptiste Adolphe Aderer, kritičar u novinama *Le Temps*, drži da je potrebno odati priznanje raznolikosti Bourgetovih talenata te da mu treba savjetovati da ne prekida sa svojom Muzom kako bi se pridružio (pre)velikoj skupini kritičara.²⁴⁰ Povjesničar i kritičar Henry Houssaye u prikazu napisanom po izlasku drugoga sveska *Eseja* uspoređuje Bourgetove pjesničke i književnokritičke postupke i

²³⁰ Banville, Théodore de: „Baudelaire: à Paul Bourget“, u: Guyaux, André: *Un demi-siècle de lecture des 'Fleurs du mal': 1855-1905*, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2007., str. 615-618. URL: <http://books.google.hr/books?id=jPaoQU-Jnm4C&pg=PA615&lpg=PA615&dq=BANVILLE+baudelaire+bouget&source=bl&ots=C5H29Eaivg&sig=X4uyv4GAre6hfk8-gnJs76tcuY&hl=hr&sa=X&ei=2tloUNTuHoXusgbj4oHADw&ved=0CBwQ6AEwAA#v=onepage&q=BANVILLE%20baudelaire%20bourget&f=false> (20. 9. 2012.)

²³¹ Gaucher, Maxime: „Essais de psychologie contemporaine“, u: *Causeries littéraires: 1872-1888*, Paris, Armand Colin, 1890., str. 171. URL: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015031289328> (2. 9. 2012.)

Gaucher, Maxime: „Nouveaux essais de psychologie contemporaine“, u: *Causeries littéraires: 1872-1888*, Paris, Armand Colin, 1890., str. 178-185. URL: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015031289328> (2. 9. 2012.)

²³² Mirbeau, Octave: „M. Paul Bourget“, u: *Les Grimaces*, 3 novembre 1883. URL: <http://fr.scribd.com/doc/2313689/Octave-Mirbeau-M-Paul-Bourget-> (2. 9. 2012.)

²³³ Aderer, Jean-Baptiste Adolphe: „Les Décadents: à propos du livre 'Essais de psychologie contemporaine', par M. Paul Bourget“, u: *Le Temps*, 24 décembre 1883., str. 3. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k230154n/f3.zoom.r=essais+de+psychologie+contemporaine.langEN> (20. 9. 2012.)

²³⁴ Deschanel, Paul: „M. Paul Bourget“, u: *Figures littéraires*, Paris, Calmann-Lévy, 1889., str. 73-123. URL: <http://www.archive.org/stream/figureslittrai00desc#page/72/mode/2up> (2. 9. 2012.)

²³⁵ Sarrazin, Gabriel: „Nouveaux essais de psychologie contemporaine“, par M. Paul Bourget“, u: *La Revue contemporaine*, septembre 1885., str. 503-505.

²³⁶ Houssaye, Henry: „Essais de psychologie contemporaine“, par M. Paul Bourget“, u: *Journal des débats*, 16 février 1886.

²³⁷ Bourges, op. cit., bilješka 229.

²³⁸ Banville, op. cit., bilješka 230, str. 615.

²³⁹ Mirbeau, op. cit., bilješka 232.

²⁴⁰ Aderer, op. cit., bilješka 233.

zaključuje: Bourget u pjesničkim zbirkama otkriva svoje osjećaje i analizira svoje misli, a i kao kritičar „postupa na gotovo identičan način“.²⁴¹

Svi su kritičari uočili originalnost Bourgetova pristupa. Élémir Bourges u svom je prikazu oštro napao suvremenu književnu kritiku koja se svodi na nizanje anegdota i proučavanje kako mjesto, podneblje i trenutak određuju naše ponašanje. Iako Bourges ne spominje ni Sainte-Beuvea ni Tainea, jasno je da se okomio na njihove metode. Za razliku od njih, Bourget nastoji uočiti nove načine osjećanja i odrediti vrstu misli i senzibiliteta koju svaki od analiziranih pisaca uvodi, pa njegova psihološka kritika ne predstavlja samo originalan, nego i jedini ispravan pristup. Književna kritika mora nam, drži Bourges, otkriti „koja različita područja, sile i energije čine dušu nekog velikog čovjeka“.²⁴²

I književni kritičar Maxime Gaucher, autor prikaza *Eseja* objavljenog u *Revue Bleue*, ističe specifičnosti toga djela: bogato je novim idejama, posve osobno i u potpunosti originalno.²⁴³ Gaucher, međutim, dovodi u pitanje valjanost Bourgetova pristupa u kojem uočava dvije faze: prvo previše komplicira dodajući, po potrebi, psihološke, fiziološke, biološke, sociološke i povijesne elemente, da bi potom previše simplificirao, odnosno sve sveo na pesimizam. A nemoguće je, drži Gaucher, cijelo stoljeće i cijelo društvo svesti samo na jednu riječ.

Octave Mirbeau u svom prikazu ističe da se Bourgetova kritika ne usredotočuje na ljude, na indiskrecije i anegdote – koje daju deformiranu i karikiranu sliku proučavanoga autora i zbog kojih suvremena kritika djeluje poput reportaže, a ton joj je nalik uobičajenom dosadnom i nezainteresiranom blebetanju.²⁴⁴ Bourget, naprotiv, proučava „oblik duše; prodire u intimnu i duboku misao, tamo gdje se tajanstveno razvijaju tajne psihičkoga života“²⁴⁵ i otkriva istinsku bit proučavanoga autora.

Aderer drži da Bourgetu treba čestitati što je novinom svoje metode pomladio žanr koji se činio iscrpljenim. Za razliku od Sainte-Beuvea, piše Aderer, koji je djela proučavao izvana – skupljajući sve informacije o karakteru, stajalištima i navikama pisaca, te objašnjavao knjigu

²⁴¹ Houssaye, op. cit., bilješka 236.

²⁴² Bourges, op. cit., bilješka 229.

²⁴³ Gaucher, op. cit., bilješka 231, str. 171.

²⁴⁴ „G. Paul Bourget uopće ne piše kritike o ljudima, kao što je to danas u modi. Ne priča kako se oblače, što jedu, koja mjesta im se sviđaju, je li im kosa plava ili sijeda, kratka ili im pada na ramena.“ (Mirbeau, op. cit., bilješka 232, str. 747)

²⁴⁵ ibid.

pomoću čovjeka i sredine u kojoj je nastala, Bourget prvo nastoji odgonetnuti tragove koje je neko djelo ostavilo na njemu samom da bi zatim na temelju vlastitog iskustva proučio učinak i utjecaj tog djela na mlade generacije.

Houssaye također uočava specifičnost Bourgetova djela koje ne čitamo na isti način na koji čitamo ostale književnokritičke studije, jer čitatelje *Eseja* u prvom redu vodi želja da upoznaju Bourgeta, a ne autore o kojima piše. Iako pronalazi neke sličnosti Bourgetove kritike s Nisardovom i Brunetièreevom, Houssaye drži da *Eseji* ne predstavljaju književnu kritiku u pravom smislu riječi, nego „niz psiholoških eseja o nekim 'stanjima duše' na kraju stoljeća, o određenim načinima razumijevanja i osjećanja koji su svojstveni našem vremenu“, što predstavlja „sasvim novo gledište u kritici“.²⁴⁶

Banville se u prikazu *Eseja* usredotočio na studiju o Baudelaireu. Kao Baudelaireov dobar prijatelj, Banville Bourgetu prigovara da je prihvatio svjedočanstva čiju „vrijednost nije dovoljno procijenio“, umjesto da posegne za svjedočanstvima onih koji su pjesnika poznavali, voljeli i obožavali. Po Banvilleovim riječima, Baudelaire u pjesmama ne opisuje sebe već svijet koji ga okružuje, pa Bourgetovoj slici tužnog, divljeg, sablasnog, mistifikatorskog Baudelairea suprotstavlja Baudelairea kao „čestitog i jednostavnog velikana“, autora čvrstih i snažnih stihova koji su odraz njegove zdrave duše.²⁴⁷ Bourget je odbacio ove sainte-beuveovske prigovore pozivajući se na predgovor *Esejima* u kojem se navodi da nije riječ o književnokritičkom djelu. Istaknuo je također da ga nisu zanimala svjedočanstva ljudi nego svjedočanstva napisanih djela, odnosno da nije želio pisati o Baudelaireu iz svakodnevnog života nego o Baudelaireu iz *Cvjetova zla*. „Drugim riječima, ne postoje Činjenice, postoje samo Duše“²⁴⁸, zaključuje Bourget.

U pedesetak stranica dugom prikazu *Eseja*, Paul Deschanel Bourgetovu kritiku opisuje kao nastavak Taineova kritičarskog rada: Taine ide od života prema djelu, a Bourget od djela prema društvu. Iako, po Deschanelovim riječima, Bourget nije začetnik takvog pristupa, nitko ga dosad nije razvio s toliko dosljednosti, finoće i sjaja. Bourget je razvio vlastiti žanr, metodu i stil. Takav se tip kritike (koji Deschanel opisuje kao subjektivan, osoban, neobičan, zanimljiv, čudan, oštrouman, prodoran, profinjen) ne oslanja na povijest, fiziologiju, filologiju i u tome

²⁴⁶ Houssaye, op. cit., bilješka 236.

²⁴⁷ Banville, op. cit., bilješka 230.

²⁴⁸ Bourget, Paul: „Lettre à Théodore de Banville, samedi 30 octobre 1883“ („Pismo Théodoreu de Banvilleu, subota, 30. listopada 1883.“), u: Guyaux, op. cit., bilješka 230, str. 623.

leži njegova originalnost, živost i privlačnost, ali i opasnost od manjka znanstvene točnosti. Deschanel to, međutim, ne drži nedostatkom jer nije zagovornik krute znanstvene strogosti koja ubija književnost i ukus. Propitujući Bourgetov izbor autora, Deschanel se pita ne traži li Bourget u književnosti svoje vlastite dojmove, ne posuđuje li drugima svoje misli, ne podiže li pojedinačne činjenice na razinu općih teorija. Drži upitnom i temeljnu ideju *Eseja* da su djela autora prethodne generacije presudno utjecala na Bourgetovu generaciju, uvjeren da ju je u prvom redu obilježila tzv. „strašna godina“. Deschanel Bourgetu prigovara i nedostatak zaključka ili sinteze.

Iako Banville i Deschanel u svojim prikazima kritiziraju određene vidove *Eseja*, njihov je ton odmjeran, a kritika dobronamjerna. Za razliku od njih, Maxime Gaucher odlučio se za ironičan ton. Po njegovim riječima, „doktor Bourget“ pažljivo pregledava proučavane autore i cijelo francusko društvo te uvijek dolazi do iste dijagnoze: pesimizam. Gaucher čak poziva Bourgeta na odgovornost zbog širenja pesimizma: „G. Paul Bourget nastavlja svoje minuciozno istraživanje pesimizma, bolesti stoljeća. Već nas je preplašio svojim prvim sveskom, a evo drugoga koji će nas oboriti i dokrajčiti.“²⁴⁹ Gaucher *Eseje* uspoređuje s knjigama iz medicine: dok ih čitamo, kod sebe uočavamo brojne simptome koji su u njima opisani.

Dok je Gaucher kao metu napada izabrao pesimizam, Aderer se okomio na dekadenciju. Zalaže se za čistu i plemenitu umjetnost koju sva vremena i sve zemlje poštuju, a odbacuje dekadentnu umjetnost – poput Baudelaireove – čiji autori čitateljima život žele učiniti odbojnim, iako su mu se oni sami jako dobro prilagodili. Tako prikaz koji započinje pohvalama Bourgetu kao „čovjeku koji poznaje ljude i stvari o kojima govori, i koji o njima govori s podjednako simpatije i kompetencije“²⁵⁰ i autoru kritika koje ne uništavaju čitateljevo uživanje u tekstu, završava pozivom čitateljima da odole zavodljivim doktrinama „koje g. Bourget izlaže s toliko dara“ i tvrdnjom da „francuski zdrav razum nikada fantazije i bizarnosti nekolicine profinjenih ljudi neće držati vrlinama ljudske prirode.“²⁵¹

U vrlo kratkom prikazu drugoga sveska *Eseja* kritičar Gabriel Sarrazin stavlja naglasak na Bourgetovu ideju o presudnom utjecaju prethodne generacije, njegovu nemoć da napiše

²⁴⁹ Gaucher, op. cit., bilješka 231, str. 178.

²⁵⁰ Aderer, op. cit., bilješka 233.

²⁵¹ ibid.

zaključak (što drži posljedicom diletantizma) te napominje da čitatelji o *Esejima* već sve znaju, pa im književni kritičar kao posrednik uopće nije potreban.

Poput Aderera, i Houssaye je uočio „zavodljivu osobnost“ autora *Eseja*. Budući da Bourget u *Esejima* u prvom redu iznosi vlastite ideje, misli i osjećaje, Houssaye se pita može li ga se doista držati tipičnim predstavnikom mlade generacije i izražava određene sumnje prema valjanosti njegove induktivne metode. Osim toga, Bourgetov pojam „suvremena mladež“ čini mu se nepreciznim jer nije jasno radi li se „o pedesetak, sto ili tri stotine mladih koji počinju pisati, ili o cjelokupnoj mladeži, studentima prava i medicine, učenicima posebnih škola, budućim inženjerima i časnicima“.²⁵² Svoje kritike Houssaye sažima u zadnjem ulomku članka: „Kao što g. Paul Bourget sudi o suvremenoj mladeži uglavnom prema samome sebi, tako i u svojim književnim portretima u prvom redu prikazuje sebe, a da toga nije svjestan.“²⁵³ Houssaye, međutim, ne drži da je riječ o ozbiljnom nedostatku, jer Bourget to čini s „puno elokventnosti, poezije i šarma“.²⁵⁴ Ne čudi, stoga, da je Bourget zahvaljujući *Esejima*, djelu koje je „ozbiljno i originalno, sugestivno i privlačno, dostojno velikog poštovanja dobrih sudaca“, postigao velik uspjeh i u svijetu književnosti i u svijetu salona, zaključuje Houssaye.²⁵⁵

Usporede li se prvi prikazi *Eseja*, uočava se da među njima postoje određene sličnosti. Naime, prvi su kritičari *Eseja* stavili naglasak na raznolikost i složenost Bourgetova talenta (Bourges, Banville, Houssaye) te na originalnost njegove kritike (Bourges, Banville, Gaucher, Mirbeau, Deschanel, Houssaye). Jednako tako, uočili su i Bourgetov osobit stil: Mirbeau ga opisuje kao cizeliran, dotjeran, a ipak čist i jasan²⁵⁶, Bourges kao čvrst, čist stil francuske tradicije, Gaucher kao vrlo ugladen i profinjen²⁵⁷, a Houssaye hvali Bourgetove profinjene, skladne i umiljate rečenice.²⁵⁸ U prvim se prikazima, međutim, mogu uočiti i kritički tonovi: Bourgetu se prigovara zbog stavljanja pesimizma i dekadencije u prvi plan, a dovodi se u pitanje i njegov izbor autora i valjanost metode (Banville, Gaucher, Aderer, Deschanel, Houssaye). Valja ipak istaknuti da su *Eseji* usprkos iznesenim kritikama brzo doživjeli uspjeh (Sarrazin, Houssaye).

²⁵² Houssaye, op. cit., bilješka 236.

²⁵³ ibid.

²⁵⁴ ibid.

²⁵⁵ ibid.

²⁵⁶ Mirbeau, op. cit., bilješka 232, str. 748.

²⁵⁷ Gaucher, op. cit., bilješka 231, str. 171.

²⁵⁸ Houssaye, op. cit., bilješka 236.

Iz navedene je analize vidljivo da su profesionalni čitatelji uočili originalnost Bourgetove kritike. Pokazalo se da su *Eseji* odstupili od žanrovskoga recepcijskog obrasca koji su oblikovali Sainte-Beuve i Taine, pa su očekivanja čitatelja bila iznevjerena. Dok su jedni na to reagirali kritikom i osporavanjem, drugi su bili oduševljeni Bourgetovom originalnošću koja je osvježila već pomalo iscrpljeni i izlizani žanr književne kritike.

4. 3. 4. 2. Recepcija *Eseja* 1886.-1899.

U nastavku analize recepcije *Eseja* usredotočit ću se na radove koji su nastali nekoliko godina po njihovom objavljivanju. Premda autori tih analiza pripadaju istom povijesno-kulturnom sinkronijskom presjeku kao i autori prvih prikaza, odlučila sam te dvije grupe tekstova analizirati zasebno zato što prikazi predstavljaju kraću i neposredniju reakciju na djelo – riječ je o tekstovima napisanima odmah po objavljivanju *Eseja* koji zauzimaju dva do tri stupca u dnevnim novinama ili nekoliko stranica u časopisima²⁵⁹, dok tekstovi napisani krajem 1880-ih donose detaljnije i dulje analize objavljene kako u časopisima tako i u knjigama, što se nesumnjivo može držati znakom konsekracije. Zajedničko im je, međutim, da *Eseje* uspoređuju s ostalim Bourgetovim djelima: tekstovi iz prve grupe naglašuju dodirne točke između Bourgetova pjesništva i kritike, a oni iz druge *Eseje* povezuju s proznim djelima koje je Bourget u međuvremenu počeo objavljivati.²⁶⁰

Istraživanje je pokazalo da je sedamnaest novinara, književnih kritičara, filozofa i pisaca napisalo članak ili poglavlje o *Esejima* u razdoblju nakon objave oba sveska *Eseja*, točnije između 1886. i 1899. godine. Usprkos velikim sadržajnim i stilskim razlikama među navedenim tekstovima, uočljive su sastavnice koje su im zajedničke: ukazivanje na novinu Bourgetove kritike, pohvale i/ili pokude njegovoj metodi te podaci o recepciji kod „prve publike“.

Prvi je dulji članak o Bourgetu napisao mladi Maurice Barrès koji je u *Esejima* uočio Bourgetovu sklonost teorijama i dar da ih dobro formulira, ali i postupno sazrijevanje budućega romanopisca. Kako je u svom članku želio dati cjelovit prikaz Bourgetova dotadašnjeg stvaralaštva i istaknuti da je usredotočenost na čovjekov unutarnji svijet

²⁵⁹ S izuzetkom Deschanelova prikaza koji je znatno dulji.

²⁶⁰ Riječ je o duljim novelama i romanima.

zajednička osobina svih žanrova u kojima se Bourget okušao (poezije, kritike i romana), Barrès analizi *Eseja* nije posvetio veliku pozornost.²⁶¹

Po mom istraživanju, književni kritičar Jules Lemaître prvi je Bourgetu posvetio poglavlje u knjizi. Riječ je o jednoj u nizu njegovih studija o suvremenim francuskim piscima koje nose naslov *Les Contemporains: études et portraits littéraires*.²⁶² Lemaître u svojoj studiji analizira i Bourgetove *Eseje* i romane, ističući ipak da je Bourget u prvom redu kritičar, a tek onda pjesnik i romanopisac.²⁶³ Kao zagovornik impresionističke kritike, Lemaître drži da je svaka kritika vrlo osobna i relativna, pa ne čude brojne razlike između Nisardova, Taineova i Sainte-Beuveova pristupa s jedne, te Bourgetova s druge strane. Novinu Bourgetove kritike Lemaître objašnjava na sljedeći način: „Ili sam ja u velikoj zabludi ili je g. Paul Bourget zamislio jednu gotovo novu vrstu kritike. Kritika za g. Bourgeta postaje povijest njegova vlastitoga intelektualnog i duhovnog oblikovanja.”²⁶⁴ Kod proučavanih autora Bourgeta ne zanima njihov portret i biografija, knjige i postupci; on ne opisuje ni dojam koji su te knjige na njega ostavile kao umjetnička djela nego „samo nastoji dobro objasniti i opisati ona njihova stanja svijesti i one njihove ideje koje je najbolje usvojio imitacijom i simpatijom”.²⁶⁵ Po Lemaîtreovom mišljenju, Bourgetova je kritika, za razliku od kritike njegovih prethodnika, „povijest vlastite duše“ te istovremeno i „povijest najoriginalnijih osjećaja njegove generacije zbog čega predstavlja značajan – i konačan – fragment duhovne povijesti našega razdoblja.”²⁶⁶

I poljski grof Stanislas Rzewuski²⁶⁷ Bourgetu je posvetio poglavlje u knjizi koju je napisao s ciljem da poljske čitatelje upozna sa suvremenim francuskim piscima i kritičarima. Njegova knjiga sadrži četiri studije – o Becqueu, Bourgetu, Séaillesu i Maupassantu – i prvo je objavljena na poljskom²⁶⁸, a potom na francuskom. U poglavlju o Bourgetu Rzewuski pomalo euforično piše o suvremenoj književnoj kritici kao znanstvenoj disciplini koja je utemeljena na induktivnoj i analitičkoj metodi preuzetoj iz prirodnih znanosti i koju odlikuje dubina i

²⁶¹ Barrès, Maurice: „Notes sur Paul Bourget“, u: *Les Lettres et les arts*, no. 1, 1886., str. 256-263.

Bourget i Barrès upoznali su se 1885. g. i uskoro su postali jako dobri prijatelji.

²⁶² Lemaître, Jules: „Paul Bourget“, u: *Les Contemporains: études et portraits: 3e série*, Paris, Hachette, 1887., str. 339-366.

²⁶³ *ibid.*, str. 342.

²⁶⁴ *ibid.*, str. 346

²⁶⁵ *ibid.*, str. 346-347.

²⁶⁶ *ibid.*, str. 347.

²⁶⁷ Rzewuski je bio nećak poljske plemkinje Ewelina Hanske s kojom se Balzac dopisivao sedamnaest godina i pred kraj života oženio.

²⁶⁸ Rzewuski je svoje kritike prvo objavio u poljskom časopisu *Revue de la semaine*, potom u knjizi *Młoda Francja: studia literackie*: Guy de Maupassant, Paul Bourget, Gabryel Séailles, Henryk Becque (Warszawa, Geberhner i Wolff, 1888.).

prodornost pogleda te objektivan pristup. Bourget je, drži Rzewuski, najjemenitniji predstavnik novih koncepcija kritičke škole koja književno djelo nepristrano promatra kao intelektualnu i društvenu pojavu motiviranu uvjetima razdoblja i sredine²⁶⁹, a njegova je kritika originalan spoj znanosti, umjetnosti i filozofije, u kojem su pomirene znanstvena, induktivna i psihološka metoda. Bourgetova se kritika, dakle, veoma razlikuje od Sainte-Beuveove, a Taineovoj kritici dodaje novu i originalnu notu. U svojoj studiji Rzewuski posebno hvali Bourgetov izbor analiziranih autora te njegov snažan, dubok i originalan talent. Bourget je za njega filozof prvog reda, eminentni književnik i stilist, majstor kompozicije, kritičar obdaren suptilnom intuicijom za društvene, estetske i književne probleme, a njegovi *Eseji* riznica mudrosti, znanosti, moralnih i estetskih istina.

Za razliku od Rzewuskog, pjesnik i književni kritičar Luigi Gualdo u članku objavljenom u *La Nouvelle Revue*²⁷⁰ težište stavlja na Bourgetova prozna djela, a njegovoj književnoj kritici posvećuje tek nekoliko uvodnih stranica na kojima ističe njezinu originalnost tvrdeći da je Bourget sličan jedino samome sebi.²⁷¹ Njegovim glavnim osobinama drži istraživanje novih osjećaja modernoga čovjeka na čiji su nastanak utjecali pesimizam i kozmopolitizam, pretjerana sklonost analiziranju te znanost koja je prodrla u sva intelektualna polja i zahvaljujući kojoj sve vidimo drukčije.

Analiza teologa Gastona Frommela²⁷² složenija je od Gualdove. Frommel, naime, jasno uočava novinu Bourgetove kritike: prekid s francuskom književnokritičkom tradicijom koja se temelji na velikim modelima i uzorima, izbor isključivo suvremenih pisaca, suzdržavanje od iznošenja suda o djelu te želju da razumije djelo i da ga i čitateljima učiniti razumljivim.

I književni kritičar Ernest Tissot²⁷³ ističe odmak Bourgetove koncepcije kritike od Sainte-Beuveove kojoj zamjera ovisnost o valjanosti prikupljenih dokumenata i nedostatak metodičnosti. Tissot, međutim, ističe da manjak objektivnosti i ograničenost psihološke metode predstavljaju glavne nedostatke analitičke kritike čiji su predstavnici Taine, Bourget i

²⁶⁹ Rzewuski, Stanislas: „Paul Bourget“, u: *Études littéraires*, Paris, Librairie de la Revue indépendante, 1888., str. 122.

²⁷⁰ Gualdo, Luigi: „Paul Bourget“, u: *La Nouvelle Revue*, novembre-décembre 1888., str. 590-605.

²⁷¹ *ibid.*, str. 593

²⁷² Frommel, Gaston: „Paul Bourget“, u: *Esquisses contemporaines*, Lausanne, Arthur Imer, 1891., str. 131-195. Tekst o Bourgetu Frommel je napisao 1889., što je vidljivo iz bilješke na kraju poglavlja („septembre-octobre 1889“).

²⁷³ Tissot, Ernest: *Les Évolutions de la critique française*, Genève, H. Georg, 1890. Tekst o Bourgetu prvi je put objavljen 15. 8. 1888. u *La Revue Générale*.

Hennequin. Po njegovu mišljenju, Bourget je u Taineovu metodu unio osobnu i dojmljivu notu i upravo u tome leži originalnost i modernost njegove kritike, ali i njezina besperspektivnost, jer da bismo je mogli shvatiti i doživjeti, morali bismo biti Bourgetovi suvremenici koji su i sami proživjeli iste jade kao i on.

Čini se da je najpotpuniju i najozbiljniju analizu *Eseja* napravio književni kritičar, profesor književnosti i pisac Georges Renard.²⁷⁴ Prvo poglavlje, posvećeno Bourgetu kao književnom kritičaru, Renard započinje tezom o originalnosti Bourgetove književnokritičke metode. Bourget, piše Renard, nije izabrao ni tradicionalnu ni impresionističku kritiku, nego se odlučio za srednji put – za eksplikativnu i filozofsku kritiku čija se novina sastoji u viđenju knjige kao posljedice i uzroka: ona je plod autorovih stanja duše koji potom oblikuje čitateljeva stanja duše. I dok je Tainea u prvom redu zanimalo odnos autor – djelo, Bourget se usredotočio na utjecaj djela na čitatelje, na praćenje prijenosa osjećaja i ideja putem knjiga. Originalnost takvoga pristupa, po Renardovim riječima, počiva na tri elementa: Bourgeta ne zanima jesu li „tajanstvene sile koje postoje u knjizi, predmetu njegovih proučavanja, blagotvorne ili škodljive, dovoljno mu je da ustvrdi da postoje, objasni njihov nastanak, odredi njihovu snagu“; za razliku od povjesničara, „ne bavi se prošlošću koju je obično lakše proučavati nego sadašnjost“, već gotovo isključivo suvremenim razdobljem, analizom „žive stvarnosti u njezinom stalnom kretanju“; ne zanimaju ga „vanjska svojstva djela, u kojima je vidio samo znakove koje treba protumačiti“ u nastojanju da proдре „do najintimnijeg dijela pisca, do koncepcije svijeta i života koja predstavlja samu bit svake osobnosti.“²⁷⁵

Usprkos brojnim pohvalama originalnosti i zahtjevnosti ove metode, Renard Bourgeta nije poštediti kritike: dovodi u pitanje relevantnost njegova izbora autora, odnosno pita se je li doista riječ o jedinim vodičima mlade generacije te konstatira da je kriterij po kojem su birani bila njihova sličnost s Bourgetom; sliku stanja duha mladih ljudi drži nepotpunom, čak i pretjeranom jer je ograničena na mali broj suvremenika; drži upitnim generaliziranje osobnog doživljaja pojedinih autora; zamjera što su izabrani autori prikazani isključivo u lijepom svjetlu i kroz mračan filter pesimizma. Čini se da Renard Bourgeta drži samoproglšenim glasnogovornikom mlade generacije: „Da je g. Bourget htio provesti potpuno istraživanje o tendencijama unutar svoje generacije i o njihovom podrijetlu, u našem bi društvu uočio

²⁷⁴ Renard, Georges: „M. Paul Bourget“, u: *La Nouvelle Revue*, janvier-février 1890., str. 499-525.

Tekst o Bourgetu iste je godine objavljen i kao poglavlje u Renardovoj knjizi *Les princes de la jeune critique: Lemaître, Brunetière, France, Ganderax, Bourget* (Paris, Librairie de la Nouvelle Revue, 1890.).

²⁷⁵ *ibid.*, str. 502.

različite grupe koje se razvijaju jedna uz drugu; nakon toga bi morao istražiti koji su pisci najviše pridonijeli oblikovanju osjećaja koji služe kao poveznica u svakoj od tih grupa. Taj bi zadatak bio dug i težak. On ga je skratio i pojednostavnio izvršavajući ga samo na sebi. Sebe je držao primjerkom suvremene mladeži; pretpostavio je da je ono što je utjecalo na njega utjecalo i na mnoge druge i kao predmet proučavanja izabrao je pisce koji su njega najsnažnije obilježili.²⁷⁶

Ukratko, Renardove primjedbe moglo bi se svesti na tvrdnju da je Bourget u svojim analizama više učitavao nego iščitavao, što njegovu kritiku čini izrazito subjektivnom. Renard, međutim, autoru *Eseja* ipak odaje priznanje: „Metoda koja se sastoji od proučavanja intelektualnih i psiholoških tendencija cijele generacije polazeći od samoga sebe vrijedi upravo onoliko koliko vrijedi onaj koji je koristi. U ovom slučaju, vrijedi mnogo.“²⁷⁷ Suzdržanost u pogledu nekih vidova Bourgetova pristupa tako je poklekla pred „majstorstvom s kojim je osvjetljivao zakutke najsloženijih duša. Svi su složno priznali da je takva kritičarska praksa osobito plodna i sugestivna; da tjera na razmišljanje i obnavlja znanja o proučavanim djelima učeći nas da prodremo ispod njihove površine; da osim što pruža visokovrijedne dokumente budućim povjesničarima kraja 19. stoljeća, daje i dragocjene istine znanosti koja traga za zakonima povijesnih pojava.“²⁷⁸ Može se, dakle, zaključiti da su, po Renardovom mišljenju, originalnost metode i prodornost analize glavne kvalitete Bourgetove kritike.

Bourgetova se originalnost može držati rezultatom složenosti njegove osobnosti koju je uočilo nekoliko književnih kritičara. Renard, primjerice, u Bourgetu razabire dvije osobe: s jedne strane filozofa, mislioca i znanstvenika kojeg uočavamo u ozbiljnom tonu kritika, čvrstom povezivanju misli i ulomaka, razmišljanju koje slijedi unaprijed zacrtan put, sporim i složenim, pomno promišljenim rečenicama te znanstvenom stilu bogatom apstraktnim pojmovima, a s druge umjetnika, sanjara i pjesnika koji ispravlja pretjeranu strogost i u pisanju koristi slikovite usporedbe i elemente fantazije.²⁷⁹ O teškoći da se Bourgeta jednoznačno odredi svjedoče i dvije studije Henryja Bordeauxa. Nakon što ga je u prvoj²⁸⁰ definirao kao diletanta i filozofa, a

²⁷⁶ ibid., str. 502.

²⁷⁷ ibid., str. 504.

²⁷⁸ ibid., str. 505.

²⁷⁹ ibid., str. 509.

²⁸⁰ Bordeaux, Henry: „Paul Bourget: un diletante inquiet“, u: *Âmes modernes*, Paris, Perrin et Cie, 1912., str. 243-267.

Na kraju poglavlja nalazimo podatak da je tekst napisan u siječnju 1892.

u drugoj²⁸¹ kao moralista i kozmopolita, Bordeaux zaključuje da se Bourget „ne može svrstati pod ovu ili onu etiketu“²⁸², a ipak je moderna duša *par excellence* u kojoj se odražavaju sve tendencije razdoblja u kojem živi i u čijim se *Esejima* spajaju „istraživanje modernoga senzibiliteta i autobiografija nemirne i iskrene, odvažne i lucidne inteligencije koja želi razumjeti sebe i svijet oko sebe“.²⁸³

Romanopisac, esejist i novinar Maurice Talmeyr²⁸⁴ u Bourgetu kao kritičaru razaznaje zanimljiv i dobar spoj senzibilnoga i intelektualnoga. Njegovu metodu opisuje kao pomno rastavljanje djela na dijelove radi otkrivanja svih tajni toga složenog mehanizma – od čega je sastavljen, kako radi, kakva mu je duša, te potom njegovo ponovno sastavljanje na vrlo metodičan, ali istovremeno i senzibilan i dirljiv način. Po Talmeyrovom mišljenju, Bourgetova je kritika u isto vrijeme i složena i jasna. Njegove studije „prodiru u život, duh i postupke pisaca do anatomske dubine, s beskrajnom radoznalošću seciranja, ali i s uzvišenom jasnoćom.“²⁸⁵ Nitko prije njega nije uspio proučiti duh svojih suvremenika i prethodnika s tako moćnom i širokom koncepcijom, dojmljivom umjetničkom pronicavošću i velikom intelektualnom lakoćom, piše Talmeyr.

I književni kritičar René Doumic²⁸⁶ ističe Bourgetovo nastojanje da proдре u tajnu suvremene duše, a *Eseje* vidi kao „jednu od knjiga ovoga vremena u kojoj možemo pronaći najviše novih i dubokih zapažanja o modernim stanjima psihičkoga života“.²⁸⁷ Bourgetovo je proučavanje suvremene duše, po mišljenju pisca i novinara Charlesa Maurrasa²⁸⁸, puno sumnji koje mogu biti pogubne za čitatelje, ali mogu na njih i pozitivno djelovati, potaći ih na razmišljanje i razbistriti misli o sebi samima te ih odvratiti od romantičarskoga i prikloniti klasicističkom duhu. I Maurras je, poput Renarda, Bordeauxa i Talmeyra, uočio složenost Bourgetove naravi u kojoj se spajaju oprečne osobine dekadenta, logičara i analitičara zbog čega ga Maurras definira kao intelektualno zdrava dekadenta. Valja naglasiti da je Maurras jedini kritičar koji je

²⁸¹ Bordeaux, Henry: „Paul Bourget: un visiteur d'âmes“, u: op. cit., bilješka 280, str. 268-290.

Na kraju poglavlja nalazimo podatak da je tekst napisan 1894. g.

²⁸² Bordeaux, op. cit., bilješka 280, str. 246-247.

²⁸³ Bordeaux, op. cit., bilješka 281, str. 268.

²⁸⁴ Talmeyr, Maurice: „Paul Bourget“, u: *La Revue hebdomadaire*, mai 1894., t. XXIV, str. 630-633.

²⁸⁵ *ibid.*, str. 632.

²⁸⁶ Doumic, René: „Paul Bourget“, u: *Portraits d'écrivains: deuxième série: Paul Bourget, Guy de Maupassant, Pierre Loti, Jules Lemaître, Ferdinand Brunetière, Émile Faguet, Ernest Lavisse, Ferdinand Faure, J.-M. de Heredia*, Paris, Perrin et Cie, 1914., str. 3-43.

²⁸⁷ *ibid.*, str. 10-11.

²⁸⁸ Maurras, Charles: „L'Esprit de M. Paul Bourget“, u: *La Revue de Paris*, novembre-décembre 1895., str. 560-579.

uočio jednu bitnu Bourgetovu kvalitetu – nastojanje da jasno definira pojmove o kojima piše (pesimizam, diletantizam, analitički duh, dekadenciju, nihilizam, kozmopolitizam itd.), kako bi se izbjegle nejasnoće i zabune.

Književni kritičar Antoine Albalat²⁸⁹ također je uočio Bourgetov analitički duh, koji drži njegovim glavnim svojstvom. U članku koji vrvi pohvalama, Albalat Bourgeta definira kao originalna i uspješna mislioca, kritičara i filozofa koji je svoj duh podjednako hranio filozofijom, umjetnošću i znanošću i koji je u književnu kritiku uveo novu filozofiju, „neku vrstu književne sociologije u kojoj se sa psihološkoga stajališta uspoređuju svijest pisca i svijest čitatelja u njihovom refleksnom djelovanju“²⁹⁰. Taineovu i Bourgetovu metodu Albalat drži obrnutima: dok je prvi proučavao važnost sredine u oblikovanju talenta, drugi je „naglašivao utjecaj talenta na sredinu u kojoj je nastao“²⁹¹, odnosno otkrivao je kod autora određena (bolesna) stanja duše koja su oni prenosili na čitatelje.

Bourgetove *Eseje* Albalat opisuje kao dobar spoj znanosti i zadovoljstva, apstrakcije i fantazije te ističe da ne sadrže samo novi obrazac prosudbe, nego predstavljaju novinu i po stilu i obliku: „Brojne plodne procjene, niz veoma bogatih rasuđivanja, beskrajno umijeće nijansiranja, dar da se stvari temeljito istraže, sve je to dobivalo na vrijednosti zahvaljujući slikovitom stilu iznimne gipkosti i širine, u kojem je profinjena slika otkrivala snažnu misao. Bilo je iznenađenje vidjeti da tako stroga građa može biti vrlo privlačna i da je tako velik dio imaginacije prisutan u vrlo neobičnom intelektualnom nastojanju. (...) On je novu kritiku stvorio isključivo analizom, obnovio je proučavanje pisanih djela koristeći filozofsku metodu, služeći se isključivo proučavanjem psihologije i svijesti.“²⁹² Albalat ističe i Bourgetovo nastojanje da proširi granice kritike: on nadilazi pojedinačno da bi došao do općega, uočava kolektivni i društveni vid u osobnoj reakciji na djelo, što predstavlja novinu u književnoj kritici. Na kraju svoje studije, Albalat među idejama koje su u književnim raspravama dobile na vrijednosti upravo zahvaljujući Bourgetu ističe dvije: pesimizam i diletantizam. Bourget im je tako precizno odredio značenje da bi se moglo reći da ih je upravo on izmislio, piše Albalat.²⁹³ Usprkos tome, Bourget nije pesimist jer kod njega se ne uočava ravnodušnost prema

²⁸⁹ Albalat, Antoine: „M. Paul Bourget“, u: *La Nouvelle Revue*, mai-juin 1895., str. 832-847.

²⁹⁰ *ibid.*, str. 834

²⁹¹ *ibid.*, str. 834.

²⁹² *ibid.*, str. 835.

²⁹³ *ibid.*, str. 843-844.

dobru i zlu koja vodi do nepristranosti pisca. Jednako tako, nije ni diletant jer dobronamjerno, bez ironije i sumnje prodire u ideje autora koje proučava te prihvata najproturječnije sustave.

Sasvim je drukčiji pristup izabrao novinar i kritičar Adolphe Brisson²⁹⁴, što je u skladu s naslovom njegove knjige – *Portraits intimes* – i formom intervjua. Brisson, naime, dolazi kod Bourgeta nakon njegova preseljenja u novi stan i, kao dobar novinar²⁹⁵, ne prenosi samo pišćeve riječi nego piše i o njegovom izgledu, osobinama i radnim navikama, opisuje njegov stan, otkriva planove za buduća putovanja, prepričava anegdotu iz vremena dok je živio u skromnijem stanu itd. Središnje mjesto ipak zauzimaju Bourgetova razmišljanja o romanu, potaknuta nedavnim objavljivanjem njegova romana *Idylle tragique* (*Tragična idila*, 1896.). Cijeli tekst odiše Brissonovim neskrivenim divljenjem Bourgetu, slavnom piscu koji mu je „još jednom otvorio riznicu svoga duha“.²⁹⁶

Ovaj tekst, ili njemu slični, vjerojatno²⁹⁷ je nadahnuo Mirbeauove satirične dijaloge o Bourgetu nastale tijekom 1897., a objavljene 1919. – dvije godine nakon Mirbeauove smrti – pod naslovom *Chez l'illustre écrivain*.²⁹⁸ U njima su prikazani prizori iz života „slavnoga pisca“: njegov prijateljski odnos prema novinarima s jedinim ciljem da ga u svojim člancima prikazuju u lijepom svjetlu, potom odnos prema slugi koji se brine ne samo za njegovo odijevanje nego mu pomaže i u pisanju djela, prema bivšoj ljubavnici koja mu je pomogla da postane slavan i više mu nije potrebna, prema obožavateljicama koje ga povremeno posjećuju te, napokon, prema Dreyfusovoj aferi u kojoj zastupa kruta antidreyfusovska stajališta. Ovi dijalozi djeluju pomalo iznenađujuće ima li se u vidu Mirbeauov ranije spomenuti pohvalni prikaz prvog sveska *Eseja*, nakon kojeg je uslijedio i pohvalan članak o Bourgetovom romanu *Ljubavni*

²⁹⁴ Brisson, Adolphe: „M. Paul Bourget“, u: *Portraits intimes: 3e série*, Paris, Armand Colin, 1897., str. 53-60.

²⁹⁵ U predgovoru Brisson određuje intervju kao novi oblik suvremenoga novinarstva koji je se može držati književnim žanrom, ravnopravnim s memoarima, novelama, putopisima i dramama. Estetska vrijednost intervjua, po Brissonovu mišljenju, ovisi o osobinama novinara koji ga vodi (ne smije biti ni premlad ni prestar, mora se pripremiti za intervju, brzo i dobro shvaćati, biti diskretan i obziran, dočarati sugovornikov glas i geste, fizionomiju, sredinu u kojoj se intervju vodi, odgonetnuti napola rečeno, otkriti skriveno itd.) (Brisson, Adolphe: „Psychologie de l'interview“, u: op. cit., bilješka 294, str. V-XII)

²⁹⁶ *ibid.*, str. 55.

Iako je iz navedene rečenice vidljivo da nije riječ o Brissonovu prvom posjetu Bourgetu, nisam uspjela pronaći podatke o njegovim ranijim posjetama. Pronašla sam, međutim, članak nastao dvije godine nakon ovoga intervjua, objavljen u novinama *Le Temps* (Brisson, Adolphe: „L'âme nouvelle de Paul Bourget“, u: *Le Temps*, 11 novembre 1899.) u kojem se uočava da se Bourget u međuvremenu, za razliku od Brissona, veoma promijenio.

²⁹⁷ Iako nisam našla nikakve dokaze o povezanosti Brissonova intervjua i Mirbeauvih dijaloga, na temelju brojnih sličnosti između ta dva teksta može se zaključiti da je Mirbeau čitao Brissonov intervju s Bourgetom.

²⁹⁸ Mirbeau, Octave: *Chez l'illustre écrivain*, Paris, Flammarion, 1919. URL:

http://fr.wikisource.org/wiki/Chez_l'illustre_%C3%A9crivain (1. 10. 2012.)

*zločin*²⁹⁹ u kojem se Mirbeau osvrće i na drugi svezak *Eseja*, oštro napadajući kritičare koji Bourgetu zamjeraju pesimističan ton i zalažu se za veselu književnost koja razgaljuje čitatelje.

Po mišljenju Pierrea Michela, jednog od autora internetskoga rječnika o Octaveu Mirbeauu, Bourgetovo i Mirbeauovo prijateljstvo prekinuto je 1887. g., nakon objavljivanja romana *Laži* u kojem je Bourget evocirao vezu između Mirbeaua i njegove ljubavnice Judith Vimmer.³⁰⁰ Bourget je zbog toga postao metom Mirbeauovih oštih napada, o čemu najbolje svjedoči članak *Le Manuel de savoir écrire*³⁰¹ u kojem Mirbeau na satiričan način opisuje što pisac treba napraviti da bi postao slavan. Suvremena se književnost, piše Mirbeau, u potpunosti okrenula prema van, snagu nadarenosti i kvalitetu stvaranja zasjenilo je prikazivanje autorova života: „Više nije riječ o stvaranju lijepog djela, valja se znati dobro reklamirati.“³⁰² Po Mirbeauovom mišljenju, za dobru je reklamu potrebno piščev privatni život putem novina u potpunosti razotkriti publici. U tu svrhu pisac novinarima treba dopustiti da razgledaju i potom detaljno opišu njegov životni prostor, mora ih obavijestiti o svakoj promjeni stana, o svojim putovanjima, o smrti bliske mu osobe; oko sebe mora okupljati mladiće koji žele postati pisci i koji će objavljivati pohvalne članke o svojem „učitelju“, a on će zauzvrat pisati predgovore za njihove knjige; pisac mora okolinu zadiviti elegantnom odjećom, znanjem i originalnošću kako bi svi o njemu pričali; svome izdavaču mora govoriti „ti“, a on će, polaskan time, objavljivati samo autore čije se konkurencije pisac ne boji; govoreći o bilo kojoj temi i bilo kojim povodom pisac uvijek treba govoriti samo o sebi, a veliki intervju predstavlja krunu samopromidžbe jer mu pruža priliku da govori o svojim brojnim vezama s uglednicima te da izloži svoju umjetničku doktrinu koju sažima u tvrdnji da on ne piše nego secira. Svi nabrojeni vidovi dobre reklame mogu se uočiti kod Bourgeta: Brissonov intervju sadrži detaljan opis njegova novoga stana³⁰³, a iz usporedbe novoga sa starim stanom može se zaključiti da to nije

²⁹⁹ Mirbeau, Octave: „Un crime d'amour“, u: *Le Gaulois*, 11 février 1886. URL: <http://www.scribd.com/doc/2341262/Octave-Mirbeau-Un-crime-damour-> (25. 8. 2012.)

³⁰⁰ Michel, Pierre: „Bourget, Paul“, u: *Dictionnaire Octave Mirbeau*. URL: http://mirbeau.asso.fr/dictionnaire/index.php?option=com_glossary&Itemid=0&task=list&glossid=3&letter=B&p age=33 (25. 8. 2012.)

Mirbeau je godinu dana ranije objavio roman *Le Calvaire* (1886.) u kojem se nalaze brojne epizode iz njegove traumatične veze s Judith Vimmer. Iako u vrijeme objavljivanja romana Mirbeau ima trideset i osam godina, to je prvi roman koji je objavio pod vlastitim imenom. Roman je doživio uspjeh pod cijenu velikog skandala, piše Michel.

³⁰¹ Mirbeau, Octave: „Le Manuel de savoir écrire“, u: *Le Figaro*, 11 mars 1889. URL: <http://www.scribd.com/doc/10668502/Octave-Mirbeau-Le-Manuel-du-savoir-ecrire-> (25. 8. 2012.)

³⁰² *ibid.*

³⁰³ Brisson posebno detaljno opisuje salon u Bourgetovu stanu te uspoređuje njegov novi i stari stan. Po Brissonovim riječima, Bourgetov je stari stan bio vrlo prislan kutak, pogodan za razmišljanje i tihe razgovore, svjetlost je bila blaga zbog vitraja, zvukovi prigušeni zbog debelih tepiha. Novi je stan prostran, svijetao, u mirnoj četvrti, salon je pun knjiga, malih kipova, slika donesenih iz Italije, portreta prijatelja, tu je i veliki radni stol, niski

Brissonov prvi posjet Bourgetu; tijekom intervjua Bourget priča o planovima za put u Japan i dojmovima s putovanja po Americi³⁰⁴; Bourgetov otac Justin umro je 1887. godine, a obavijest o smrti objavljena je u novinama *Journal des débats*³⁰⁵; mladi ljudi od pera često su bili Bourgetovi gosti³⁰⁶, a Bourget je bio autor brojnih predgovora njihovim djelima³⁰⁷; Bourget je posebnu pozornost posvećivao elegantnom odijevanju³⁰⁸, a zna se i da se družio s bogatim građanstvom i poznatim piscima te bio rado viđen gost brojnih salona³⁰⁹; svojem je izdavaču Lemerreu govorio „ti“³¹⁰; intervju Brissonu Bourget, između ostaloga, koristi i da bi govorio o svojoj književnoj doktrini, a svoju metodu psihološke analize doista je uspoređivao sa seciranjem skalpelom.³¹¹

Nema, dakle, sumnje da je Mirbeau u pisanju satiričnoga članka *Le Manuel de savoir écrire* upravo Bourget poslužio kao model „pravog pisca“. Taj izbor ne bih držala isključivo izrazom animoziteta prema bivšem prijatelju nego i dokazom da je Bourget krajem osamdesetih godina 19. stoljeća bio poznat i uspješan pisac. Mala je vjerojatnost da bi neki nepoznati i nepriznati pisac ikoga nadahnuo za ovakvu vrstu članka. Na isti se način može tumačiti i ironičan tekst *Conseils familiers à un jeune écrivain*³¹² u kojem književnik Remy de Gourmont napada Bourgeta i Lotija. Kako su se Mirbeau i Gourmont u prvom redu obušili na Bourgeta kao

engleski naslonjači od marokena i drveta, jastučići i tkanine iz Orijenta, starinske tapiserije. (Brisson, op. cit., bilješka 294, str. 54)

³⁰⁴ ibid., str. 57.

Mirbeau u svom članku izriječno spominje Englesku i Švicarsku kao dvije omiljene destinacije „pravog pisca“, zemlje u koje je rado putovao Bourget. (Mirbeau, op. cit., bilješka 301, str. 1)

³⁰⁵ Ta je obavijest objavljena u rubrici *Nécrologie* uz napomenu: „G. Bourget bio je otac našeg suradnika i prijatelja, g. Paula Bourgeta“. („Nécrologie“, u: *Journal des débats*, 13 octobre 1887. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4640837/f4.zoom.r=bourget.langEN> (1. 9. 2012.))

Mirbeau u svojem članku piše da smrt člana obitelji „pravom piscu“ pruža priliku za „ovako sastavljenu kratku obavijest u novinama: 'Eminentni romanopisac, čija je zadnja knjiga doživjela šezdeseto izdanje, upravo je ostao bez oca. To predstavlja veliku bol za...'“ (Mirbeau, op. cit., bilješka 301, str. 3)

³⁰⁶ Brisson se pita koji mladi čovjek od pera nije prešao prag Bourgetova stana. (Brisson, op. cit., bilješka 294, str. 53)

³⁰⁷ U elektroničkom katalogu *Bibliothèque nationale de France* našla sam podatak o 8 predgovora djelima drugih pisaca koje je Bourget napisao u razdoblju od 1883. do 1900. g. Do kraja života napisao je pedesetak predgovora djelima svojih suvremenika i tridesetak predgovora djelima pisaca iz prethodnih razdoblja.

³⁰⁸ Iako Brisson odbacuje „legendu o Bourgetu“ kao dendiju (navodi da svoje rublje ne šalje na izbjeljivanje u London i da nosi odjeću normalnoga kroja te da kod njega nije susreo ni frizera ni manikera niti primijetio štapove sa zlatnom kuglom ni četrdeset pari Casalovih čizama), poznato je da je Bourgetu elegancija bila važna – shvaćao ju je kao „obranu protiv vulgarnosti koja nas okružuje, vrstu reakcije profinjenog i osjećajnog bića koje se bori da bi se obranilo od banalnosti“. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 69)

³⁰⁹ v. Poglavlje o društvenim uporištima psihologa.

³¹⁰ Bourget se navodno prepoznao u ovoj Mirbeauovoj napomeni. (Mirbeau, op. cit., bilješka 301, str. 3, bilješka 2)

³¹¹ Brisson, op. cit., bilješka 294, str. 56.

³¹² Gourmont, Remy de: *Conseils familiers à un jeune écrivain*, Rennes, La Part Commune, 2006.

romanopisca, o njihovim će tekstovima ponovno biti riječi u poglavlju posvećenom Bourgetovim prvim romanima.

Valja, međutim, napomenuti da se Mirbeau za reklamu – koju je nazivao „neizlječivom i strašnom gubom“³¹³ – zanimao i prije satiričnoga članka *Le Manuel de savoir écrire*. Nije osuđivao uobičajene reklame u novinama i časopisima, nego nastojanje pisaca da u želji da postanu ili ostanu slavni o sebi šire razne priče koje nisu povezane s književnošću, pa tako, po njegovu mišljenju, osrednji pisci zasjenjuju nadarene ali povučene. U 19. stoljeću, stoljeću reklame, talent više ne predstavlja ništa, piše Mirbeau, i „danas se čudimo ako autor, da bi napravio reklamu za svoju knjigu i osigurao joj uspjeh, ne posegne za krađom i ubojstvom.“³¹⁴ Da bi zadobili pozornost, pisci govore o svojim bračnim nedaćama, dvobojima, stečajevima, šefovima, „kopaju po svojem životu ne bi li pronašli nešto smiješno, ili sramotno, ili prljavo, ili neki podvig, i time hrane proždrljivu publiku. Laž ili istina, nevažno je, samo neka se priča, piše, neka novine stotinama tisuća čitatelja ujutro prenesu njihovo junaštvo ili sramotu što ponad njihova imena pleše bijesni reklamni cancan.“³¹⁵ Glavnim krivcem za takvo stanje Mirbeau drži novinarstvo koje od „umjetnika stvara jadne ulične prodavače, a književnost pretvara u sajamsku trgovinu, pred kojom zvekani glume da se međusobno pljuskaju i lupaju nogom u stražnjicu kako bi privukli što veće mnoštvo.“³¹⁶

Mirbeau³¹⁷ je, dakle, uočio da je važno jedino da se o piscu priča i piše, a ne što se priča i piše, odnosno da je, kako se danas običava kazati, i loša reklama – dobra reklama. Stoga se nameće pitanje je li bio svjestan da je, pišući članak *Le Manuel de savoir écrire*, i on pridonio Bourgetovu uspjehu kod suvremene publike. U istraživanju recepcije Bourgetovih djela i Mirbeauov članak čini dio građe na temelju koje se može zaključiti da su *Eseji* ubrzo nakon objavljivanja bili čitano i uspješno djelo.

³¹³ Mirbeau, Octave: „Réclame“, u: *Le Gaulois*, 8 décembre 1884. URL: <http://fr.scribd.com/doc/10847714/Octave-Mirbeau-Reclame-> (25. 8. 2012.)

Po Mirbeauovom mišljenju, postoje pisci koji nikada ne pribjegavaju takvoj reklami (npr. Barbey d'Aurevilly, Leconte de Lisle) i oni koji su joj vrlo skloni (npr. Maupassant i Bourget, koje Mirbeau eksplicitno ne spominje, ali na njih nedvosmisleno aludira).

³¹⁴ ibid.

³¹⁵ ibid.

³¹⁶ ibid.

³¹⁷ I Renard u studiji o Bourgetu tvrdi da je šutnja najgore što se nekom piscu može dogoditi. (Renard, op. cit., bilješka 274, str. 524)

4. 3. 5. Pokazatelji uspjeha *Eseja*

Potvrde o uspjehu *Eseja* mogu se naći u tekstovima mnogih autora. Kritičar Gabriel Sarrazin piše da se Bourgetove slavne analize toliko čita, komentira i analizira da on kao kritičar čitatelju uopće nije potreban da bi mu rekao što se u *Esejima* nalazi.³¹⁸ Rod opisuje Bourgeta kao „mladog pisca koji jako brzo osvaja naklonost publike“³¹⁹, a Doumic iznosi tvrdnju da usprkos malim nakladama Bourgetovih knjiga „postoji malo djela čiji je utjecaj stvarniji“.³²⁰ Maurras se u svom prikazu osvrnuo na Bourgetove kritike u časopisima *Le Globe* i *Le Parlement* tvrdeći da su već i one oduševljavale mlade čitatelje.³²¹ Posebno značajnim drži utjecaj Bourgetova poglavlja o dekadenciji jer su mladi, budući vođe ili učenici pjesničkih škola, čitali Verlainea u svjetlu Bourgetovih razmišljanja o dekadenciji.³²²

I Gualdo se osvrće na recepciju Bourgetovih djela. Po njegovim riječima, Bourgetu su *Eseji* i *Okrutna enigma* donijeli trenutni uspjeh, što je neobično u suvremenoj književnosti.³²³ Frommel navodi da je Bourgetova karijera briljantna i da ga publika slavi.³²⁴ I Tissot piše da publika slavi Bourgeta koji je „odgovorio na težnje suvremene duše“ i tako stekao status „povjesničara nježnih duša“, ističući da je upravo kao kritičar požeo velik uspjeh i da mu samo do tog uspjeha treba biti stalo.³²⁵

Albert Feuillerat u svojim je zapažanjima o uspjehu *Eseja* istaknuo jednodušnost reakcija neprofesionalnih i profesionalnih čitatelja: „Kad su se *Eseji* u listopadu 1883. pojavili u knjižarama, novinari su svojim potkrijepljenim prosudbama pojačali odobravanje nadahnuto zanosom. Bourgeta su slavili kao prvorazrednoga kritičara. Divili su se originalnosti njegova gledišta, iskrenosti i bogatstvu ideja, širini razumijevanja, profinjenosti psihologije, te daru kojim je prikazao 'u svim nijansama, beskrajno mnoštvo i beskrajnu složenost misli i osjećaja'. Sa svih se strana moglo čuti da se kritičarsko umijeće gubilo, a evo, jedan ga je mladi čovjek iznenada ponovno stavio u najviši red kreacija duha! Bio je to lijep uspjeh.“³²⁶

³¹⁸ Sarrazin, op. cit., bilješka 235, str. 504.

³¹⁹ Rod, Édouard: „M. Paul Bourget“, u: *Les Idées morales du temps présent*, Paris, Perrin, 1891., str. 103.

³²⁰ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 35.

³²¹ Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 566.

³²² ibid.

³²³ Gualdo, op. cit., bilješka 270, str. 592.

³²⁴ Frommel, op. cit., bilješka 272, str. 190.

³²⁵ Tissot, op. cit., bilješka 273, str. 276-277.

³²⁶ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 88.

4. 3. 6. Reprezentativni čitatelj *Eseja*

Kako se u mnogim osvrtima na uspjeh *Eseja* spominje dobra recepcija kod mlade publike, potrebno je pobliže odrediti o kojoj se publici radi. U određivanju psiholoških, bioloških, socioloških, povijesnih i političkih odrednica neprofesionalnih čitatelja *Eseja* poslužit će podaci iz tekstova profesionalnih čitatelja. Analizirajući predgovore *Esejima* zaključila sam da sadrže opis implicitnog čitatelja – kontemplativnog mladića zaljubljenoga u knjige (autora obrađenih u *Esejima*) i nezainteresiranoga za vanjski svijet. Potrebno je, također, izraditi portret eksplicitnog čitatelja i vidjeti u kojoj se mjeri on podudara s implicitnim. Jednako tako, treba analizirati kako su predgovori djelovali na eksplicitne čitatelje i koja je njihova uloga u usmjeravanju čitanja.

Predgovor iz prvoga sveska *Eseja* na Stanislasa Rzewuskog je ostavio vrlo snažan dojam. Bourgetov predgovor ima jedva četiri stranice, a Rzewuski iz njega citira čak stranicu i pol, nakon čega zaključuje: „Svete riječi, jer su duboko proživljene. Svi smo bili poput tog mladića, poput njega će biti svi oni od kojih će budućnost stvoriti mislioce, vođe naroda, umjetnike, one čiji će stvarateljski duh, zasigurno potaknut uvjetima sredine i rase te okolnostima jednoga dana, kad na to dođe red, poslužiti u oblikovanju novih generacija.“³²⁷ Kad je pisao ove retke, Rzewuski je imao dvadeset i četiri godine. I dvadesetdvogodišnji se Bordeaux identificirao s mladićem iz predgovora: „Sa dvadeset i dvije-tri godine (...) bio sam nalik onom mladiću kojeg g. Bourget predstavlja nalakćenog na knjigu“ i kojeg „trese groznica da sazna i osjeti nemir inteligencije koja, tražeći svoj smjer, podjednakim žarom slijedi sve ideje te osjeti smućenost srca koje želi sve doživjeti.“³²⁸ Dvadesetogodišnji romanopisac Charles Fuster stalnom uporabom zamjenice „mi“ naglašava identifikaciju cijele generacije s Bourgetom koji je u *Esejima* „prekrasno analizirao“ sve nijanse misli i osjećaja svojih mladih čitatelja.³²⁹

O Bourgetovom utjecaju na mlade i identifikaciji s njim piše i Maurras: „Jedan mi je vrlo mladi pisac jednoga dana povjerio da nikada nije uspio stvoriti jasnu sliku o g. Paulu Bourgetu a da odmah ne uoči da pod tim imenom slika fino retuširane crte vlastitoga lica. To je priznanje

³²⁷ Rzewuski, op. cit., bilješka 269, str. 104.

³²⁸ Bordeaux, Henry: „Préface“, u: op. cit., bilješka 280, str. VII-VIII.

³²⁹ Ulomak o mladoj generaciji Fuster započinje sljedećom rečenicom: „G. Paul Bourget pristaje biti neuravnotežen i složen – a mi smo takvi zajedno s njim.“ (Fuster, Charles: „Le pessimisme et M. Paul Bourget“, u: *Essais de critique*, Paris, E. Giraud et Cie, 1886., str. 58)

vrlo osobito. Ali ono je slika u malom, u njemu je sadržana cijela jedna grupa.³³⁰ Za tu je grupu mladih, drži Maurras, Bourget predstavljao neku vrstu intelektualne savjesti i pružio im je „nešto više od čarobnoga ogledala, dao im je načelo za najbolja retuširanja i najljepše korekcije koje sami sebi mogu napraviti; drugim riječima, načelo dorađivanja i neku vrstu savršenstva.“³³¹

I Albalat je u više navrata naglašivao utjecaj *Eseja* na mladu publiku. U članku iz 1895. godine konstatira da je Bourgetov uspjeh neosporan: „Te majstorske studije koje su se nametale kako znanstvenošću tako i šarmom, koje su istovremeno sadržavale i apstrakciju i fantaziju, neobično su zavele publiku umornu od stroge Taineove fiziologije. Inicijacija je bila tim brža što su čitatelji žedali za manje skučenim razmatranjima i što je u toj kritici koja se uzdizala do društvene filozofije i koja se bez oklijevanja približavala razmatranjima o moralu (...) svatko našao nekoliko stranica s kojima se mogao poistovjetiti.“³³² Zahvaljujući tom djelu, Bourget je, po Albalatovim riječima „stekao reputaciju koja nije mogla biti veća“³³³ te je iz temelja „promijenio način osjećanja i razumijevanja mlade generacije.“³³⁴

Dvadesetak godina kasnije, u knjizi uspomena na književna događanja tijekom zadnjih desetljeća 19. stoljeća, Albalat je napisao: „Na francusku mladež između 1883. i 1887. g. snažno su utjecala sjajna prva ostvarenja g. Paula Bourgeta. *Eseji* i *Novi eseji iz suvremene psihologije* potaknuli su sasvim novu orijentaciju u duhu onih koji su se pomoću erudicije i čitanja još uvijek potajice pripremali za književno stvaranje. Ta su dva sveska kritika bila primjer dubine koja je do toga trenutka, činilo se, bila povlastica samo filozofskih i povijesnih studija. Villemainovu plemenitost, Taineovo realističko uzbuđenje nadišla je metoda raščlanjivanja koja će uskoro obnoviti čak i roman.“³³⁵

Po Feuilleratovom mišljenju, utjecaj *Eseja* na mlade mogao se uočiti i prije njihova objavljivanja u knjizi: „*Eseje* su, dok su objavljivani u *La Nouvelle Revue*, mladi čitali sa strašću. Za one koji su bili zaokupljeni aktualnim problemima oni su predstavljali pravo

³³⁰ Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 560.

³³¹ ibid.

³³² Albalat, op. cit., bilješka 289, str. 834.

³³³ ibid., str. 835.

³³⁴ ibid., str. 847.

³³⁵ Albalat, op. cit., bilješka 55, str. 207-208.

otkriće. Na tim su stranicama prepoznali sliku svoje duše, prodorno istinitu. Divili su se točnosti dijagnoze. Sve im se činilo razjašnjeno.³³⁶

Michel Mansuy u svojoj studiji o Bourgetu navodi da je tisak *Eseje* obasuo pohvalama, ali da se one čine suzdržanima usporedi li ih se s reakcijama publike, „posebice mlade publike“.³³⁷ Mansuy tvrdi da su mnogi pisci i kritičari doživjeli šok pri prvom susretu s Bourgetovim djelom što potkrjepljuje svjedočenjem književnoga kritičara Georges-a Grappea koji, prisjećajući se razgovora koji je o *Esejima* vodio s pjesnikom Albertom Samainom, piše: „Još uvijek mi, nakon dvadeset i pet godina, u ušima zvoni njegov zaneseni ton dok mi je govorio o „otkriću“ koje je za njegovu generaciju predstavljala ta knjiga“³³⁸, te navodi da su godinama kasnije osjećali jednaku intelektualnu opijenost dok su čitali Bourgetovu knjigu. Mansuy spominje i svjedočanstvo urednika *Revue Bleue*, Paula Flata, da onoga jutra kad mu je u ruke dospjela Bourgetova knjiga nije otišao na predavanja.³³⁹ Zanimljivo je i svjedočanstvo književnika Mauricea Barrèsa koji u pismu prijatelju priznaje da luduje za Bourgetom, posebice ističući njegovu studiju o Flaubertu.³⁴⁰ Kada je 1884. g. pokrenuo časopis *Taches d'encre*, Barrès je u njemu objavio nekoliko studija koje je, pod utjecajem Bourgetovih *Eseja*, naslovio *Psychologie contemporaine*.³⁴¹

Lemaître nastoji odrediti na koje je grupe unutar mlade generacije Bourget naj snažnije utjecao. Po njegovu mišljenju, Bourgetov utjecaj nije vidljiv kod mladeži koja svoje uporište ima u klasičnoj, latinskoj i galskoj tradiciji, nego prije kod najnemirnijih, najnervoznijih i najneupućenijih pripadnika mlade generacije, odnosno kod mladih pisaca – simbolista, esteta, wagnerijanaca i mallarméista – koji Bourgeta cijene i drže ga svojim učiteljem.³⁴²

Romanopisac i esejist Louis Bertrand prisjeća se svojih prijatelja gimnazijalaca koji su s oduševljenjem recitirali Bourgetove stihove. Za njih je objavljivanje *Eseja* predstavljalo važan književni događaj. Zaljubljeni u ideje i poeziju, s nestrpljenjem su očekivali trenutak kad će se i oni afirmirati u društvu. Iako nisu činili homogenu grupu – među njima su postojale razlike u mišljenjima i ukusima – vezivala ih je zanesenost svakom novinom. Upravo je iz te sredine, po

³³⁶ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 87.

³³⁷ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 374.

³³⁸ ibid.

³³⁹ ibid.

³⁴⁰ ibid.

³⁴¹ Pod tim je naslovom Barrès u prvom broju svog časopisa (koji je u potpunosti sam napisao) objavio četiri studije: o Verlaineu, Rimbaudu, Baudelaireu i Mallarméu.

³⁴² Lemaître, op. cit., bilješka 262, str. 347.

Bertrandovom mišljenju, Bourget „regrutirao ako ne prve, a onda svakako najvatrenije obožavatelje“.³⁴³

Dovoljno je proučiti godine rođenja autora čija su svjedočanstva o recepciji *Eseja* upravo iznesena da bi se dokazala teza o snažnom utjecaju Bourgetova djela na pripadnike mlade generacije. U trenutku objavljivanja drugoga sveska *Eseja* najmlađi među njima (Maurras) imao je sedamnaest, a najstariji (Albalat) dvadeset i devet godina. Njihove pozitivne reakcije na Bourgetovo djelo nisu individualne i izdvojene, nego ih se, kako i sami često navode, može uočiti i kod ostalih pripadnika iste generacije.

Na temelju analize kritika i osobnih svjedočanstava moguće je društveno, biološki, vremenski, geografski i psihološki odrediti Bourgetovu prvu publiku, odnosno njegova reprezentativnog čitatelja. Riječ je o pripadniku građanske klase, mladiću koji sredinom 1880-ih ima između petnaest i trideset godina. Njegove su glavne osobine kontemplativnost, usredotočenost na unutarnji život, nezainteresiranost za djelovanje i vanjski svijet te diletantizam i pesimizam uvjetovan psihološkim (snažan utjecaj pisaca iz prethodne generacije) i povijesnim (bolno iskustvo rata i Komune) čimbenicima. Bourgetov je čitatelj pripadnik elitnih krugova pariške mladeži³⁴⁴ koje čine mladi ljudi od pera, u prvom redu pisci i oni koji žele postati pisci.³⁴⁵

4. 3. 7. *Eseji i pesimizam*

Neki su književni kritičari, međutim, pokazali određenu sumnjičavost u pogledu podudarnosti Bourgetova gledišta s gledištima mlade publike. O tome najbolje svjedoči Renardov članak u kojem je Bourget prikazan iz dvostruke perspektive: s jedne strane, kao glasnogovornik koji samo iznosi razmišljanja i osjećaje mlade generacije, a s druge kao pojedinac koji je svoj način mišljenja i osjećanja toj generaciji nametnuo. Drugim riječima, Renard se pita je li Bourget samo izrekao ono što mnogi drugi misle i osjećaju (zapisao „nejasne težnje koje se

³⁴³ Bertrand, Louis: *Idées et portraits: La renaissance classique, Paul Bourget, François de Curel, Paul Adam, Henri de Régnier, Émile Baumann, Le roman d'histoire*, Paris, Plon, 1927., str. 6.

Pojedina poglavlja iz ove knjige prvi su put objavljena 1903., a poglavlje o Bourgetu prvo je objavljeno u *Revue des Deux Mondes* u prosincu 1920. g.

³⁴⁴ Houssaye iznosi mišljenje da „Bourget piše samo za osobe čija biblioteka broji tisuće svezaka i koji imaju na dohvat ruke sabrana djela prozaista i pjesnika koje Bourget namjerava proučiti“, a Deschanel drži da „Bourget piše samo za profinjene, a u prvom redu za samoga sebe“. (Houssaye, op. cit., bilješka 236; Deschanel, op. cit., bilješka 234)

³⁴⁵ Potvrdu da je Bourgetova prva publika bila sastavljena od (budućih) pisaca nalazimo u Albalatovom, Lemaîtreovom i Bertrandovom tekstu.

istovremeno rađaju u srcima velikoga broja ljudi, napola nesvjesne želje koje traže da budu zadovoljene, neodređene misli i zbrkane osjećaje koji se na neki način udišu iz zraka koji nas okružuje³⁴⁶) ili je iznio vlastita stajališta i osjećaje koje su zatim drugi imitirali. Ta se dvojba – koju bismo mogli izraziti pitanjem imitira li umjetnost život ili je pak riječ o wildeovskoj antimimezi po kojoj život imitira umjetnost³⁴⁷ – pokazuje iznimno važnom kad je u pitanju ključni pojam *Eseja*: pesimizam. Bourgeta se, naime, nakon objavljivanja *Eseja* često optuživalo za širenje pesimizma među pripadnicima mlade generacije.

Takvu optužbu, pored ostalih, iznosi i Renard u svom članku iz 1890. g.: „Kad je g. Bourget predočio razaranja koja je kod elite mislilaca izazvala zloraba misli, kad je prikazao beznade i obeshrabrenost kao prirodan svršetak kojemu vodi moderna civilizacija, dogodilo se neobično bujanje prigodnih analitičara koji su se bavili seciranjem i glodanjem samih sebe, malih pesimista koji su s visine svojih dvadeset godina proklinjali ljubav i život.“³⁴⁸

Pet godina kasnije, i Maurras optužuje Bourgeta: „Suptilno je naznačio kakvu vrlo tajanstvenu draž (...) možete naći u tome da vječno osjećate da vas je život pobijedio i porazio. (...) Otvorio je put smiješnom des Esseintesu. Od slabosti u kojoj polako uživa, koju promišlja, prihvaća, kiti, napravio je sinonim (...) modernog života i suvremenog smisla stvari. Cijela svita neurotika i ljudi naizgled istančanoga ukusa tako je učila kako se upropastiti čežnjom i kukavičlukom.“³⁴⁹

Zanimljivo je da su čak dvojica književnih kritičara – Gaucher i Doumic – *Eseje* usporedila s medicinskim knjigama jer dok ih čitamo, kod sebe otkrivamo sve simptome opisanih bolesti.³⁵⁰ Doumic dodaje da, kad su u pitanju bolesti duše, i samo zamišljanje da ih imamo znači da ih doista imamo, te konstatira da oni koji opisuju takve bolesti moraju sami sebi priznati da ih istovremeno i šire.³⁵¹ Istu je argumentaciju desetak godina ranije koristio i filozof Paul Janet. Meta njegova napada nije, međutim, bio Bourget, nego filozof i književni kritičar Elme-Marie Caro koji je 1878. objavio knjigu o pesizmu.³⁵² Pesimizam je definirao kao intelektualnu i

³⁴⁶ Renard, op. cit., bilješka 274, str. 524.

³⁴⁷ „Život imitira Umjetnost u daleko većoj mjeri nego što Umjetnost imitira Život.“, tvrdi Wilde. (Wilde, Oscar: „The Decay of lying“, u: *Complete Works of Oscar Wilde*, London, Glasgow, Collins, 1969., str. 821)

³⁴⁸ Renard, op. cit., bilješka 274, str. 505.

³⁴⁹ Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 562-563.

³⁵⁰ Gaucher, op. cit., bilješka 231, str. 180.

Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 37.

³⁵¹ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 37-38.

³⁵² Caro, Elme-Marie: *Le pessimisme au XIXe siècle: Leopardi, Schopenhauer, Hartmann*, Paris, Hachette, 1878.

povlaštenu bolest usredotočenu na područje visoke kulture, kao neku vrstu bolesne profinjenosti i elegantne truleži.³⁵³ Iako Caro na kraju knjige iznosi optimistično uvjerenje da ljudski duh neće dugo zadržati taj tragični stav, odnosno da pesimizam nema budućnosti, ipak nije uspio izbjeći optužbe za širenje pesimizma. Iz Janetove se kritike može saznati da Caroova knjiga „na kratak i sjajan način sažima doktrinu o kojoj svi govore“³⁵⁴ te da Caro treba imati u vidu i moguće posljedice velikog zanimanja čitatelja za pesimizam i za svoju knjigu: „Vi bolje od ikoga znate da je pesimizam bolest, i sami ste ga tako nazvali: znate osim toga da su psihičke bolesti zarazne, da ih se postupno prenosi oponašanjem i samim govorenjem o njima. (...) Vjerujem da govoriti o pesimizmu znači stvarati pesimiste; što ste snažniji, sjajniji, rječitiji, to više pridonosite prodoru zla koje želite izliječiti.“³⁵⁵

Budući da je u to vrijeme pesimizam bio „doktrina o kojoj svi govore“, držim da je tu temu potrebno temeljitije razmotriti. Svoje ću istraživanje usredotočiti na pitanja u kojoj je mjeri na francusku mladež druge polovice 19. stoljeća utjecao Arthur Schopenhauer kao „filozof ekstremnog pesimizma“³⁵⁶, je li pesimizam u Francuskoj filozofska doktrina, stanje duha ili oboje³⁵⁷ te koliko je Bourget doista pridonio širenju pesimizma među pripadnicima svoje generacije.

Premda je Schopenhauer svoje najznačajnije djelo – *Svijet kao volja i predodžba* – objavio 1819., u Francuskoj je do 1870. g. bio poznat tek uskom krugu čitatelja. Pedesetih su godina 19. stoljeća objavljeni prvi kraći tekstovi o Schopenhaueru iz pera francuskih profesora filozofije i novinara, potom prijevodi ulomaka iz njegovih djela, a tek od 1877. g. prijevodi cijelih djela. René-Pierre Colin – autor knjige *Schopenhauer en France* – opisuje zanimljiv obrat u recepciji Schopenhauera u Francuskoj. Naime, iako se moglo očekivati da će nakon

³⁵³ ibid., str. III.

³⁵⁴ Janet, Paul: *La philosophie française contemporaine*, Paris, C. Lévy, 1879., str. 439.

³⁵⁵ ibid., str. 439-440.

³⁵⁶ „Schopenhauer“, u: *Hrvatska enciklopedija: sv. 9*, glavni urednik Slaven Ravlić, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007., str. 640.

³⁵⁷ Enciklopedijski rječnik *Le Robert Culturel* određuje pesimizam kao: „1. stanje duha koje vodi do zanemarivanja povoljnih i pozitivnih stavova, do uvjerenja da će događaji poći lošim putem.; stanje duha koji očekuje nesretan ishod, nepovoljan rasplet neke situacije. 2. (1819., prvo u njemačkom, kod Schopenhauera): filozofska doktrina po kojoj zlo odnosi pobjedu nad dobrim u svijetu koji je djelo volje ravnodušne prema dobru i zlu.“ („Pessimisme“, u: *Dictionnaire culturel en langue française: tome III*, sous la direction de Alain Rey, Paris, Dictionnaires Le Robert, 2005., str. 1602)

I *Filozofijski rječnik* Vladimira Filipovića razlikuje teorijski („filozofski nazor koji drži da je ovaj svijet najgori od svih mogućih svjetova“) i praktični („životni stav ili nastrojenje koje karakterizira shvaćanje svake stvari s njene loše strane, traženje 'negativnoga' i u onom najpozitivnijem, sumnja u konačan povoljan ishod čak i onda kad se situacija čini povoljnom“) vid pesimizma. („Pesimizam“, u: *Filozofijski rječnik*, glavni urednik Vladimir Filipović, Zagreb, Matica hrvatska, 1965., str. 304)

francuskog poraza u ratu s Prusima Schopenhauer biti odbačen u ime patriotizma, to se nije dogodilo. „Pozitivistička i gambettistička ljevica pokušavala ga je prvo učiniti svojim saveznikom u pothvatu intelektualne i moralne obnove, sve dok u okrilju istog političkog bloka nisu počeli jačati domoljubni osjećaji. Mlada je Republika odbacila filozofiju pesimizma. Upravo je tada reakcionarna misao posvetila Schopenhaueru svu svoju pozornost.“³⁵⁸ Usprkos pojačanom zanimanju za Schopenhauera tijekom 70-ih godina 19. stoljeća, radovi o njemu još uvijek su rijetki, a prijevodi njegovih djela loši.³⁵⁹ Po Colinovu mišljenju, u recepciji Schopenhauera u Francuskoj valja razlikovati malobrojnu intelektualnu elitu za koju je „pesimistovo djelo postalo predmetom polemike“³⁶⁰ i širu publiku kojoj je on poznatiji kao čudak nego kao filozof.³⁶¹ Šira je publika u prvom redu čitala njegove gorke aforizme³⁶², što je dovelo do pojave neke vrste „mode schopenhauerskog pesimizma“.³⁶³

Nepostojanje jedinstvene recepcije Schopenhauera uočio je i književni kritičar Édouard Rod, čija se zapažanja ipak donekle razlikuju od Colinovih. Rod drži da postoje dva Schopenhauera: pravi, autor filozofskih djela, koji je zaboravljen, bez čitatelja i utjecaja te lažni, okrnjen, izobličen, kojeg jedni doživljavaju kao vođu čije najtmurnije aforizme ponavljaju poput refrena, a drugi ga mrze i preziru držeći ga opasnim za nacionalni duh.³⁶⁴ Međutim, ni grupa koja ga drži prorokom ni ona koja ga proglašava baukom ne poznaje Schopenhauerovu filozofiju. Schopenhauerove pristalice Rod opisuje kao mlade ljude lucidna duha, zaokupljene analizom, nesposobne za djelovanje i nemoćne protiv otrova koje sami proizvode.³⁶⁵

³⁵⁸ Colin, René-Pierre: *Schopenhauer en France: un mythe naturaliste*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1979., str. 98.

³⁵⁹ René-Pierre Colin u knjizi *Schopenhauer en France* navodi da su prevoditelji često prepričavali i tumačili Schopenhaurove tekstove, a događalo se i da preskaču rečenice ili ulomke koji su ih šokirali. O svojoj je prevoditeljskoj slobodi otvoreno pisao Alexandre Weill, obraćajući se Schopenhaueru: „Ne samo da Vas neću doslovno i vjerno prevoditi; ne samo da ću izostaviti ponavljanja, Vaše žučljive napade na protivnike i ponekad nerazumljive ulomke; nego ću Vam još, nakon što iznesem Vaše citate, na više mjesta i proturječiti.“ (ibid., str. 51)

³⁶⁰ ibid., str. 71.

³⁶¹ Takva predodžba o Schopenhaueru postoji i danas, odnosno i u suvremenim se enciklopedijskim natuknicama može pročitati da je u Schopenhauerovom slučaju nemoguće odvojiti filozofiju od biografije: „Njegov pesimizam, mizoginija, ljubav prema životinjama, strah od buke dio su njegove filozofije u jednakoj mjeri u kojoj su dio njegove biografije.“ (Lefranc, Jean: „Arthur Schopenhauer“, u: *Encyclopaedia Universalis*: t. 20, Paris, Encyclopaedia Universalis, 1996., str. 702)

³⁶² Stručnjak za njemačku književnost Jean Bourdeau objavio je 1880. antologiju *Arthur Schopenhauer: Pensées, maximes et fragments* u kojoj su na pojednostavnjen i slikovit način prikazane Schopenhauerove ideje.

³⁶³ Colin, op. cit., bilješka 358, str. 14.

³⁶⁴ Rod, op. cit., bilješka 319, str. 44.

³⁶⁵ Colin, op.cit., bilješka 358, str. 68.

Colin pak najbolju publiku za Schopenhauerov pesimizam vidi u krugu tzv. neurotika: „Dekadentna 'Velika Neuroza' se širi. Razdoblje poslije rata obilježila je općinjenost morbidnim: posvuda se otkrivaju anemija i iscrpljenost, u novinama bujaju reklamni oglasi koji hvale lijekove koji vraćaju snagu ili smiruju. (...) Čini se da je bolest trajno stanje: glavobolje, blage mučnine, luesi postaju elementi koje se ne može odvojiti od života, odnosno od mentalnoga krajobraza umjetnika iz osamdesetih (...) uvjerenih da je fizička patnja danak koji svaki stvaralac mora platiti umjetnosti. Koja je to klijentela za filozofa pesimista!“³⁶⁶

Opis sličan Rodovom i Colinovom može se naći i u *Esejima*. U studiji o Flaubertu Bourget piše o tri uočljive osobine svojih suvremenika koje su posljedica razvijena analitičkog duha – istrošenosti tijela, osjećaja i volje – koje se manifestiraju kao tjelesna krhkost, neurotičnost, težnja prema profinjenom idealu, prihvatanje različitih gledišta, nemogućnost djelovanja itd.³⁶⁷ U studiji o Dumasu Bourget izrijeком spominje Schopenhauera (navodi njegovu definiciju braka kao „zamke koju nam priroda postavlja“) i njegovo djelo *Svijet kao volja i predodžba* te navodi da su i Dumas i njemački filozof došli do istoga zaključka da je ljubav tajanstvena prevara koja one koji joj se prepuste nadajući se najvećoj sreći vodi do najveće nesreće. Nekoliko redaka dalje, Bourget citira Schopenhauerove riječi izgovorene tijekom razgovora koji je s njim vodio književni kritičar i profesor književnosti Paul-Armand Challeml-Lacour, pa se može pretpostaviti da se Bourget sa Schopenhauerovom filozofijom upoznao preko djela *Un bouddhiste contemporain en Allemagne, Arthur Schopenhauer* koje je Challeml-Lacour objavio 1870. godine. Po Mansuyjevom istraživanju, upravo je tih godina, na kraju studija, Bourget otkrio Schopenhauera.³⁶⁸

Svega nekoliko mjeseci po objavljivanju drugoga sveska *Eseja*, kritičar Albert Wolff ironično je pisao o brojnim „Schopenhauerima u povelju“ koji su preplavili Pariz i „glođu francusku književnost kao što filoksera proždire vinograde u okolici Bordeauxa“.³⁶⁹ Novinar i pisac Albert Millaud u djelu *Physiologies parisiennes* donosi i opis schopenhauerista: voli užitke, posjećuje salone i kazališta, ima dobar želudac, ali glumi da je sit svega i razočaran; Schopenhauer je za njega neka vrsta duhovnoga krojača, transcendentnog klobučara, metafizičkog postolara; on se schopenhauerizirao kao što se neki truju morfijem, da bi se

³⁶⁶ ibid., str. 105.

³⁶⁷ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 152-153.

³⁶⁸ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 105.

³⁶⁹ Colin, op. cit., bilješka 358, str. 138.

Wolffov je članak objavio *Le Figaro* u veljači 1886.

istaknuo; zabavlja se tužno, razgovara melankolično, smije se zdvojno, a u pravilu nikada nije čitao Schopenhauera.³⁷⁰

Čini se, dakle, da usprkos velikom zanimanju koje je pobudila Schopenhauerova filozofija³⁷¹, broj čitatelja njegovih djela nije bio velik. Potvrdu za to može se naći i u knjizi književnoga kritičara Georges-a Pellissiera: „Jako je malo onih koji su njemačkoga filozofa čitali iz njegovih knjiga, ali mnogi su ga čitali u vlastitom umu. Pesimizam u Francuskoj nije imao ni učitelja ni školu; bio je opće i spontano stanje duha. Nije se poučavao kao doktrina, udisao se poput nečistoga zraka.“³⁷²

I pisac Félicien Pascal vidi pesimizam kao opće stanje duha, ali ga ne zanima mogućí Schopenhauerov utjecaj jer je, po njegovu mišljenju, pesimizam samo najnoviji naziv za stanje duha koje se u francuskoj književnosti može uočiti tijekom cijeloga 19. stoljeća. Pascal je toj temi posvetio duži članak – *Pessimisme et neurasthénie* – koji je 1903. objavljen u nastavcima u tri uzastopna broja *La Revue hebdomadaire*. Na početku članka Pascal primjećuje da se medicinski pojmovi sve češće uvode u književnu kritiku. To ga je potaknulo da pokuša povezati Bourgetov književnokritički rad s medicinskim radovima sveučilišnog profesora Emmanuela Régisa, po struci liječnika. Po Pascalovim riječima, Régis je bio iznenađen podudaranjem svojih opažanja o neurasteniji s Bourgetovim opažanjima o pesimizmu. Isto je podudaranje uočio i na terminološkoj razini. To ga je navelo na zaključak da književni pesimizam – psihička bolest toga vremena – predstavlja oblik i posljedicu neurastenije³⁷³ – vrlo raznolike i rasprostranjene organske bolesti. Potaknut uvjerenjem da se književna kritika i medicina trebaju uzajamno pomagati u istraživanjima koja vrše, svoja je razmišljanja iznio i u pismu koje je u srpnju 1889. g. uputio Bourgetu. Régisove su ideje o povezanosti pesimizma i neurastenije dijelili i neki od njegovih kolega, o čemu svjedoči niz predavanja s tom temom koja su održana između 1888. i 1890. godine. Predavači su isticali povezanost neurologije i

³⁷⁰ Millaud, Albert: „Le Schopenhaueriste“, u: *Le Figaro*, 21 mars 1886.

Citirano prema: Colin, op. cit., bilješka 358, str. 139.

³⁷¹ Filozof Paul Janet drži da je u prvom redu riječ o „reakciji mondene filozofije protiv sveučilišne filozofije čija je diktatura bila jako dugo nametana. Ljudi su rado mislili i govorili da se filozofija ne podučava, da je individualno djelo, da je njezino nadahnuće život, a ne knjige.“ (Janet, Paul: *Principes de métaphysique et de psychologie: leçons professées à la Faculté des Lettres de Paris: t. 2*, Paris, C. Delagrave, 1897., str. 390)

³⁷² Pellissier, Georges: *Essais de littérature contemporaine*, Paris, Loucène, Oudin et Cie, 1894., str. 9.

³⁷³ Neurasteniju se u psihijatriji definira kao sindrom koji obuhvaća funkcionalne tegobe – umor, glavobolju, probavne i kardiovaskularne tegobe, nesanicu te psihičke tegobe – tjeskobu, razdražljivost, tugu, nemir. U svakodnevnom se govoru ova riječ posebice koristi za označavanje „sklonosti prema pesimizmu“ („Neurasthénie“, u: *Trésor de la langue française*. URL: <http://www.cnrtl.fr/definition/neurasth%C3%A9nie>, 20. 1. 2013.)

psihološke književne kritike te hvalili Bourgetovu intuiciju, vidovitost i gotovo medicinske analize.³⁷⁴ Zbog brojnih sličnosti između medicinske metode i Bourgetove metode „psihološke autopsije“, mnogi su liječnici cijenili *Eseje*. Jednako tako, Bourgetovu su analizu suvremenoga pesimizma držali osloncem u svojim fiziološkim opažanjima o neurasteniji.³⁷⁵

Krajem 19. stoljeća temom pesimizma nisu se, dakle, bavili samo filozofi, pisci, novinari, kritičari i prevoditelji nego i liječnici, pa čak i odvjetnici, poput Étiennea Metmana koji je 1892. g. objavio opsežnu knjigu naslovljenu *Le pessimisme moderne: son histoire et ses causes* u kojoj je, poput mnogih drugih, ustvrdio da pesimizam u Francuskoj nije doktrina nego stanje duha. Metman drži da su simptomi pesimizma izrazito uočljivi u suvremenoj književnoj produkciji, „posebice u djelima onih koji zahvaljujući svojoj nadarenosti, autoritetu, uspjehu naj snažnije utječu na oblikovanje mišljenja i orijentaciju mladih duhova“.³⁷⁶ Iako *Tout-Paris*³⁷⁷ ne predstavlja cijelu Francusku, čak ni cijeli Pariz, piše Metman, to ne umanjuje važnu ulogu filozofa i književnika u oblikovanju i usmjeravanju mladih ljudi kojima učitelji, roditelji i crkva više ne predstavljaju autoritete. Među piscima koji su utjecali na mlade nalazi se i Bourget, „jedan od najsajnijih pisaca nove generacije, kojim se najviše oduševilo javno mnijenje, jedan od onih uz kojeg su prikovani pogledi mladih, jedan od onih koji su (...) najbolje istražili modernu bolest“ i koji je „i sam njome ozbiljno pogođen“.³⁷⁸

Pored autora koji su o pesizmu pisali objektivno i s distance, postoje i autori koji su opisivali vlastiti pesimizam. Jedan od njih je romanopisac Charles Fuster koji u članku posvećenom Bourgetu i pesizmu detaljno opisuje sve vidove bolnoga stanja u kojem se nalaze pripadnici mlade generacije, pa tako i on sam. Po Fusterovom mišljenju, sami mladi snose krivnju za takvo stanje jer ne znaju uživati u prirodnim radostima, nego pate od boli koje sami stvaraju i

³⁷⁴ Pascal, Félicien: „Pessimisme et neurasthénie“, u: *La Revue hebdomadaire*, 14 février 1903., str. 146-160.

³⁷⁵ Pascal, Félicien: „Pessimisme et neurasthénie: (suite et fin)“, u: *La Revue hebdomadaire*, 28 février 1903., str. 436-444.

Vjerovanje u komplementarnost književne kritike i medicine navelo je Régisa da napiše knjigu o Rousseauovoj neurasteniji, a Pascala da u svome članku Régisovu metodu primjeni na analizu Chateaubrianda čija je melankolija zarazila nekoliko uzastopnih generacija u 19. stoljeću. (Pascal, Félicien: „Pessimisme et neurasthénie: (suite)“, u: *La Revue hebdomadaire*, 21 février 1903., str. 322-332)

³⁷⁶ Metman, Étienne: *Le pessimisme moderne: son histoire et ses causes*, Dijon, Impr. de Darantière, 1892., str. 274.

³⁷⁷ Naziv *Tout Paris* koristi se za označivanje viđenijih osoba koje posjećuju mondenu pariška događanja i mjesta koja su u tom trenutku u modi. Baudelaire ga sredinom 19. stoljeća ovako definira: „U to vrijeme, *tout Paris* se sastojao od elite zadužene za oblikovanje mišljenja drugih i koja je, kad bi se pojavio neki pjesnik, o tome uvijek bila prva obaviještena.“ (Baudelaire, Charles: *Curiosités esthétiques; L'art romantique: et autres oeuvres critiques*. URL: <http://visualiseur.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101426n>, 20. 1. 2013.)

³⁷⁸ Metman, op. cit., bilješka 376, str. 338.

na koju dobrovoljno pristaju.³⁷⁹ I književni kritičar Louis Bertrand slično opisuje stanje duha svoje generacije: „Doista, ljudska nam je duša djelovala odbojno, svijet se činio kao bitka besramnih i krvoločnih grubijana. Djelovanje je bilo ponižavajuće, Vjera jedan od oblika vječne iluzije, znanost zamorna, lišena veselja i, uostalom, tako ograničena u svojim tvrdnjama! (...) Schopenhauerov pesimizam, koji se počeo širiti u Francuskoj, učvršćivao nas je u uvjerenju da je sve uzalud.“³⁸⁰

Iz navedenih je analiza i svjedočanstava jasno da Bourget ne može biti isključivi krivac za nastanak pesimizma i njegovo širenje među pripadnicima mlade generacije. I sam je u članku *Le Pessimisme de la jeune génération* (*Pesimizam mlade generacije*) uočio da „pitanje suvremenog pesimizma osobito zaokuplja najrazličitije pisce. (...) Mnogi su novinari dnevnog tiska raspravljali o toj temi, jedni ironično, drugi sa simpatijama“³⁸¹, piše Bourget. Michel Mansuy Bourgetovu je tvrdnju potkrijepio nizom citata iz kojih je vidljivo da su oko 1883. g. mnogi pisci, kritičari i filozofi pisali o istim temama kao i Bourget (beznade, dekadencija, fizičke i psihičke bolesti, poremećaji inteligencije, volje, osjećaja, zloraba misli, odnos intelektualca i znanosti, odbojnost prema modernoj tehnici, plitkost i ružnoća, odnos intelektualca i demokracije).³⁸² Ne čudi, stoga, da se tih godina bilježi i najveća frekvencija uporabe riječi „pesimizam“.³⁸³

Postoje, međutim, i određene dvojbe u pogledu tvrdnje o pesizmu kao dominantnom stanju duha u Francuskoj na kraju 19. stoljeća, kakvim ga prikazuje Bourget. Već je spomenuto da se Renard pitao je li Bourget doista „glasnogovornik nijemoga mnoštva“ i pomalo omalovažavajući pisao o „malim pesimistima“. Mansuyjevo je istraživanje potvrdilo Renardovu tvrdnju da su mnogi slojevi francuskoga društva – radništvo, seljaštvo, sitno građanstvo, vladajuće strukture – Bourgetu bili strani i nepoznati. Da ih je proučio, drži Mansuy, Bourget bi uočio da nisu bili pesimistični nego da su, naprotiv, s optimizmom pratili

³⁷⁹ Fuster, op. cit., bilješka 329, str. 59

³⁸⁰ Bertrand, op. cit., bilješka 343, str. 12.

³⁸¹ Bourget, Paul: „Le Pessimisme de la jeune génération“ („Pesimizam mlade generacije“), u: *Journal des débats*, 16 juin 1885.

³⁸² Mansuy navodi niz citata iz djela koja su napisali Rod, Huysmans, Laforgue, Zola, Bourges, Arène, Deschanel, Lemaître, Laine. Po njegovu mišljenju, točnost Bourgetovih zapažanja potvrđuju i Guyeauovo djelo *L'Irréligion de l'Avenir* (1887.) i Nordauova studija *Dégénérescence* (1892.).

³⁸³ *Dictionnaire vivant de la langue française* bilježi frekvenciju pojedine riječi, odnosno koliko se puta ta riječ pojavljuje na milijun riječi. Frekvencija „pesimizma“ sredinom 19. stoljeća počinje rasti (1840. iznosi 0,6, a 1860. 2,05), vrhunac doseže 1880. g. (10,6), a potom postupno pada (1900. iznosi 9,2, a 1920. 7,48). URL: <http://dvlf.uchicago.edu/mot/pessimisme> (20. 1. 2013.)

Zasluge za uvođenje te riječi iz područja filozofije u književni jezik, po mišljenju Antoinea Albalata, pripadaju upravo Bourgetu. (Albalat, op. cit., bilješka 289, str. 843)

razvoj demokracije i novih tehnologija koje su držali jamcem društvene jednakosti i lagodnijega života. Za Bourgetovu analizu, međutim, navedeni slojevi francuskoga društva nisu ni bili zanimljivi. Iz članka *Pesimizam mlade generacije* jasno se vidi da Bourget zna da među pripadnicima tih slojeva nema pesimista, pa se stoga oni ni neće prepoznati u čitatelju iz predgovora: „Naravno da nije riječ (...) ni o seoskoj ni o radničkoj mladeži, čak ni o dijelu građanske mladeži koju ne zanimaju ideje.“³⁸⁴ Bourgetovi su se čitatelji – koji su se, kako se pokazalo, s lakoćom identificirali s implicitnim čitateljem iz predgovora – regrutirali upravo iz te građanske mladeži koju zanimaju ideje.

Istovremeno s pitanjem je li pesimizam doista opće stanje duha u francuskom društvu na kraju 19. stoljeća pojavilo se i pitanje je li pesimizam mlade generacije iskren ili lažan, odnosno je li možda riječ samo o modi i pozu. Godine 1883. Jules Lemaître se zapitao: „Nije li pesimizam samo moda? Ili se nalazi u dubini srca ove generacije?“³⁸⁵ I neki autori članaka o *Esejima* pesimizam doživljavaju kao pomodnost ili pozu. Tako Doumic iznosi mišljenje da se Bourgetov utjecaj u prvom redu može uočiti kod mladih koje „vidimo kako, ima nekoliko godina, glume diletantizam i pesimizam“.³⁸⁶ Potom dodaje: „Ali književne se mode kod mladih brzo mijenjaju. Diletantizam se više ne drži elegantnim, a i sam g. Bourget ga ismijava.“³⁸⁷ Slično razmišlja i Renard: „Duševna bolest, na koju je upozorio kritičar, (...) postala je epidemija koja je srećom bila više prividna i književna nego duboka i ozbiljna.“³⁸⁸ Maurras je pak ustvrdio da je Bourget pišući o pesimizmu čitatelje potaknuo na razmišljanje i omogućio im da razbistre vlastite ideje. „Poput Tainea i Stendhala, g. Paul Bourget bio je jedan od pisaca koji su nas odvratili od romantičarskoga imaginarija i vratili staroj racionalnoj književnosti Descartesa, Port-Royala i velikih skolastika“³⁸⁹, piše Maurras.

³⁸⁴ Bourget, op. cit., bilješka 381.

O elitizmu pesimizma piše i Pellissier: „Pesimizam (...) je svoju zarazu proširio samo među intelektualnom elitom.“ (Pellissier, op. cit., bilješka 372, str. 21)

³⁸⁵ Lemaître, Jules: „Alphonse Daudet“, u: op. cit., bilješka 132, str. 133.

Riječ je o Lemaîtreovom članku iz 1883. koji je objavljen tek 1918. g., u zadnjem svesku niza *Les Contemporains*.

³⁸⁶ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 38.

³⁸⁷ ibid.

U članku objavljenom povodom tiskanja prvoga sveska Bourgetovih sabranih djela, Doumic iznosi tvrdnju da se Bourget – kao i cijela njegova generacija – u međuvremenu oslobodio starih utjecaja, mladenačkih moda i bolesti te je napokon slobodan. (Domic, René: „Le bilan d'une génération“, u: *Revue des Deux Mondes*, janvier 1900., str. 434-445)

³⁸⁸ Renard, op. cit., bilješka 274, str. 505.

³⁸⁹ Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 565-566.

Iz navedenih se citata može zaključiti su i Bourgetovi oštri kritičari tumačeći pesimizam kao modu i pozu umanjili Bourgetovu odgovornost za njegovo širenje. Usprkos tome, Bourget je optužbe koje su mu bile upućene shvaćao vrlo ozbiljno – tim više što su nakon objavljivanja romana *Okrutna enigma* (1885.) postale još žešće³⁹⁰ – te ih je u nekoliko navrata nastojao odbaciti: 1885. g. u članku *Pesimizam mlade generacije* i u predgovoru drugom svesku *Eseja*, kao i 1899. u predgovoru konačnoj verziji *Eseja*. U članku je iznio mišljenje da je nemoguće na nekoga utjecati ako on već nije spreman za taj utjecaj, odnosno da „prihvaćamo samo one doktrine čije načelo već nosimo u sebi.“³⁹¹ Bourget, dakle, sebe ne drži odgovornim za širenje pesimizma, a u zadnjim recima članka čak indirektno hvali svoju ulogu promatrača koji nije zatvarao oči pred patnjom pripadnika mlade generacije niti joj se zbog nje rugao, nego je prihvatio, razumio i formulirao njihove jadikovke. Čini se da sebe vidi i u ulozi umjetnika koji će, kako kaže, odagnati tamu i zahvaljujući kojem će nakon pesimizma doći vrijeme moralne srčanosti.³⁹²

Iz predgovora drugom svesku *Eseja* vidljivo je da je Bourget bio upoznat s prigovorima kritičara: „Kritičari su mi govorili: donosite li lijek za bolest koju ste tako dopadljivo opisali?“³⁹³ Iako ističe da je njegov cilj bio promatrati i analizirati, a ne vrjednovati i liječiti, u studiji o Dumasu ipak navodi nekoliko savjeta protiv libertinstva (uspostaviti ravnotežu privatnoga života, izbjegavati brak u kasnim godinama, promijeniti odgoj žena kako bi muškarcu doista bile životne suputnice, spriječiti poguban utjecaj škola na osjetila i maštu mladih) i protiv oštre borbe za mjesto i bogatstvo (vratiti se životu koji je manje umjetan i egzaltiran, više se vezati za rodno tlo, umanjiti surovost demokratskih sukoba).

Iz predgovora konačnom izdanju *Eseja* iz 1899. g. saznajemo da je Bourget u djelima vrhunskih autoriteta – Balzaca, Le Playja i Tainea – napokon našao lijek za pesimizam: kršćanstvo kao „jedini i nužan uvjet zdravlja i ozdravljenja“.³⁹⁴ U ovom predgovoru Bourget svoje *Eseje* drži skromnim doprinosom eksperimentalnoj apologetici. Bourget, dakle, napušta poziciju psihologa i odlučuje promatranje zamijeniti djelovanjem: „Psihologija je za etiku ono

³⁹⁰ Bourgetov je roman, naime, postao povodom žustre polemike koja se vodila između Ferdinanda Brunetièrea, Julesa Lemaîtrea, Francisquea Sarceyja i Dionysa Ordinairea. Kako je riječ o raspravi o pesimizmu u francuskom romanu, o njoj će biti riječi u poglavlju posvećenom romanu *Okrutna enigma*.

³⁹¹ Bourget, op. cit., bilješka 381.

³⁹² ibid.

³⁹³ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. VII.

³⁹⁴ Bourget, Paul: „Préface“ („Predgovor“), u: *Essais de psychologie contemporaine*, Paris, Plon, 1920., str. XII. URL: <http://www.archive.org/stream/essaisdepsychol01bour#page/n5/mode/2up> (15. 11. 2012.)

što je anatomija za terapeutiku. Ona joj prethodi i od nje se razlikuje po svojoj naravi neučinkovite konstatacije, ili, ako hoćete, dijagnostike bez izdavanja recepta.³⁹⁵ Tako je tvrdnjom da je kršćanstvo lijek koji će pojedince i društvo izliječiti od pesimizma Bourget zaključio svoje višegodišnje bavljenje temom pesimizma.³⁹⁶

Iz navedenih se tekstova može vidjeti da je Schopenhauerova filozofija pesimizma, usprkos malom broju i lošoj kvaliteti francuskih prijevoda, imala dobru recepciju u Francuskoj tijekom zadnjih desetljeća 19. stoljeća. Tome su pogodovale određene društveno-političke okolnosti, među kojima valja istaknuti rat i Komunu, pad nataliteta, političku nestabilnost povezanu s nizom skandala i kriza, jačanje agnosticizma itd. Pesimizam u Francuskoj ipak nije postojao kao filozofska doktrina jer je Schopenhauer „manje utjecao na filozofiju na sveučilištima nego na filozofiju umjetnika, znanstvenika, te posebice pisaca.“³⁹⁷ Jedan od njih bio je i Paul Bourget za čiji se pesimizam mogu naći brojni osobni razlozi: rano je ostao bez majke, bio je svjedok Krvavog tjedna, zbog financijskih problema morao se baviti podukom i novinarskim poslom, žarko se želio afirmirati kao književnik, a to mu dugo nije polazilo za rukom, bio je intoksiničan pesimističnim djelima pisaca prethodne generacije itd.³⁹⁸ Kako je posjedovao sposobnost istančane samoanalize, s lakoćom je uočavao sve manifestacije svojega pesimizma i tako povećavao njegovu snagu.³⁹⁹ Zbog svoga je senzibiliteta i analitičkog duha Bourget bio „predodređen da u sebi zgusne sve klice tuge koje su plovile zrakom“, da ih „skupi, organizira u sustav, formulira i tako poveća pesimističke tendencije svoje generacije“. ⁴⁰⁰ Moje je istraživanje, međutim, pokazalo da se Bourgeta ne može držati jedinim krivcem za širenje pesimizma među pripadnicima mlade generacije. O toj su temi u istom razdoblju pisali mnogi romanopisci, književni kritičari, filozofi, novinari, pa čak i liječnici i odvjetnici. Bourgetovu odgovornost za širenje pesimizma umanjuju i neki kvantitativni pokazatelji. Njihova je prva publika, naime, bila sačinjena od relativno male grupe čitatelja, a naklada *Eseja* nije bila velika.⁴⁰¹

³⁹⁵ ibid., str. XII.

³⁹⁶ Osamnaest je godina Bourget bio zaokupljen tom temom: od 1881., kad je objavljena studija o Baudelaireu, do 1899. g., kad je napisao predgovor za konačno izdanje *Eseja*.

³⁹⁷ Lefranc, op. cit., bilješka 361, str. 701.

³⁹⁸ Navedeni se uzroci Bourgetova pesimizma mogu naći u Bordeauxovoj, Feuilleratovoj i Mansuyjevoj knjizi.

³⁹⁹ Renard, op. cit., bilješka 274, str. 518-519.

⁴⁰⁰ ibid., str. 519.

⁴⁰¹ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 35.

Osim toga, pesimizam je za neke mlade ljude bio tek prolazna moda i poza, pa je već u sljedećoj generaciji, po mišljenju povjesničara Ernesta Lavissea, izgubio smisao postojanja. Rane koje je domovina zadobila su zarasle, determinizam se pokazao pogrešnim, a optimisti su naslijedili pesimiste, piše Lavisse.⁴⁰² Francuski povjesničar izražava zadovoljstvo što se mladoj generaciji vratilo samopouzdanje, optimizam i želja za djelovanjem.⁴⁰³ Slična razmišljanja mogu se pročitati i u knjizi *Les jeunes gens d'aujourd'hui*, potpisanoj pseudonimom Agathon.⁴⁰⁴ U poglavlju *Le pessimisme des aînés* iznesena je tvrdnja da problemi koji su mučili Bourgetovu generaciju (unutarnja rastrganost, prezir prema djelovanju, oholost inteligencije, pretjerana sklonost analizi, očekivanje skore propasti, pesimizam) u sljedećoj generaciji više nisu postojali. Proturječe misli i djelovanja zbog kojeg su pripadnici Bourgetove generacije „potajno uživali u patetici života“ novoj se, optimističnoj i samopouzdanoj generaciji „činilo poput puste obmane inteligencije.“⁴⁰⁵

Analiza tekstova o pesimizmu pokazuje da ne postoji jedinstveno stajalište o Bourgetovoj odgovornosti za širenje pesimizma. Iako postoje elementi koji umanjuju njegovu odgovornost (pesimizam nije zahvatio sve slojeve francuskoga društva, mladi su često samo glumili pesimiste, Bourgetova djela imala su male naklade i ograničen krug čitatelja, generacija koja je došla nakon Bourgetove bila je optimistična itd.), držim da treba imati u vidu Doumicovu tvrdnju da je odjek Bourgetovih djela bio daleko veći od njihovih naklada, te Metmanovo zapažanje da su književnici imali presudnu ulogu u oblikovanju mlade generacije. Činjenica da *Eseji* govore samo o intelektualnoj eliti ne umanjuje, dakle, njihov utjecaj jer važnost elite u francuskom društvu uvelike nadilazi njezinu brojčanu veličinu – ona lansira mode i nameće fizionomiju nekom razdoblju, a mase je nastoje oponašati.⁴⁰⁶

⁴⁰² Bourget je, naprotiv, držao da rane još uvijek nisu zacijelile. U predgovoru izboru iz Vogüéovih djela Bourget piše da su se prave posljedice francuskoga poraza iz 1870. g. osjetile tek desetak godina kasnije, kad je postalo jasno „da poraz nije bio tek jedna epizoda, već da će se nastaviti, da ćemo biti poraženi svaki dan, u beskraj, sve do trenutka dok ne obnovimo francusku baštinu u njezinoj cjelovitosti.“ (Bourget, op. cit., bilješka 90, str. II)

⁴⁰³ Lavisse se poziva na članak iz studentskoga časopisa (s čijim se tezama u potpunosti slaže) u kojem je iznesena i tvrdnja da je Bourget predstavnik generacije iz 1872., a Barrès generacije iz 1882. g. Istina, prema Bourgetu mlada generacija osjeća nježnu naklonost, piše Lavisse, ali žali što nije napravio i njezin portret u kojem bi se prepoznala i po kojem bi se željela oblikovati. (Lavisse, Ernest: „La génération de 1890“, u: *Journal des débats*, 19 avril 1890.)

Slično razmišlja i Charles Fuster: „Obeshrabrena ratom, mladež iz 1872. slijedila je Paula Bourgeta; ona iz 1882. utjelovila se, kažu, u Mauriceu Barrèsu; ona iz 1892. (...) još uvijek čeka i traži s g. Lavisseom. Pesimistična, egoistična, društvena. Razvoj je brz.“ (Fuster, op. cit., bilješka 329, str. 805)

⁴⁰⁴ Iza pseudonima Agathon kriju se pisac i novinar Alfred de Tarde i književni kritičar Henri Massis. (Agathon: *Les jeunes gens d'aujourd'hui*, Paris, Plon-Nourrit, 1913.)

⁴⁰⁵ *ibid.*, str. 9.

⁴⁰⁶ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 350.

4. 3. 8. Recepcija *Eseja* u periodici i knjigama 1899.-1935.

O snažnom utjecaju *Eseja* svjedoči i činjenica da su i nakon što je Bourget objavio niz uspješnih romana za neke književne kritičare oni još uvijek predstavljali zanimljivo i poticajno djelo. Godina 1899. predstavlja neku vrstu granice u recepciji *Eseja*. Te je godine, u prvom svesku Bourgetovih sabranih djela, objavljeno konačno izdanje *Eseja* upotpunjeno sa šesnaest dodataka i popraćeno novim predgovorom koji se sasvim razlikuje od tri prethodna. Brisson i Bordeaux svoje su tekstove o Bourgetu napisali upravo te godine i obojica su uočili promjenu koju je Bourget doživio. Novinar Adolphe Brisson posjetio je Bourgeta dok je radio na korekturama konačnoga izdanja svojih *Eseja*. Kao i u prethodnom intervjuu, Brisson piše o Bourgetovom stanu, njegovom fizičkom izgledu i putovanjima. Ovaj put, međutim, Bourget o svojim putovanjima ne priča kao hedonist i kozmopolit, nego kao domoljub koji je putujući po drugim zemljama naučio da treba voljeti domovinu i cijeniti specifičnosti francuskoga naroda. Bourget također izražava bojazan da će dekristijanizacija uništiti Francusku. Umjesto Bourgeta diletanta i dekadenta, pojavio se Bourget apostol, zaključuje Brisson.⁴⁰⁷

Kao što je spomenuto u analizi književnih kritika nastalih prije konačnoga izdanja *Eseja*, Henry Bordeaux Bourgeta je prvo prikazao kao diletanta i filozofa⁴⁰⁸, potom kao moralista i kozmopolita⁴⁰⁹, da bi na kraju zaključio da ga je nemoguće etiketirati. U trećem tekstu posvećenom Bourgetu, Bordeaux preuzima veći dio svoga prethodnog teksta – *Un visiteur d'âmes* – kojem dodaje zapažanja o konačnom izdanju *Eseja*. Njegovu je pozornost posebno privukao Bourgetov poučni dodatak o Maximeu Du Camp koji se nalazi na samom kraju novoga izdanja *Eseja*. Du Camp je opisan kao čovjek koji je do svojih četrdesetih patio zbog raskoraka između želja i stvarnosti da bi potom uskladio svoje zadaće i sposobnosti te napokon pronašao mir. Bordeaux drži da je na slučaju Du Camp Bourget želio pokazati da je moguće prijeći put od bolesti prema zdravlju te preporučiti normalno korištenje vlastitih sposobnosti i životnu disciplinu kao dobar lijek za one koji pate od boljki analiziranih u *Esejima*. Svoj je tekst Bordeaux zaključio kratkim opisom promjene koju je Bourget doživio: „Mladi esejist, radoznao i sladostrastan, ali drhtav i nemiran, preobrazio se u energična čovjeka, u propovjednika srčanosti.”⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Brisson, op. cit., bilješka 296.

⁴⁰⁸ Bordeaux, op. cit., bilješka 280.

⁴⁰⁹ Bordeaux, op. cit., bilješka 281.

⁴¹⁰ Bordeaux, Henry: „Paul Bourget“, u: *Pèlerinages littéraires*, Paris, Albert Fontemoing, 1905., str. 183-184. Na kraju poglavlja nalazi se podatak da je tekst napisan 1899. g.

U ostalim kritikama objavljenima između 1899. i 1935. g. teško je pronaći neki novi sud o *Esejima*. Adrien Chevalier hvali Bourgetovu lucidnost, točnosti analize i sposobnost simpatije, profinjenost prosudbe i sigurnost ukusa, široku kulturu i dobru volju da razumije pisca i djelo.⁴¹¹ Victor Giraud u svojoj studiji (koja će 1934. prerasti u knjigu)⁴¹² prati Bourgetov rad od pjesničkih početaka do 1911. g. Autora *Eseja* naziva rasnim i pravim kritičarom jer nam o već poznatim autorima i temama otkriva nešto novo, što sami nismo uočili i čije kritike utječu na naše buduće prosudbe djela i pisaca. Giraud hvali Bourgetov poetski i slikovit stil, erudiciju i originalnost te psihološki pristup. Iako Bourgeta naziva Taineovim direktnim nasljednikom i najvjernijim učenikom, ističe i njegovu neovisnost i originalnost. Giraud drži da je Bourget izmislio novi žanr kritike – ispovjednu kritiku – koja ima tri razine: Bourget ispovijedajući autore o kojima piše istovremeno ispovijeda i sebe, a time i pripadnike dviju generacija, vlastite i one koja joj je prethodila. *Eseje* vidi kao skup svjedočanstava, „sliku francuske duše s kraja stoljeća“ koja će biti korisna budućim povjesničarima. Zahvaljujući vremenskoj distanci, Giraud je uočio da je Bourget pišući *Eseje* odao počast svojim učiteljima, ali se ujedno s njima i oprostio.

Književni kritičar Charles Du Bos u svom je tekstu pohvalio Bourgetov dobar ton i izbor tema, poštovanje prema analiziranim piscima, isticanje važnosti stila, neposredan uvid u senzibilitete, svijest o zakonima umjetnosti itd. Du Bos Bourgeta opisuje kao spoj autoriteta – koji izbija iz cijeloga njegovog bića, i skromnosti – koja proizlazi iz poštovanja prema velikim prethodnicima.⁴¹³

Po mojemu istraživanju, prve su knjige koje su u potpunosti posvećene Bourgetu obavljene početkom 20. stoljeća. Joseph de Bonne, autor jedne od njih, želio je „promatrati uzastopne promjene jedne misli“, odnosno naći misao vodilju u „tako bogatom i složenom opusu kakav je opus Paula Bourgeta“.⁴¹⁴ Bonne drži zanimljivim Bourgetovu potrebu da prije nego što se okuša kao romanopisac prouči stvaralaštvo svojih prethodnika i suvremenika čije misli

⁴¹¹ Chevalier, Adrien: „Paul Bourget“, u: *Études littéraires*, Paris, E. Sansot et Cie, 1911., str. 35-36.

⁴¹² Giraud je prvo napisao poglavlje o Bourgetu (Giraud, Victor: „Paul Bourget“, u: *Les Maîtres de l'heure: essai d'histoire morale contemporaine*, Paris, Hachette, 1912., str. 242-311), koje je potom proširio i objavio kao knjigu (Giraud, Victor: *Paul Bourget: essais de psychologie contemporaine*, Paris, Bloud et Gay, 1934.).

⁴¹³ Du Bos, Charles: „Réflexions sur l'oeuvre critique de Paul Bourget“, u: *Approximations*, Paris, Plon, 1922., str. 243-266.

⁴¹⁴ Bonne, Joseph de: *La Pensée de Paul Bourget*, Paris, Nouvelle librairie nationale, 1913., str. 5.

URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57788122.r=Brunetiere+Bourget.langEN> (15.12.2010.)

oblikuju naše. Objašnjava potom dominantne misli i osjećaje *Eseja*: nihilizam, intelektualnu i emocionalnu tjeskobu, nedostatak nade, diletantizam, kozmopolitizam, ali u njihovoj pozadini uočava stalnu zaokupljenost religijom što je, drži Bonne, promaklo dotadašnjim proučavateljima *Eseja*. Bonne drži da će *Eseji* ostati najvažniji dio Bourgetova opusa, jer „oni njime upravljaju i cijeloga ga objašnjavaju, a istovremeno predstavljaju bilancu [19.] stoljeća.“⁴¹⁵

Knjiga francuskoga pisca Ernesta Dimneta objavljena je iste godine kao i Bonneova. Napisana je na engleskom jeziku i 1913. g. objavljena u Londonu. Na početku knjige Dimnet iznosi detalje o Bourgetovom djetinjstvu i školovanju, a potom prikazuje njegov opus od prvih pjesama, preko *Eseja* i prvih romana do početaka konverzije 1899. g. Dimnet *Eseje* ne drži odveć originalnim djelom, a Bourgeta određuje kao pripadnika Sainte-Beuveove i Taineove škole te ističe da se ne može tvrditi – kao što to neki kritičari čine – da je Bourget u analiziranim autorima pronalazio dio sebe. Oспорava i Bourgetovo viđenje prikazanih autora isključivo kao pesimista i drži da je profinjeno epikurejstvo neodvojivo od njihova pesimizma. Bourgetu ipak odaje priznanje zbog mješavine simpatije i suzdržanosti koja se uočava u njegovom odnosu prema analiziranim piscima. Ističe također da Bourget piše poput anatomista, „čovjeka koji zna, vidi i razumije i čiji je posao omogućiti drugima da vide i shvate“.⁴¹⁶ U izvršavanju toga zadatka Bourget je, po Dimnetovom mišljenju, autoritativan ali čitatelja ne uspijeva uvjeriti nego prije zaplašiti.

Godine 1922. kritičar Jean Desthieux objavio je o Bourgetu knjižicu od pedesetak stranica čiji je veći dio posvećen njegovim romanima. Pišući o *Esejima*, Bourgetu je prigovorio zbog eklekticizma ideja, osporio je njegov izbor pisaca te izrazio čuđenje što nije uočio sličnosti između Baudelairea i Lecontea de Lislea.⁴¹⁷ Devet godina nakon Desthieuxovog djela, objavljena je knjiga *Triptyque de Paul Bourget*⁴¹⁸ u kojoj je Charles Maurras objedinio svoje članke o Bourgetu. Prvo poglavlje knjige donosi već spominjani i analizirani članak *L'esprit de M. Paul Bourget* iz 1895. g.

⁴¹⁵ ibid., str. 18.

⁴¹⁶ Dimnet, Ernest: *Paul Bourget*, London, Constable & Company, 1913., str. 49.

⁴¹⁷ Desthieux, Jean: *Paul Bourget: son oeuvre: document pour l'histoire de la littérature française*, Paris, Carnet-Critique, 1922.

⁴¹⁸ Maurras, Charles: *Triptyque de Paul Bourget*, Paris, La Revue Française, 1931.

Navedenim člancima i knjigama potrebno je dodati i posebno izdanje *La Revue hebdomadaire*, objavljeno 1923. godine, povodom pedesete godišnjice⁴¹⁹ Bourgetova stvaralaštva.⁴²⁰ Članak o Bourgetu kao kritičaru napisao je Albert Thibaudet. Posvetio ga je isključivo *Esejima*, djelu koje je „ostavilo trag, izvršilo utjecaj koji je još uvijek aktualan, i omogućilo da se čuje glas generacije koja je bila u usponu“.⁴²¹ Thibaudet je istaknuo Bourgetove zasluge na području književni kritike: uvođenje ideje generacije, poimanje kritike kao dijaloga dviju generacija i kao samoanalize. Thibaudet drži da su Taine i Dumas bili autori koji su najviše utjecali na Bourgeta: Taine na njegovu kritiku, a Dumas na romane. Bourgetovu kritiku – koja se bavi neposrednom prošlošću isprepletenom sa sadašnjošću (zbog čega su sudovi o djelima prethodnika još uvijek pristrani i nepotpuni), Thibaudet smješta između sveučilišne – koja se bavi prošlim razdobljima i djelima, i novinarske – koja piše o suvremenim djelima.

4. 4. Recepcija *Eseja* – zaključna razmatranja

U dosadašnjoj analizi recepcije *Eseja* usredotočila sam se na ocjene profesionalnih čitatelja, odnosno na prikaze, članke, poglavlja i knjige koje su napisali književni kritičari, filozofi i književnici. Njihove sam radove podijelila u tri skupine: prvu čine prikazi iz novina i časopisa napisani neposredno nakon objavljivanja *Eseja*, drugu duži članci i poglavlja u knjigama objavljeni u razdoblju između 1886. i 1899. g., a treću članci, poglavlja i knjige napisani nakon 1899. g. Analiza prvih prikaza *Eseja* pokazala je da su njihovi autori uočili originalnost Bourgetove književne kritike u kontekstu dotadašnje književnokritičke tradicije. Bourgetovu originalnost ističu i autori druge skupine tekstova. Njegov književnokritički rad često uspoređuju s Taineovim, naglašujući da je usprkos određenim sličnostima Bourget originalan književni kritičar (Lemaître, Rzewuski, Gualdo, Frommel, Tissot, Renard, Albalat) čiji psihološki pristup zaslužuje pohvalu (Lemaître, Renard, Talmeyr, Maurras). Neke od kritičara zainteresirala je Bourgetova složena osobnost te pitanje je li on pesimist i diletant (Renard, Bordeaux, Talmeyr, Maurras, Albalat), ali čini se da je Bourget uspješno odolio svim pokušajima etiketiranja. Dok jedni *Eseje* kritiziraju kao subjektivne, dovodeći u pitanje relevantnost izbora analiziranih autora i Bourgetovu ulogu glasnogovornika mlade generacije (Renard, Tissot), drugi u svojim tekstovima nižu same pohvale (Rzewuski, Albalat, Brisson).

⁴¹⁹ Riječ je o već spomenutom Bourgetovu članku *Spinozin ljubavni roman*. (v. bilješka 140)

⁴²⁰ „Le Jubilé de Paul Bourget“, u: *La Revue hebdomadaire*, décembre 1923.

⁴²¹ Thibaudet, Albert: „Le Critique“, u: *ibid.*, str. 382-390.

Vjerojatno je najzanimljiviji Mirbeauov odnos prema Bourgetu koji je u nekoliko godina iz naklonosti i simpatije prešao u netrpeljivost i napadanje.

U treću sam skupinu svrstala tekstove napisane nakon 1899. g. Te je godine objavljeno konačno izdanje *Eseja* koje je Bourget izmijenio (proširio je svako poglavlje s jednim ili dva dodatka – ukupno ih je šesnaest – koje je označio slovima od A do P) i popratio novim predgovorom u kojem čitatelj otkriva drukčijega, promijenjenog Bourgeta koji u vjeri vidi lijek za sve probleme opisane u *Esejima*. Tu su promjenu uočili i istaknuli i književni kritičari toga vremena (Brisson, Bordeaux, Bonne). Godinu tiskanja konačnoga izdanja *Eseja* uzela sam i kao granicu u proučavanju prve publike. Naime, između objavljivanja prvoga sveska *Eseja* i tekstova iz treće skupine proteklo je više od petnaest godina (Brissonov intervju tiskan je 1899., a Giraudova knjiga 1934.), pa se više ne može govoriti ni o tragovima prve recepcije ni o *Esejima* kao novini u obzoru njezina očekivanja. Većina tekstova treće skupine predstavlja neku vrstu sinteze Bourgetova književnog i kritičkog rada.

Usporedbom prve dvije skupine tekstova s trećom može se uočiti da se do 1899. godine poglavlja o Bourgetu nalaze u knjigama u kojima su skupljene studije o autorima s kraja 19. stoljeća, a poglavlja o *Esejima* iz treće skupine tekstova prvi put se objavljuju unutar knjiga posvećenih isključivo Bourgetu (Bonne, Dimnet, Desthieux, Maurras, Giraud). Valja posebno istaknuti da je u tom razdoblju objavljen i tematski broj *La Revue hebdomadaire* (1923.) u kojem se proučava Bourgetov život i ideje te svi elementi njegova književnog rada.

Analiza tekstova o *Esejima* pokazala je da profesionalni čitatelji ni o jednom vidu Bourgetova književnokritičkog rada nemaju jedinstveno stajalište. Primjerice, u definiranju Bourgetove kritike koriste nazive psihološka (Bourges, Mirbeau, Albalat, Pascal), analitička (Tissot), eksplikativno-filozofska (Renard), sociološka (Albalat), ispovjedna (Giraud) kritika itd. Dok je jedni drže nastavkom ili originalnom nadopunom Taineova književnokritičkog rada (Deschanel, Rzewuski, Tissot, Giraud, Thibaudet), drugi tvrde da je riječ o sasvim novom pristupu kakav ne postoji u francuskoj književnokritičkoj tradiciji (Bourges, Gaucher, Mirbeau, Lemaître, Gualdo, Frommel, Talmeyr, Albalat). Tome valja pridodati i tvrdnju da Bourgetova kritika predstavlja dosljedan i neoriginalan nastavak sainte-beuveovske i taineovske tradicije (Dimnet) kao i mišljenje da se *Eseji* uopće ne mogu držati književnom kritikom u pravom smislu riječi (Houssaye).

Usprkos proturječju iznesenih stajališta, valja istaći da je većina autora ipak uočila originalnost *Eseja*, što je u najvećem broju slučajeva izazvalo pozitivne reakcije. Pojavile su se, međutim i neke kritike i prigovori od kojih se Bourget uspješno branio. Od prigovora da se *Eseje* ne može držati književnom kritikom branio se tvrdnjom da mu je namjera bila tek napisati nekoliko bilješki. Na primjedbju da svi Francuzi ne dijele njegov osjećaj beznada i pesimizma odgovorio je da je pisao o pesimizmu samo jednoga dijela mladih ljudi, onih koje zanima svijet ideja, a na optužbu da je upravo on najodgovorniji za širenje pesimizma uzvratio je da je zaraza nemoguća ukoliko za nju već ne postoji plodno tlo u duhu pojedinih ljudi. Odbacio je i prigovor da ne nudi lijek za pesimizam i da ne vrjednuje pojave koje opisuje, tvrdeći da nije moralist nego psiholog. Na sumnje u relevantnost izbora analiziranih autora odgovorio je da je riječ o autorima koji su na njega osobno najsnažnije utjecali itd.

Navedena neslaganja u klasificiranju, definiranju i procjenjivanju *Eseja* dokazuju da je riječ o složenom djelu koje tijekom pedesetak godina (1883.-1935.) nije prestalo zanimati književne kritičare, pisce i filozofe. Sudi li se o uspjehu *Eseja* na temelju toga pojačanog zanimanja profesionalnih čitatelja i na temelju broja članaka, poglavlja i knjiga koje su napisali, lako se može zaključiti da je riječ o uspješnom djelu. Postoje, međutim, i drugi parametri kojima se mjeri uspjeh ili neuspjeh određenoga autora ili djela. Neke od njih navode francuski komparatisti Claude Pichois i André-Michel Rousseau. Oni drže da „fortunu“, odnosno recepciju, nekoga djela čine uspjeh koji se mjeri brojevima i utjecaj koji cijenimo: „Uspjeh se može izraziti brojevima: određuje se brojem izdanja, prijevoda, adaptacija, stvarima koje se inspiriraju djelom, kao i čitačima za koje pretpostavljamo da su djelo pročitali. Proučavanje toga, dakle, sektor je sociologije književnih zbivanja. Kvantitativnom uspjehu suprotstavljamo kvalitativni utjecaj; pasivnom čitaču, u kojem se degradira književna energija kojom je djelo nabijeno, suprotstavljamo aktivnoga čitača kojemu će djelo oploditi stvaralačku maštu i pronaći snagu da je ponovo prenese.“⁴²²

Pichoisova i Rousseauova tvrdnja da se sociologija književnosti bavi isključivo kvantitativnim parametrima uspjeha nije, međutim, točna. Sociolog Pierre Bourdieu, koji recepciju promatra u svjetlu položaja žanrova u književnom polju, svoje istraživanje nije ograničio na kvantitativne pokazatelje. On, naime, proučava ekonomski i simbolički kapital koji svaki žanr u određenom

⁴²² Pichois, Claude; Rousseau, André-Michel: *Komparativna književnost*, prevela Jerka Belan, Zagreb, Matica hrvatska, 1973., str. 74.

razdoblju posjeduje.⁴²³ Iako se Bourdieuova analiza bavi isključivo književnim vrstama (poezija, roman, drama), u proučavanju recepcije *Eseja* treba imati u vidu i neke njezine elemente koji nadopunjuju Pichoisove i Rousseauove postavke.

O uspjehu nekoga djela može se govoriti na sinkronijskoj i dijakronijskoj razini. U ovom dijelu rada usredotočila sam se na analizu recepcije *Eseja* u razdoblju od 1883. do 1935., odnosno od objavljivanja prvoga sveska *Eseja* do Bourgetove smrti, s ciljem određivanja kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja koji dokazuju da je riječ o uspješnom djelu. Kvantitativni bi se pokazatelji odnosili na broj izdanja i nakladu, broj prijevoda, čitatelja, a kvalitativni bi obuhvaćali analizu utjecaja djela na čitatelje – amatere ili profesionalce, na druga djela i pisce. Na neke sam pokazatelje uspjeha *Eseja* već ukazala analizirajući prikaze u novinama i časopisima te poglavlja i knjige koji su im posvećeni. U kasnijoj ću se fazi rada usredotočiti na dijakronijsku razinu: pokušat ću odrediti Bourgetov položaj u književnim poljima na kraju 19. i na početku 20. stoljeća, a proučavanjem povijesti književnosti i udžbenika književnosti nastojat ću odrediti mjesto koje Bourget zauzima u francuskom književnom kanonu, imajući u vidu i ulogu raznih institucija (primjerice, medija, sveučilišta, akademije) te negativnih i pozitivnih mehanizama (sankcija, potpora, nagrada, počasti i sl.). To će istraživanje obuhvatiti i analizu mjesta *Eseja* u cjelokupnom Bourgetovom opusu.⁴²⁴

Po mojem istraživanju⁴²⁵, prvi svezak *Eseja* doživio je devet izdanja, a drugi sedam. U konačnom izdanju iz 1899. g. *Eseji* i *Novi eseji* tiskani su u istom svesku, a to je izdanje objavljeno još dvaput: 1901. i 1920.⁴²⁶ Kako ne postoje precizni podaci o nakladama *Eseja*, moram se osloniti na Doumicovu tvrdnju da je riječ o malim nakladama.⁴²⁷ Jedini brojčani podatak kojim raspolazem odnosi se na nakladu *La Nouvelle Revue* – u kojoj su prvo objavljene sve Bourgetove studije – koja je tiskana u 8000 primjeraka.

Kao što je pokazalo moje istraživanje, prva je publika *Eseja* bila mlada pariška intelektualna elita, što znači da *Eseji* nisu imali velik broj čitatelja. Teško je reći koliko je bilo čitatelja *Eseja* izvan Francuske. Sa sigurnošću se može tvrditi da se zahvaljujući *La Nouvelle Revue* Bourget

⁴²³ Bourdieu, op. cit., bilješka 17.

⁴²⁴ O važnosti koju Bourget pridaje *Esejima* svjedoči i činjenica da su oni prvo djelo objavljeno u njegovim sabranim djelima koja su se počela tiskati 1899. g.

⁴²⁵ U istraživanju sam se koristila elektroničkim knjižničnim katalozima *Bibliothèque nationale de France*, *British Library* i *Open Library*.

⁴²⁶ *Eseji* su objavljeni samo jednom nakon Bourgetove smrti: 1993. u izdanju Gallimarda. (v. bilješka 146)

⁴²⁷ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 35.

čitao i izvan granica Francuske, te da je zahvaljujući grofu Rzewuskom među europskim čitateljima *Eseja* bilo i Poljaka.

Po mojem istraživanju, *Eseji* su u cjelini prevedeni samo na njemački jezik⁴²⁸, ali njihova se francuska izdanja nalaze u katalozima svih većih nacionalnih knjižnica. Nemoguće je, međutim, reći koliko je frankofonih čitatelja *Eseja* bilo u Europi i Americi. Poznato je, ipak, ime jednoga slavnog čitatelja *Eseja*: to je njemački filozof Friedrich Nietzsche. Romanist Jacques Le Rider tvrdi da je Bourget bio jedna od Nietzscheovih omiljenih referencija.⁴²⁹ U prvom svesku *Eseja* – koji je pročitao ubrzo nakon objavljivanja – Nietzscheu se posebno svidjelo poglavlje *Théorie de la décadence* (*Teorija dekadencije*), pa postoji pretpostavka da je iz njega preuzeo pojam „dekadencija“⁴³⁰ (koji je uvijek pisao po francuskoj ortografiji – „décadence“) i njegovu definiciju.⁴³¹

O popularnosti Bourgeta i njegovih *Eseja* svjedoči i činjenica da ih se izrijeком spominje u onovremenim književnim djelima. Tako Auguste Renard svoj duhoviti sonet *Pessimisme*⁴³² (1886.) posvećuje Paulu Bourgetu kojem se u zadnjem stihu i direktno obraća, a pripovjedač u

⁴²⁸ Do toga sam zaključka došla pretraživanjem elektroničkih kataloga nacionalnih knjižnica Njemačke, Italije, Španjolske, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Španjolski prijevod studije o Taineu objavljen 1893. i 2003. g., a prvog sveska *Eseja* 2008. g. Prijevod prvoga sveska *Eseja* na talijanskom je objavljen 2007. g., a oba sveska *Eseja* na njemački su prevedena 1903. g.

Valja dodati da je hrvatski prijevod studije o Taineu 1893. g. objavio časopis *Prosvjeta*.

⁴²⁹ Le Rider, Jacques: „Nietzsche et Victor Hugo“, u: *Romantisme*, 2006., vol. 36, no. 132, str. 11-20.

⁴³⁰ Le Rider navodi da je Nietzsche *Eseje* pročitao tijekom zime 1883./1884., dok je boravio u Nici. Zahvaljujući poglavlju o dekadenciji zainteresirao se za Baudelairea i teoriju dekadencije te je počeo istraživati suvremenu francusku književnost u potrazi za dokumentima i teorijama o dekadenciji. Želeći napisati povijest europskoga nihilizma, u kojoj bi jedno poglavlje posvetio pesimizmu u književnosti, između 1883. i 1889. g. upoznao se s djelima brojnih francuskih pisaca, među kojima su i petorica iz *Eseja*: Flaubert, braća Goncourt, Taine, Renan i Baudelaire. Le Rider drži da je Nietzsche, pod Bourgetovim utjecajem, u Baudelaireu vidio vrhunskoga dekadentnog pisca. (Le Rider, Jacques: „Nietzsche et Baudelaire“, u: *Littérature*, 1992., vol. 86, str. 85-101) Stéphane Michaud navodi pismo u kojem Nietzsche Bourgeta naziva istinskim Stendhalovim učenikom i moli svoga prijatelja Franza Overbecka da ga obavijesti o najnovijim Bourgetovim člancima podsjećajući ga pritom na *Eseje* koje mu je pokazao prilikom njihova susreta u Nici (Michaud, Stéphane: „Nietzsche, la culture française et l'Europe“, u: *Romantisme*, 1993., vol. 23, no. 81, str. 82)

Književni kritičar Matei Călinescu drži da postoje određene dvojbe oko tvrdnje da je Nietzsche od Bourgeta preuzeo pojam „décadence“, ali je nedvojbeno da je iz *Eseja* pokupio imenicu „décadent“ i izraz „stil dekadencije“. (Calinescu, Matei: *Lica moderniteta: avangarda, dekadencija, kič*, prevela Gordana Slabinac, Zagreb, Stvarnost, 1988., str. 176)

⁴³¹ U *Slučaju Wagner*, piše Calinescu, Nietzsche parafrazira Bourgetovu definiciju dekadencije: „Što je znak svake književne dekadencije? To što život nije više cjelovit. Riječ postaje glavna i izdvaja se iz rečenice, rečenica premašuje stranicu i zatamnjuje joj značenje, stranica oživljava, na račun cjeline – cjelina više nije cjelina. No to je svojstvo svakoga stila dekadencije: svaki put anarhija atoma, rasap volje...“ (Calinescu, op. cit., bilješka 430, str. 176-177)

⁴³² Renard u sonetu opisuje vedrinu proljeća, koje u zadnjim stihovima upozorava da će njegov osmijeh razočarati Bourgeta. (Renard, Auguste: „Pessimisme“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 16 mai 1886, str. 311. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5705838f/t7.image> (22. 1. 2013.))

romanu Henryja Bérangera *La Proie* (1897.) navodi da su *Eseji* dugo bili odgojni udžbenik prethodne generacije.⁴³³

U pogledu Bourgetova utjecaja na druge pisce valja istaknuti da su ga književnici Maurice Barrès i Henry Bordeaux doživljavali kao uglednoga starijeg kolegu do čijega su mišljenja jako držali. U njihovom se odnosu prema Bourgetu mogu uočiti sličnosti s odnosom Taine – Bourget, odnosno učitelj – učenik: mlađi kolege dive se starijima i tako učvršćuju njihov položaj, odnosno povećavaju njihov simbolički kapital, a stariji mlađima zauzvrat nastoje olakšati književnu karijeru. Tako je Barrès, slijedeći Bourgetove savjete, unio brojne izmjene u svoje romane⁴³⁴, a Bourget je povodom izlaska njegova prvog romana – *Sous l'œil des Barbares* (1888.) – člankom u časopisu *Journal des débats* prvi skrenuo pozornost čitatelja na mladoga i još nepoznatoga pisca.⁴³⁵

Bordeauxovo je prijateljstvo s Bourgetom započelo 1894. g. Te je godine Bordeaux objavio zbirku kritika pod naslovom *Âmes modernes* i jedan je primjerak poklonio Bourgetu koji mu je potom poslao pismo u kojem je pohvalio njegovo djelo.⁴³⁶ Bordeaux je o Bourgetu – „svom obožavanom učitelju“⁴³⁷ s kojim je dijelio tradicionalistička stajališta – napisao četiri teksta koja je objavio u knjigama *Âmes modernes*, *Pèlerinages littéraires* i *Reconstructeurs et mainteneurs*.

Iako je u ovom trenutku prerano govoriti o Bourgetovom mjestu u književnom polju na kraju 19. stoljeća (ono se ne može odrediti na temelju *Eseja* budući da je riječ tek o jednom i to književnokritičkom djelu), moguće je, u skladu s Pontonovim postavkama, proučiti kakva je bila uloga tiska u uspjehu *Eseja*. U analizi tekstova posvećenih *Esejima* možemo pratiti

⁴³³ „Dugo su njegov istinski odgojni udžbenik bili *Eseji iz suvremene psihologije*, u kojima je dragi i tužni Paul Bourget sažeo cijelu srž francuske dekompozicije (...). Ali ta duboka bolest mladih, koja se na trenutak može činiti kao agonija pobijedene rase, nije bila bez lijeka.“ (Béranger, Henry: „La Proie“, u: *Le Supplément illustré de la Revue hebdomadaire*, juillet 1897, t. 8, str. 5-6)

⁴³⁴ Bompaigne-Evesque, Claire: „Paul Bourget collaborateur de Maurice Barrès“, u: *Revue d'Histoire littéraire de France*, 1992., no. 2, str. 224-245.

⁴³⁵ Bourget, Paul: „Un roman d'analyse: 'Sous l'œil des Barbares', par M. Maurice Barrès“ („Pod okom barbara', roman analize g. Mauricea Barrèsa“), u: *Journal des débats*, 3 avril 1888.

⁴³⁶ Bordeaux opisuje kako je po povratku s posla našao četiri stranice dugo Bourgetovo pismo iz kojega je izdvojio sljedeću rečenicu: „Već dugo pri čitanju neke knjige nisam osjetio toliko zadovoljstvo kao dok sam čitao vašu knjigu.“ (Bordeaux, Henry: „Le centenaire de Paul Bourget“, u: *Reconstructeurs et mainteneurs: Balzac, Bourget, Lemaître, Barrès, Mâle, Maurras, Grousset, Bazin, Carrel, Saint-Exupéry*, Paris, Plon, 1954., str. 51)

⁴³⁷ Henry Bordeaux. URL: <http://xaviersoleil.free.fr/lectures-impressions/henry-bordeaux-histoire-dune-vie.html> (22. 1. 2013.)

kvantitativan rast od kratkih prikaza u novinama⁴³⁸, preko nešto duljih tekstova u časopisima i poglavlja, do cijelih knjiga posvećenih Bourgetu u kojima se nalaze i poglavlja o *Esejima*. Najkraći tekst (Sarrazinov prikaz) ima tek dvije, a najdulji (Giraudova knjiga) 213 stranica. Istraživanje je pokazalo da je u razdoblju od 1881. do 1899., odnosno od objavljivanja prvoga sveska *Eseja* do konačnoga izdanja koje objedinjuje prvi i drugi svezak, u pariškom tisku o *Esejima* objavljeno dvadesetak prikaza i članaka⁴³⁹ te tri poglavlja u knjigama. Od 1899. do Bourgetove smrti 1935. o *Esejima* je napisano osam poglavlja⁴⁴⁰ u knjigama i članak u tematskom broju časopisa *La Revue hebdomadaire*. Dio članaka objavljen je u novinama i časopisima s kojima je Bourget kao novinar surađivao: *Le Parlement*, *Journal des débats*, *La Nouvelle Revue*, *Le Gaulois*. Među autorima navedenih književnokritičkih radova nalaze se i neki Bourgetovi kolege i prijatelji (Barrès, Lemaître, Albalat, Bordeaux, Doumic, Mirbeau). Časopis *La Nouvelle Revue* doista se, poslužit ću se Pontonovim izrazom, pokazao kao Bourgetovo jako uporište. Mme Adam je 1881. g. Bourgetu ponudila ugovor o ekskluzivnoj suradnji koji mu je osigurao stalna primanja i pružio priliku za pisanje duljih članaka. U tom su časopisu objavljena čak tri članka o *Esejima*: Gualdov 1888., Renardov 1890. (iste je godine Renardov članak objavljen kao poglavlje u knjizi *Les princes de la jeune critique* u izdanju *La Nouvelle Revue*) i Albalatov 1895. g.

Može se, dakle, zaključiti da su za *Eseje* snažno uporište predstavljali Mme Adam, Bourgetovi kolege i prijatelji koji su bili suradnici pariških novina i časopisa te Hippolyte Taine. Mme Adam mladom je piscu pomogla i kao domaćica uglednoga salona i kao vlasnica i urednica *La Nouvelle Revue*, kolege i prijatelji napisali su velik broj članaka o *Esejima*, a Taine ga je potaknuo na pisanje *Eseja* i uvijek mu je bio spreman pomoći savjetom. Četvrto, vjerojatno najvažnije, Bourgetovo uporište bili su čitatelji – intelektualna elita sačinjena od njegovih vršnjaka o čijim sam reakcijama opširno pisala. Glavninu podataka o reakcijama mlade publike našla sam u tekstovima o *Esejima* koje su napisali profesionalni čitatelji. Nije, međutim, riječ o pojedinačnim i izdvojenim reakcijama: i sami autori tekstova često ističu da su i njihovi vršnjaci na jednak način doživjeli Bourgetovo djelo. Upravo ta svjedočanstva držim ključnim dokazom o uspjehu *Eseja* kod „prve publike“, pa sam ih zato nastojala detaljno prenijeti.

⁴³⁸ Većina onovremenih novina sastoji se od četiri velike stranice od kojih je jedna rezervirana za oglase i reklame, pa za prikaze ne ostaje puno prostora.

⁴³⁹ Pet prikaza i članaka kasnije su ponovno tiskani i u knjizi.

⁴⁴⁰ Poglavlja o Bourgetu nalazimo u knjigama o književnoj kritici, romanu, idejama 19. stoljeća, što govori u prilog tvrdnji da je Bourgetova djela žanrovski teško odrediti.

Unatoč ponekoj negativnoj kritici ili prigovoru, može se zaključiti da se književni kritičari slažu u ocjeni o snažnom utjecaju *Eseja* na mladu publiku.

Jednodušna ocjena Bourgetova snažnog utjecaja na mladu generaciju potvrdila je Bourgetovu pretpostavku da su i njega i njegove vršnjake oblikovale knjige pisaca iz prethodne generacije.⁴⁴¹ Zahvaljujući tom sretnom podudaranju individualnoga i kolektivnoga, *Eseji* su doživjeli uspjeh. To je u svojoj studiji najbolje uočio Renard: „Sretan je pisac čiji je temperament u skladu s dominantnom tendencijom vremena u kojem živi! Ne izlaže se opasnosti da bude neshvaćen, ismijan ili, što je najgore, prešućen; on ne treba, poput Stendhala, čekati pola stoljeća da bi njegov glas iz groba u dušama probudio neki zakašnjeli odjek; njemu se dive, slave ga, uzdižu u nebesa, pozdravljaju ga i proglašavaju velikim čovjekom još za njegova života. On je, da tako kažemo, glasnogovornik nijemoga mnoštva.“⁴⁴² Bourget je, dakle, doživio slavu i uspjeh jer je prvi uočio ideje koje su kružile među njegovim vršnjacima te izrekao ono što su mnogi drugi mislili. Sudi li se, dakle, po utjecaju na mlade čitatelje, može se zaključiti da *Eseji* predstavljaju iznimno uspješno djelo.⁴⁴³

Nema sumnje da su i pozitivne i negativne kritike *Eseja* pridonijele njihovom uspjehu. I u 19. je stoljeću vrijedilo pravilo da je i loša reklama dobra reklama i da je šutnja najgore što se nekom piscu i djelu može dogoditi.⁴⁴⁴ Pored prikaza i književnih kritika, postoje, međutim, i drugi vidovi reklamiranja – o kojima je ironično pisao Mirbeau – koji nisu neposredno vezani uz djelo (intervjui, bliskost s izdavačem, novinarima, kolegama itd.) u kojima je Bourget, pokazalo se, bio vješt, pa je i to *Esejima* išlo u prilog.

Na kraju poglavlja posvećenoga recepciji *Eseja* od objavljivanja prvoga sveska do Bourgetove smrti, valjalo bi istaknuti neke osobitosti Bourgetova djela koje onovremeni književni kritičari nisu uočili ili ih nisu stavili u prvi plan.

Čini mi se da je najvažnija novina Bourgetove kritike povlašteno mjesto koje je dodijeljeno čitatelju. Kod Bourgeta postoji neka vrsta složene (zrcalne) strukture s nekoliko razina čitanja i čitatelja: lik – čitatelj, pisac – čitatelj, kritičar – čitatelj, generacija – čitatelj. Pojam „književne

⁴⁴¹ Tu tvrdnju Bourget iznosi u *Autobiografskom pismu*. (Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 331-340)

⁴⁴² Renard, op. cit., bilješka 274, str. 524.

⁴⁴³ Zanimljivo je da je francuski profesor filozofije Gaston Rageot uspjeh definirao kao „činjenicu da djelo koje je neka osoba proizvela prihvaća neka zajednica“. (Rageot, Gaston: *Le Succès: auteurs et publics: essais de critique sociologiques*, Paris, Felix Alcan, 1906., str. 9)

⁴⁴⁴ Renard, op. cit., bilješka 274, str. 524.

intoksikacije“, kojim je Bourget opisao stanje emocionalne i intelektualne zbrke u kojem se našao uslijed prekomjernoga čitanja, može se povezati sa svakom od navedenih kategorija čitatelja. Kad su u pitanju djela proučavanih autora, najviše je likova – čitatelja među Flaubertovim likovima – „Emma i Frédéric čitali su romane i pjesnike; Salammbô se nasitila svetih legendi koje joj je recitirao Schahabarim. (...) Sveti Ante se opijao teološkim raspravama.“⁴⁴⁵ – pa ne čudi da problem intoksikacije u Flaubertovim romanima zauzima središnje mjesto – u *Gospođi Bovary* i *Sentimentalnom odgoju* Flaubert „proučava dva vrlo neobična slučaja književne intoksikacije“, a u romanu *Bouvard i Pécuchet* „analizira, kao pod mikroskopom, štetu koju je znanost počinila u dvjema glavama koje ništa nije pripremilo za strašan mlaz svih novih ideja“.⁴⁴⁶

I Flaubert je, poput svojih likova, doživio književnu intoksikaciju, i to čitajući djela romantičara: „čitao je i iznova čitao nove pjesnike i zauvijek se otrovao njihovom neobičnom i opasnom imaginacijom.“⁴⁴⁷ „Pjesnici njegova vremena u njemu su pronašli čitatelja po mjeri svoje mašte, kao što je on u njima našao imaginaciju po mjeri svoga senzibiliteta.“⁴⁴⁸ Baudelaire je također bio strastveni čitatelj. Njegovo gutanje knjiga Bourget tumači potrebom da popuni prazninu nastalu nestankom vjere u Boga. Da bi zadovoljio težnju prema onostranom, Baudelaire se opaja „svim knjigama koje slikaju uzlet duše, 'bilo kamo, izvan svijeta'“.⁴⁴⁹

S druge strane, i djela proučavanih autora na Bourgeta i njegove vršnjake djeluju poput „neizlječive intoksikacije“⁴⁵⁰, izlijevaju svoj pesimizam i melankoliju, svoju „otrovnu vodu u mnoga druga srca“⁴⁵¹, pa je čitatelj nakon čitanja „tjeskoban, utučen, obeshrabren“.⁴⁵² Kad su objavljeni *Eseji*, pokazalo se, međutim, da mladi čitatelji nisu doživjeli književnu intoksikaciju samo čitajući djela prethodne generacije, već i čitajući Bourgetovu zbirku kritika. Bourgeta se, naime, često optuživalo da je svojim djelom značajno pridonio širenju pesimizma te da je dao dijagnozu stanja, a nije ponudio lijek. Tijekom 1885. g. u časopisima se o toj temi vodila žustra rasprava. Većina prikaza *Eseja* ipak je bila pohvalna, ali pohvale iz časopisa činile su se

⁴⁴⁵ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 149.

⁴⁴⁶ ibid., str. 151.

⁴⁴⁷ ibid., str. 121.

⁴⁴⁸ ibid., str. 129.

⁴⁴⁹ ibid., str. 20.

⁴⁵⁰ ibid., str. 309.

⁴⁵¹ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 121.

⁴⁵² ibid., str. 229.

„suzdržanima kad ih se usporedi s pohvalama publike, posebice mlade publike“⁴⁵³, što dokazuje da je Bourget uspio dotaći senzibilitet svojih vršnjaka.

Bourget je, dakle, uzeo čitatelja za polaznu točku svoje književne kritike. Njega zanima kako neki autor utječe na svoje čitatelje, koje osjeća i misli im prenosi. U svojoj analizi ne teži objektivnosti, njegova je metoda vrlo osobna: piše samo o svojim omiljenim autorima, onima koji su najsnažnije utjecali na njega, ali time i na njegovu generaciju, jer sebe drži tipičnim čitateljem svoje generacije. Kako s prikazanim autorima dijeli brojne osobine, Bourget pišući o njima u prvom redu piše o samome sebi: bio je diletant poput Renana i braće Goncourt, kozmopolit poput Stendhala, Turgenjeva i Amiela, sklon istančanim analizama poput Baudelairea, Dumasa i Stendhala, s Flaubertom je dijelio sudbinu otrovanih književnošću koja ih je vodila do potpune posvećenosti književnom radu, s Taineom cijeli niz filozofskih ideja, s Leconteom de Lisleom neprilagođenost stvarnom svijetu i želju da pobjegne u san itd.

Čini se da kritičarima *Eseja* nije smetala Bourgetova detaljna analiza bolesnoga stanja suvremene duše, nego njegovo odbijanje da moralizira. Bourget je, naime, ostao dosljedan svojem opredjeljenju da bude psiholog, odnosno da u analizi složenoga mehanizma zvanog ljudska duša ne koristi pojmove „dobro“ i „loše“.⁴⁵⁴ Svoje opredjeljenje Bourget jasno ističe u drugom svesku *Eseja* kada u studiji o Dumasu tumači razliku između moralista i psihologa. Po Bourgetovom mišljenju, oni dijele predmet proučavanja – obojica žele doseći pozadinu duše i saznati motive ljudskoga djelovanja, ali dok psiholog samo promatra, odnosno analizira radi analize, moralist vrjednuje, odnosno analizira da bi sudio.⁴⁵⁵

Novinu predstavlja i koncepcija *Eseja*: ne radi se o nizu studija koje su nakon objavljivanja u časopisima jednostavno skupljene u knjigu. Iako je Bourget u novinama i časopisima objavio cijeli niz književnih kritika, jasno je da su *Eseji* od početka bili zamišljeni kao cjelina, kao knjiga u kojoj se neće nizati izdvojene kritike koje se bave izdvojenim fenomenima, nego kritike koje potvrđuju tezu „da su osobita stanja duše neke nove generacije skrivena u zametku

⁴⁵³ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 374.

⁴⁵⁴ Bourget je u opisanim stanjima duše uspio pronaći i određenu dozu zadovoljstva, jednako kao i autori o kojima piše. O tome otvoreno svjedoče neke rečenice u *Esejima*: Baudelaire, drži Bourget, ne plače nad dekadentnom civilizacijom već u njoj uživa i slavi je, dekadenti uživaju u svom stilu i njime razveseljavaju rafinirane ljude, Renan uživa u diletantizmu itd.

⁴⁵⁵ Ova stajališta Bourget iznosi u prvom poglavlju studije o Dumasu, naslovljenom *Le Moraliste (Moralist)*. (Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 5-25)

u teorijama i snovima prethodne generacije.⁴⁵⁶ Ukratko, Bourget je polazeći od pojedinačnoga – od proučavanja desetorice autora, uspio doći do općega – do osobina koje su zajedničke tim autorima i njegovoj generaciji (analitički duh, skepticizam, dekadencija, diletantizam, kozmopolitizam itd.).

Bourgetovom se zaslugom može držati i uvođenje pojma *generacija* u književnu kritiku. Po njegovu mišljenju, svaka generacija ima svoju psihologiju. U Bourgetovom je slučaju došlo do podudaranja individualne psihologije s generacijskom, što je rezultiralo dobrom recepcijom *Eseja* kod mlade publike. Upravo je zahvaljujući pretpostavci o tom podudaranju Bourget i počeo pisati *Eseje*. Nije, međutim, pomislio da takva „sretna podudarnost“ između pisca i prve publike može dovesti do neprihvatanja kod kasnijih publika koje više ne dijele tu psihologiju. Bez emocionalnoga i intelektualnoga ozračja razdoblja u kojem je nastalo, djelo može biti osuđeno na zaborav, odnosno može biti zanimljivo samo kao neka vrsta povijesnoga svjedočanstva o određenom razdoblju.⁴⁵⁷

Slijedeća je osobitost Bourgetovih *Eseja* izbor isključivo suvremenih autora. Spomenuto je da je Sainte-Beuve objavio tridesetak svezaka književnih kritika, ali tek je mali broj kritika posvetio suvremenim piscima među kojima je velik broj onih koji su danas sasvim nepoznati.⁴⁵⁸ Taineu, za razliku od Sainte-Beuvea, književna kritika nije bila isključivo područje zanimanja, pa se u njegove tri zbirke eseja – u kojima književne kritike zauzimaju daleko manje mjesta nego radovi s temama iz povijesti i filozofije – mogu naći samo tri rada posvećena suvremenim piscima.⁴⁵⁹ Iako je Bourget svoj izbor analiziranih autora objasnio njihovim presudnim utjecajem na svoju generaciju, kritičari su često propitivali pertinentnost njegova izbora.⁴⁶⁰ Iz današnje mi se perspektive, međutim, Bourgetov izbor čini dobrim: kad je

⁴⁵⁶ *ibid.*, str. II.

⁴⁵⁷ Tissot je upozorio da takva subjektivna kritika možda nema budućnosti jer, da bismo je mogli shvatiti i doživjeti, morali bismo biti Bourgetovi suvremenici koji su i sami proživjeli iste jade kao i on. (Tissot, *op. cit.*, bilješka 273, str. 278). Ako je vjerovati Lavisseeovim i Agathonovim tvrdnjama, to se dogodilo već u sljedećoj generaciji koja je, za razliku od Bourgetove, optimistična.

⁴⁵⁸ U antologiji iz 2004. g. nalazi se dvadeset kritika o „velikim piscima“ 19. stoljeća, što otprilike čini jedan svezak Sainte-Beuveovih *Causeries* koji prosječno ima 400 stranica. (Sainte-Beuve, *op. cit.*, bilješka 152)

⁴⁵⁹ U *Essais de critique et d'histoire* (1858.), *Nouveaux essais de critique et d'histoire* (1865.) i *Derniers essais de critique et d'histoire* (1894., postumno) nalaze se radovi o tri suvremena autora – Stendhalu, Balzacu i Mériméeu.

⁴⁶⁰ Mansuy, primjerice, drži problematičnim izbor braće Goncourt, Turgenjeva i Amiela. Naime, u vrijeme objavljivanja *Novih eseja* romani braće Goncourt bili su mahom osporavani i nisu snažno utjecali na Bourgetovu generaciju; Turgenjev je bio poznat samo u pariškim književnim krugovima, a Amielov je dnevnik objavljen 1884., što znači da nije riječ o autoru i djelu iz vremena Drugog Carstva. Mansuy drži da je Bourget te pisce izabrao zbog sentimentalnih i osobnih razloga: braća Goncourt stavila su ga na popis članova svoje buduće Akademije, Turgenjeva su jako cijenili Taine i Flaubert, a Amielov je dnevnik bio dragocjen dokument o suvremenoj duši. (Mansuy, *op. cit.*, bilješka 2, str. 409-411)

u pitanju književnost, zastupljeni su i pjesništvo i proza i drama, a naglasak je stavljen na roman – kako i doliči „velikom stoljeću romana“⁴⁶¹, a važno je mjesto dano i filozofiji, povijesti i književnoj kritici. Osim toga, svi su analizirani autori danas – sto trideset godina po objavljivanju prve studije – dio književnoga kanona 19. stoljeća, što dokazuje da je Bourget i bez povijesnoga odmaka napravio dobar izbor pisaca. Time se pokazao oštroumnijim i pronicavijim kritičarom i od starijih kolega i od svojih vršnjaka koji su podcijenili suvremenike koje danas držimo klasicima. Dovoljno je za primjer uzeti Sainte-Beuveov i Brunetièreov odnos prema Stendhalu i Baudelaireu. Za Sainte-Beuea su Stendhalovi romani bili nerazumljivi i loši jednako kao za Brunetièrea Baudelaireove pjesme. Bourgetu pripada zasluga za rehabilitaciju Stendhala i za tumačenje Baudelairea kao dekadentnog pjesnika.⁴⁶²

Bourget je bio pronicav i u uočavanju i objašnjavanju bitnih problema svoga vremena. Jedan od njih je pesimizam mlade generacije čije je uzroke, posljedice i oblike opisao u *Esejima*. Bourgeta se ne može optužiti da je izazvao pesimizam kod svojih vršnjaka jer o pesizmu u francuskom društvu u isto su vrijeme pisali brojni filozofi, pisci, književni kritičari, čak i liječnici i odvjetnici. Svi su oni, kao i Bourget, uočili da je pesimizam važna odrednica francuskoga društva s kraja 19. stoljeća. Michel Mansuy ide korak dalje i tvrdi da je Bourget anticipirao pesimizam jer se djela koja potvrđuju Bourgetovu dijagnozu pojavljuju tek nakon objavljivanja prvoga sveska *Eseja*, između 1883. i 1885. godine.⁴⁶³ Nakon proučavanja opsežne literature o ovoj temi, došla sam do zaključka da je Bourget uočio pesimizam svojih vršnjaka te da ga je opisao na „zavodljiv“ način čime ga je istovremeno učinio privlačnim i dao mu na važnosti te je tako pridonio njegovu širenju. Tvrdnje da Bourget snosi najveću odgovornost za pesimističnost mlade generacije pokazale su se pretjeranima.

Jednu od osobitosti Bourgetove kritike svakako čini stil. Već je u analizi Bourgetova predgovora *Esejima* istaknut ulomak u kojem je opisan mladić koji, utonuo u misli o knjizi koju čita, ne primjećuje svijet koji ga okružuje. Slični se reci – u kojima usred kritičarskoga diskursa, koji se odlikuje ozbiljnošću, koherentnošću, logičnim slijedom izlaganja, otkrivamo Bourgeta pisca – mogu naći na nekoliko mjesta u *Esejima*. Primjerice, kad Bourget piše o

⁴⁶¹ Boisdeffre, Pierre de: *Où va le roman?*, Paris, Del Duca, 1962., str. 61.

⁴⁶² Charles Du Bos Bourgeta naziva „izumiteljem Stendhala“ koji „nikada nije sumnjao da je Stendhal velik pisac“, a Rzewuski priznaje da je on osobno Baudelairea razumio tek čitajući Bourgetovu studiju o njemu. Maurras je posebno istaknuo da su pod utjecajem te studije mladi čitatelji Verlainea čitali u svjetlu Bourgetovih razmišljanja o dekadenciji. (Du Bos, op. cit., bilješka 413, str. 257. Rzewuski, op. cit., bilješka 269, str. 107. Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 566)

⁴⁶³ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 401-402.

izlivanje u otrovne vode u srca čitatelja⁴⁶⁴, kad naše „ja“ opisuje kao neprimjetan atom u pjenu koju vjetar raznosi diljem beskrajne praznine⁴⁶⁵, ili kad ga neka misao ili riječ potiče na pisanje cijeloga romanesknog ulomka. Takvi „izleti u roman“ nisu grafički odvojeni od ostatka teksta, pa kod čitatelja izazivaju iznenađenje. Uvodne im rečenice nalikuju početku nekog romana („Pet je sati. Svjetlo svjetiljki, koje se probija kroz plavičaste ili ružičaste staklene kugle, blago boji tkanine koje nježno svjetlucaju.“⁴⁶⁶; „Krhka i nježna žena nalazi se sama u svom prisnom salonu jednoga maglovitog zimskog popodneva. Vani je nebo prekriveno maglom i čađom koje pritišće grad u kojem bjesni surova gomila.“⁴⁶⁷; „Pretpostavljam da ste jutros sjeli na brzi vlak iz Boulogne da biste otputovali u Englesku, ostavljajući za sobom svoj pariški stan već odavno uređen po mjeri vašega senzibiliteta Francuza iz 19. stoljeća i niste se potrudili ni na trenutak odustati od tog senzibiliteta, bio dobar ili loš, ograničen ili širok.“⁴⁶⁸), a u stvari su uvod u kratku epizodu kojom Bourget želi ilustrirati neko od svojih stajališta: opisom salonskoga razgovora mišljenje da suvremeno društvo više nema jedinstveno, temeljno mišljenje kad su u pitanju bitna poglavlja života, opisom čitateljice u salonu stajalište da nije važno kako je djelo nastalo, nego kako ono na nju djeluje, opisom putovanja Parižanina u London mišljenje da nije potrebno poznavati činjenice o stranoj zemlji, nego biti otvoren, doživjeti je i u njoj uživati.

Postoji još jedna važna osobina *Eseja*: Bourget u njima povremeno iznosi književnoteorijska razmišljanja koja su bliska postavkama estetike recepcije. Primjerice, Bourget uspjeh nekoga pisca kod čitatelja tumači time da se njegovo djelo prilagodilo potrebama vremena i dalo odgovor na neko pitanje koje je „u zraku“ i koje muči čitatelje (kao primjere navodi Chateaubriandovo djelo *Genij kršćanstva* i Byronova *Childea Harolda*), a neuspjeh novinom koja odlikuje duh i stil nekoga pisca (takva je bila Stendhalova književna sudbina). Slično su stotinjak godina kasnije razmišljali i teoretičari estetike recepcije kad su ustvrdili da književno djelo u trenutku pojavljivanja može ispuniti, nadmašiti, razočarati ili opovrgnuti očekivanje svoje publike. Druga njihova misao, o tome da se obzor očekivanja mijenja, nalazi se i u *Esejima*: „s udaljenosti od pedeset godina ukusi i ideje neke prošle generacije postaju gotovo nerazumljivi sadašnjoj generaciji“⁴⁶⁹, piše Bourget. Tu su i razmišljanja o pojavi koju danas nazivamo smjenom stilskih formacija: „Nova generacija ima potrebu, da bi se bolje afirmirala, zaniijekati onu koja joj prethodi i iz koje je proizišla, čekajući da i nju zanijeću nasljednici koje

⁴⁶⁴ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 121.

⁴⁶⁵ Bourget, op. cit., bilješka 105, str. 236.

⁴⁶⁶ ibid., str. 70.

⁴⁶⁷ ibid., str. 227.

⁴⁶⁸ ibid., str. 298.

⁴⁶⁹ Bourget, op. cit., bilješka 152, str. 159.

je ona oblikovala.⁴⁷⁰ Glavna poveznica između *Eseja* i estetike recepcije svakako je njihova usredotočenost na čitatelja i čitanje, o čemu sam na prethodnim stranicama već pisala. Dodat ću samo da je Bourget iznimnu važnost pridavao predgovorima koji, po mišljenju teoretičara estetike recepcije, igraju važnu ulogu u usmjeravanju čitanja. To me ponukalo da u radu detaljno analiziram četiri predgovora *Esejima*. Zadnja dodirna točka između Bourgeta i estetike recepcije je pojam tzv. reprezentativnog čitatelja. Naime, za estetiku recepcije stvarni čitatelj nije individualiziran nego predstavlja neku vrstu reprezentativnoga člana neke skupine koja dijeli određeni sustav vrijednosti. Upravo se Bourgeta može držati reprezentativnim članom skupine koja okuplja mlade ljude od pera koji čine parišku intelektualnu elitu s kraja 19. stoljeća. Osim toga, njegovi *Eseji* predstavljaju neku vrstu psihološko-sociološke studije ili povijesti mentaliteta jedne generacije te dokument jednoga vremena na kojem se povjesničar koji opisuje književni razvoj i povijest ideja tijekom zadnjih dvadeset godina 19. stoljeća, obavezno mora zaustaviti.⁴⁷¹

Valja, dakle, zaključiti da su *Eseji* za svoju prvu publiku, upoznatu s kritikama Sainte-Beuvea i Tainea, predstavljali novinu jer je Bourget u njima stavio naglasak na čitanje i čitatelja, bavio se pomnom analizom unutarnjega svijeta pisaca i njihovih likova, posebnu je pozornost posvetio stilu proučavanih pisaca, a i sam je pisao zanimljivim stilom, zbirku kritika strukturirao je kao niz međusobno povezanih kritika kojima bez moraliziranja želi ukazati na određene osobine suvremenoga senzibiliteta i mentaliteta, svoje je proučavanje usredotočio isključivo na suvremene pisce čiju je vrijednost dobro procijenio, iznio je brojna razmišljanja o književnoteorijskim temama od kojih će neka postati aktualna stotinjak godina nakon objavljivanja *Eseja*, uveo pojam „generacije“ kao neke vrste „mjerne jedinice“ u povijesti književnosti, te napokon – a možda i najvažnije – uspio dotaći senzibilitet mladih čitatelja, svojih vršnjaka koji su *Eseje* čitali s oduševljenjem.⁴⁷²

Eseji su, dakle, imali odličnu recepciju, što je Bourgeta iznenadilo. „Ta dva sveska bila su bolje prihvaćena nego što sam se nadao“⁴⁷³, napisao je Bourget 1894. g. u *Autobiografskom pismu*. Možda ga je to potaklo da usprkos uspjehu svojih romana i dalje povremeno piše književne kritike. Pored *Eseja*, objavio je još osam svezaka književnih kritika. Uvijek je pisao o autorima

⁴⁷⁰ ibid., str. 190.

⁴⁷¹ Ta tvrdnja nalazi se u Lemaîtreovom, Renardovom, Maurrasovom, Albalatovom i Giraudovom članku te u Bonneovoj knjizi.

⁴⁷² O tome svjedoče i riječi „ljubljeni pisac“, „otkriće“, „gutanje stranica“, „intelektualna opijenost“ koje nalazimo u prvim prikazima Bourgetova djela, kao i titule „duhovni vođa“ i „vladar mlade kritike“ koje mu dodjeljuju.

⁴⁷³ Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 337.

koji su mu dragi i bliski⁴⁷⁴: o prijateljima iz starije generacije koji su mu bili uzori (Barbey d'Aureville, Taine, Sully Prudhomme), o prijateljima iz svoje generacije (Coppée, Rod, Richepin, Brunetière, France), o piscima koji su njega držali uzorom i učiteljem (Barrès), o autorima iz prethodne generacije koje je iznimno cijenio (Stendhal, Balzac). Nakon *Eseja*, okrenuo se romanu unatoč protivljenju prijatelja: „Moji prijatelji, među njima i Taine, čije mi je mišljenje bilo vrlo dragocjeno, poticali su me da nastavim. Nisu razumjeli da svu vrijednost skica čini osobno gledište s kojega sam ih pisao te da istu metodu ne mogu primijeniti na autore koji su manje utjecali na moj odgoj. (...) Nagon koji nisam uspijevaio nadvladati gurao me prema drugim pokušajima“⁴⁷⁵, prema romanu. Tako je roman postao dominantan žanr u Bourgetovu opusu. I dok su neki kritičari time bili iznenađeni i razočarani, drugi su držali da Bourget svoj uspjeh na polju kritike duguje upravo svojem prikrivenom književnom daru koji je u romanima došao do punog izražaja, a treći su ukazivali na sličnosti između njegovih kritika i romana.⁴⁷⁶

Čitajući *Eseje* uočila sam da se u njima nalaze brojni elementi koje će Bourget kasnije razraditi u svojim romanima. Kako *Eseji* predstavljaju dokaz kontinuiteta Bourgetove misli i pobijaju često ponavljanu tezu o dvije odvojene i oprečne faze Bourgetova stvaralaštva, držala sam da ih je potrebno detaljno analizirati.

Kao temelj za analizu poslužila mi je Jaussova estetika recepcije, točnije teze iznesene u tekstu *Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti*. Budući da, prema Jaussovim riječima, žanr predstavlja model čitanja, recepcijski obrazac koji usmjerava i određuje naše čitanje, a svako čitanje budi uspomene na već pročitano, odnosno na cjelokupnu književnu tradiciju koja se razvija u dinamici razlika i opreka, prvo je trebalo žanrovski odrediti *Eseje* kao književnokritičko djelo, a zatim ih staviti u kontekst francuske književne kritike kako bi se

⁴⁷⁴ Bourget o svima njima piše sa simpatijama, dobronamjerno i s razumijevanjem, a ako ne postoji suglasje s nekima od kolega, o njihovim djelima radije šuti, drži profesorica književnosti Breda Cigoj. (Cigoj, Breda: *Literarna kritika in estetska ideologija Paula Bourgeta: povzetek disertacije*, Ljubljana, Filozofska Fakulteta Univerze v Ljubljani, 1958., str. 16)

⁴⁷⁵ Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 337-338.

⁴⁷⁶ U članku o Bourgetu Zola piše kako se u početku nije mislilo da će Bourget postati prvorazredan romanopisac; u prvom redu su ga vidjeli kao nadarenoga kritičara čiji je glavni alat prodorna analiza. (Zola, Émile: „Les Candidats à l'Académie: Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 27 mai 1894., str. 323-325) Po riječima Mme Saint-René-Taillandier, Bourgetov uspjeh na području romana iznenadio je one koji su u njemu vidjeli samo kritičara. (Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 401) Tissot, Talmeyr i Frommel izrazili su žaljenje što je Bourget napustio kritiku da bi se posvetio romanu. S druge strane, Albalat i Renard uočili su da postoje sličnosti između njegovih kritika i romana, a Albalat je zaključio da je Bourget dobar kritičar upravo zato što je istovremeno i pjesnik i romanopisac (Albalat, op. cit., bilješka 289, str. 847)

pokazalo po čemu Bourgetova psihološka književna kritika predstavlja novinu u obzoru očekivanja prve publike navikle na Sainte-Beuveove i Taineove kritike. Analiza je pokazala da ne postoje dodirne točke između psihološke i biografske kritike, ali se u *Esejima* moglo uočiti neke elemente taineovske kritike. To je donekle bilo i očekivano, budući da je Bourget Tainea veoma cijenio i držao ga učiteljem.

Analizom sam željela pokazati da je Bourget usprkos Taineovom utjecaju napisao originalno djelo. Ukazala sam i na važnost predgovora koji, kao i žanr, usmjeravaju čitanje djela te objasnila glavne teze i ključne pojmove *Eseja*. Svi su navedeni elementi za Bourgetove prve čitatelje predstavljali novinu. Kako Jausse drži da u proučavanju recepcije posebnu pozornost treba posvetiti recepciji djela kod njegovih prvih čitatelja, proučila sam raspoloživu pisanu građu (prikaze, članke, knjige) čiji su autori profesionalni čitatelji – književni kritičari, pisci, novinari, profesori književnosti, filozofi. Proučavane sam tekstove kronološki podijelila u tri grupe: prva obuhvaća kraće tekstove nastale neposredno nakon objavljivanja *Eseja*, druga dulje i složenije analize objavljene između 1886. i 1899. g., a treća poglavlja u knjigama, knjige i tematski broj časopisa objavljene nakon izdavanja konačne verzije *Eseja*. Na temelju te analize, došla sam do zaključka da od 1883. do 1935. g. nije bilo nijednoga važnijeg francuskog kritičara koji Bourgetovoj književnoj kritici nije posvetio članak ili ga barem spomenuo u nekom svom tekstu te da su gotovo svi naglašavali originalnost Bourgetove književne kritike u kontekstu dotadašnje književnokritičke tradicije.

Analizirani tekstovi pomogli su mi u stvaranju portreta eksplicitnoga ili stvarnoga čitatelja kao pripadnika građanske klase, mladića iz elitnih intelektualnih krugova čije su glavne osobine kontemplativnost, usredotočenost na unutarnji život, nezainteresiranost za djelovanje i vanjski svijet te diletantizam i pesimizam. Stoga sam u nastavku rada analizirala pesimizam kao stanje duha u francuskom društvu druge polovice 19. stoljeća, te nastojala procijeniti u kojoj su mjeri opravdane optužbe da su *Eseji* utjecali na širenje pesimizma među pripadnicima Bourgetove generacije. Istraživanje je pokazalo da se Bourgeta ne može držati ni jedinim ni glavnim krivcem za pesimizam mlade generacije. Bourgetov se utjecaj, međutim, ne smije podcijeniti jer su čitatelji njegovih *Eseja* u prvom redu bili pripadnici intelektualne pariške elite, a poznato je da elita lansira mode koje mase nastoje oponašati.

Kako je pitanje utjecaja nekoga djela usko povezano s njegovim uspjehom, na temelju analize kvantitativnih i kvalitativnih čimbenika nastojala sam pokazati da se *Eseji* mogu držati uspješnim djelom te da su posebno snažno utjecali na mlade čitatelje.

Poglavlje o *Esejima* zaključila sam analizom nekih osobitosti toga djela kojima kritičari nisu pridavali veliku pozornost ili ih nisu ni uočili (stavljanje naglaska na čitanje i čitatelja, isticanje važnosti stila, iznošenje književnoteorijskih razmišljanja itd.).

Na kraju analize *Eseja* u kojoj je naglasak stavljen na njihovu recepciju kod prve publike, može se zaključiti da je to djelo za Bourgeta predstavljalo prekretnicu na osobnom i profesionalnom planu. Pišući *Eseje*, Bourget je razjasnio i razbistrio zbrku osjećaja, misli i ideja izazvanu književnom intoksikacijom te shvatio da je analiza suvremene duše područje u kojem njegov književni dar dolazi do punoga izražaja. Zahvaljujući *Esejima*, stekao je i publiku koja će s velikim zanimanjem pratiti svako njegovo buduće djelo.

5. RECEPCIJA BOURGETOVA ROMANESKNOGA OPUSA

5. 1. Književno polje 1881.-1902.

Bourgeta je još od djetinjstva više privlačio unutarnji nego vanjski svijet. Po vlastitim riječima, teškom se mukom uspijevao sjetiti nekog mjesta, slike ili kipa, boje nečijih očiju ili kose, ali je zato dobro pamtio i najnezamjetnije osjećaje i mogao ih ponovno proživjeti jednako snažno kao i prvi put.⁴⁷⁷ I Bourgetovi su prijatelji uočili njegovu pronicavost i moć imaginacije zahvaljujući kojima je na temelju jedne riječi, pokreta ili izraza lica uspijevao otkriti osobine i strasti osoba koje je promatrao te zamisliti njihov intimni roman.⁴⁷⁸ Pišući *Eseje*, uočio je da ga u prvom redu zanima ono što se nalazi u pozadini pročitanih stranica, odnosno „živi osjećaji“ i „žive duše“ te shvatio da je roman „najprikladniji umjetnički oblik“⁴⁷⁹ za njihovo slikanje. Bourget je, već deset godina ranije, u članku *Realistički i pijetistički roman*⁴⁸⁰, ustvrdio da svaka književna generacija među žanrovima bira jedan oblik koji odgovara duhu vremena te da je u 19. stoljeću taj oblik roman jer ga odlikuju otvorenost, sposobnost proučavanja osjećaja i osobnih razmišljanja.

U navedenom je članku Bourget analizirao suvremenu romanesknu produkciju unutar koje je uočio dvije dominantne škole – realističku, čijim predstavnicima drži Zolu, Feydeaua i Malota, i pijetističku, koju predstavljaju Mme Augustus Craven, Mlle Marie Guerrier de Haupt i Mme de Witt – čija su djela izraz vječne antiteze ideje i materije, duše i tijela, slobodnoga čovjeka i svijeta podređenoga nužnim zakonima. Iako je zanimljivo čitati Bourgetova kritička zapažanja o dvjema školama koje su, po njegovu mišljenju, podbacile sa stajališta morala (realisti) ili sa stajališta umjetnosti (pijetisti), za ovaj mi se rad važnijim čini uvodni dio u kojem Bourget čitatelju postavlja pitanje kakav bi bio roman koji bi volio čitati kako bi se na trenutak odmorio od tužne svakodnevice. Po Bourgetovu mišljenju, idealan bi roman morao biti human i iskren, izbjegavati krajnosti, tražiti ljepotu u proučavanju zdravih stvari i plemenitih osjećaja, njegovati formu i izbjegavati vulgarnost izraza, baviti se suvremenim razdobljem, težiti ljudskoj i moralnoj istini, držati do stila i domoljublja. Iako je u vrijeme nastanka članka

⁴⁷⁷ Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 334.

⁴⁷⁸ Bordeaux, op. cit., bilješka 436, str. 22 i 74.

⁴⁷⁹ Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 338.

⁴⁸⁰ Bourget, Paul: „Le Roman réaliste et le roman piétiste“ („Realistički i pijetistički roman“), u: *Revue des Deux Mondes*, juillet-août 1873., str. 454-469.

Realistički i pijetistički roman Bourget bio dvadesetjednogodišnji pjesnik, u tim se recima već mogu razabrati elementi njegove buduće poetike romana. Bourgetov mi se članak čini značajnim i zbog uočavanja dihotomne strukture književnoga polja, odnosno razmišljanja u okvirima neke vrste relacijske teorije žanra koju je moguće primijeniti i u analizi Bourgetova romanesknog opusa.

Takva su razmišljanja bliska teoriji književnoga polja koje Bourdieu definira kao mrežu odnosa (dominacije ili subordinacije, komplementarnosti ili antagonizma, itd.) između pozicija, pri čemu je „svaka pozicija objektivno određena svojim objektivnim odnosom prema drugim pozicijama“.⁴⁸¹ Temeljno načelo koje pokreće i ujedinjuje polje je borba između suprotstavljenih strana koje žele promijeniti ili sačuvati njegovu strukturu. Pored unutarnjih sukoba, na strukturu književnoga polja utječu i drugi čimbenici: društveno-ekonomski kontekst i više ili manje institucionalne instancije, poput obrazovanja i socijalizacije (gimnazije, sveučilišta, specijalizirane škole), mjesta druženja (saloni, kružoci, kavane), proizvodnje i distribucije (časopisi, izdavači, tisak), instancija konsekracije (nagrade, akademije) te profesionalnih udruženja (društva pisaca, udruge, sindikati).⁴⁸² Svi navedeni čimbenici presudni su u određivanju simboličkog i ekonomskog kapitala svakoga elementa književnoga polja, odnosno u njegovu pozicioniranju na dominantnom ili dominiranom polu polja.

U studiji *Les Règles de l'art* Bourdieu je analizirao i napravio shematski prikaz književnoga polja francuske književnosti na kraju 19. stoljeća. Naglasak je stavio na borbu žanrova (poezije, romana i drame) koji nastoje zauzeti dominantni položaj u književnom polju. Po njegovu mišljenju, u književnom su polju na kraju 19. stoljeća drama i poezija bolje pozicionirane od romana: drama ima veliki ekonomski kapital, ali i naklonost Akademije, a poezija usprkos vrlo malom broju čitatelja ima velik simbolički kapital.

Nastojeći izbjeći generaliziranje, Bourdieu svoju analizu nije ograničio na žanrove nego je odredio i mjesto koje u književnom polju zauzimaju podžanrovi (njih četrnaest) koji se također definiraju u međusobnim odnosima, odnosno suprotstavljanjima. Roman je u Bourdieuovoj shemi zastupljen sa šest podžanrova: u sredini polja smješteni su psihološki, mondeni i

⁴⁸¹ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 378.

⁴⁸² Sapiro, Gisèle: „L'apport du concept de champ à la sociologie de la littérature“, u: *Littérature et sociologie*, édition préparée par Philippe Baudorre, Dominique Rabaté, Dominique Viart, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2007., str. 65.

naturalistički roman, a na poziciji maloga simboličkog kapitala i velikoga ekonomskog kapitala nalaze se roman običaja, popularni (roman-feljton) i ruralni roman.

Roman je posebno zanimljiv za analizu jer je u 19. stoljeću stekao značajan ekonomski i simbolički kapital. O sve većem udjelu romana u književnoj produkciji druge polovice 19. stoljeća svjedoče i podaci koje francuski povjesničar Christophe Charle navodi u studiji *La Crise littéraire à l'époque du naturalisme* (1979.). Iz Charleovih je tablica s podacima o broju objavljenih naslova (novi naslovi, prijevodi, ponovna izdanja) po žanrovima (romani, poezija, drama) vidljivo da je prosječan godišnji broj objavljenih naslova stalno rastao te da su najviše objavljivani romani. Na početku proučavanog razdoblja (1840. – 1875.) objavljivano je prosječno 246 naslova godišnje, a na njegovu kraju (1900. – 1905.) prosječno 775. Charle drži da je za položaj romana u književnom polju presudno bilo razdoblje na prijelazu iz 70-ih u 80-e godine 19. stoljeća. Dok su tijekom Srpanjske monarhije poezija i drama po produkciji bile najzastupljeniji žanrovi i imale najveći simbolički, a drama i ekonomski kapital, roman je imao relativno male naklade i u ekonomskom im je pogledu bio inferioran, a u simboličkom opterećen lošom reputacijom romana-feljtona.⁴⁸³ To će se dobrim dijelom promijeniti u razdoblju između 1876. i 1885. g. koje bi se moglo odrediti kao vrijeme konačne legitimacije romana kao žanra. Prvi su se pomaci, međutim, dogodili već krajem 50-ih godina 19. stoljeća o čemu svjedoči govor akademika Ludovica Viteta prigodom primanja romanopisca i dramatičara Julesa Sandeaua u Akademiju. Vitet, naime, izražava zadovoljstvo što je Sandeau postao akademikom u prvom redu kao romanopisac te ističe da je, kad je u pitanju Akademija, roman do tog trenutka bio u nekoj vrsti egzila, uvijek u sjeni drugih djela u opusu izabranih pisaca. Nakon dva stoljeća roman je, drži Vitet, napokon istinski prihvaćen u književnoj obitelji i u Akademiji koja predstavlja njezin hram.⁴⁸⁴ U sljedećih četrdesetak godina u taj su hram ušli romanopisci Octave Feuillet (1862.), Alexandre Dumas sin (1874.), Maxime du Camp (1880.), Victor Cherbuliez (1881.), Edmond About (1884.), Jules Claretie (1888.), Pierre Loti (1891.), Paul Bourget (1894.), Anatole France (1896.) i André Theuriet (1896.).

⁴⁸³ Charle, Christophe: *La Crise littéraire à l'époque du naturalisme: roman, théâtre et politique: essai d'histoire sociale des groupes et des genres littéraires*, Paris, Presses de l'École Normale Supérieure, 1979.

Kako bi opisali naglo povećanje broja objavljenih naslova i naklada koje je doživio roman Becker i Cabanès koriste izraz „eksplozija romana“ (Becker, Colette; Cabanès, Jean-Louis: *Le Roman au XIXe siècle: l'explosion du genre*, Paris, Bréal, 2001.)

⁴⁸⁴ Vitet je tom prigodom rekao: „Roman je dosad ulazio u naše redove, ali uvijek zbog ili u sjeni drugih djela za koja smo držali da su manje laka i da imaju bolju reputaciju. (...) Ovoga puta nije riječ samo o toleriranju, već o istinskom prihvaćanju.“ (Vitet, Ludovic: *Réponse au discours de réception de Jules Sandeau*, 26 mai 1859. URL: <http://www.academie-francaise.fr/reponse-au-discours-de-reception-de-jules-sandeau> (18. 11. 2013.))

U prvi mah izgleda da niz od deset romanopisaca koji su između 1862. i 1896. g. postali akademikima predstavlja najbolju potvrdu Vitetovih riječi o konačnom prihvatanju romana u okrilje Akademije. Na tom popisu, međutim, nema vodećih pisaca realizma i naturalizma – Balzaca, Flauberta, Zole, Maupassanta, braće Goncourt – s čijim se imenima i opusom susrećemo u svakom udžbeniku ili povijesti francuske književnosti. Ovu složenu i naizgled proturječnu situaciju uspješno rasvjetljuje upravo Bourdieuova teorija književnoga polja. Iako su, po Bourdieuovim riječima, sociologiju književnosti često optuživali da je oblik književne statistike koja na neki način izjednačuje umjetničku vrijednost pisaca, odnosno rehabilitira drugorazredne autore, sve, međutim, upućuje na to da nam osobitost i veličina pisaca koje danas držimo klasicima izmiču ako ne poznamo njihove suvremenike koji su, iako su danas izbrisani iz povijesti književnosti, mijenjali funkcioniranje polja samim svojim postojanjem i reakcijama koje su izazivali.⁴⁸⁵ Stoga je i u analizi Bourgetova psihološkog romana potrebno odrediti u kakvom je on odnosu prema ostalim vrstama romana u književnom polju 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća.

Analizira li se pomnije Bourdieuov prikaz književnoga polja na kraju 19. stoljeća, u pozicioniranju romana moguće je uočiti određene nepravilnosti i terminološke nepreciznosti. Po mome istraživanju, položaj romana-feljtona i ruralnog romana dobro je određen: njihov je ekonomski kapital velik, a simbolički malen. Valjalo bi, eventualno, zamijeniti njihov redoslijed, jer je simbolički kapital ruralnog romana zahvaljujući tradiciji pastoralnog romana (Sand) i realističkog romana s temom seljaštva i sela (Balzac) nešto veći od simboličkoga kapitala romana-feljtona. Jedan od razloga iznimne popularnosti romana-feljtona leži u činjenici da za njegovo čitanje nije bilo potrebno poznavati širi kulturni kontekst i književnu tradiciju kao i u tome da je riječ o lakom štivu: kao i sva djela popularne književnosti, odlikuje ga shematičnost i predvidljivost, tipiziranost likova, jednostavnost izraza, čvrsta i vješto vođena fabula, jasan zaplet i rasplet, izdvajanje bitnog, apstrahiranje i koncentracija građe, davanje prednosti dijalogu i naraciji te izbjegavanje deskriptivnih, lirskih i esejističkih elemenata, nizanje onih prizora koji su u nekoj suprotnosti prema svagdašnjem životu te određeni stupanj naivnosti čiji je izraz polarnost dobra i zla s uglavnom obveznom pobjedom dobra.⁴⁸⁶ Bourgeta, međutim, nisu privlačile te dvije vrste romana koje pripadaju polju velike produkcije: zanimala ga je isključivo mondena, a ne ruralna sredina, a i simbolički mu je

⁴⁸⁵ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 122.

⁴⁸⁶ Solar, Milivoj: „Trivijalna književnost“, u: op. cit., bilješka 98, str. 301-304.

Radin, Ana: „Eventualne formalno-semantičke distinkcije“, u: *Trivijalna književnost*, Beograd, SIC, 1987., str. 44-50.

kapital, odnosno priznanja elitne publike i visokih instancija konsekracije, bio daleko važniji od ekonomskoga.

Pored romana-feljtona i ruralnog romana, u vrijeme kad je Bourget počeo objavljivati svoje prve romane u književnom su polju postojala još tri žanra: roman običaja, mondeni i naturalistički roman, pa je potrebno odrediti glavne osobine tih žanrova i analizirati Bourgetov odnos prema njima. Kad je u pitanju roman običaja – koji je Bourdieu, kao i roman-feljton i ruralni roman – smjestio u potpolje velike produkcije i u kut velikoga ekonomskog i maloga simboličkog kapitala, valja napomenuti da je riječ o pojmu za koji ne postoji jedinstvena definicija niti se sa sigurnošću može reći na koje je autore Bourdieu mislio prilikom crtanja svoje sheme.

Roman običaja definira se kao roman koji slika načine i oblike ponašanja u nekoj sredini⁴⁸⁷ ili kao roman u kojem je slikanje individualnog i društvenog ponašanja ljudskih bića u svakodnevnom životu glavna smjernica, odnosno glavni stvaralački postupak romana.⁴⁸⁸ Francuski teoretičari književnosti Philippe Hamon i Bernard Gendrel u svojim su knjigama ukazali na poteškoće u definiranju te vrste romana.⁴⁸⁹ Po Hamonovu mišljenju, roman običaja slika običaje neke suvremene društvene klase, grupe ili sredine, njezine svakodnevne privatne ili javne rituale usklađene s normama i vrijednostima koji opisivanu grupu vode. U Hamonovu se rječniku nalazi veći broj natuknica koji u svom nazivu imaju riječ “običaji”: primjerice, provincijski, pariški, vojni, dnevni, bračni, revolucionarni, građanski, seoski običaji itd. Roman običaja je žanr s realističkom i naturalističkom dominantnom osobinom, piše Hamon, za čiji su uspon zaslužni Balzac (prvi veliki pisac romana običaja koji drži da je piščev zadatak slikanje običaja suvremenoga vremena), fiziologije (nomenklature različitih društvenih tipova) i Zola (zahvaljujući kojem je roman običaja između 1880. i 1885. g. doživio vrhunac i postao poznat diljem Europe). U Hamanovu su se tematskom rječniku našla djela izabrana na temelju tri ključna kriterija: estetski (realizam-naturalizam), tematski (suvremeni običaji) i formalni (proza). Zahvaljujući širini tih kriterija, među piscima romana običaja pojavili su se kako realisti i naturalisti, tako i pisci popularnog i psihološkog romana. Takav je izbor u skladu s Hamonovom tvrdnjom da roman običaja ne treba poistovjećivati s realističkim romanom, pa se

⁴⁸⁷ „Roman“, u: *Dictionnaire culturel en langue française: tome IV*, sous la direction de Alain Ray, Paris, Dictionnaires Le Robert, 2005., str. 387.

⁴⁸⁸ *Le Nouveau Mémento: encyclopédie*, Paris, Larousse, 1999., str. 1132.

⁴⁸⁹ Hamon, Philippe; Viboud, Alexandrine: *Dictionnaire thématique du roman de mœurs en France: 1814-1914*, Paris, Presses Sorbonne Nouvelle, 2008.

Gendrel, Bernard: *Le roman de mœurs: aux origines du roman réaliste*, Paris, Hermann, 2012.

stoga ni pojam psihološki roman ne može držati njegovom suprotnošću ili antonimom. Te dvije vrste romana mogli bismo razlikovati po tome što u romanu običaja dominira društvena, a u psihološkom romanu psihološka komponenta, drži Hamon. U skladu s tim određenjem, Hamon u Bourgetovu opusu razlikuje isključivo psihološke romane i romane običaja (riječ je o 22 Bourgetova prozna djela koja se spominju u 57 rječničkih natuknica: preljub, žudnja, umjetnik, ludilo, ljubomora, samoubojstvo itd.).

Gendrel roman običaja definira kao roman koji se utječe društvenom aspektu u objašnjavanju akcija i reakcija svojih likova, za razliku od romana karaktera kod kojega je težište na psihološkom aspektu i romana zapleta kod kojega je najvažniji romaneskni aspekt. Po Gendrelovu mišljenju, Balzac je među prvima u roman običaja uveo i psihološki aspekt, a ujedno je i najbolji pisac te vrste romana. Zola preuzima Balzacov društveno-psihološki aspekt, ali psihologiju temelji na fiziologiji, pa se u središtu njegova zanimanja umjesto društva našla obitelj i nasljeđe. Gendrel drži da je roman običaja živa forma koja u svakom razdoblju ponovno oblikuje odnose između triju aspekata, a povremeno dodaje i nove. Za razliku od Hamona, Gendrel u svojoj knjizi uopće ne spominje Bourgeta, čak ni u poglavlju o romanu s izraženim psihološkim aspektom.

Za razliku od romana običaja koji je Bourdieu smjestio u potpolje velike produkcije, odnosno u kut velikoga ekonomskog i maloga simboličkog kapitala, mondeni se roman u njegovoj shemi nalazi u potpolju uske ili čiste produkcije, odnosno među romanima koje pisci pišu za druge pisce koji su im ujedno i konkurenti. Uz pojam „mondeni roman“ vežu se određeni terminološki problemi. Kako navodi Jean-Marie Seillan, autor knjige *Le Roman idéaliste dans le second XIXe siècle* (2012.)⁴⁹⁰, postoji čak šest naziva za tu vrstu romana: romaneskni, sentimentalni, mondeni ili aristokratski roman, roman za žene, građanski i idealistički roman. Seillan se odlučuje za pojam idealistički roman – koji je krajem 19. stoljeća koristio Brunetière – jer naglašava suprotstavljanje tog romana materijalizmu naturalističkog romana.

Proučivši velik broj idealističkih romana, Seillan je uočio da imaju brojne zajedničke osobine. Kad su u pitanju likovi, uvijek se prikazuje zatvorena sredina, homogena i isključiva grupa dokonih ljudi koji ravnodušno i s visoka promatraju svijet koji ih okružuje i za koje ne postoje ekonomska pitanja i problem klasne napetosti. Glavna je briga te društvene grupe prenošenje

⁴⁹⁰ Seillan, Jean-Marie: *Le Roman idéaliste dans le second XIXe siècle: littérature ou 'bouillon de veau'*, Paris, Classiques Garnier, 2012.

naslijeđenih vrijednosti u čemu je presudna uloga braka kao jamstva ili prijetnje očuvanju grupe, pa ne čudi strah koji izazivaju brak izvan grupe i ženski preljub. U gradnji priče pisac gotovo uvijek koristi 3-4 lika čije djelovanje slijedi uvijek isti obrazac u kojem važnu ulogu imaju mondeni rituali. Radnja romana odvija se na malom broju mjesta: Pariz, Normandija / Sredozemlje, provincija; salon, budoar, loža u operi, Bulonjska šuma, tajni stan. Kad su u pitanju pripovjedne tehnike, zbog usredotočenosti na unutarnji svijet lika, dijalog i monolog su zastupljeniji od opisa i naracije. Idealistički romani imaju i naglašenu moralnu notu: lik koji počinji preljub osuđen je na pokajanje. Jedna od osobitosti idealističkih romana je da tvore neku vrstu književnog koda koji se ne poziva na pisce iz prethodnih generacija, nego na određeni obrazac čitanja koji je nastao na temelju sličnih djela objavljenih u istom časopisu, kod istog izdavača i koje čita ista publika. Zahvaljujući navedenim osobinama, čitateljska je publika tijekom druge polovice 19. stoljeća idealistički roman doživljavala kao jasno uočljivu književnu školu čiji je pripadnik, drži Seillan, bio i Bourget.

U trenutku kada Bourget objavljuje svoje prve romane, u književnom polju već postoje dvije suprotstavljene grupe romanopisaca: idealisti i naturalisti. Kako je idealistički roman imao značajan simbolički i ekonomski kapital, ne čudi što je Zola svoju književnu školu nastojao definirati u odnosu prema njemu, odnosno nastojao je pokazati da ta vrsta romana ima brojne manjkavosti zbog kojih je inferiorna naturalističkom romanu. Žestina njegovih napada predstavlja, međutim, potvrdu snage idealističkog romana.

Za legitimiranje naturalizma kao književne škole presudno je bilo objavljivanje zbirke-manifesta *Les soirées de Médan* (1880.) koja je pokazala da ta škola ima svoga vođu – Zolu, koji joj je svojim kritičkim i teorijskim člancima⁴⁹¹, predgovorima i romanima udario temelje, i sljedbenike – Maupassanta, Huysmansa, Céarda, Henniquea, Alexisa.⁴⁹² Zolino je nastojanje da „sustavno iznese uvjerenje svoje epohe i da, koliko je to moguće, teorijski potvrdi književnu praksu srodnih pisaca, istomišljenika među prethodnicima i suvremeniciima“⁴⁹³ vidljivo u različitim elementima parateksta – predgovorima, bilješkama, studijama i kritikama – među

⁴⁹¹ Thibaudet drži da je Zola postao naturalistički kritičar silom prilika: nadao se da će Taine biti književni kritičar naturalističke škole, ali kako je Taine tu ulogu odbio, Zola je sebe proglasio intelektualnim posrednikom između publike i naturalističkog romana. (Thibaudet, Albert: „Le groupe de Médan“, u: *Réflexions sur le roman*, Paris, Gallimard, 1938., str. 137)

⁴⁹² Iako je Zola već 1869. g. u predgovoru romanu *Thérèse Raquin* ustvrdio da mu je čast što pripada skupini naturalističkih pisaca, ta se tvrdnja teško može držati točnom: u to su vrijeme petorica njegovih sljedbenika bili dvadesetogodišnjaci bez ijednog objavljenog djela.

⁴⁹³ Žmegač, Viktor: *Povijesna poetika romana*, Zagreb, Matica hrvatska, 2004., str. 228.

kojima važno mjesto zauzimaju predgovori romanu *Thérèse Raquin* (1869.) i ciklusu *Rougon-Macquartovi* te zbirke književnokritičkih rasprava *Le Roman expérimental* (1880.), *Les romanciers naturalistes* (1881.) i *Le Naturalisme au théâtre* (1881.). U pisanju tih tekstova Zola se oslanjao na znanstveni rad fiziologa Claudea Bernarda *L'Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* (1865.) pod čijim je utjecajem ulogu pisca poistovjetio s ulogom fiziologa. U prikazu Bernardova djela Zola ističe distinkciju promatrač – eksperimentator da bi potom ustvrdio da se navedeni elementi mogu uočiti i kod romanopisca: dok promatrač pažljivim motrenjem skuplja činjenice i uspostavlja čvrsto tlo po kojem će hodati likovi i razvijati se pojave, eksperimentator pokreće likove i u osobitoj ih priči dovodi u razne situacije kako bi pokazao da je njihovo ponašanje biološki i društveno determinirano.⁴⁹⁴ Pritom romanopisac mora biti nevidljivi, skriveni anatomist ili dokumentarist koji svoju građu uzima iz svakodnevice prosječnih ljudi iz svih društvenih slojeva.

Kako su za ovaj rad Zoline teorijske postavke zanimljive u prvom redu kao ilustracija relacijske strukture književnoga polja druge polovice 19. stoljeća, neću ulaziti u njihovu detaljniju analizu. Usredotočit ću se, dakle, na Zolin napad na idealiste i veličanje tzv. romanopisaca eksperimentatora. Po Zolinu mišljenju, znanstveno istraživanje i eksperimentalno razmišljanje pobija sve teze idealista te roman čiste imaginacije zamjenjuje romanom opservacije i eksperimenta. Eksperimentalni roman, nastavlja Zola, upotpunjuje fiziologiju, a proučavanje apstraktnog, metafizičkog čovjeka zamjenjuje proučavanjem prirodnoga čovjeka podređenoga fizičkim i kemijskim zakonima i determiniranoga utjecajima sredine. Idealisti, naprotiv, odbacuju promatranje i eksperiment i svoja djela temelje na natprirodnom i iracionalnom, odnosno prihvaćaju tajanstvene sile koje su izvan determinizma fenomena, ostaju u području nepoznatoga koje izmiče analizi, oslanjajući se pritom na razne vjerske i filozofske predrasude, pod izgovorom da je nepoznato plemenitije i ljepše od poznatog. Za uspjeh tih uzaludnih i štetnih romana, drži Zola, dijelom su krivi i znanstvenici koji književnost žele zatvoriti u ideal, jer nakon rada na egzaktnim problemima, osjećaju potrebu za laži i uživaju u najodvažnijim hipotezama koje nalaze u tim djelima.⁴⁹⁵

Po Zolinoj iskrenoj razočaranosti čitateljskim ukusom znanstvenika, koje drži saveznicima naturalističkog romana, po njegovoj apodiktčnosti te žestini kojom napada svoje protivnike

⁴⁹⁴ Zola, Emile: *Le Roman expérimental*, Paris, Charpentier, 1880. URL:

<http://www.archive.org/stream/leromanexperimen01zola/page/n9/mode/2up> (18. 11. 2013.)

⁴⁹⁵ ibid.

može se zaključiti da je bio svjestan snage idealističkog romana. U članku iz 1878. g. – *Les romanciers contemporains* – Zola donosi kritički osvrt na Sandeaua, Feuilleta, Cherbulieza, Ulbacha, Enaulta, Clartiea i Theurieta koje naziva „protivničkim taborom“ izrijeком spominjući „borbu idealista i naturalista“. U naturalističkom se taboru, po njegovu mišljenju, nalaze Balzac, Flaubert, Stendhal, braća Goncourt i Daudet. Dok naturalistički roman odlikuje točna reprodukcija svakodnevice, realni likovi, odnosno likovi koji nisu fizički i moralno predimenzionirani te nevidljivi romanopisac koji, nalik skrivenom redatelju, nestaje iza radnje koju prikazuje, idealistički su romani puni moraliziranja i lažnih osjećaja, a njihovi su autori drugorazredni pisci čiji je cilj zabaviti dame. Idealističkom romanu Zola proriče skori zaborav, a naturalističkom trijumf. Zola, međutim, ne može prešutjeti da krajem 1970-ih neki idealistički pisci imaju postojane visoke naklade (prosječno 30 tisuća primjeraka) zbog čega predstavljaju jedinu istinsku opoziciju naturalističkom romanu.

O važnosti koju Zola daje paratekstu pored njegovih književnokritičkih djela svjedoče i opsežne bilješke na kojima je radio prije pisanja svakog romana. Zola je, naime, izrađivao tzv. pripremne spise u kojima su se nalazili podaci prikupljeni tijekom istraživanja (čitao je stručna djela iz određenog područja, razgovarao sa znalcima i suradnicima, putovao u mjesta u kojima bi se trebala odvijati radnja romana, izrađivao nacрте za roman, skicirao interijere i eksterijere romana).

Za razliku od Zole i naturalista, pisci idealističkog romana – Sandeau, Feuillet, Cherbuliez, Theuriet, Halévy, Delpit, Rabusson i dr. – nisu djelovali kao organizirana skupina na čelu s vođom škole, a nisu bili skloni ni pisanju manifesta, predgovora i pogovora kao ni prikupljanju dokumenata i izradi pripremnih spisa. To su im naturalisti indirektno spočitavali često ističući svoj mukotrpan rad na romanima.⁴⁹⁶ U želji da književnosti daju na težini, naturalisti su davali prednost radu nad nadahnućem, pa su i na taj način zanimanje književnika nastojali približiti zanimanju znanstvenika koje odlikuje naporan rad i samoodricanje. U Zolinim se tekstovima može uočiti i određen prezriv i zavidan ton kada piše o lakoći pisanja, bogatoj produkciji i velikim nakladama pisaca iz protivničkoga tabora.

⁴⁹⁶ Pisanju *Germinie Lacerteux* prethodilo je, po riječima braće Goncourt, četrnaest godina priprema, a za *Renée Maupérin* punih su dvadeset godina skupljali bilješke. O ozbiljnosti Zolinoga pristupa svjedoče brojni pripremni spisi o kojima je već bilo riječi.

Idealisti su, za razliku od naturalizma koji se tek trebalo afirmirati, u drugoj polovici 19. stoljeća predstavljali prepoznatljivu grupu pisaca koja je zauzimala dobar položaj u književnom polju. Svoj veliki ekonomski kapital idealisti duguju bogatoj produkciji i brojnom čitateljstvu, a za njihov je simbolički kapital zaslužan ugledni časopisu *Revue des Deux Mondes* u kojem su redovito objavljivali svoje romane i u kojem je Brunetière žestoko napadao naturaliste. Osim toga, taj je časopis imao važnu ulogu u određivanju estetskih normi i imenovanju novih akademika, pa ne čudi da su upravo idealistički pisci Sandeau, Theuriet i Feuillet bili prvi romanopisci kojima je Akademija na prijelazu iz 50-ih u 60-e godine 19. stoljeća otvorila svoja vrata.

Po mome istraživanju, stvaralaštvo se idealističkih pisaca proteže na razdoblje od sto godina (Sandeauov roman *Vie et malheurs de Horace de Saint-Aubin* objavljen je 1836., a Prévostov roman *La Mort des Ormeaux* 1937. g.) tijekom kojega su najuspješniji među njima (Sandeau, Feuillet, Cherbuliez, Theuriet, Halévy, Delpit, Rabusson, Tinseau, Prévost) objavili po dvadesetak proznih djela čije su prosječne naklade bile 30 tisuća primjeraka. I ovi kvantitativni čimbenici ukazuju na veliku važnost idealističkog romana u francuskoj književnosti.

5. 2. Bourgetovi psihološki romani

Polazeći od iznesenih osobina pojedinih romanesknih žanrova u književnom polju na kraju 19. stoljeća može se zaključiti da ne postoje poveznice između Bourgetovih prvih romana i ruralnog i popularnog romana. U pogledu odnosa prema romanu običaja i idealističkom romanu, mišljenja su podijeljena: dok Hamon neke Bourgetove romane drži tipičnim romanima običaja, Gendrel Bourgeta u svojoj studiji uopće ne spominje, a Seillan ga svrstava među idealističke pisce. Kad je u pitanju naturalistički roman, on se gotovo isključivo promatra kao potpuna suprotnost Bourgetovu romanu. U nastavku rada provjerit ću netom iznesena stajališta polazeći od Bourgetovih romana *Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin* i *Laži* te njegovih razmišljanja o romanu iznesenih u člancima, predgovorima i posvetama.

Na temelju analize spomenutih Bourgetovih romana došla sam do zaključka da u njima postoje određeni elementi romana običaja, posebice u romanu *Laži* u kojem su pored mondenoga društva – sastavljenoga od plemstva i visokog građanstva (grofica Kamof, Suzanne i njezin muž, grof Desforges), prikazani i sitno građanstvo (obitelji Renéa Vincyja i Rosalie Offarel) i

umjetnički krugovi (pisac Larcher i glumica Colette). Bourget opisuje običaje tih triju grupa, posebice običaje mondenoga društva (razgovori u salonu, pomno uređenje interijera, izvedbe kazališnih predstava u salonu, večere za uski krug poznanika, odlasci u Operu itd.) i njegove osobine (snobizam, kozmopolitizam, dekadencija), piše o instituciji braka i obitelji (Vincy, Offarel, Moraines) te društvenoj mobilnosti (književni uspjeh otvara Larcheru i Vincyju vrata mondenoga društva).

Zbog navedenih je elemenata roman *Laži* jedini djelomično pogodan za sociološko istraživanje kakvo je Bourdieu prikazao u studiji *Les Règles de l'art*: analizirao je Flaubertov *Sentimentalni odgoj* polazeći od teze da je struktura društvenoga prostora u kojem se kreće Frédéric Moreau jednaka strukturi društvenog prostora u koji je bio smješten Flaubert. Flaubert je sociolog, tvrdi Bourdieu, a njegov nam roman pruža sve instrumente nužne za svoju vlastitu sociološku analizu. Kod Frédérica je, dakle, moguće uočiti Flaubertove psihosocijalne odrednice. Struktura društvenoga prostora Bourgetova romana *Laži*, međutim, daleko je jednostavnija od Flaubertove. Osim toga, sve društvene komponente toga romana postaju gotovo nevažne u trenutku kad se René zalubi u Suzanne, odnosno već u četvrtom od ukupno dvadeset poglavlja romana. Kad su u pitanju Bourgetove psihosocijalne odrednice, u *Lažima* ih se može naći kod mladoga i neiskusnog pjesnika Vincyja i starijega mu kolege Larchera. Poput Vincyja, Bourget je nakon objavljivanja svojega prvog romana postao poznat i tražen u mondenom društvu: vrata su mu otvorili firentinski i pariški saloni u kojima se našao okružen vojvotkinjama i kneginjama koje su hvalile njegov roman i pozivale ga da ih posjeti, okrunile su ga titulom romanopisca elegantne ljubavi i psihologa ljepšega spola, slale mu mirisna pisma.⁴⁹⁷ Bourget je neko vrijeme, poput Vincyja, bio zaslijepljen mondenim društvom i uživao je u pažnji koju mu ono poklanja. Kasnije je, poput Larchera, uočio njegove mane i postupno se od njega udaljio. Nakon vjenčanja s Minnie David (1890.), prekinuo je mondene veze jer „nije želio da između žene i njega postoje bilo kakvi nesporazumi“.⁴⁹⁸

I na temelju brze i površne analize Bourgetovih romana može se zaključiti da je usredotočenost romana običaja na vanjsko, društveno i događaje, u suprotnosti s njegovim romanima koji u prvi plan stavljaju unutarnje, psihološko, osjećaje i misli. Bourgetovi romani ne predstavljaju široke društvene freske ni temeljite studije sredine kakve nalazimo u realističkim i

⁴⁹⁷ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 398-400.

⁴⁹⁸ ibid., str. 515.

naturalističkim romanima, a društvena komponenta, koja je dominantna u romanu običaja, kod njega je tek usputna i uvijek je u drugom planu, u sjeni psihološke.

Za razliku od romana običaja, idealistički roman ima veliki broj dodirnih točaka s Bourgetovim. Međutim, Seillanovo mi se mišljenje da se cjelokupni Bourgetov prozni opus s kraja 19. stoljeća (pa i neka djela nastala tijekom 20. stoljeća) može podvesti pod odrednicu idealistički roman ipak čini netočnim. U Bourgetovim se romanima doista može uočiti određena shematičnost svojstvena idealističkom romanu, posebice na razini teme: priča o preljubu, naime, uvijek se razvija na isti način (zaljubljivanje / zavođenje, početak preljubničke veze i njezin kraj). Kao i u idealističkom romanu, broj likova i prostor u kojem se oni kreću kod Bourgeta je najčešće vrlo ograničen, a nedostaje i širi društveni kontekst. U Bourgetovim se romanima, međutim, ne može uočiti briga o prenošenju vrijednosti unutar grupe ni strah od ženskoga preljuba, a ni ekonomska pitanja nisu nevažna. Osim toga, kad su u pitanju pripovjedne tehnike, u Bourgetovim su romanima zastupljeni i monolog i opis i naracija. Bourgetove romane ne odlikuje ni idealistički prikaz mondenoga društva (on tu sredinu povremeno kritizira) ni naglašena moralna nota (kazna ili pokajanje nisu nužna posljedica preljuba). Bourget se, uostalom, nikada nije pozivao na pisce idealističkih romana kao na svoje uzore.

Kad je u pitanju naturalistički roman, sličnosti se mogu uočiti na izvantekstualnoj razini: kao što je mladi Zola svoju poetiku oblikovao suprotstavljajući se jakom idealističkom romanu, Bourget se petnaestak godina kasnije morao odrediti u odnosu na naturalistički roman. Stoga ću u nastavku analize izdvojiti glavne osobine Bourgetova psihološkog romana te odrediti kakav je njegov odnos kako prema francuskom romanu analize na koji se Bourget izrijeком poziva, tako i prema naturalističkom romanu koji se može držati njegovim glavnim suparnikom u književnom polju.

5. 2. 1. Zolini i Bourgetovi paratekstualni elementi

U skladu s Bourdieuovom relacijskom teorijom polja, analizu ću započeti usporedbom Zolina i Bourgetova parateksta. Već je na temelju površnoga uvida jasno da postoji značajan kvantitativni nesrazmjer između dvojice romanopisaca: dok je Zola pored dva značajna predgovora – romanu *Thérèse Raquin* i ciklusu *Rougon-Macquartovi* – napisao i cijeli niz književnokritičkih tekstova o naturalizmu, Bourgetov je paratekstualni opus skroman: sastoji se

od tri članka – već spomenutoga mladenačkog članka o realističkom i pijetističkom romanu te članaka *Réflexions sur l'art du roman* (Razmišljanja o umijeću romana, 1884.) i *Note sur le roman français en 1895* (Bilješka o francuskom romanu u 1895. g., 1895.), jednoga duljeg predgovora – romanu *La Terre promise* (Obećana zemlja, 1892.) – i nekoliko kratkih predgovora, te od *Autobiografskog pisma* i razmišljanja iznesenih u intervjuu Brissonu.

Francuski je teoretičar Gérard Genette u analizi paratekstualnih elemenata⁴⁹⁹ istaknuo da predgovor ima dvostruk cilj: potaknuti i programirati čitanje, odnosno pobrinuti se da tekst bude čitan i da to čitanje bude ispravno. Kad je u pitanju prva funkcija, autor u predgovoru nastoji pokazati zašto je njegovo djelo važno, to jest zašto ga je korisno pročitati. Sastavni dio predgovora, po Genetteovu mišljenju, čini i piščevo nastojanje da, ovisno o pretpostavljenom ukusu publike kojoj se tekst obraća, svoje djelo prikaže kao originalno ili u skladu s tradicijom, odnosno kao moderno ili klasično. Dok se prva funkcija predgovora bavi pitanjem „zašto“, drugu zanima pitanje „kako“. Kao što sam pokazala u analizi *Eseja*, i teoretičari estetike recepcije naglašivali su važnu ulogu predgovora u programiranju čitanja. U tom zadatku usmjeravanja recepcije autor ima na raspolaganju brojna sredstva: informacije o razvoju djela, izbor publike, komentiranje naslova, pobliža određenja konteksta, izjašnjavanje o namjeri, definiciju žanra itd.

U Zolinu se bogatom književnokritičkom opusu jasno razabire dvostruka uloga parateksta: nastojanje da se skrene pozornost čitatelja na naturalističke romane i da im se daju smjernice za njihovo čitanje. Zolin predgovor drugom izdanju romana *Thérèse Raquin* pripada kategoriji tzv. „naknadnih predgovora“ koji imaju funkciju odgovoriti na kritike, pa težište stavljaju na programiranje čitanja. Zola je, po vlastitim riječima, bio prisiljen napisati predgovor zbog „pristranosti i zaslijepljenosti“ nekih kritičara koji nisu razumjeli njegov roman. Toj pristranoj, ograničenoj „maloj kritici“ i publici koja čita sentimentalne romane Zola suprotstavlja metodičku i naturalističku „veliku kritiku“ i inteligentne čitatelje. Ključne su riječi njegova predgovora „studija“, „analiza“, „logika“ i „metoda“, što je u skladu sa znanstvenim ciljem koji je sebi postavio: spojio je dva temperamenta (sangviničan i nervozan) te pomno bilježio što se događa tijekom snažne drame koju je njihovo upoznavanje pokrenulo. U toj „fiziološkoj studiji“ nema mjesta za dušu („Duša je u potpunosti odsutna, to s lakoćom priznajem budući da

⁴⁹⁹ Genette, Gérard: *Seuils*, Paris, Éditions du Seuil, 1987.

Dubois za te elemente koristi termin *metatekstualni pokazatelji*. (Dubois, Jacques: *L'institution de la littérature: essai*, L'overval, Labor, 2005., str. 224)

sam upravo tako i htio.⁵⁰⁰) ni za pitanja morala („Prigovor za nemoral u znanosti baš ništa ne dokazuje.“⁵⁰¹). Iako u zaključku predgovora Zola tvrdi da djelo samo sebe najbolje brani, valja primijetiti da je predgovor koji je trebao imati svega dvadesetak redaka prerastao u osam stranica uputa o ispravnom načinu čitanja romana kao „znanstvene analize“ ili „fiziološke studije“, odnosno novoga žanra – naturalističkog romana. Tako je Zola, izjašnjavajući se o svojoj namjeri, publici i žanru, programirao čitanje naturalističkog romana. U istom svjetlu treba promatrati i njegov književnokritički opus posvećen tzv. eksperimentalnom romanu koji sam već analizirala.

Za razliku od Zole, Bourget se nikada nije sustavno bavio teorijom (psihološkog) romana. Godine 1873. napisao je članak u kojem navodi osobine dobrog romana (humanosti, iskrenost, umjerenost, proučavanje zdravih i plemenitih osjećaja, njegovan stil, moralnost i domoljublje) i iznosi niz prigovora na Zolin račun: naslov njegova romanesknog ciklusa je pretenciozan; francusko je društvo prikazao kao moralno dekadentno; budući da je materijalist, opsjednut je uvođenjem znanosti u umjetnost, dušu je zamijenio temperamentom i sve tumači fiziološkim zakonima; sklon je zanosu i pretjerivanju, opscenosti i skandalu; stil mu je senzualan i žestok, a romani vrve opisima i pridjevima; uvjeren je da je za stvaranje lika dovoljno opisati prostor u kojem se kreće, njegovu odjeću i isključivo fizički vid njegova života; likovi romana su ili ružni, prljavi i požudni jadnici ili bolesna djeca koja se zanose krivim idejama; ni njemu samom ideje nisu bliske, pa brka nasilje i snagu, brutalnost i energiju itd.

Ima li se u vidu da je osam godina kasnije Bourget u *Esejima* dekadenciju prikazao na zavodljiv način kao i da je hvalio neke Zoline romane, može se zaključiti da je za oštru kritiku iznesenu u ovom članku dobrim dijelom zaslužan François Buloz koji je tih godina bio urednik časopisa *Revue des Deux Mondes*. Kad se Bourget zbog neslaganja s Bulozom odlučio povući iz časopisa, za svog je nasljednika predložio Brunetièrea, koji je, čini se, u potpunosti dijelio ideje glavnog urednika, pa je u razdoblju od 1875. do 1882. g. napisao niz antinaturalističkih članaka koje je 1883. g. objavio pod naslovom *Le roman naturaliste*.

Budući da je, po svemu sudeći, Bourget za *Revue des Deux Mondes* napisao neku vrstu naručenoga članka, njegova stajališta o romanu valja iščitati iz tekstova nastalih između 1884. i

⁵⁰⁰ Zola, Émile: „Préface de la deuxième édition“, u: *Thérèse Raquin* (URL: <http://lettres.ac-rouen.fr/francais/zola/textes/raq-pref.html> 12. 12. 2013.)

⁵⁰¹ *ibid.*

1901. g. U članku iz 1884. g., napisanom povodom ponovnog objavljivanja romana *Crveno i crno*, Bourget Stendhalov roman karaktera suprotstavlja dominantnom romanu običaja. Karakter, po Bourgetovu mišljenju, počiva na individualnim crtama koje neku osobu razlikuju od ostalih, a običaji se temelje na općim crtama cijele klase ili grupe osoba, pa je stoga moguće da članovi neke skupine budu vrlo slični po svojim običajima, a u potpunosti se razlikuju po karakteru. Dok pisac romana običaja slika prosječnoga pojedinca, onoga koji u najvećoj mjeri posjeduje osobine neke grupe, pisac romana karaktera traži iznimnoga pojedinca koji strši iz grupe. Po Bourgetovu mišljenju, tri su uvjeta pogodovala razvoju romana običaja u drugoj polovici 19. stoljeća: želja da se – kao u znanstvenom radu – prikupe dokumenti koji svjedoče o privatnoj povijesti suvremenoga razdoblja, dominacija zajednice i običaja nad pojedincem te francuski jezik kao pogodan alat za opisivanje fizičkoga svijeta. Iako je roman običaja u tom trenutku dominantan žanr, Bourget drži da bi trebalo obnoviti roman karaktera, i to uz pomoć psihologije – mlade znanosti koja se snažno razvija. Slična razmišljanja Bourget desetak godina kasnije iznosi i u članku *Bilješka o francuskom romanu u 1895. g.*⁵⁰²

Temi odnosa romana običaja i psihološkog romana (kao obnovljenog romana karaktera) Bourget je posvetio i duži predgovor kojim je popratio roman *Obećana zemlja* koji je objavio 1892. g. Poput Zolina predgovora romanu *Thérèse Raquin*, i Bourgetov pripada kategoriji „naknadnih predgovora“, o čemu svjedoči i Brunetièreov prikaz *Obećane zemlje*. Po Brunetièreovim riječima, Bourget se morao izjasniti o psihološkom romanu zato što se raširila moda da se taj žanr ismijava, u čemu su prednjačili Loti i Zola.⁵⁰³ Bourget, međutim, predgovor ne započinje obračunom s protivnicima, nego, u skladu s funkcijama predgovora, prvo nastoji ukazati na važnost obrađene teme: odgovornost oca prema nezakonitom djetetu. Kako bi čitatelja uvjerio da je riječ o važnoj i složenoj temi, Bourget ističe njezinu povezanost s bliskim joj temama (razvod, ponovno stupanje u brak udovica i udovaca, odgoj u internatu, traganje za biološkim ocem, prava djeteta, bračni zločin iz strasti). U Bourgetovu predgovoru,

⁵⁰² Bourget, Paul: „Réflexions sur l'art du roman“ („Razmišljanja o umijeću romana“), u: *Études et portraits: I: portraits d'écrivains et notes d'esthétique*, Paris, Plon, [1905.], str. 274-193.

Bourget, Paul: „Note sur le roman français en 1895“ („Bilješka o francuskom romanu u 1895. g.“), u: *Nouvelles pages de critique et doctrine: t. I*, Paris, Plon-Nourrit, 1922., str. 112-120.

⁵⁰³ Brunetière, Ferdinand: „La Terre promise“, u: *Revue des Deux Mondes*, novembre-décembre 1892., str. 214-225.

Četiri godine ranije, optužbe da njegova djela nisu romani u pravom smislu riječi potakle su Maupassanta na pisanje predgovora romanu *Pierre i Jean* (1888.) koji naziva „psihološkom studijom“. Po njegovim riječima, u „romanu čiste analize“ pisac naznačuje i najmanje elemente razvoja nekog duha i najtajnije motive koji određuju naše djelovanje, a ta je metoda pisanja sposobna proizvesti lijepa umjetnička djela, jednako kao i metoda tzv. objektivnog romana. (Maupassant, Guy de: „Le Roman“, u: *Pierre et Jean*, Paris, Paul Ollendorff, 1888., str. I-XXXV)

međutim, naglasak nije stavljen na pitanje „zašto“ nego na pitanje „kako“, točnije na žanrovsko određenje romana. Bourget navodi da je u obradi teme još jednom posegnuo za oblikom romana koji je vrlo star u francuskoj tradiciji – za romanom analize. Taj su stari termin koji je, po Bourgetovu mišljenju, jednostavan i jasan, suvremenici zamijenili terminom „psihološki roman“ koji je sitničav i dvosmislen jer djeluje kao da označuje proučavanje ljudske duše u ime neke posebne škole, a to je proučavanje, naprotiv, zajedničko cijeloj književnosti koju je Taine definirao kao „živu psihologiju“.⁵⁰⁴

Želeći dodatno naglasiti povezanost svojih romana s francuskom tradicijom, Bourget u različitim žanrovima nalazi autore koji su bliski poetici analitičke književnosti (Racine, Marivaux, Sainte-Beuve, Baudelaire, Sveti Augustin itd.), odnosno koji su imali dar uočavanja i bilježenja najsitnijih unutarnjih kretanja koja se u vanjskom svijetu očituju kao strast, volja, djelovanje. Ustvrdivši da je roman najprirodniji izbor za autore koji imaju analitički duh, Bourget se poziva na remek-djela romana analize, među kojima se, između ostalih, nalaze *Kneginjina ljubav*, *Opasne veze*, *Adolphe*, *Crveno i crno*, *Slast*, *Ljiljan u dolu*, *Louis Lambert*, *Gospođica de Maupin*, *Dominique*. Tim djelima Bourget suprotstavlja roman običaja čiji su glavni predstavnici Balzac, Flaubert i naturalisti. Dok se roman analize usredotočuje na neizražene, tihe, tajne osjećaje, iznimne situacije, osobite karaktere, sitne detalje, roman običaja zanima se za vanjski i društveni život, izbjegava nijanse, među individualnim elementima uočavati tip, u nizu činjenica prepoznaje zajedničke zakone. Bourget povlači paralelu s likovnim umjetnostima: roman analize je portret, a roman običaja freska – s jedne strane nalazimo jedno ili dva precizno nacrtana lica, a s druge žive i snažne prizore mnoštva.

Zamjerku da roman analize spaja nespojivo – subjektivno i objektivno, a nemoguće je istovremeno osjećati i misliti i analizirati ono što osjećamo i mislimo, Bourget pobija tvrdnjom da u književnosti ne postoji potpuna objektivnost: sve što pisac napiše predstavlja zapis nekoga stanja duše, otisak nekoga dojma, individualnu interpretaciju. Na optužbu da roman analize pogubno utječe na mlade jer analitički duh vodi paralizi volje i djelovanja, egoizmu i skepticizmu, Bourget odgovara navodeći primjere uspješna spoja analitičkog i akcijskog duha (Napoleon, Stendhal, Laclos, Loyola).

⁵⁰⁴ Bourget, Paul: *La Terre promise*, Paris, Alphonse Lemerre, 1892., str. III.

Usprkos navedenim primjedbama, Bourget je kasnije prihvatio termin „psihološki roman“. (v. Bourget, Paul: „Préface“ („Predgovor“), u: Constant, Benjamin: *Adolphe*, Paris, Plon, [1931.?), str. 20)

Za razliku od predgovora *Obećanoj zemlji*, predgovori (i posvete) u ostalim analiziranim psihološkim romanima znatno su šturiji u iznošenju razmišljanja o poetici romana. Riječ je tekstovima različite duljine (od jednog retka do šest stranica) iz kojih saznajemo, primjerice, da Bourget roman drži najmodernijim i najpodatnijim žanrom koji se lako prilagođava različitim potrebama svakog temperamenta, žanrom koji je u potpunosti prilagođen modernoj duši i koji se može definirati kao slika moralne anatomije, fragment ili epizoda; da je glavna zadaća pisca pružiti osobni dojam života; da se roman mora baviti bitnim problemima suvremenoga moralnog života i precizno dijagnosticirati bolesti suvremene duše. Dodirne je točke sa Zolinom poetikom moguće uočiti u Bourgetovu pozivu da se roman osloni na aktualne znanstvene činjenice (doduše, o psihičkom životu), te da u izdvojenim slučajevima nastoji uočiti zakon koji ih određuje – permanentnost rase, nasljeđe kao element koji se na površini ne vidi, ali koji se budi čim strast uzbuni temperament.

Dvije godine nakon predgovora *Obećanoj zemlji*, Bourget piše *Autobiografsko pismo* u kojem navodi da je 1880-ih, kad je odlučio pisati romane, škola romana običaja – proizišla iz Balzacovih i Flaubertovih djela i okrenuta društvenoj opservaciji – iz romana odstranila proučavanje unutarnjih fenomena, a njega je zanimala upravo psihološka i individualna opservacija. U nastojanju da nastavi tradiciju romana analize nije bio usamljen: istovremeno se pojavila grupa mladih romanopisaca koji su razmišljali kao i on, a i neki su već poznati pisci – poput Maupassanta – krenuli tim smjerom, piše Bourget.

O žanrovskim je pitanjima Bourget progovorio i u intervjuu Brissonu iz 1897. g. u kojemu iznosi mišljenje da su roman običaja i roman analize komplementarni žanrovi koje treba objediniti: „roman običaja je hrana namijenjena gomili, [a] roman čiste analize sviđa se samo profinjenima. Ako ih preklopimo, možemo proizvesti složena djela, vrlo ljudska i vrlo živa. Jer, uostalom, vidimo kako se kod nas djelovanje i misao neprestance sudaraju. Zašto odvajati elemente koji su u stvarnosti isprepleteni?“⁵⁰⁵

Dakle, u svom je skromnom paratekstualnom opusu Bourget prvo odredio roman kao najmoderniji i najpodatniji žanr, misleći u prvom redu na psihološki roman – u čijem opisu koristi riječi anatomija duše, živa psihologija, fragment, nijanse, portret – koji je potom na

⁵⁰⁵ Brisson, op. cit., bilješka 294, str. 56.

dijakronijskoj razini povezao s romanom analize, a na sinkronijskoj suprotstavio romanu običaja, ostavljajući ipak otvorenom mogućnost spajanja suprotstavljenih žanrova.

5. 2. 2. Bourgetovi psihološki romani kao novina u književnom polju 1880-ih

Nakon iznošenja Zolinih i Bourgetovih književnoteorijskih razmatranja o romanu, valja odrediti po čemu Bourgetovi romani predstavljaju novinu u obzoru očekivanja čitatelja romana 80-ih godina 19. stoljeća. Istraživanje ću vremenski ograničiti na to razdoblje jer je to vrijeme kad se naturalizam nametnuo kao dominantna književna škola, a Bourget je počeo objavljivati svoje prve psihološke romane. Cilj je analize pokazati složene odnose između naturalističkog i psihološkog romana (sinkronijska analiza), uključujući i njihov odnos prema francuskoj književnoj tradiciji (dijakronijska analiza), polazeći od osobina triju romana – *Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin* i *Laži* – koje je Bourget napisao prije romana *Učenik*, te nekih elemenata duljih novela *L'Irréparable* (*Nepopravljivo*) i *Deuxième amour* (*Druga ljubav*) objavljenih 1884. g.

Iako Bourget u *Autobiografskom pismu* tvrdi da su ljubavni osjećaji glavna tema njegovih prvih proznih djela jer „najbolje razotkrivaju istinu o srcu koje uništavaju“⁵⁰⁶, točnije bi bilo reći da je njegova omiljena tema bila preljub koji se događa u suvremenom pariškom visokom društvu. Po vlastitom priznanju, svoje je studije smjestio u „svijet dokonih (...) jer je to klasa u kojoj ljudi mogu najviše misliti na svoje osjećaje“.⁵⁰⁷ Bourget je dobro poznao tu sredinu koju se obično naziva „tout Paris“ ili „Monde“, sastavljenu od pripadnika staroga plemstva i visokoga građanstva koje nastoji usvojiti aristokratske životne obrasce.

Po Carassusovu istraživanju, mondeno je društvo imalo određene elemente vrjednovanja društvenoga položaja: pored novčanih primanja, posjeda, dvoraca, rođenja, pripadnosti uglednom klubu, profesionalnih veza, postojao je i niz elemenata koji su manje konkretni: razgovori, ogovaranja, ponuda i potražnja, odbijanje, hladnoća, pozdravi, osmjesi itd. U mondenoj su sredini intonacije, geste, pogledi imali važnost koju je nekoć u Versaillesu imalo trajanje razgovora s kraljem, njegova hladnoća ili susretljivost, piše Carassus. Onovremeni časopisi redovito su navodili imena uzvanika na mondenim događanjima, pa se – kao na Burzi – moglo pratiti kako pojedini ljudi kotiraju u društvu. Mondeno je društvo bilo „raj dokonosti“ u kojem se na rad gledalo kao na degradirajuću aktivnost, kao na „servilno podređivanje

⁵⁰⁶ Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 339.

⁵⁰⁷ ibid., str. 340.

društvenom zakonu“. Bio je to svijet u koji dendi bježi od utilitarnog i ružnog, u koji se povukla ljepota prognana sa svih drugih mjesta, u kojem žene osvajaju sjajem svojih haljina i nakita.⁵⁰⁸ Sve navedene osobine uočljive su i u Bourgetovu prikazu mondenoga svijeta.

U noveli *Nepopravljivo* „Monde“ se sadržajno i prostorno definira: riječ je o kozmopolitskom (napola europskom, napola francuskom) društvu koje nastanjuje kuće smještene oko parka Monceau i Slavoluka pobjede, kao i manji broj kuća na lijevoj obali Seine; to društvo ima svoje stabilne prihode, striktnu etiketu, galerije autentičnih slika, posluhu i pomno održavane kočije, lože u Operi, sjajna primanja, ukratko, „cijeli raskošni dekor visokoga života“. Mondeno društvo nije stabilno i nepromjenjivo: katkad je sklono okrutnim i neobjašnjivim isključenjima, katkad iznenađujućoj blagosti, pa se tako unazad pedeset godina otvorilo svijetu šika i novca te nadarenim pojedincima.

Radnja triju izabranih Bourgetovih romana odvija se na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete (*Okrutna enigma* 1880., *Ljubavni zločin* 1883., *Laži* 1879. g.), a likovi mahom pripadaju otmjenu društvu sačinjenom od pripadnika plemstva i visokog građanstva koje odlikuje kozmopolitizam, diletantizam i elitizam. Kao što je Carassus primijetio, mondeno se društvo povremeno otvara samo prema umjetnicima (tako u *Lažima* prihvaća pisce Renée Vincyja i Clauda Larchera). Prostor u kojem Bourgetovo mondeno društvo boravi čine raskošne kuće, točnije moderno i bogato uređeni saloni (koje krase pliš i stare tkanine, sitni ukrasni predmeti, svjetiljke sa sjenilima, tapiserije, teške zavjese, japanske vaze, glasovir, knjige itd.), plemićki posjedi i vile. O bogatstvu pripadnika toga društva svjedoče i lože u Operi, putovanja u Englesku, bogate trpeze, posluga, kočije itd. U takvim se prostorima kreću žene koje krasi fizička ljepota, zavodljivost i elegancija (Bourget opisuje njihove haljine, nakit, gola ramena, vitak stas, lijepo uređenu kosu itd.) te pristali muškarci koji svome izgledu posvećuju iznimnu brigu (bave se sportom, imaju vlastitoga krojača, postolara, klobučara itd.), pa ne čudi zadržavanje i zaslijepljenost likova koji prvi put ulaze u taj svijet.

Iako se u analiziranim romanima pojavljuju različite kombinacije ljubavnoga trokuta (i četverokuta) zajedničko im je da naivni mlađi lik (Hubert Liauran, Hélène Chazel i René Vincy) postaje žrtvom zavođenja starijega, iskusnoga lika (Thérèse Sauve, Armand de Querne i Suzanne Moraines). Igra zavodnika uvijek biva razotkrivena, što izaziva snažan emocionalni

⁵⁰⁸ Carassus, op. cit., bilješka 63, str. 115.

potres kod njegove žrtve: Hubert nakon nekoga vremena obnavlja svoju ljubavnu vezu sa ženom koja ga je zavela, Hélène se nakon emocionalne krize i bolesti vraća ulozi supruge i majke, a René izlaz vidi u samoubojstvu. I u kompoziciji Bourgetovih romana uočava se određena shematičnost koja bi se mogla svesti na sljedeće ključne točke: prvi susret, zaljubljivanje / zavođenje, ljubavno priznanje, ljubavna sreća, razotkrivanje zavodnika / zavodnice, prekid veze. Dok je, prostorno gledano, u prvom dijelu sheme odlučujuća uloga salona, u drugom dijelu romana zamjenjuje ga stan ili hotelska soba u kojoj se ljubavnici sastaju, za koji je Bourget izumio riječ *aimoir*. Opisi tog prostora, međutim, vrlo su šturi jer za razliku od salona koji ima ulogu neke vrste otmjene i bogate kulise na pozornici na kojoj postoji samo lik zavodnika ili zavodnice, *aimoir* je za roman u prvom redu zanimljiv kao prostor koji ljubavnicima omogućuje da slobodno pokažu svoju ljubav. Između prostora i lika postoji čvrsta veza: nastojeći na neki način odrediti idealnu ženu kao spoj unutarnje i vanjske ljepote, Bourget je povezuje s okolinom u kojoj se kreće, pa se pita „ne susrećemo li taj potpuni i vrhunski sklad kod osoba kojima su slučajnost rođenja i bogatstva stvorili sredinu prirodne aristokracije, i koje u sebi imaju dovoljno profinjenosti da vrijede koliko i ta okolina“.⁵⁰⁹

Budući da su i muški i ženski likovi dokoni, usredotočeni isključivo na svoj mondeni i sentimentalni život, praktični vidovi života (posao, briga o kućanstvu, djeci itd.) i povijesni kontekst ne postoje. Društveni događaji bilo koje vrste – osim već navedenih mondenih – Bourgetu također nisu zanimljivi. Svi njegovi romani počinju *in medias res*, odnosno odbacuje se pripovijedanje o svemu što je prethodilo upoznavanju glavnih likova i težište stavlja na različite faze njihova odnosa popraćene minucioznim opisom brojnih unutarnjih previranja.

Niz restrikcija koje je Bourget sebi nametnuo – svođenje vremensko-prostorne komponente na suvremeno pariško mondeno društvo, dokoni likovi, preljub kao jedina tema romana – predstavljaju dobre preduvjete za usmjeravanje pozornosti isključivo na unutarnji svijet likova, što je jedna od glavnih osobina psihološkog romana. U definiranju tog žanra obično se ističu sljedeći elementi: pripovijedanje usredotočeno na osjećajni svijet i unutarnja stanja junaka, zanemarivanje detaljnoga prikazivanja radnje i vanjskih događaja, dočaravanje junakovih misli, osjećaja, poriva, strasti, reakcija, podsvjesnih ili potisnutih tokova svijesti, dominacija osobnog pripovijedanja i unutarnjeg monologa, zaplet i rasplet u funkciji karakterizacije

⁵⁰⁹ Bourget, Paul: *Mensonges*, Paris, Lemerre, 1887., str. 131.

likova. Neki izvori u definiciji psihološkog romana navode da opisuje varijacije i proturječja strasti te ih povezuje s moralnim elementima, s kratkim osvrtom na konstante i mehanizme ljudske psihologije. Ističe se, također, da psihološka analiza pretpostavlja profinjenost jezika i običaja, razvijanje razmišljanja o moralu i sposobnost uključivanja tih činjenica u priču. Opisuje ga se i kao roman imobilnosti zbog toga što fabula nije njegov najvažniji element.⁵¹⁰

Sva navedena svojstva nalaze se i u Bourgetovim romanima, kao i u tzv. romanu analize, odnosno psihološkom romanu⁵¹¹, na koji se on poziva i koji u francuskoj književnosti ima dugu tradiciju: od Madame de La Fayette preko Laclosa do Constanta, Stendhala i Fromentina. Među autorima romana analize Bourgetu su, čini se, najbliži Constant i Stendhal. Kao što sam pokazala u poglavlju o *Esejima*, u tekstu o Stendhalu, Bourget se usredotočio na piščev kozmopolitizam i analitički duh njegovih likova s kojima se lako identificirao. Posebnu je pozornost posvetio Julienu Sorelu koji ga je nadahnuo u oblikovanju glavnog junaka romana *Učenik* – Roberta Gresloua. Snažan analitički duh glavnog lika privukao ga je i romanu *Adolphe* za koji je 1889. g. napisao predgovor. Bourget Constantov roman naziva remek-djelom romana analize u kojem je u prvom planu psihološki portret glavnog lika kod kojega postoje brojne sličnosti s Bourgetovim likovima: egoizam, lucidnost, nadmoćan duh, zloraba misli, samoanaliza, neodlučnost, melankolija.⁵¹²

Na temelju iznesenih osobina Bourgetova psihološkog romana može se zaključiti da on predstavlja suprotnost u ono vrijeme dominantnoj naturalističkoj poetici romana. Bourget radnju ograničuje na mali prostor i kratko vremensko razdoblje i svodi je na nekoliko psiholoških kriza koje detaljno analizira. Dok je Bourgeta zanimalo isključivo suvremeno pariško mondeno društvo koje čine plemstvo, bogato građanstvo i umjetnici, Zola je plan bio daleko ambiciozniji: želio je napisati ciklus romana koji bi predstavljao društvenu i prirodnu povijest jedne obitelji za vrijeme Drugog Carstva i u kojem bi obuhvatio razne slojeve društva – seljake, radnike, trgovce, skorojeviće, kurtizane, umjetnike, bankare itd., odnosno analizirao

⁵¹⁰ Popović, Tanja: „Psihološki roman“, u: *Rečnik književnih termina*, Beograd, Logos Art, 2007., str. 590.

Hamzić, Mirzet: „Psihološki roman“, u: *Književni leksikon*, Sarajevo, Dobra knjiga, 2009., str. 303.

„Psihološki roman“, u: *Rečnik književnih termina*, glavni i odgovorni urednik Dragiša Živković, Beograd, Nolit, 1985., str. 621.

⁵¹¹ Kao što je Bourget primijetio, umjesto termina *roman analize* (*roman d'analyse*) u njegovo se vrijeme počeo koristiti pojam *psihološki roman* (*roman psychologique*). Kako se novi termin uvriježio tijekom 20. stoljeća, i ja ću ga koristiti u ovom radu.

⁵¹² Bourget, op. cit., bilješka 504, str. 11-23.

suvremene običaje različitih društvenih skupina kroz likove ukorijenjene u određenu društvenu sredinu. Razliku između dvaju pristupa Bourget je odlično izrazio oprekom portret – freska.

U skladu s društvenim slojem kojem pripadaju, Bourgetovi likovi borave u pomno uređenim interijerima u lijepim pariškim četvrtima. Jedina se iznimka može naći u romanu *Laži* u kojem je opisana četvrt koju nastanjuje niži sloj građanstva i u kojoj se mogu vidjeti skromne trgovine, stalaže gurnute na sredinu pločnika, svakojaki jeftini predmeti, rukom ispisani cjenici, niz starih kuća koje djeluju siromašno i napušteno. Interijere čine loše osvijetljene i hladne prostorije, izblijedjeli tepisi i skromno pokućstvo. Ta je četvrt nalik onoj u kojoj živi obitelj Raquin u kojoj se uz prolaz popločan žućkastim, izlizanim i oštećenim pločama nižu niske i stiješnjene trgovine s uskim i prljavim izlozima i stalažama punim lažne i jeftine robe iz kojih se širi vlažan zadah grobnice. Osim toga, samo se u tom romanu pojavljuje lik iz puka – slikovita sluškinja Françoise.

Neke sličnosti između Bourgeta i Zole proizlaze i iz njihova zanimanja za filozofiju Hippolytea Tainea kojega obojica drže svojim učiteljem. Tako se Bourget u svojim proznim djelima eksplicitno ili implicitno poziva na Taineovu teoriju o determiniranosti čovjeka rasom, sredinom i trenutkom: primjerice, barun Desforges definira Noémie (*Nepopravljivo*) kao „rođenu preljubicu“, a pripovjedač kod nje uočava engleske osobine naslijeđene od oca; za Thérèse (*Okrutna enigma*) se kaže da je takva kakva jest zbog nasljeđa (otac joj je nemoralan, a majka pomućene pameti) i odgoja bez ikakvih zabrana i vjerskih načela; Alfredovu (*Ljubavni zločin*) upornost i sklonost znanosti tumači se kao nasljeđe njegovih predaka, a determinizam je istaknut i usporedbom čovjeka sa satom (mislimo da upravo mi pokrećemo njegove kazaljke, a to čini sitni zupčanik u našoj unutrašnjosti) i bačenim kamenom (uvjereni smo da smo mi uzrok kretanja, a ne znamo da nas je bacila neka ruka); Armand (*Ljubavni zločin*) na temelju samoanalize zaključuje da je proizvod određenoga nasljeđa, smješten u određene sredine i da je s obzirom na zadane okolnosti morao na određeni način osjećati, razmišljati i htjeti; René (*Laži*) je od oca naslijedio nemoć volje itd. Kod likova se povremeno ističu elementi rasne pripadnosti (kod Engleza se uočavaju dva tipa: robusni pozitivisti i idealisti, a kod Talijana snažan vrat i široka ramena itd.).

Na kraju romana *Laži*, znanost i znanstvenici se i izrijeком spominju: pisac Claude Larcher – Bourgetov dvojnik – govori o Bernardu i Pasteuru te iznosi neku vrstu vlastite teorije eksperimentalnog romana. Pisati, kaže Larcher, ne znači otkrivati ideje u svojoj sobi – za to bi

bilo dovoljno strpljenje, metoda i slobodno vrijeme i svatko bi mogao biti pisac, nego imati poseban doživljaj života, pretvoriti sebe u prostor pokusa, zaraziti se strašću. „Ono što je Claude Bernard radio sa svojim psima, Pasteur sa svojim zečevima, to mi moramo učiniti sa svojim srcem, ubrizgati mu sve viruse ljudske duše. Moramo, pa makar na sat, osjetiti tisuću osjećaja od kojih može zadrhtati čovjek, naš bližnji, i sve to da bi neki neznamac, za deset godina, za sto, za dvjesto, pročitao našu knjigu, poglavlje, možda rečenicu, zastao i rekao: Evo, ovo je točno, i da bi prepoznao bol od koje pati.“⁵¹³

Iz navedenih je primjera vidljivo da postoje određene dodirne točke između Zolina i Bourgetova romana. I sam je Bourget toga bio svjestan, pa je, nakon što je napisao novelu *Nepopravljivo*, zamolio prijateljicu Louise da pročita njegov rukopis i naznači mu elemente koji su „prezolijski“⁵¹⁴. U pogledu znanstvenih utjecaja među dvojicom romanopisaca, ipak postoje određene razlike: dok je na Zolu utjecao fiziolog Claude Bernard, kod Bourgeta je vidljiv utjecaj psihologa Théodulea Ribota. Ribot je sedamdesetih godina 19. stoljeća odvojio psihologiju od filozofije i približio je biologiji i medicini, pa ga se drži utemeljiteljem psihofiziologije, odnosno znanstvene psihologije u Francuskoj. U svom je doktoratu iz 1873. g. branio tezu da se biološki zakon o nasljeđu može primijeniti i na mentalne fenomene. Držao je da nasljeđe u prvom redu predstavlja biološki, a potom psihološki, moralni i društveni zakon. Ribot je ustvrdio da u čovjeku postoje dva paralelna oblika aktivnosti: svjestan i nesvjestan, odnosno inteligencija i instinkti. Njegova se teza držala provokativnom i izazvala je veliko zanimanje javnosti, uključujući pariške dnevne novine, sveučilišnu i učenu publiku, ali i široko čitateljstvo. U znanstvenom se radu Ribot u prvom redu bavio bolestima pamćenja, volje i osobnosti. Držao je da psihologija treba biti kako eksperimentalna ili empirijska, pa je u psihijatrijskim institucijama obavljao kliničke opservacije, tako i deskriptivna, pa je na temelju činjenica koje je prikupljao od psihijataru formulirao zakone. Takav je pristup bio u suprotnosti s onovremenim tradicionalnim i subjektivnim filozofskim pristupom čiji je temeljni zadatak bio klasificiranje i definiranje ljudskih sposobnosti i temperamenata, dok su nesvjesni psihološki fenomeni bili zanemareni. Ribot je, naprotiv, držao da svaki psihički fenomen – instinkt, osjećaj, percepcija, pamćenje – može biti i svjestan i nesvjestan te da je uvijek popraćen paralelnim fizičkim fenomenom. Posebno su ga zanimali patološki oblici pamćenja, volje i osobnosti čijim proučavanjem, zaključio je, možemo shvatiti normalno funkcioniranje i

⁵¹³ Bourget, op. cit., bilješka 509, str. 491.

⁵¹⁴ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 360.

strukturu tih manifestacija.⁵¹⁵ Osobnost nije shvaćao monolitno, odnosno držao je da u istom fizičkom tijelu može postojati više osobnosti.

Upravo se Ribotova teza o mnogostrukom „ja“ često spominje u Bourgetovoj prozi. Prvi put se s njom susrećemo u predgovoru noveli *Nepopravljivo* u kojem se iznosi mišljenje filozofa R.⁵¹⁶ da ispod naše intelektualne i sentimentalne svijesti postoji mračno i promjenjivo područje nesvjesnog, skriveno biće koje ne poznajemo i koje se kod žene nakon prvoga spolnog iskustva budi i izaziva vidljivu promjenu. Čovjek, stoga, predstavlja „okrutnu enigm“, jedinstvo antagonizama – svjesnog i nesvjesnog, fizičkog i psihičkog – koji dovode do stalnih izmjena stanja duše koja Bourget u svojim djelima minuciozno opisuje i analizira. Jednu od takvih zagonetki predstavlja i Thérèse Sauve, glavna junakinja *Okrutne enigme*, u kojoj se spajaju Madona i Saloma, profinjenost i razuzdanost, plemenitost i podmuklost i u kojoj se, piše Bourget, pod utjecajem čula budi biće koje je u njoj skriveno i koje nije u potpunosti ona.

Osim toga, u Bourgetovim prvim proznim djelima postoji cijeli niz likova s neuropsihijatrijskim poremećajima. Tako saznajemo da Noémiena majka (*Nepopravljivo*) boluje od bolesti volje o čemu svjedoči njezin nemoralan život i psihičko stanje koje liječnici nazivaju pretjerana impulzivnost; Hubertova majka (*Okrutna enigma*) boluje od živčane bolesti, a kod Thérèse se uočava stanje povremene odsutnosti i sanjarenja koje fiziolozi nazivaju nervoznom emocijom; Hélène (*Ljubavni zločin*) muči neuralgija, a Armanda bolest volje i nesposobnost da voli.

Prisutnost Ribotovih teza iz psihologije u Bourgetovoj prozi potvrđuje tvrdnju – iznesenu u poglavlju o *Esejima* – da su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeća granice između književnosti i znanosti bile „meke“, pa ne čudi zanimanje književnika za znanost i znanstvenika za književnost. U poglavlju o pesimizmu spomenut je Pascalov članak iz 1903. g. o podudaranju opažanja liječnika Emmanuela Régisa o neurasteniji i Bourgetovih opažanja o pesimizmu. Godinu dana kasnije, neurolog Joseph Grasset objavljuje knjigu o utjecaju medicine na Bourgetove romane koji je vidljiv, drži Grasset, kako u upotrebi medicinskoga leksika i opisu cijeloga niza patoloških stanja, tako i u pristupu i metodi (anatomija, dijagnostika, terapija u medicini odgovaraju analizi, sintezi i primjeni u književnosti). Grasset ističe da je Bourget

⁵¹⁵ Nicolas, Serge: „L'hérédité psychologique d'après Théodule Ribot (1873): la première thèse française de psychologie 'scientifique'“, u: *L'Année psychologique*, 1999., no. 99, str. 295-348.

⁵¹⁶ U prvom, Lemerreovom izdanju iz 1884. g. riječ je o filozofu R. što nedvojbeno upućuje na Ribota. U konačnom izdanju iz 1900. g. Bourget ga je preimenovao u Adriena Sixtea.

„izvrstan u analizi ljubavi na tisuću šarmantnih načina“⁵¹⁷, posebice u analizi tzv. sentimentalnog dualizma koji za njega ipak predstavlja nerazrješiv problem. Grasset, međutim, nudi rješenje: u mozgu postoji svjesni i nesvjesni centar koji u izvanrednim stanjima – kao što je ljubav – dovode do udvajanja osobnosti. Takvo objašnjenje, po Grassetovu mišljenju, pripada isključivo znanosti, a ne književnosti, pa hvali Bourgeta kod kojega medicinske ideje predstavljaju tek nevidljivu potku unutar dobro oslikanih i živih likova.

I psihijatrica Reine H. Louge drži Bourgeta velikim psihologom. U svojoj knjizi iz 1923. g. iznosi zapažanja o brojnim paralelizmima između djela psihologa i psihijatra Ernesta Dupréa i romana Paula Bourgeta. Po njezinu mišljenju, Bourget primjere psihopatologije povremeno crpi iz znanstvenih djela, pa je tako u njegovim romanima moguće naći sve oblike psihopatologije koje opisuje Dupré: morbidnu emocionalnost, instinktivnu perverziju, paranoju, mitomaniju, samoubojstvo, polipsihizam. Međutim, tek je vrlo mali broj likova nastao kao rezultat Bourgetova čitanja radova iz psihologije i psihijatrije. Štoviše, njegovi su likovi nastali prije Dupréovih radova (primjerice, roman *André Cornélis* objavljen je 1886. g., a Dupré se za patološke probleme koje Bourget u tom romanu analizira zainteresirao tek 1911. g.) i rezultat su promatranja za koje Bourget posjeduje izniman psihološki dar. Louge zaključuje da pisci koji, poput Bourgeta, znaju dobro promatrati i analizirati, značajno doprinose znanstvenom radu psihijataru.⁵¹⁸

Može se zaključiti da je Bourgetovo oblikovanje likova rezultat urođene nadarenosti za psihološku analizu te utjecaja Taineovih postavki o rasi i nasljeđu i Ribotovih o mnogostrukom „ja“. O postojanosti Bourgetova zanimanja za psihologiju svjedoči i činjenica da je među prvim u Francuskoj čitao Freuda te da je u svoja kasnija djela unio elemente psihoanalize.

5. 2. 3. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana kod „prve publike“

5. 2. 3. 1. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana 1885.-1887.

Jaussov zahtjev za proučavanjem recepcije kod tzv. prve publike predstavlja veći izazov pri istraživanju recepcije djela iz prošlih razdoblja nego kada je predmet proučavanja recepcija

⁵¹⁷ Grasset, Joseph: *L'idée médicale dans les romans de Paul Bourget*, Montpellier, Coulet & Fils, 1904., str. 56.

⁵¹⁸ Louge, Reine H.: *Monsieur Paul Bourget, psychiatre: quelques psychopathes institutionnels pris dans ses romans*, Paris, Jouve & Cie, 1923.

suvremenih djela. U slučaju Bourgetovih prvih romana, riječ je o publici koja ih je čitala prije više od stotinu godina, pa je neposredno istraživanje nemoguće. Osim toga, o toj recepciji ne postoje ni privatna svjedočanstva tzv. običnih čitatelja iz toga vremena (pisma, dnevnici i sl.) ni službeni izvori (podaci o prodaji u knjižarama ili posudbi u knjižnicama i čitaonicama i sl.), pa se njezino proučavanje mora temeljiti isključivo na građi iz onovremenih novina, časopisa i knjiga čiji su autori profesionalni čitatelji (književni kritičari, pisci, novinari, profesori književnosti i dr.).

Na taj sam način pristupila i analizi recepcije *Eseja* odvojivši pritom kraće prikaze nastale neposredno po objavljivanju toga djela od detaljnijih i duljih analiza objavljenih krajem 1880-ih. Kako su autori druge grupe tekstova *Eseje* često povezivali s romanima koje je Bourget u međuvremenu počeo objavljivati, u njima se mogu naći i podaci o recepciji njegovih prvih romana. Pored tih tekstova, za proučavanje recepcije kod prve publike koristila sam se i prikazima pojedinih romana objavljenih u novinama i časopisima.

Bourget je svoje prvo prozno djelo – novelu *Céline Lacoste* – objavio 15. travnja 1874. g. u *Revue des Deux Mondes*. Kako se nakon toga posvetio pisanju poezije i kritike, u mnogim se izvorima novela *Nepopravljivo* navodi kao njegova prva proza. Bourget ju je napisao u proljeće 1883. g. – „istim perom kojim je upravo završio pisanje predgovora *Esejima*“⁵¹⁹ – a objavio godinu dana kasnije, zajedno s novelom *Druga ljubav*. Objavljivanje je popraćeno kratkim anonimnim prikazom u *La Nouvelle Revue* u kojem se ističe Bourgetov istovremeno čvrst i suptilan pristup, duboka analiza, snaga psihološke intuicije te hvali njegov istinski realizam zahvaljujući kojem je izišao iz banalnosti romana običaja da bi stvorio roman duše.⁵²⁰ Tako se već u prvom prikazu pojavljuju pojmovi „analiza“ i „psihološki pristup“ koji će se ponavljati u mnogim kasnijim prikazima Bourgetovih romana.

Analizu recepcije odlučila sam usredotočiti na tri Bourgetova romana nastala u kratkom vremenskom razdoblju – *Okrutnu enigmu* (1885.), *Ljubavni zločin* (1886.) i *Laži* (1887.) – koji su na izvantekstualnoj razini zanimljivi zato što je upravo zahvaljujući njima Bourget postao slavan romanopisac, a na unutartekstualnoj zato što se među njima mogu uočiti brojne sličnosti (tema preljuba, dijelom tipizirani likovi i fabula, mondano društvo kao sredina u kojoj se likovi kreću i žive, pomna psihološka analiza likova itd.). U analizi recepcije povremeno ću se

⁵¹⁹ Bourget, op. cit., bilješka 28, str. 339.

⁵²⁰ „Paul Bourget: 'L'Irréparable' (Lemerre)“, u: *La Nouvelle Revue*, juillet-août 1884., str. 887-888.

osvrnati i na ostala Bourgetova prozna djela objavljena prije romana *Etapa* (1902.) koji predstavlja jedan od kamena-međaša u Bourgetovu opusu.

Moje je istraživanje pokazalo da je u razdoblju između 1885. i 1887. godine u novinama i časopisima objavljeno devetnaest prikaza triju izabranih romana. O njima se, međutim, pisalo i u brojnim člancima, zbirkama kritika i knjigama o Bourgetovu romanesknom opusu objavljenima krajem 19. i tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća. Prvim je prikazima Bourgetovih romana zajedničko da ih uspoređuju sa suvremenom romanesknom produkcijom ističući njihovu originalnost, posebice kad je u pitanju psihološko oblikovanje likova, te da iznose zapažanja o njihovoj recepciji.

Prvi je prikaz romana *Okrutna enigma* objavljen 19. veljače 1885. g. u časopisu *Le Figaro*, dan prije nego što se roman pojavio u knjižarama.⁵²¹ Njegov autor, kazališni kritičar Émile Blavet, već u prvoj rečenici Bourgetov roman označuje kao neobičan i uzbudljiv. Čini se, međutim, da je Blavet više opčinjen Bourgetom nego romanom, pa u članku nalazimo opis Bourgetova fizičkog izgleda, njegovu biografiju, podatak o preseljenju i neobičnom novom stanu. U prikazu romana Blavet ističe Bourgetovo umijeće analize likova i savršenstvo stila te podatak da glavninu njegove publike čine žene kojima je prepušteno da razriješe enigme na koje u romanu nije dat odgovor.

Poput Blaveta, i Émile Hennequin uočava kvalitetu Bourgetova stila i oblikovanja likova, posebice žena i neurotičnih „vitkih mladića“. Za razliku od u to vrijeme popularnih realističkih romana koji su usredotočeni na vanjsko, Bourgetovi romani zahvaljujući složenoj psihologiji osjećaja i ozbiljnosti moralnih problema predstavljaju štivo za elitu, piše Hennequin.⁵²²

Nepotpisani kratki prikaz objavljen u *La Nouvelle Revue*, prenosi riječi neimenovanoga autora u kojima se ističe Bourgetovo bogatstvo ideja i osobnih dojmova, originalan, otmjen, dubok i širok pristup, osjećaj za složenost ljudske prirode, blagost i razumijevanje za čovjeka, radoznalost prema tajnama i slabostima ženskoga srca te zaključuje da će žene biti na piščevoj strani.⁵²³

⁵²¹ Blavet, Émile: „Cruelle énigme“, u: *Le Figaro*, 20 février 1885.

Blavet se potpisivao pseudonimom Parisis. Tako je potpisao i ovaj prikaz.

⁵²² Hennequin, Émile: „Paul Bourget: Cruelle Énigme“, u: *La Revue contemporaine*, janvier-avril 1885., str. 457-458.

⁵²³ „Paul Bourget: Cruelle Énigme“, u: *La Nouvelle Revue*, mars-avril 1885., str. 887-888.

Ferdinand Brunetière u članku iz 1885. g. portretira Huberta Liaurana i Thérèse de Sauve kako bi pokazao da smo igračke nepoznatih sila koje u nama drijemaju. Po Brunetièreovu mišljenju, Bourgetovi su likovi beživotni jer ih koristi isključivo kao sredstvo za izražavanje svojih misli i ideja te dokazivanje raznih psiholoških zakona. Brunetière također drži da se u svemu što Bourget napiše uvijek osjeća utjecaj drugih pisaca (Baudelaire, Leconte de Lisle, Taine, Renan, Balzac i dr.) kojega bi se morao osloboditi i postati neovisan.⁵²⁴

Philippe Gille svoj prikaz započinje konstatacijom da su istovremeno objavljena dva vrijedna ali različita romana: *Germinal* i *Okrutna enigma*, „dvije studije koje dosta dobro simboliziraju dva pola naše književnosti“ jer prvi je roman „niz nemilosrdnih fizioloških istraživanja“, a drugi pripada „najokrutnijim psihološkim studijama“ čime se približava Constantovim i Stendhalovim djelima koje, po Gilleovu mišljenju, čak i nadmašuje. Gilleovu oduševljenost Bourgetom potvrđuje gotovo pet stranica dug citat iz *Okrutne enigme* te tvrdnja da se Bourgetu ne može proricati uspjeh jer on već jest slavan.⁵²⁵ Isti pristup uočavamo i u Gilleovu prikazu romana *Ljubavni zločin*: nakon kraćega uvodnog dijela u kojem se ističe superiornost Bourgetove analize, jezika i opisa, slijedi dug citat iz Bourgetova romana kojim se ilustrira piščevo umijeće nizanjanja detalja u psihološkom portretiranju lika.⁵²⁶

Maxime Gaucher napisao je čak četiri prikaza prvih Bourgetovih romana. Kao i u njegovim člancima o *Esejima*, i u prikazu *Okrutne enigme* povremeno je uočljiv ironičan ton, posebice kad – u oba članka o tom romanu – nastoji objasniti da enigme u stvari nema jer se ponašanje glavnog junaka može objasniti njegovom plahom prirodom zbog koje je spreman zaboraviti vlastiti ponos, a prevrtljivost njegove ljubavnice sukobom osjećaja i čula. Gaucher ipak hvali Bourgetov roman koji naziva vrhunski oblikovanim „dragocjenim draguljem“, romanom „neobične i suptilne analize, studijom o ljudskom srcu koja otkriva promatrača navikla da pretraži njegove najtajnije zakutke“, zaključujući da je riječ o djelu kojem nema ravnja.⁵²⁷

⁵²⁴ Brunetière, Ferdinand: „Le Pessimisme dans le roman“, u: *Revue des Deux Mondes*, juillet-août 1885., str. 214-226.

⁵²⁵ Gille, Philippe: „Paul Bourget: Cruelle Énigme“, u: *La Bataille littéraire: troisième série*, Paris, Victor-Havard, 1890., str. 64-70.

⁵²⁶ Gille, Philippe: „Paul Bourget: Un crime d'amour“, u: *ibid.*, str. 96-98.

⁵²⁷ Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 7 mars 1885., str. 310-313. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214811x/f313.image> (10. 2. 2014.)

Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 9 mai 1885., str. 602-605. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214811x/f605.image> (10. 2. 2014.)

Francisque Sarcey slaže se s Gaucherovom tvrdnjom da u *Okrutnoj enigmati* nema enigme: jednostavno, riječ je o slabosti puti. Na pisanje članka o Bourgetovu romanu odlučio se zato što se, po njegovu mišljenju, o „djelu koje je diglo toliku buku“ nakon „toliko objavljenih članaka, nije sve reklo“. ⁵²⁸ Sarcey Bourgeta naziva majstorom psihologije čija je analiza profinjena, duboka i minuciozna. Najveći dio svoga prikaza Sarcey posvećuje liku Huberta Liaurana kojeg drži predstavnikom pesimistične mlade generacije i koristi ga kao povod za napad na Bourgeta zbog pesimističnog i sumornog dojma koji njegov roman ostavlja na čitatelja.

Književnom kritičaru Armandu de Pontmartinu podjednako se sviđaju oba glavna lika *Okrutne enigme* – Hubert i Thérèse – u čijem oblikovanju dolazi do izražaja Bourgetova suptilnost i točna opservacija. Pontmartin je jedini kritičar koji uočava snagu i ljepotu prvog prizora u romanu u kojem su prikazane dvije skromne udovice – Hubertova majka i baka. Budući da je Pontmartin bio oštar kritičar realista i naturalista, i prikaz Bourgetova romana iskoristio je za napad na njih. Uspoređujući romanopisca s kirurgom, Pontmartin slikovito prikazuje razlike između naturalista i Bourgeta: dok naturalisti seciranje vrše kuhinjskim noževima, Bourget koristi umjetnički izrezbaren zlatni skalpel. Njegov koncept romana u kojem psihološku analizu podupire dostatna radnja Pontmartin naziva ljudskim dokumentom koji je suprotan naturalističkom romanu. ⁵²⁹ Dvije godine kasnije, nakon objavljivanja *Laži*, Pontmartin je dobrim dijelom promijenio mišljenje. Kao i u prikazu *Okrutne enigme*, Bourgetu odaje priznanje na prvim poglavljima u kojima prikazuje obitelj Vincy, ali prigovara mu zbog prikazivanja bolesnog društva kojem radi ustupke čime se približava realističkoj i naturalističkoj poetici. Tom se svijetu suprotstavlja katolička doktrina opata Taconeta, ali taj se lik prekasno pojavljuje jer sve što tome prethodi nepopravljivo je djelovalo na moral čitatelja, drži Pontmartin. ⁵³⁰

Pisac Charles Vignier u mnogome se slaže s Pontmartinom. U prikazu romana *Ljubavni zločin* iznosi niz negativnih kritika. Po njegovu mišljenju, riječ je o djelu s lošim naslovom, loše

⁵²⁸ Sarcey, Francisque: „M. Paul Bourget, 'Cruelle énigme'“, u: *Revue bleue*, 2 mai 1885., str. 571. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214811x/f574.image> (10. 2. 2014.)

⁵²⁹ Pontmartin, Armand de: „M. Paul Bourget, 'Cruelle énigme'“, u: *Souvenirs d'un vieux critique: 6e série*, Paris, Calmann-Lévy, 1885., str. 349-364.

Tekst je prvi put objavljen 8. 3. 1885. u *Gazette de France*.

⁵³⁰ Pontmartin, Armand de: „Le roman contemporain: 'Mensonges' par M. Paul Bourget“, u: *Souvenirs d'un vieux critique: 10e série*, Paris, Calmann-Lévy, 1889., str. 197-210.

motiviranim pesimizmom i pretjeranim intelektualizmom koje uvelike zaostaje za *Okrutnom enigmom*.⁵³¹

Za druge je kritičare, međutim, upravo taj roman predstavljao ugodno iznenađenje. Tako Edmond Scherer navodi da *Okrutnu enigm*u nije pročitao jer mu se nisu svidjeli *Eseji*, ali ga je *Ljubavni zločin* razoružao jer u njemu više nema oponašanja ni afektiranja, a Bourget je napokon svoj, originalan iako tema koju obrađuje nije nova. Središnji dio Schererova prikaza zauzima prepričavanje sadržaja romana isprepleteno s psihološkom analizom likova. Scherer hvali kompoziciju i rasplet romana, prvorazrednu analizu, izvrstan jezik, dubinu osjećaja što, drži, predstavlja suprotnost suhoći fiziologije strasti, aludirajući vjerojatno na naturalističke romane. Bourgeta vidi kao promijenjenog autora koji je istovremeno romanopisac, moralist i pisac.⁵³²

Poput Scherera, i Mirbeau hvali Bourgetov pristup – usredotočenost na „svijet duše i osjećaja“ zbog koje u romanu „nema zbivanja“ te likove – koje Mirbeau opširno prikazuje i drži iznimnim. Posebno ističe prizor razgovora između muža i ljubavnika koji naziva grandioznim te ideju milosrđa koja se pojavljuje na kraju romana. Bourgetove romane, piše Mirbeau, odlikuje „šarm profinjenih misli, snaga promatranja, i onaj danas tako nesvakidašnji fini miris istinski umjetničkog i istinski ljudskog talenta“.⁵³³ U svome članku Mirbeau odlučno brani Bourgeta od optužbi za pesimizam tvrdeći da umjetnost nema zadatak biti vesela nego pokazati sve vidove života, a posebice psihološki. *Ljubavni zločin* naziva „smionom knjigom o kojoj će se razviti živa rasprava; koju će možda mnogi osuđivati zbog određene surovosti analize i osporavati njezine beznadne zaključke.“⁵³⁴ Iako Mirbeau drži da je književna i moralna vrijednost tog romana neupitna, napominje da ga djevojkama ne bi preporučio za čitanje.

I romanopisac Léo Trézenik brani Bourgeta od kritičara koji „u dubini svega što Bourget napiše žele pronaći pesimizam“, pa je tako i Armand, glavni muški lik *Ljubavnog zločina*, dobio „etiketu pesimista“.⁵³⁵ Po Trézenikovu mišljenju, riječ je o živom i ljudskom liku koji

⁵³¹ Vignier, Charles: „Un Crime d'Amour“, par M. Paul Bourget“, u: *La Revue contemporaine*, janvier-avril 1886., str. 275-276.

⁵³² Scherer, Edmond: „Un crime d'amour“, u: *Études sur la littérature contemporaine*, Paris, Calmann-Lévy, 1895., str. 159-167.

⁵³³ Mirbeau, op. cit., bilješka 299.

⁵³⁴ ibid.

⁵³⁵ Trézenik, Léo: „Un crime d'amour“, u: *Lutèce*, 27 février 1886.

URL: <http://books.google.fr/books?id=2EXl02r2YHMC&pg=PT603&lpg=PT603&dq=un+crime+d%27amour+pa+ul+bouret&source=bl&ots=Ls6iaBOmo7&sig=wI6nNdR5AH9WPHFP54gxjVScjU4&hl=fr&sa=X&ei=xKzqU>

boluje od rijetke, „aristokratske bolesti“ – ne može voljeti i ne vjeruje u ljubav – čije je simptome i uzroke Bourget suptilno i precizno analizirao. Zahvaljujući tome, Bourgetov je roman sasvim drukčiji „od velikih, teških i složenih mehanizama s 30 tisuća likova koje obožava g. Zola“,⁵³⁶ zaključuje Trézenik.

Gaucher svoj prikaz *Ljubavnog zločina* započinje upravo razmišljanjima o Bourgetovoj pesimističnoj crti. Kao i u prikazu *Okrutne enigme*, Gaucher kombinira podrugljivost i pohvalu: prvo ironizira glavne likove i njihove postupke (povlačeći paralele s *Gospođom Bovary*), da bi na kraju pohvalio Bourgetovu „profinjenost, prodornost, suptilnost nemilosrdne opservacije koja okrutno pretražuje ljudsko srce“, a roman proglasio „poklonom za tankoćutne čitatelje“.⁵³⁷

Godinu dana nakon *Ljubavnog zločina* Bourget je objavio dva romana: *André Cornélis* – neku vrstu modernog Hamleta u kojoj je tema preljuba prikazana sa stajališta sina koji želi osvetiti očevu smrt, i *Laži*. Kako se u romanu *André Cornélis* ne može uočiti shema karakteristična za prve romane o preljubu, za moju analizu recepcije zanimljivijim se pokazao roman *Laži*. Kao i sve prethodne Bourgetove romane, prikazao ga je Philippe Gille, i to na sebi svojstven način: poprativši analizu dužim citatom iz romana. U prikazu se navodi da je Bourgetov književni uspjeh bio brz i opravdan te hvali njegovo umijeće psihološke analize, posebice kad je u pitanju lik preljubnice Suzanne: riječ je o „jednoj od najdivnijih uspješnih studija“ u kojoj su „karakterne osobine (...) majstorski naslikane“.⁵³⁸

I Anatole France u svome prikazu ističe „strahovito istinit“ portret Suzanne Moraines koju „možemo vidjeti, osjetiti, udahnuti“. Bourgeta France drži filozofom i psihologom koji ima izniman dar za analizu, a njegov roman „lijepom i učenom studijom“. Premda u Bourgetovim romanima nalazimo neke opće istine, on „mladim glasom, novom riječju“ piše o ženskoj psihologiji, ističe France, a beznadni ton njegova romana odgovara najboljim suvremenim čitateljima koji ne žele biti spašeni i utješeni.⁵³⁹

[YeqNsi-00W664CIDg&ved=0CD8Q6AEwAzgU#v=onepage&q=un%20crime%20d%27amour%20paul%20bourget&f=false](http://www.yeqnsi-00W664CIDg&ved=0CD8Q6AEwAzgU#v=onepage&q=un%20crime%20d%27amour%20paul%20bourget&f=false) (20. 12. 2013.)

⁵³⁶ ibid.

⁵³⁷ Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 20 février 1886., str. 251-253. URL:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214813p/f254.image.r=Revue%20bleue.langFR> (10. 2. 2014.)

⁵³⁸ Gille, Philippe: „Paul Bourget: 'Mensonges'“, u: *La Bataille littéraire: quatrième série*, Paris, Victor-Havard, 1891., str. 103-110.

⁵³⁹ France, Anatole: „'Mensonges', par M. Paul Bourget“, u: op. cit., bilješka 133, str. 348-355.

Za razliku od Gillea i Francea, Gauchera u *Lažima* u prvom redu zanima lik tankoćutnog pjesnika Vincyja. Po Gaucherovu zapažanju, Bourget s vremena na vrijeme zaustavlja priču kako bi prvo rastavio a potom ponovno sastavio glavnoga junaka zbog čega primjedbe da je taj roman trebao imati oblik dnevnika drži opravdanim.⁵⁴⁰

Usporedba prikaza prvih Bourgetovih romana napisanih između 1885. i 1887. g., ukazuje na određene podudarnosti među njima. Dio autora, naime, ističe da Bourgetovi romani predstavljaju novinu u suvremenoj francuskoj književnosti (Blavet, Hennequin, anonimni autor, Gille, Scherer, Pontmartin, Trézenik, France), u prvom redu zato što se razlikuju od realističke i naturalističke književne produkcije. Drugi pak nalaze poveznice između Bourgeta i romana analize s početka 19. stoljeća (Gille) ili djela suvremenih književnika (Brunetière). Kod svih je autora, s izuzetkom Vigniera, uočljivo da su Bourgetovi likovi – u čijem je oblikovanju došla do izražaja piščeva profinjena i duboka, složena i istinita psihološka analiza – na njih ostavili snažan dojam. Ne čudi, stoga, što su neki autori (Hennequin, anonimni autor, Gille, Scherer, Pontmartin, Mirbeau, France, Trézenik) najveći dio svog prikaza posvetili upravo likovima. Tako je učinio i Brunetière, ali on je jedini kritičar koji Bourgetove likove vidi samo kao sredstvo pomoću kojeg pisac predstavlja svoje ideje. Neki od prikaza osvrću se i na čitatelje analiziranih romana o kojima ne postoji jedinstveno mišljenje: dok jedni drže da je riječ o štivu za elitu (Hennequin, France), drugi daju naslutiti da je Bourget zahvaljujući romanima stekao novu, žensku publiku (Blavet, anonimni prikaz, Mirbeau, Gille). O novoj publici Bourgetovih romana svjedoči i Schererovo osobno čitateljsko iskustvo: loše mišljenje o Bourgetu promijenio je nakon što je pročitao *Ljubavni zločin*. Dio kritičara (Sarcey, Mirbeau, Trézenik, Gaucher, France) uočava pesimistični ton Bourgetovih romana, ali samo Sarcey kritizira tu njihovu osobinu. Kao što je iz ovog prikaza vidljivo, prve su književne kritike o Bourgetovim romanima mahom pozitivne, a odstupanja su uočljiva tek u Vignierovoj u potpunosti negativnoj kritici, Pontmartinovim prigovorima zbog približavanja naturalizmu, Gaucherovu povremenom ironičnom tonu, Brunetièreovoj primjedbi o podređenosti likova idejama te Sarceyjevim optužbama za širenje pesimizma.

⁵⁴⁰ Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 12 novembre 1887., str. 631-634. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214816t/f636.tableDesMatières> (10. 2. 2014.)

5. 2. 3. 2. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana 1887.-1902.

U nastavku analize recepcije prvih Bourgetovih romana usredotočit ću se na tekstove koji su o njima objavljeni u časopisima i knjigama u razdoblju između 1887. i 1902. g., odnosno nakon izdavanja triju izabranih psiholoških romana (*Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin* i *Laži*). U tim se dužim i pomnijim analizama mogu uočiti određene zajedničke osobine: njihovi autori s jedne strane ističu razlike između Bourgetovih i Zolinih romana, a s druge traže veze između Bourgetovih romana i francuske književne tradicije; uočavaju određenu (književnu) evoluciju koju je Bourget doživio; analiziraju različite vidove njegovih romana (tema, likovi, pripovjedne tehnike, stil, namjera); iznose vrijednosne sudove o Bourgetovim romanima i podatke o njihovoj recepciji kod suvremene čitateljske publike.

Jules Lemaître Bourgeta, a i njegova djela, u prvom redu vidi kao zbunjujući spoj proturječja – s jedne strane uočava feminino, suptilno, nježnost, eleganciju, dekadenciju, diletantizam, bolesnu senzualnost, misticizam, a s druge maskulino, muževnu snagu, lucidnost i filozofsku inteligenciju, zaokupljenost psihičkim životom, strogost i ozbiljnost. Lemaître drži da je nakon Racinea, Mme de La Fayette, Marivauxa, Laclosa, Constanta i Stendhala Bourget prvi pisac koji je uspio s velikom točnošću i vjerodostojnošću izložiti osjećaje likova. *Ljubavni zločin* drži remek-djelom i jednim od najljepših romana u zadnjih dvadeset godina jer ne postoji roman u kojem se „istovremeno sastaju tolika snaga analize i toliko emocija, niti koji najodličnijima među nama pruža vjernije ogledalo njihove duše“.⁵⁴¹ A to je ogledalo, po Lemaîtreovom mišljenju, Armand de Querne, lik u kojem se mogu razabrati osobine opisane u *Esejima* – diletantizam, spoj znanstvenog i mističnog, analitički duh nesposoban za istinsku ljubav – koje glavnog junaka vode prema pesimizmu, ali potom i prema nekom obliku religioznosti što otvara mogućnost da se na kraju stoljeća dogodi „buđenje Evandjelja“.

Lemaître, međutim, upozorava i na opasnosti koje sa sobom nosi psihološki pristup: Bourget katkad ne usklađuje psihološki aparat sa složenošću teme, a njegova psihologija povremeno podsjeća na sentimentalne romane. Uočava također da je Bourgetov svijet ograničen: „ne može se ni u narodu ni u sitnom građanstvu, nego samo u dokonim klasama čiji je senzibilitet još uvijek istančan zahvaljujući svim tankoćutnostima života, susresti takva vrsta dosta složene i nijansama bogate ljubavi koja mu može pružiti građu jednaku njegovim sposobnostima

⁵⁴¹ Lemaître, op. cit., bilješka 262, str. 363.

analize“.⁵⁴² Lemaître i u tome vidi određenu opasnost, pa Bourgetu savjetuje da ne analizira isključivo ljubavne strasti i situacije vezane uz žene.

Luigi Gualdo u svome članku ističe da je Bourget, za razliku od svojih starijih kolega – Flauberta, Balzaca, braće Goncourt, Zole – vrlo brzo postao slavan pisac, a taj uspjeh duguje *Esejima* i romanu *Okrutna enigma* u kojem razotkriva skrivene psihološke mehanizme. I drugi Bourgetov roman, *Ljubavni zločin* – čiji uspjeh Gualdo drži još većim iznenađenjem od uspjeha prvog romana i zaslužnim za Bourgetovu konačnu afirmaciju – odlikuje vješto razvijanje osjećaja likova i razotkrivanje tajni ljudskog srca. Gualdo u *Ljubavnom zločinu* ističe novinu i originalnost dvaju prizora: razgovora ljubavnika i muža te posljednjeg razgovora dvoje ljubavnika. Uspjeh *Laži*, trećeg romana obuhvaćenog ovom analizom, Gualdo ocjenjuje velikim i bučnim. Posebice ističe likove koji su vrlo istiniti i ljudski, zbog čega se svi čitatelji u njima pomalo prepoznaju. Iako uočava Bourgetovu sklonost ženskim likovima kod kojih pisac povezujući psihološke i fiziološke elemente prodire do najskrivenijih dijelova duše, Gualdo drži da su oni manje reljefni od muških.⁵⁴³

Teolog Gaston Frommel ne progovara o Bourgetovu uspjehu izravno, kako to čini Gualdo, ali njegova tvrdnja da je Bourget najbolji tumač stanja francuskoga duha i najvjerniji predstavnik suvremene francuske kulture zasigurno predstavlja važno priznanje mladome romanopiscu. U nastavku teksta Frommel, međutim, iznosi niz kritika na Bourgetov račun: kritizira ga zato što je prekinuo s francuskom književnom tradicijom i uzore našao u suvremenim piscima koji njeguju estetiku ružnoće i kult forme te zato što je pod utjecajem suvremene književnosti i društva – koje je zanemarilo duhovnost i okrenulo se isključivo materijalizmu, znanosti i utilitarnom egoizmu – postao nervozan, nesiguran i umoran mladić, kozmopolit, diletant i pesimist, pisac čiji su romani nekoherentni, a likovi osrednji, beživotni, tipizirani i svedeni na temperament. Nakon negativnih ocjena iznesenih u prvom dijelu rada, Frommel neočekivano iznosi sasvim drukčije mišljenje: hvali Bourgeta zbog zanimanja za svijet ljudske duše, naglašujući da se po tome razlikuje od ostalih pisaca 19. stoljeća: dok su romantičari dušu prikazivali uzvišenom i herojskom, naturalistička je škola odgurnula to lažno blještavilo i otkrila sve ljudske izobličenosti. „Međutim“, piše Frommel, „uskoro nam se ogadila ta brutalnost kao što su nam se ogadile i velike geste i egzaltiranost romantizma. Osjećali smo da

⁵⁴² ibid., str. 357.

⁵⁴³ Gualdo, op. cit., bilješka 270.

zadnja riječ nije rečena, da treba tražiti drugdje i da je u čovjeku ostalo nešto neobjašnjeno.“⁵⁴⁴ Taj koncept tajanstvene i nematerijalne duše čini temelj Bourgetovih romana, a da bi dosegao dušu, neophodna mu je sposobnost analize koja, drži Frommel, mora biti odmjerena, uravnotežena kako ne bi postala destruktivna.

Kao teologa, Frommela je najviše zainteresirao razgovor pjesnika Larchera i opata Taconeta, u kojem je „koncentrirana snaga i smisao“⁵⁴⁵ romana *Laži*, pa ga u cijelosti navodi. Na kraju svoje analize Frommel izražava određenu rezervu prema Bourgetovu daljnjem radu budući da su mu djela međusobno slična i da se u njima uočava gašenje kreativne energije. Po njegovu mišljenju, Bourget se nalazi na raskrižju i trebao bi okrenuti leđa dekadenciji i okrenuti se vjeri.

Za razliku od Frommela, Tissot se u prikazu Bourgeta ne zanima za piščevu budućnost nego isključivo za sadašnjost, kada publika slavi Bourgeta koji je „odgovorio na težnje suvremene duše“. A pitanje uspjeha, po Tissotovu mišljenju, uvijek je pitanje trenutka: Bourget se pojavio u trenutku kad je čitateljska publika osjećala mučninu od Zolinih romana. Tissot navodi brojne razlike između Zole i Bourgeta: umjesto smrdljivih kuća, ljubavi limara i pralja, kod Bourgeta nalazimo ugodne i lijepo namještene salone, tugu velikih dama koje ostaju plemenite čak i kad griješe; umjesto brutalne energije koja oblikuje tijela nudi nam se duh koji ushićuje nježni stih; preziru prema ljudima suprotstavlja se empatija i milosrđe; umjesto cijelog jednog svijeta koji nakon izlaska iz Zoline glave živi vlastiti život, Bourget u prvom redu opisuje radosti i tuge koje je i sam proživio. U svojim romanima Bourget analizira unutarnju dramu kroz koju prolaze likovi – posebice zanimljive i tajanstvene žene, pa ne čudi da njegovi romani „očaravaju nježne ljude okrenute životu duše“.⁵⁴⁶

Georges Renard u Bourgetovim djelima uočava „savršeno jedinstvo duha“ zbog čega bi, drži, svi njegovi romani mogli nositi naslov *Eseji iz suvremene psihologije*. Bourgeta definira kao psihologa koji posjeduje znanstvenu imaginaciju (uočava veze između uzroka i posljedica, koristi metodu indukcije) i sposobnost unutarnje opservacije koju je dodatno razvio čitanjem. Njegov psihološki dar posebice dolazi do izražaja u oblikovanju likova koji su, drži Renard, pomalo tipski: žene su blijede, vitke i elegantne, a muškarci slabi, plahi i nemirni. Postoje,

⁵⁴⁴ Frommel, op. cit., bilješka 272, str. 165.

⁵⁴⁵ ibid., str. 186.

⁵⁴⁶ ibid., str. 301.

međutim, kod Bourgeta i snažni muški likovi u čijem se portretiranju osjeća neki oblik prezira i ljubomore koju Bourget ne želi priznati, primjećuje Renard.

Poput Lemaîtrea, i Renard Bourgeta vidi kao spoj proturječja, misaonog i osjećajnog, muževnog duha i ženskog temperamenta. O njegovoj femininoj prirodi, drži Renard, svjedoči i izbor ljubavi kao teme romana, nostalgija za vjerom koja postaje sve snažnija, jak osjećaj samilosti, feminiziran stil i uspjeh kod čitateljica. Bourgetovi su romani privukli kako publiku koja je počela osjećati zasićenost naturalističkim romanom tako i druge pisce koji su imali iste ideale, pa je Bourget postao vođom psihološke škole čija su djela zauzela mjesto koje im ništa ne može oteti, zaključuje Renard.⁵⁴⁷

Édouard Rod Bourgeta drži originalnim piscem koji je uspio obnoviti psihološki roman i ponovno pobuditi zanimanje za moralne probleme u trenutku kada su oni nestali iz suvremene francuske književnosti, posebice iz romana, u kojem Flaubert slijedi ideal sklada, kompozicije i stila, braća Goncourt nastoje točno i slikovito bilježiti osjete, a Zola prikazati običaje i proučiti ljudske nagone. Ne čudi, stoga, da Rod posebnu pozornost posvećuje romanu *Laži*, točnije razmišljanjima opata Taconeta o odgovornosti, djelovanju i spasu pomoću vjere i samilosti. Ta razmišljanja su, po njegovu mišljenju, u neskladu s Bourgetovom teorijom dekadencije i diletantizmom i nagovješćuju novi književni put kojim Bourget kreće. Na tom mu putu, međutim, stoje dvije prepreke: uživanje u mondenim krugovima od kojih se ne može odvojiti i dominacija inteligencije koja zatvara put iskupljenju. Bourgetova se osobna proturječja odražavaju i u njegovim romanima koji se, istina, bave moralom, ali ne slijede zapovijed „Ne sagriješ bludno“, pa se grješnice nikad ne osuđuje, već ih se na neki način i opravdava jer, po Bourgetovu mišljenju, prave grješnice nisu žene koje izdaju brak, nego žene koje izdaju ljubav. Zbog toga, drži Rod, Bourgetovi romani zasigurno nikoga neće izvesti na pravi put, ali ipak predstavljaju dobre knjige za one koji se plemenito zanimaju za probleme duše.⁵⁴⁸

Poput Roda, i Henri Bordeaux Bourgetove romane povezuje s francuskim romanima analize koje odlikuje „iskrenost i čistoća u proučavanju strasti. Taj nam oblik nudi slikanje karaktera koji su malo više nego uobičajeni karakteri okrenuti prema samima sebi“ čime „još više pozivaju na razmišljanje“.⁵⁴⁹ Bordeaux zaneseno tvrdi da je „taj književni žanr u Francuskoj

⁵⁴⁷ Renard, op. cit., bilješka 274.

⁵⁴⁸ Rod, op. cit., bilješka 319.

⁵⁴⁹ Bordeaux, op. cit., bilješka 281, str. 280.

dao najljepše cvjetove“, a Bourget je „proizveo raskošne i rijetke orhideje“. ⁵⁵⁰ Njegovi su romani, drži Bordeaux, spoj naslade i morala (likovi se nikada mirno i u potpunosti ne prepuštaju užicima nego muče sebe ili druge iz čega se može iščitati Bourgetov katolički koncept ljubavi) te umjetničkog i dokumentarnog (istraživanje o čovjeku temelji se na opservaciji).

René Doumic svoj tekst započinje zanimljivom tvrdnjom da se Bourgeta drži uspješnim mondenim piscem iako nema nijednu osobinu takvog pisca: umjesto da bude površan i frivolan, on je marljiv, težak i ozbiljan, a romani mu djeluju kao znanstvena djela o duši. Svaka je njegova priča ilustracija ideje, dokazivanje neke zakonitosti senzibiliteta, što svjedoči o njegovu znanstvenom duhu. Doumic najviše pozornosti posvećuje analizi Bourgetovih likova kod kojih uočava određeni broj zajedničkih osobina: izoštrenost čula, vrlo živ doživljaj svijeta i ranjivost. Za razliku od realista i naturalista koji vjeruju u jedinstveno „ja“ (kod Balzaca jedna osobina narasta do zastrašujućih dimenzija i apsorbira sve druge osobine lika, a naturalisti pojednostavnjuju lik svodeći ga na žrtvu zamršenih nagona), Bourgetova psihologija počiva na ideji o mnogostrukom „ja“ sastavljenom od niza stanja svijesti i sitnih činjenica iz psihičkog života, o „ja“ koje se stalno mijenja i obnavlja, umire i ponovno rađa. Premda oba koncepta „ja“ počivaju na determinizmu, odnosno nemogućnosti voljnog djelovanja, realistički i naturalistički likovi djeluju poput strojeva prema kojima ne možemo osjećati simpatiju, a Bourgetovi bude samilost ili, kako Bourget kaže, „religiju ljudske patnje“ čije je pravo ime, po Doumicovu mišljenju, „kršćanstvo, ali plaho i nedjelotvorno kršćanstvo“. ⁵⁵¹

U analizi Bourgetovih likova Doumic uočava da svi ženski likovi pripadaju obitelji Emme Bovary – odlikuje ih glad za čulnim, sentimentalnost, gracioznost, radoznalost, predanost u ljubavi, dok su muški likovi, iako upečatljiviji i raznolikiji od ženskih, najčešće krhki neurotični mladići koji su pod utjecajem naslijeđenih prirodnih svojstava, pretjerano zaštitničkoga roditeljskog odgoja i klasičnog obrazovanja koje nema praktične namjene postali nesigurni, nemirni, egoistični i nesposobni za djelovanje i za život općenito.

Glavne su Bourgetove zasluge, drži Doumic, što je francuske čitatelje i pisce podsjetio na tradiciju velikih romana analize koji proučavaju čovjekov unutarnji život te što je u književnost uveo temu moralne odgovornosti pisca i novi lik – čovjeka s naglašenom misaonom

⁵⁵⁰ *ibid.*

⁵⁵¹ Doumic, *op. cit.*, bilješka 286, str. 20.

komponentom, lik koji će se nakon toga često pojavljivati u knjigama. Doumic drži da je Bourget originalan i u obradi teme ljubavi: dok romantičari i pisci idealističkog romana ljubav vide kao osjećaj koji uzdiže i pročišćuje, a realisti je svode na prljavštinu i sramotu preljuba, za Bourgeta je ljubav spoj ideala i žudnje.

Charles Maurras drži da je Bourget u *Okrutnoj enigmi*, svom prvom romanu koji je doživio sjajan uspjeh, vrlo umjereno koristio neke postupke Balzaca, Flauberta i braće Goncourt kako bi analize bliske Stendhalovim i Constantovim učinio što uočljivijima. Po Maurrasovu mišljenju, Bourgetova je sposobnost zamišljanja osjećaja – koja predstavlja njegovo glavno svojstvo – došla do izražaja u obradi teme ljubavi. Kako je to tema svih Bourgetovih romana, njihov bi zajednički podnaslov mogao biti „ljubavna anarhija“. Ta je anarhija osobito vidljiva kod vrlo složenih ženskih likova koji su izgubili jednostavnost osjećaja, pa su često dvostruke ili čak trostruke osobe. S druge strane, muški su likovi izgubili jednostavnost misli zbog čega više nisu sposobni voljeti. Maurras svoj prikaz završava pomalo zanesenom tvrdnjom da je Bourget osvojio mnoštvo čitatelja koji su ga spremni slijediti u kojem god smjeru krene. Usprkos tomu, Maurras je uvjeren da Bourget ima mjeru i da se neće pretvoriti u vođu.⁵⁵²

Antoine Albalat svoju studiju započinje tvrdnjom da je Bourget značajno ime u francuskoj književnosti. Bourgeta drži originalnim piscem koji je temi ljubavi vratio dostojanstvo: pristupio joj je filozofski (stavljajući u prvi plan misao a ne osjećaje), a njezine je najproturječnije manifestacije („od uzavrele strasti do eteričnog platonizma, od razvratnog poroka do anđeoskog povjerenja“⁵⁵³) prikazao s ozbiljnošću, simpatijom i poštovanjem. Ljubav je bila glavna tema idealističkog romana koji je Bourget, drži Albalat, obnovio u trenutku kad se činilo da je u potpunosti zavladała realistička plastičnost, dokumenti i činjenice. Pod njegovim je utjecajem nastala škola mladih pisaca koji su se, vođeni težnjom prema idealu, suprotstavili realizmu kompromitiranom Zolinim skatološkim zastranjenjima. Tako je realističku struju „koja je bjesnila oko 1880. g.“ zamijenila estetska tendencija „koja se primiče religijskom misticizmu“.⁵⁵⁴ Albalat, međutim, upozorava da treba izbjegavati isključivosti pristupa, odnosno zalaže se za roman koji uključuje dobro dozirane psihološke i fiziološke elemente, dušu i tijelo.

⁵⁵² Maurras, op. cit., bilješka 288.

⁵⁵³ Albalat, op. cit., bilješka 289, str. 839.

⁵⁵⁴ ibid., str. 842.

Pored prikaza romana *Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin* i *Laži* te dužih tekstova o Bourgetu kao romanopiscu, tijekom istraživanja recepcije prvih Bourgetovih romana pronašla sam i petnaestak tekstova o ostalim Bourgetovim psihološkim romanima, a u nekima od njih iznesena su zanimljiva razmišljanja o Bourgetovoj poetici romana.

U prikazu romana *André Cornélis*, Brunetière je ustvrdio da nijedan od mladih romanopisaca „nema otvoreniji duh, kultiviraniju inteligenciju, nijedan ne zna više stvari, nije više pročitao, nije bolje pročitao, nije više razmišljao o onom što je pročitao, nije to više produbio ni potpunije i intimnije asimilirao od g. Paula Bourgeta.“⁵⁵⁵ Brunetièreu, međutim, kao ozbiljnom književnom kritičaru, nije promaklo Bourgetovo djetinje divljenje eleganciji pariškoga mondenog društva kao ni prevelika važnost koja je u romanima dana psihologiji zbog čega likovi i događaji nalikuju mehanizmu sa zupčanicima, a ne živim ljudima.

Scherer piše da je Bourget shvatio da je moderni roman u slijepoj ulici, pa je iz nje odlučio izaći okrećući se analizi strasti unoseći u taj posao istinsku psihologiju i dirljivu elokvenciju te uvodeći nove teme.⁵⁵⁶ I Raoul Frary u Bourgetu vidi profinjena psihologa za kojeg se najdirljiviji dio drame odvija u duši junaka zbog čega ga opis, dijalog i sama radnja u prvom redu zanimaju kao materijalni izraz nekog načina postojanja i osjećanja. Frary, međutim, drži da se takvi pisci izlažu opasnosti da izgube čitatelje jer ne postoji složena priča koja bi održala njihovu radoznalost.⁵⁵⁷

Književni kritičar Émile Faguet u nekoliko je navrata pisao o Bourgetovim djelima. U članku posvećenom romanu *Obećana zemlja*, Faguet niskom realizmu suprotstavlja romaneskni roman koji ima svoj vlastiti realizam i čiji čvrsti teren predstavlja psihologija, „savjesna i minuciozna studija složenih duša“.⁵⁵⁸ Po Faguetovu mišljenju, romaneskni je roman pod utjecajem realističkog zastranio – njegov psihološki pristup postao je previše pedantan.⁵⁵⁹ Bourgeta hvali kao izvrsnog pisca, zamjerajući mu ipak da je previše vidljiv u svojim djelima, držeći da piscu i lekcijama iz psihologije nije mjesto u romanu. Ističe, međutim, da su Bourget

⁵⁵⁵ Brunetière, Ferdinand: „Trois romans“, u: *Revue des Deux Mondes*, mars 1887., str. 203.

⁵⁵⁶ Scherer, Edmond: „André Cornélis“, u: op. cit., bilješka 532, str. 169-175.

⁵⁵⁷ Frary, Raoul: „Le mouvement littéraire“, u: *La Nouvelle Revue*, mars-avril 1887., str. 543-545.

⁵⁵⁸ Faguet, Émile: „Paul Bourget: 'La Terre promise'“, u: *Propos littéraires: troisième série*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1905., str. 297-309.

Ovaj je tekst prvi put objavljen 1892. g.

⁵⁵⁹ Faguet ističe da su za njega romaneskni i psihološki roman u velikoj mjeri sinonimi, odnosno psihološki roman definira kao dobro napisan romaneskni roman.

i Maupassant posljednjih dvadeset godina odigrali važnu ulogu u odvrćanju francuskih čitatelja od ultrarealističkog romana. Bourget je taj zadatak obavio pomlađujući roman analize, koji zahvaljujući Mme de La Fayette, Marivauxu, Prévostu, Laclosu, Constantu i Stendhalu predstavlja francuski roman *par excellence*, piše Faguet. Osvrćući se na društvenu sredinu prikazanu u suvremenom romanu, Faguet konstatira da je naturalizam gledao samo ljude iz najnižih društvenih klasa i najprostije ljudske prirode, pa je tako ostavio prostora za pisca koji je, poput Bourgeta, znao gledati i slikati malo složenija bića.⁵⁶⁰ Kod Bourgeta ipak uočava neku vrstu anomalije: u svom odnosu prema mondenom društvu nalikuje liječniku koji je zavolio svoj patološki slučaj. To, međutim, nije predstavljalo prepreku njegovu uspjehu koji, drži Faguet, Bourget duguje onome što su neki strogi suci držali njegovom manom.

Poput Fagueta, i Eugène Gilbert ističe utjecaj romana analize na Bourgetovu poetiku romana. Po njegovim riječima, renesansa koju je taj žanr doživio – a za koju je zaslužan Bourget – predstavlja reakciju protiv uskog i isključivog pozitivizma realista i naturalista koje zanima samo materija i vanjski svijet. Po Gilbertovu mišljenju, Bourget je u prvom redu analitičar koji vješto i sigurno, kao skalpelom, secira razne psihološke komplikacije, a zahvaljujući njegovoj senzibilnosti, te analize nisu suhe i hladne poput Constantovih i Stendhalovih. Bourgetu ipak zamjera što zlorabi unutarnje demontiranje i razgradnju, previše želi dokazivati, ima puno suvišnih komplikacija, stilskih i misaonih prenemaganja, ukratko, što koristi pedantan aparat koji katkad nije dovoljno dobro skriven.

Analizirajući Bourgetove muške likove Gilbert uočava određenu tipiziranost: uvijek je riječ o nervoznim, profinjenim i krhkim bićima, učenim egoistima izoštrana senzibiliteta i istančane percepcije koji, uostalom, nalikuju Bourgetu. Ženski su pak likovi oblikovani kao sklop sentimentalnih sanjarija i radoznalosti čula i nalikuju Emmi Bovary. Dok je, po Gilbertovu mišljenju, Bourget zaslužan za stvaranje sasvim novoga tipa muškog lika, u stvaranju ženskih likova njegova se originalnost očituje u tome što oni čitatelju djeluju običnije i bliže od Flaubertove junakinje koja je prikazana kao iznimka.⁵⁶¹

Romanopisac Henri d'Almèras u Bourgetovom pristupu vidi mješavinu starog i novog: svoju je metodu dijelom posudio od Balzaca i Stendhala, ali ju je zahvaljujući nadarenosti, likovima i

⁵⁶⁰ Faguet, Émile: „Les romans de Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 3 décembre 1899., str. 356.

⁵⁶¹ Gilbert, Eugène: „Le roman psychologique“, u: *Le roman en France pendant XIXe siècle*, Paris, Plon-Nourrit, 1900., str. 308-352.

analizi učinio originalnom. Zbog svoje je pronicavosti, dubine i inteligencije Bourget postao slavan već nakon *Okrutne enigme*, tvrdi Alméras.⁵⁶²

Čini se, međutim, da svi čitatelji nisu Bourgetove junake doživljavali kao obične i bliske jer su, po riječima Gastona Deschamps, Bourgeta optuživali da je analizirao posebne duše i rijetke osjećaje, kao i da se usredotočio na raskoš interijera i toaleta mondenoga svijeta. Deschamps, naprotiv, drži da su kod Bourgeta bitne neke druge odrednice: on je jedinstven slikar jednoga dijela nacionalne povijesti, prodoran i nemilosrdan psiholog pobijeđene Francuske, vrlo vidovit povjesničar jednog tužnog razdoblja te blagonakloni slikar dekadentnog stanja duha.⁵⁶³

Pellissierova su razmišljanja slična Deschampsovima: iako su Bourgeta kao mondenog pisca često ismijavali zbog osobite sklonosti elegantnim običajima, zanesenosti najbeznačajnijim salonskim frivolnostima i snobizma, njegovi se romani mogu držati dokumentima jer prikazuju ono čemu njegovi likovi posvećuju osobitu pozornost i čitatelju pružaju informacije o mondenom životu. Pellissier vjeruje da Bourget nije predodređen za pisanje mondenih romana jer sve iznosi monotono, opširno i svečano ne dopuštajući čitatelju da sam nešto shvati, prodoran je promatrač i odličan moralist, ali probleme shvaća previše tragično i ne zna za šalu, ironiju i ležernost. U Bourgetovim romanima Pellissier pored mondene komponente uočava i psihološku i moralističku te kritizira njegovu želju da istovremeno bude psiholog i moralist jer su psihološki roman i roman s moralnom tezom nepomirljivi: dok je prvi sastavljen od osobitih likova i izuzetnih situacija, drugi teži općem i općenitom. Osim toga, njegova su moralna načela neobična: simpatizira grešnice kad varaju muža, ali ne i kad varaju ljubavnika, a zahvaljujući ideji o mnogostrukom „ja“ uspijeva naći izliku za preljubničko ponašanje svojih junakinja.

Pellissier iznosi i zanimljiva razmišljanja o Bourgetovu odnosu prema naturalizmu: „U vrijeme kad je prostačka fiziologija naturalizma gušila svaki oblik psihologije, kad je proučavanje čovjeka bilo tek proučavanje ljudske životinje, g. Bourget nije od naturalista posuđenu metodu primijenio na proučavanje „ćudi“ nego na proučavanje duše.“⁵⁶⁴ U obračunu s „brutalnim materijalizmom“ Bourget je, po Pellissierovu mišljenju, otišao predaleko: „jednoj se formuli

⁵⁶² Alméras, Henri d': „Paul Bourget“, u: *Avant la gloire: leurs débuts*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1902., str. 224-227.

⁵⁶³ Deschamps, Gaston: „La Conversion de M. Paul Bourget“, u: *La Vie et les livres*, Paris, Armand Colin, 1894.

⁵⁶⁴ Pellissier, Georges: „Paul Bourget“, u: *Études de littérature contemporaine*, Paris, Perrin et Cie, 1898., str. 105.

suprotstavila druga formula; sektaškom naturalizmu koji ukida dušu, školski 'psihologizam' koji se gubi u apstrakciji"⁵⁶⁵, pa su mu likovi beživotni, tipizirani i automatizirani, a romani nalik radu iz psihologije. Premda Pellissier hvali psihološku teoriju o mnogostrukom „ja“, drži da ju je Bourget pojednostavnio, odnosno mnogostrukost je sveo na dvostrukost, na antitezu duše i tijela, anđela i životinje.

Pellissierov je tekst posljednji u nizu prikaza, članaka i poglavlja posvećenih Bourgetovim prvim romanima na temelju kojih je moguće analizirati njihovu recepciju kod prvih čitatelja. Navedene sam radove podijelila u tri grupe: prvu čine prikazi iz novina i časopisa napisani između 1885. i 1887. g., odnosno neposredno nakon objavljivanja analiziranih romana, drugu duži članci objavljeni u razdoblju između 1887. i 1902. g., a treću radovi o Bourgetovim romanima koji nisu obuhvaćeni ovom analizom. Godina 1902. nametnula se kao granica jer je to godina objavljivanja *Etape*, romana koji označava novo razdoblje u Bourgetovu stvaralaštvu, i godina smrti Émilea Zole, Bourgetova glavnog protivnika u književnom polju na kraju 19. stoljeća. Nakon 1902. g. o Bourgetu su se počele objavljivati i knjige – kako o određenim vidovima njegovih romana, tako i o njegovu cjelokupnom opusu – u kojima se nalaze poglavlja posvećena njegovim prvim romanima i romanu *Učenik*, pa će stoga o njima biti riječi nakon analize recepcije *Učenika*.

Dosadašnja je analiza pokazala da se u prikazima Bourgetovih psiholoških romana uz brojne pohvale pojavljuje i pokoji prigovor. Postoje, međutim, i tekstovi koji o mladom romanopiscu govore isključivo na ironičan i satiričan način. Riječ je o radovima četvorice književnika – Bourgetovih poznanika i prijatelja – koji se mogu držati izrazom zavisti i dokazom da je Bourget krajem 19. stoljeća bio poznat i uspješan pisac.

Prvi je takav tekst napisao Léon Bloy, a naslovio ga je *L'Eunuque* (1892.) jer je Bourgeta držao piscem koji nije sposoban napisati remek-djelo. Po Bloyovu mišljenju, Bourget je imao dobre predispozicije za „iznenađujući“ i „euharistijski“ uspjeh: bio je neutralan i šarmantan, nesposoban za velike poteze, prijatelj sa svima i impotentan. Zahvaljujući utjecajnoj klijenteli – bogatašima čijim se stanjem duše bavio, Bourget je sebi priskrbio dobar književni položaj iako, tvrdi Bloy, predstavlja sramotu za francusku književnost.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ *ibid.*, str. 106.

⁵⁶⁶ Bloy, Léon: „L'Eunuque“, u: *Belluaires et porchers*, Paris, P.-V. Stock, 1905.

Mirbeau nije bio izravan kao Bloy: kao što sam pokazala u poglavlju o *Esejima*, u zbirci satiričnih dijaloga *Chez l'illustre écrivain* Bourgeta je prikazao u liku književnika Anselmea Dervauxa, a u članku *Le Manuel de savoir écrire* na satiričan je način opisao što pisac treba napraviti da bi postao slavan, pri čemu mu je Bourget poslužio kao model. U ulomku iz Mirbeauova dnevnika, naslovljenom *Une bonne affaire* (1895.), Dervaux se ponovno pojavljuje: prikazan je kao uspješan poslovni čovjek koji dobro zarađuje pišući knjige o svim vrstama preljuba.⁵⁶⁷

Poput Mirbeaua, i Gourmont je svoju knjižicu koncipirao kao neku vrstu priručnika za mlade književnike željne uspjeha. Glavna su meta njegova napada Bourget i Loti prema kojima istovremeno osjeća netrpeljivost i ljubomoru. Mladim piscima Gourmont daje cijeli niz savjeta: da pročitaju što više uspješnih suvremenih djela, otkriju što im je zajedničko i bace se na pisanje sličnih djela; da nađu starijeg učitelja kojeg će javno hvaliti, a nakon što im pomogne u usponu, neka ga se s lakoćom riješe; da laskaju svojim kolegama kad su prisutni, a ogovaraju ih kad su odsutni; da nikada ne pišu književne kritike nego da svoje mišljenje zadrže za sebe itd. Gourmont drži da je prošlo vrijeme kad su zasluga i uspjeh bili povezani te da je u suvremeno doba presudna procjena mnoštva koje je postalo piščevim gospodarom. Po njegovu mišljenju, za uspjeh je potrebno biti mlad, ambiciozan, inteligentan, bez predrasuda i skrupula.⁵⁶⁸

Osim toga, Gourmont je u zbirci kritika *Le Livre des masques* (1896.) citirao Laurenta Tailhadea iz čijih satiričnih stihova saznajemo da se Bourgetova, Maupassantova i Lotijeva djela nude na svim kolodvorima zajedno s pečenjem i cigarama.⁵⁶⁹ Tako su njihovi romani svrstani u žanr površne i za čitatelje nezahtjevne popularne književnosti („littérature de gare“) kojom su putnici kratili vrijeme tijekom putovanja. Ne treba, međutim, smetnuti s uma da su

S druge strane, Bloy je vjerojatno Bourgetu poslužio kao model za lik Legrimaudeta u zbirci *Nouveaux pastels: dix portraits d'hommes* (*Novi pasteli: deset portreta muškaraca*, 1891.). Prikazao ga je kao profesionalnog parazita i zavidnika koji neumorno blati slavne ljude, za sebe govori da je katolik, a čini se da je veći katolik od pape.

⁵⁶⁷ Dervaux zaneseno navodi više od pedeset naslova svojih djela koja uvijek dosežu naklade od dvjesto izdanja, a u svakom naslovu nalazi se riječ „preljub“: prvo nabraja tridesetak već objavljenih naslova (*Preljub*, *Poezija preljuba*, *Psihologija preljuba*, *Fiziologija preljuba*, *Kršćanski preljub*, *Preljub na putovanju*, *Opet preljub*, *Priče o preljubu* itd.), a potom iznosi planove o pisanju djela o preljubu diljem planeta (preljub u Engleskoj, Kini, Americi itd.), u raznim zanimanjima (preljub i diplomacija, slikarstvo, metalurgija itd.) te napokon niz isključivo znanstvenih studija o toj temi (preljub i parfemi, paraziti preljuba, seksualne perverzije i preljub itd.) Mirbeau, op. cit., bilješka 298.

⁵⁶⁸ Gourmont, op. cit., bilješka 312.

⁵⁶⁹ Gourmont, Remy de: *Le Livre des masques: portraits symbolistes*, Paris, Mercure de France, 1896., str. 102.

popularni romani imali velike naklade i zarade, što je često izazivalo zavist pisaca elitne književnosti.

U prikazu prvih reakcija na Bourgetove romane, napadački tekstovi koje su napisali Bloy, Mirbeau, Gourmont i Tailhade zauzimaju važno mjesto jer takvih napada zasigurno ne bi bilo da nije bilo ljubomore i zavisti zbog Bourgetova uspjeha. O tom uspjehu svjedoči i podatak da je o njegovim prvim romanima pisalo više od trideset književnih kritičara, romanopisaca, teologa itd., a neki od njih člankom su popratili više njegovih romana. U nastavku rada u tim ću tekstovima izdvojiti dijelove koji izrijeком potvrđuju da je Bourget svojim prvim romanima postigao značajan uspjeh.

5. 2. 4. Pokazatelji uspjeha Bourgetovih psiholoških romana

Prvi su o Bourgetovu uspjehu pisali Sarcey, Brunetière i Gille. Sarcey je u prikazu *Okrutne enigme* ustvrdio da je taj roman „digao veliku buku“ i „uspio više nego što se njegov autor mogao nadati, a možda prije zbog svojih nedostataka nego zbog kvaliteta“.⁵⁷⁰ Mjesec dana nakon objavljivanja romana *André Cornélis* Brunetière navodi da ga možda svi nisu pročitali, ali svi znaju za njega⁵⁷¹, a Gille da roman „koji je jučer objavljen“ već ima 17 izdanja.⁵⁷² I u prikazu romana *Laži* Gille ističe Bourgetov brz i opravdan uspjeh, pojašnjavajući da je on rezultat Bourgetova analitičkog duha, začuđujuće vidovitosti, deskriptivne svijesti, brižnog izbora izraza i žeđi za istinom.⁵⁷³

Luigi Gualdo posvetio je najviše pozornosti Bourgetovu uspjehu. U svome članku tvrdi da su *Eseji* i *Okrutna enigma* Bourgetu donijeli trenutni uspjeh, što je rijetka pojava u povijesti književnosti. Navodi da su Flaubert, Balzac i Goncourtovi dugo čekali uspjeh dok je Zola slavu stekao u prvom redu zahvaljujući svojim bitkama i skandalima. Bourgetov uspjeh Gualdo drži tim zanimljivijim što je Bourgetov izdavač Lemerre, koji je inače objavljivao poeziju i bibliofilska izdanja, zazirao od reklamiranja. Po Gualdovu mišljenju, Bourgetu u prilog nije išla ni osobitost njegova književnog dara zbog koje nije mogao zadovoljiti nijednu grupu čitatelja (puriste, naturaliste, dekadente, akademike). Za njegov uspjeh presudnom drži tajanstvenu slučajnost i piščevu originalnost: romani su mu „manje rafinirani i morbidni od

⁵⁷⁰ Sarcey, op. cit., bilješka 528, str. 571 i 574.

⁵⁷¹ Brunetière, op. cit., bilješka 555, str. 203.

⁵⁷² Gille, Philippe: „André Cornélis“, u: op. cit., bilješka 538, str. 38.

⁵⁷³ Gille, op. cit., bilješka 538, str. 105.

romana Goncourtovih, manje brutalni od Zolinih, i naizgled manje gorki od Flaubertovih“. Tome pridodaje i Bourgetovo ustrajno nastojanje „da proдре (...) do tajnih pokretača ljudskog djelovanja i strasti, posebice u suvremenom životu“. ⁵⁷⁴ Zahvaljujući tim kvalitetama Bourget je postao slavan i zauzeo jedno od najljepših mjesta u francuskoj književnosti, a broj izdanja njegovih knjiga stalno raste, piše Gualdo. Nakon *Okrutne enigme*, i roman *Ljubavni zločin* doživio je veliki uspjeh i zaslužan je, po Gualdovu mišljenju, za Bourgetovu snažnu afirmaciju.

Poput Gualda, i Tissot Bourgetov uspjeh pripisuje različitosti njegovih romana od Flaubertovih i Zolinih. Kako je, po njegovu mišljenju, pitanje uspjeha uvijek pitanje trenutka, Bourget je uspio zato što je čitateljima u trenutku njihove zasićenosti romanima realista i naturalista ponudio drukčije likove, prostore i teme. ⁵⁷⁵ Slično razmišlja i Renard: Bourget se pojavio u trenutku „kad se Francuska počela umarati od surove i prljave književnosti, od grubih boja, silovitog jezika, težnji prema bestrasnosti, od romana koji su se sustavno bavili onim što je najprostačkije i najbestijalnije u čovjeku, i bez truda je, gotovo odmah, bio prepoznat kao onaj kojem smo se nadali a da ga nismo poznavali. Publici je nudio djela koja su od dominantne književnosti sačuvala dovoljno stvari da bi se svidjela prijateljima pisaca u modi, a donijela su dovoljno novog da bi očarao njihove protivnike: dvostruki uvjet za dobar prijem!“ ⁵⁷⁶ Bourget je, po Renardovom mišljenju, uspio jer je znanstvenoj metodi naturalista (koju odlikuju točna opservacija, analiza, realističko i pesimističko viđenje svijeta) dodao tankoćutno prikazivanje elegantnih običaja i profinjenih osjećaja. Bourgetovi su romani bili u modi – možda nisu bili najčitaniji, ali se zato o njima najstrastvenije raspravljalo, piše Renard, a on je postao vođa psihološke škole oko kojeg su se okupljali kako istomišljenici „koji su imali iste nagone, isti ideal“, tako i pomodari koji su „u nedostatku originalnosti, išli prema onom što ima uspjeha.“ ⁵⁷⁷

René Doumic dao je vjerojatno najoriginalnije tumačenje Bourgetova uspjeha. Po njegovu mišljenju, pisac najčešće ne stječe reputaciju na temelju svojih čvrstih zasluga nego na temelju svojih površnih kvaliteta i dražesnih pogrešaka. Tako je i Bourget, piše Doumic, postao uspješnim mondenim piscem i salonskim moralistom zahvaljujući izvještačenoj inscenaciji,

⁵⁷⁴ Gualdo, op. cit., bilješka 270, str. 593.

⁵⁷⁵ Tissot, op. cit., bilješka 273.

⁵⁷⁶ Renard, op. cit., bilješka 274, str. 524.

⁵⁷⁷ ibid., str. 525.

sladunjavosti osjećaja i istinskoj finoći forme, iako ga se, po njegovu mišljenju, nikako ne može držati mondenim piscem.⁵⁷⁸

Albalat drži da Bourget predstavlja „značajno ime“ u francuskoj književnosti pod čijim je utjecajem nastala nova književna škola okrenuta duhovnom, idealu i religijskom misticizmu. Po njegovu mišljenju, za Bourgetov su uspjeh zaslužna dva elementa: ljubav kao isključiva tema njegovih romana i uvođenje filozofije u roman. Čitateljima se, drži Albalat, svidjelo što ti romani nisu usmjereni samo prema njihovom senzibilitetu, nego i prema njihovom intelektu.⁵⁷⁹

U razmatranjima o uspjehu Bourgetovih romana, Faguet je bliži Doumicu nego Albalatu. Tajnu Bourgetova uspjeha vidi u izboru mondenoga svijeta kao teme romana, odnosno vjeruje da uspjeh duguje onom što su neki kritičari držali njegovom glavnom manom. U vrijeme objavljivanja svojih prvih romana, Bourget nije bio u modi, on je bio moda, piše Faguet. „Mjesto koje je g. Bourget zauzeo prije dvadesetak godina samo u fiktivnoj književnosti vrlo je značajno. (...) Jedan je od onih koji su odmah privukli pažnju.“ Odmah su mu se, međutim, počeli i podsmijevati, a „to se ne događa osrednjima; njima se rugaju tek kasnije. (...) To se događa onima koji donose nešto originalno.“⁵⁸⁰ U Bourgetovu slučaju, držali su smiješnom njegovu pretencioznost, koje se on ubrzo u potpunosti oslobodio, ali ne i njegovi oponašatelji koji su anatomiju psihe shvaćali kao neku vrstu mondene igre.

I Gilbert uočava da je Bourget zahvaljujući popularnosti stekao sljedbenike, ali ne one koje opisuje Faguet: „Nakon uspjeha g. Paula Bourgeta psihologija je, prirodno, postala moderna. Mnogi su pisci, koji se prije za nju nisu odveć brinuli, životu duše dali prvorazrednu važnost.“⁵⁸¹ Gilbert Bourgetu bliske pisce svrstava u grupu „psiholozi, filozofi i moralisti“, a u njoj se – između ostalih – nalaze: Barrès, Rod, Lemaître, France, Hervieu, Prévost, Daudet i Wyzewa. Iz Gilbertova se teksta – jednako kao i iz Renardova i Albalatova – može zaključiti da je Bourget bio vođa nove književne škole što zasigurno predstavlja potvrdu njegova utjecaja i uspjeha.

Za razliku od Gilberta, Bertrand piše o Bourgetovu uspjehu kod običnih čitatelja, o mladima koji su oponašali njegove junake i čeznuli za njegovim junakinjama. Svjestan je da je takva

⁵⁷⁸ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 3.

⁵⁷⁹ Albalat, op. cit., bilješka 289.

⁵⁸⁰ Faguet, op. cit., bilješka 560, str. 357.

⁵⁸¹ Gilbert, op. cit., bilješka 561, str. 325.

sentimentalnost u međuvremenu možda postala zastarjela i smiješna, ali kad su se pojavili Bourgetovi romani, mladi su osjećali „nešto nalik dahu oslobođenja“. „Kroz njegove su knjige u prvom redu uočavali nešto nalik dahu oslobođenja. Napokon smo izišli iz naturalističke kloake. Možda još uvijek nismo udisali svjež zrak vrhunaca, ali atmosfera je barem bila oslobođena najkužnijih isparavanja“, zaključuje Bertrand.⁵⁸² Slična zapažanja iznosi i Bordeaux, povodom stote obljetnice Bourgetova rođenja: „S ove udaljenosti, nove generacije ne mogu zamisliti kakav je bio odjek *Eseja* i prvih romana – *Okrutne enigme*, *Ljubavnog zločina*, *Laži* – kad su se pojavili u knjižarama i kakav se san o modernitetu zbog njih rodio u umu mladih žena i muškaraca toga dalekog vremena.“⁵⁸³

5. 2. 5. Reprezentativni čitatelj Bourgetovih psiholoških romana

Iako temelj analize recepcije nekoga književnog djela iz prošlosti predstavljaju svjedočanstva njegovih suvremenika, profesionalnih čitatelja, podatke o recepciji moguće je naći i u samom djelu iz kojeg se može iščitati kome je ono namijenjeno. Dakle, pored toga stvarnog čitatelja iz sfere života na čiju aktualizaciju značenja utječu njegove psihološke osobine i društveni kontekst, postoji i imanentno književni čitatelj čije je čitanje određeno strukturom teksta. U nastavku rada nastojat ću odrediti postoji li preklapanje ili stapanje obzora danog tekstom i obzora što ga sa sobom donosi stvarni čitatelj što predstavlja nužan preduvjet za proces identifikacije.⁵⁸⁴

Budući da ne postoji nijedan tekst posvećen isključivo temi Bourgetovih čitatelja, podatke sam prikupila iz uglavnom usputnih napomena u tekstovima o Bourgetovim romanima, a potom ih grupirala oko dva problema: široka i/ili elitna publika te čitatelji i/ili čitateljice. Kad je u pitanju Bourgetova čitateljska publika, književni kritičari nisu jedinstveni u ocjeni kvantitativnih pokazatelja. Anatole France drži da je riječ o malobrojnoj elitnoj publici. U svom je prvom tekstu o Bourgetu, prikazu romana *Laži*, ustvrdio da beznadni ton tog Bourgetova romana godi nekoj vrsti suvremene književne elite koja od književnosti ne traži spas i utjehu, a u drugom je čitatelje romana odredio kao „nekoliko tisuća suptilnih, nemirnih i taštih duša koje čine pariško društvo, i među kojima ih ima stotinjak u ženskom obliku,

⁵⁸² Bertrand, op. cit., bilješka 343, str. 15.

⁵⁸³ Bordeaux, op. cit., bilješka 436, str. 21.

⁵⁸⁴ Jauss, op. cit., bilješka 11, str. 369.

nasmijanih i elegantnih, o kojima ovisi sudbina romanopisaca“.⁵⁸⁵ Bernard Lazare također drži da je riječ o elitnoj publici: Bourgetove knjige naziva „brevijarom uglađenih ljudi“.⁵⁸⁶

Maurras, naprotiv, drži da je Bourgetova publika mnogobrojna jer je on „osvojio marljivu i nemirnu mladež koja je ovog mladog filozofa prozvala svojim prvakom, a gomile mladih žena prihvatile su ga kao svog omiljenog pouzdanika i savjetnika“.⁵⁸⁷ Po njegovu mišljenju, mnoštvo koje je do tog trena pratilo Bourgeta sada ga je spremno slijediti kamo ga bude želio voditi. Frary drži da se broj Bourgetovih čitatelja postupno povećavao, pa su njegovi romani s vremenom izišli izvan granica elitne književnosti, a Bourget je „postao dostupan jednostavnijim duhovima; delikatni su ga [čitatelji] nametnuli mnoštvu, koje je pomalo pružalo otpor: više ga neće pružati.“⁵⁸⁸ Sličnu tvrdnju o Bourgetovoj publici iznosi i Alméras. Po njegovu mišljenju, već se nakon *Okrutne enigme* „mnoštvo, koje je gotovo uvijek slijepo, ali kojem se katkad dogodi da bude vidovito, spontano divilo njegovoj tako rijetkoj kvaliteti kojom se već nametnuo eliti: sposobnošću da vidi, da zna, razumije, ili, nazovimo je pravim imenom, njegovoj inteligenciji“.⁵⁸⁹

Ni na pitanje je li Bourgetova publika sastavljena od čitatelja ili od čitateljica onovremeni književni kritičari ne daju jednoglasan odgovor. Za razliku od radova o *Esejima* u kojima je uvijek bila riječ o muškoj publici, u većem broju prikaza i analiza Bourgetovih romana spominje se ženska publika. Već u prvom, Blavetovu prikazu, nalazi se tvrdnja da glavninu Bourgetove publike čine žene kojima autor prepušta da razriješe enigme iznesene u romanu.⁵⁹⁰ I Francisque Sarcey u prikazu *Okrutne enigme* iznosi mišljenje da su neki dijelovi romana posebice osvojili žensku publiku dok su njega ostavili hladnim.⁵⁹¹ Za razliku od Sarceyja, Mirbeau svoje čitateljske dojmove opisuje snažnim sintagmama – „prodorna tuga“, „opori dojam spleena“, „okrutna, strastvena i istinita slika“, „surova analiza“ – te zaključuje da Bourgetov roman čitatelja dira do suza. Kad su u pitanju čitateljice, Mirbeau drži da se roman *Ljubavni zločin* zbog sablažnjivih i delikatnih pitanja kojima se bavi, ne može preporučiti

⁵⁸⁵ France, Anatole: „Un coeur de femme“, u: *La vie littéraire: quatrième série*, Paris, Calmann-Lévy, [1892.?], str. 19.

⁵⁸⁶ Lazare, Bernard: „Paul Bourget“, u: *Figures contemporaines: ceux d'aujourd'hui, ceux de demain*, Paris, Perrin, 1895., str. 63.

⁵⁸⁷ Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 578.

⁵⁸⁸ Frary, op. cit., bilješka 557.

⁵⁸⁹ Alméras, op. cit., bilješka 562.

⁵⁹⁰ Blavet, op. cit., bilješka 521.

⁵⁹¹ Sarcey, op. cit., bilješka 528.

mladim djevojkama, ali ga ipak drži pogodnim štivom za žene, pravdajući to uvjerenjem da autor ne podržava izopačenosti koje su u romanu prikazane.⁵⁹²

Lemaître drži da se upravo muška publika lako identificira s nekim Bourgetovim likovima, primjerice s Armandom de Querneom iz *Ljubavnog zločina*. Riječ je o liku u kojem se stječu sve osobine suvremenog mladog čovjeka opisane u *Esejima* (diletantizam, pesimizam, analitički duh itd.) i koji dobrim dijelom predstavlja Bourgetov autoportret⁵⁹³, pa su se vjerojatno s njim mogli poistovjetiti isti oni čitatelji koji su se prepoznali kako u mladiću iz predgovora *Esejima* tako i u portretu suvremene duše koji Bourget slika analizirajući desetoricu izabranih pisaca. Lemaître drži da se mnogi mladi ljudi prepoznaju u tom liku koji nije sposoban voljeti, ali zbog tog nedostatka pati, što ga razlikuje od bešćutnih zavodnika kakvi su Valmont ili Lovelace. Iz Lemaîtreova se prikaza može iščitati određeno nezadovoljstvo što implicitnog čitatelja iz *Eseja* ne nalazi u Bourgetovim romanima, pa ne čudi što Bourgetu savjetuje da ne analizira isključivo ljubavne strasti i situacije vezane uz žene.⁵⁹⁴

Za razliku od Lemaîtrea, Gualdo drži da su i muški i ženski likovi iz Bourgetovih romana podjednako istiniti i ljudski zbog čega se „svi u njima pomalo prepoznajemo“, a „svaki je portret pomalo i ogledalo“.⁵⁹⁵ O lakoći identifikacije suvremenika s Bourgetovim likovima svjedoči i Edmond Jaloux koji tvrdi da se Bourgetovo veliko umijeće sastoji upravo u stvaranju likova koji su vrlo reprezentativni za generaciju iz 1880-ih i koji su postali tipovi muškaraca iz tog vremena. Jaloux zanimljivima drži i ženske likove – istovremeno istinite i blago idealizirane – u koje su se muški čitatelji zaljubljivali.⁵⁹⁶ Zbog osjećaja za emotivni vid likova, Bourget uspijeva dirnuti čitatelja koji, po Jalouxovu mišljenju, nijednu stranicu njegova romana ne može ravnodušno pročitati: „U svakom trenutku drhtaj srca vas upozorava da je riječ o ljudskim stvorenjima koji pate zbog onoga zbog čega ste vi patili ili ćete patiti.“⁵⁹⁷

Dok je Jaloux stavio naglasak na čitatelje, Renard drži da je Bourget popularan kod čitateljica i to zato što o ženama dragoj temi ljubavi piše na način koji je blizak njihovoj senzibilitetu,

⁵⁹² Mirbeau, op. cit., bilješka 299.

⁵⁹³ Primjerice, Armandov dnevnik iz 1871. g. sadrži Bourgetova sjećanja iz vremena dok je pohađao školu Sainte-Barbe i opis krizne situacije iz vremena Komune koju je Bourget proživio zajedno s ostalim učenicima i nastavnicima. Tu je i svjedočanstvo o njegovom udaljavanju od religije i uzaludno nastojanje da se uhvati za neku drugu veliku ideju.

⁵⁹⁴ Lemaître, op. cit., bilješka 262.

⁵⁹⁵ Gualdo, op. cit., bilješka 270, str. 600.

⁵⁹⁶ Jaloux, Edmond: „Le Romancier“, u: op. cit., bilješka 420, str. 362.

⁵⁹⁷ ibid., str. 363.

prodorno i profinjeno.⁵⁹⁸ Vogüé ga pak proglašava piscem sentimentalnih romana koji je kod ženske publike zauzeo mjesto koje je prije pripadalo Feuilletu.⁵⁹⁹

Bourgetu nenaklonjeni autori njegovu su popularnost kod ženske publike prikazivali isključivo u negativnom svjetlu. Dok Bloy piše da su Bourgetove analize naišle na uspjeh i pobožno obožavanje mondenih žena, „oduševljenih što je neki autor koji im nalikuje pristao u njihovu prisutnosti svojim blijedim prstima od glukoze, musti mršave krave koje one čuvaju s toliko pažnje na zanosnim livadama svojih srca“⁶⁰⁰, Gourmont tvrdi da je Bourget iz romana u roman sve lošiji pisac i da bi čitatelj mogao cijiniti takvu vrstu književnosti samo ako „bi postao žena“, jer „to se ništavilo, kao što je već poznato, sviđa brojnim ženama“.⁶⁰¹

Osim proturječnih razmišljanja u tekstovima različitih kritičara, proturječja je moguće uočiti i unutar radova istog kritičara. Tako, primjerice, France nakon tvrdnje da tek desetinu Bourgetovih čitatelja čine žene, iznosi i tvrdnju da među čitateljima romana ima puno više žena nego muškaraca: „Izuzme li se g. Zola, naši romanopisci koji su u modi imaju beskrajno više čitateljica nego čitatelja. Ženama dugujemo duh i izgled romana, jer je tvrdnja da je književnost djelo i publike i autora istinita“, a „pisanje za samoga sebe, i bez nade da ćeš djelovati na duše“ predstavlja oblik monomanije. France zaključuje da je stoga prirodno „da su gotovo svi naši romanopisci ne htijući a ponekad i ne znajući, nastojali pisati 'ono što se sviđa damama'“.⁶⁰² A tema koja se „sviđa damama“ je, po Franceovu mišljenju, ljubav, što je Bourget brzo i instinktivno otkrio. France drži da „žene u romanima uvijek traže samo svoju vlastitu tajnu i tajnu svojih suparnica“, te da „danas kao i nekad, vole pričati o svojim tajnama“. Lako se identificiraju s Bourgetovim i Maupassantovim ženskim likovima i kad se čini da govore o njima, u stvari govore o sebi i svojim prijateljicama. France Bourgetove čitateljice naziva „teologinjama strasti, učenim kazuisticama ljubavi“, a Bourgeta „suptilnim doktorom“ koji rješava psihološke i fiziološke probleme i „jednim od najvještijih filozofa“.⁶⁰³

⁵⁹⁸ Renard, op. cit., bilješka 274.

⁵⁹⁹ Vogüé, Eugène de: *Réponse au discours de réception de M. Paul Bourget*. URL: <http://www.academie-francaise.fr/reponse-au-discours-de-reception-de-paul-bourget> (11. 11. 2013.)

⁶⁰⁰ Bloy, op. cit., bilješka 566, str. 258.

⁶⁰¹ Gourmont, Remy de: „Un coeur de femme, par Paul Bourget“, u: *Les Livres*, Mercure de France, septembre 1890., str. 333. URL: <http://www.remydegourmont.org/vupar/rub2/bourget/notice.htm> (11. 11. 2013.)

⁶⁰² France, op. cit., bilješka 585, str. 21.

⁶⁰³ ibid. str. 23-25.

Poput Francea, i Ernest-Charles drži da je Bourgetova publika bila mješovita. Na početku svog prikaza ustvrđuje da ne zna kakve snove Bourget potiče kod djevojaka, ali da dobro zna kakve snove potiče kod mladića jer je i njega u mladim danima zavodio slikama iz mondenog svijeta, budio u njemu želju da piše o uzvišenim stvarima i postane slavan i bogat pisac. Ernest-Charles bio je, dakle, nalik mladom pjesniku Renéu Vincyju, pa ne čudi priznanje da ga se lik mladića zaslijepljenog mondenim društvom posebno dojmio. „Bio sam zaljubljen u taj svijet koji je s toliko ljubavi opisan, zaljubljen u njegove pomno nabrojane draži, eleganciju i mirise.“⁶⁰⁴, piše Ernest-Charles. Po njegovu mišljenju, Bourget se svidio mladim ljudima koji su voljeli ostavljati dojam da puno razmišljaju prije najosnovnijih postupaka i čija se naivna predodžba o mondenom društvu – prema kojem su bile usmjerene njihove težnje – podudarala s Bourgetovom. Ernest-Charles zaključuje da je Bourgetov utjecaj na mlade ljude bio velik te da se smanjivao tijekom njihova odrastanja. Razloge za to vidi u piščevom temeljnom proturječju: iako je bio vrstan i inteligentan psiholog, Bourget je bio veliki snob.

Kao jedan od razloga popularnosti psihološkog romana kod čitatelja Ernest-Charles navodi i veliko zanimanje za psihologiju: onovremeni ljudi više nego ikad prije žele upoznati ljudsku dušu, a budući da je sami nisu sposobni temeljito i ozbiljno proučiti utječu se romanesknoj fikciji. Usprkos početnoj tvrdnji da ne zna čime Bourgetov roman privlači čitateljice, ipak i na to pitanje nalazi odgovor: u suvremenom se svijetu žene sve više zanimaju za probleme duha i srca, a kako kod njih imaginacija pokreće inteligenciju, „romanopisci hrane duh žena hraneći njihovo srce“.⁶⁰⁵

I Bertrand, poput Ernesta-Charlesa, u svome tekstu iznosi osobno svjedočanstvo o recepciji Bourgetovih romana kod mladića iz svoje generacije: „Današnji mladi ljudi teško mogu zamisliti učinak koji je na nas proizvela *Okrutna enigma*, knjiga koju se po jezgrovitosti i djelovanju na mlade može usporediti s Lamartineovim *Meditacijama*. Za one koji su znali napamet *Edel* i *Nemirni život*, ona je postala brevijarom novog života. Činilo nam se da je g. Paul Bourget prorok i nagovjestitelj tog novog života.“⁶⁰⁶ Bertrand navodi da su mladi čitatelji u svojim studentskim sobama na počasnom mjestu držali Bourgetovu heliogravuru te da su, oponašajući njegove junake, zidove prekrivali umjetničkim fotografijama, a njegove knjige čitali pri blagoj svjetlosti svjetiljke koju bi, poput njegovih junakinja, zastrli lijepom tkaninom.

⁶⁰⁴ Ernest-Charles, Jean: „Paul Bourget“, u: *La Littérature française aujourd'hui*, Paris, Perrin, 1902., str. 100.

⁶⁰⁵ *ibid.*, str. 105.

⁶⁰⁶ Bertrand, op. cit., bilješka 343, str. 14.

Katkad im se činilo da u polutami sobe vide Bourgetove junakinje nagnute nad knjigom ili ispružene na ležaljci.

S obzirom da se tvrdnja o dominaciji žena u Bourgetovoj čitateljskoj publici provlači kroz velik broj radova, bilo bi zanimljivo pročitati i njihova čitateljska iskustva. Kako, međutim, takva pisana svjedočanstva ne postoje, preostaje nam da portret Bourgetove čitateljice iščitamo iz radova muškaraca. U tom su pogledu posebno zanimljiva dva rada koja donose portret Bourgetove čitateljice: prvi je objavljen 1890. g. i potpisan imenom Édouard Snob, a drugi je četiri godine kasnije napisao René Doumic. Tema je Snobova članka, objavljenog u novinama *Le Gaulois*, odnos žena iz mondenoga svijeta i romanopisaca.⁶⁰⁷ Članak svjedoči o iznimnoj popularnosti tzv. mondenih romanopisaca u pariškom društvu: „Najotmjerenije i najzavodljivije žene doslovce luduju za njima“, pri čemu neke od njih čak gube osjećaj što je razumno i dopušteno, „očarane nepobjedivom zavodljivošću kojom na njihovu maštu djeluje čovjek koji je znao pojmiti i pretočiti u čaroban stil ljubavne zgrade koje su ih opčinile“. ⁶⁰⁸ Po Snobovim riječima, žene iz pariškoga društva otimaju se za popularne romanopisce, pozivaju ih na posebne večere tijekom kojih im uzvanici, a posebice uzvanice, poklanjaju posebnu pozornost. Snob izdvaja četiri kulturna pisca – Maupassanta, Bourgeta, Lotija i Feuilleta – i tvrdi da je svaka žena iz pariškoga mondenog društva jednog od njih izabrala za svojega omiljenog romanopisca prema kojem se zaštitnički ponaša i kojem se ne ustručava povjeriti svoje intimne tajne. U članku su skicirani portreti obožavateljica navedene četvorice romanopisaca, a za ovaj je rad svakako najzanimljiviji portret Bourgetove obožavateljice u kojem se nalaze njezine društvene (pripada književnoj ali vrlo aristokratskoj sredini, okružena je akademikima, političarima, ozbiljnim i misaonim ljudima, vodi vrlo ugledan i posjećen salon, rijetko izlazi, ne voli svečanosti i predstave), biološke (riječ je o mladoj ženi), psihološke (strastvena je i vatrena, ozbiljna i promišljena, melankolična i pesimistična), pa čak i fizičke (okretna je, živahna, smeđokosa) odrednice. Ta je čitateljica vremenski i geografski određena kao pripadnica suvremenoga pariškog mondenog društva.

⁶⁰⁷ O toj je temi desetak godina ranije pisao i Zola. Po njegovim riječima, žene su fantastični propagandni agenti koji uspijevaju uvesti romanopisca u mondeno društvo: prvo njegove knjige preporučuju svojim prijateljicama, a potom svoj sud nameću u salonima i upravljaju uspjehom pisca, a potom njegovim djelima indoktriniraju muševke i ljubavnike koji zatim s divljenjem raznose glas o njima. „To je poput šaputanja koje kreće iz salona i budoara i postupno prerasta u javnu buku.“, zaključuje Zola. (Zola, Émile: *Les Romanciers naturalistes*, Paris, Charpentier, 1881., str. 296)

⁶⁰⁸ Snob, Édouard: „Femmes du monde et romanciers“, u: *Le Gaulois*, 27 juillet 1890.

U Snobovom mi se portretu čine bitnima dva elementa koja rasvjetljuju razloge Bourgetova uspjeha kod čitateljica. Prvi je da čitateljice njegove romane vole zbog teme i načina na koji je obrađena („obožava ulaziti u detalje (...) i iznad svega uživa u seciranju duše“), pa ih čitaju nekoliko puta (prvo u feljtonima, potom kad se pojave u obliku knjige), o njima razmišljaju, komentiraju ih, neprestance ih prepričavaju prijateljima, a neke dijelove uče napamet, zadivljene Bourgetovim poznavanjem moderne žene. Drugi bitan element predstavljaju proturječne osobine koje Snob pripisuje Bourgetovoj obožavateljici (vođenje salona i rijetki izlasci, vatrenost i melankolija itd.), po čemu je slična kako Bourgetu tako i njegovim likovima koje odlikuje mnogostruko „ja“.

Drugi se portret Bourgetove čitateljice nalazi u Doumicovu tekstu. Na društvenom planu, Bourgetova je čitateljica žena koja ne pripada ni visokom društvu ni bogatom židovskom krugu, nego dolazi iz redova srednjeg građanstva, obrazovana je i nezaposlena, pa čita sredinom dana – nakon obavljenih kućanskih obaveza, a prije posjeta. Na psihološkom planu, očarana je elegantnom i bogatom sredinom prikazanom u romanima i šarmom, fizičkom ljupkošću i blagošću junakinja; čitajući roman, bježi iz svog teškog, običnog i tmurnog života; nezadovoljna svojim brakom okreće se sanjarijama i žudnjama, identificira se sa ženskim likovima i proživljava njihove pustolovine; kombinacija njezinog anemičnog temperamenta i fikcionalnih uzbuđenja rezultira nastankom poremećenog i neurotičnog senzibiliteta. Na moralnom planu, čitateljica Bourgetove romane ne drži upitnima jer se i iz priča o puti širi neka vrsta duhovnosti, pa se one lako uvlače u njezinu kršćansku dušu. Doumic ističe da je Bourget utjecao na suvremeni ženski senzibilitet, ali i da taj utjecaj ne bi bio moguć da nije postojala sličnost između Bourgetova i ženskog senzibiliteta.⁶⁰⁹

Poput Francea, i Doumic žene drži velikom čitateljskom publikom svih romana te tvrdi da ih romanopisci najčešće pišu upravo za njih. Po njegovu mišljenju, jedina su iznimka od toga pravila naturalistički romani koje zbog prostaštva i brutalnosti žene ili nisu čitale ili su to činile s odbojnošću. S druge strane, Bourgetove, Lotijeve i Franceove romane čitale su sa zanosom. Kod Bourgeta im se sviđalo što je im je „s toliko ozbiljnosti pričao o problemima koji su ih najviše uznemirivali“.⁶¹⁰

⁶⁰⁹ Doumic, op. cit., bilješka 286, str. 38-42.

⁶¹⁰ Doumic, René: „Romans de femmes“, u: *Revue des Deux Mondes*, mai-juin 1906., str. 448.

Na početku poglavlja o reprezentativnom čitatelju Bourgetovih romana izdvojila sam dva, po mome mišljenju, temeljna pitanja: je li Bourgeta čitala elitna ili široka publika te je li njegova publika bila sastavljena od čitatelja ili čitateljica. Iako proučavani autori na ta pitanja daju različite odgovore, na temelju istraživanja ipak je moguće ustvrditi da su Bourgetovi romani brzo prešli granice elitne književnosti i stekli širu publiku. Kao što je primijetio Mansuy – a potvrdu njegova razmišljanja nalazimo i kod Fraryja i Almérasa – važnost elite u francuskom društvu uvelike nadilazi njezinu brojčanu veličinu – ona lansira mode, a mase je nastoje oponašati.⁶¹¹ Među analiziranim književnokritičkim radovima posebno mjesto zauzimaju tekstovi koji govore o identifikaciji mladih čitatelja s Bourgetovim junacima o čemu pišu Lemaître, Gualdo, Ernest-Charles i Bertrand. Posljednja dvojica u svojim radovima opisuju i vlastiti čitateljski doživljaj Bourgetovih romana, tvrdeći da su ih i ostali pripadnici njihove generacije doživljavali na isti način. Ne čudi, stoga, da mladi čitatelji nakon identifikacije s Bourgetovim junacima nisu ostali ravnodušni prema njegovim junakinjama: Jaloux navodi da su se zaljubljivali u Bourgetove blago idealizirane žene, a Bertrand da su maštali o tome da ih vide u polutama svoje sobe.

Iz analiziranih je tekstova, međutim, vidljivo da muškarci nisu bili jedina Bourgetova publika: u njima se u više navrata pojavljuje tvrdnja o mješovitoj – muškoj i ženskoj – publici (Maurras, Mirbeau, France, Lemaître, Gualdo, Ernest-Charles, Maurras, Albalat, Bertrand). Osim toga, valja istaknuti da se u svim analiziranim radovima – s izuzetkom Jalouxovog⁶¹² – spominju Bourgetove čitateljice. Dok neki autori o toj temi pišu više (Bloy, Gourmont) ili manje ironično (Sarcey, Snob), drugi nastoje otkriti čime je Bourget privukao čitateljice, pa to objašnjavaju izborom teme i načinom na koji je prikazana (Blavet, Renard, Ernest-Charles) ili općom tendencijom povećanja broja čitateljica suvremenoga romana (France, Doumic).

Na povećanje broja čitateljica⁶¹³ značajno je utjecalo njihovo brzo i masovno opismenjavanje, kao i činjenica da su žene u građanskom društvu (iz kojega se regrutirao najveći broj čitateljica) imale više slobodnog vremena nego muškarci, a čitanje je predstavljalo jednu od

⁶¹¹ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 350.

⁶¹² Jaloux, međutim, Bourgetove čitateljice spominje u nastupnom govoru u Francuskoj akademiji, u koju je izabran na ispražnjeno Bourgetovo mjesto. (Jaloux, Edmond: *Discours de réception: prononcé le 24 juin 1937*. URL: <http://www.academie-francaise.fr/discours-de-reception-dedmond-jaloux> (3. 5. 2012.))

⁶¹³ Po Lyonsovu istraživanju, čitateljice su u 19. stoljeću počele pokazivati veliko zanimanje za svjetovnu literaturu: kuharice, ženske časopise i popularne romane. Onovremeni su ih izdavači u prvom redu vidjeli kao čitateljice romana, pa je tako francuski izdavač Werdet pokrenuo biblioteku za čitateljice *Collection des meilleurs romans français dédiés aux dames*.

rijetkih djelatnosti koje su im bile dostupne u jednakoj mjeri kao i muškarcima.⁶¹⁴ Kad su u pitanju Bourgetove čitateljice, potvrdu teze o njihovoj brojčanoj nadmoći u odnosu na čitatelje potvrđuje i istraživanje koje je 80-ih godina 20. stoljeća provela Anne Martin-Fugier. U njezinoj je knjizi *La Bourgeoise: femme au temps de Paul Bourget* (2007.) iznesena tvrdnja da je do Drugoga svjetskog rata Bourgetove romane čitala poglavito ženska publika te da su o njima sanjarile „generacije žena, od baka do unuka“.⁶¹⁵ Martin-Fugier donosi i zanimljivo svjedočanstvo Mme L. koja je kao desetogodišnja djevojčica kod bake pronašla zbirku Bourgetovih romana. Više se nije sjećala ni naslova romana koji je tada pročitala ni priče, u sjećanju joj je ostalo samo da se radilo o dugoj raspletеноj kosi neke žene o kojoj je Bourget pisao takvim riječima da je čitateljica „odjednom otkrila senzualnost“. Nemir koji su te rečenice u njoj izazvale dok je bila djevojčica, Mme L. je osjećala jednako snažno i četrdesetak godina kasnije svaki put kad bi se sjetila tog čitateljskog iskustva.⁶¹⁶

Ne čudi, stoga, što su se – po svjedočanstvu jedne druge žene koje navodi Martin-Fugier – Bourgetovi, Maupassantovi i Lotijevi romani nalazili u drugom redu privatnih biblioteka, skriveni iza knjiga koje su žene smjele i trebale čitati. Kad je u pitanju građanska klasa, majke su određivale što će čitati djevojke, a muževi što će čitati udane žene, pa tako – od slučaja do slučaja – „književnost za žene oscilira između preporučljivog sentimentalizma i malo odvažnijih stvari“.⁶¹⁷ Po mišljenju Anne Martin-Fugier, Bourget, Prévost i romanopisci koji pišu „za žene“ smjestili su se na križanju tih dvaju elemenata. Njihova se djela vrte oko intimnih vidova života, ali čitateljicama daju samo naslutiti njegove najveće tajne, pa njihova pitanja o žudnji i seksualnosti ostaju bez eksplicitnih odgovora. Martin-Fugier se pita nije li zbog toga inteligencija čitateljica bila paralizirana, nesposobna da se zainteresira za druga polja znanja.

I Stendhal je krajem dvadesetih godina 19. stoljeća naglašavao važnu ulogu žena u čitateljskoj publici romana tvrdeći da sve žene u Francuskoj čitaju romane, a osobito one koje žive u provinciji. Čitateljice je – vodeći se društvenim, geografskim i intelektualnim kriterijima – podijelio u dvije grupe: „sobarice“, odnosno žene iz provincije, koje pripadaju nižim društvenim slojevima i koje čitaju popularne romane te „žene iz salona“, pariške plemkinje koje imaju profinjeniji književni ukus. (Lyons, Martyn: „New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers“, u: *A History of Reading in the West*, Amherst, Boston, University of Massachusetts Press, 2003., str. 316-319)

⁶¹⁴ O tim tendencijama svjedoče i Zolina razmišljanja: „U našem današnjem društvu, muškarci čitaju malo; aktualni je život previše aktivan, prepun obaveza svih vrsta. (...) Samo žene imaju vremena za gubljenje. Kad im se knjiga svidi, čitaju je od korice do korice. Tako ispunjavaju dokone popodnevene sate (...).“ (Zola, op. cit., bilješka 607, str. 296)

⁶¹⁵ Martin-Fugier, Anne: *La Bourgeoise: femme au temps de Paul Bourget*, Paris, Hachette, 2007., str. 125.

⁶¹⁶ *ibid.*

⁶¹⁷ *ibid.*, str. 237.

Na temelju članaka književnih kritičara i osobnih svjedočanstava čitatelja može se zaključiti da su najveće zanimanje Bourgetove čitateljske publike pobudili njegovi likovi. U proučavanju recepcije Bourgetovih likova moguće je uočiti svjesne i nesvjesne veze koje postoje između njih i čitatelja. Po mišljenju francuskog teoretičara književnosti Vincenta Jouvea, postoji više načina čitanja romana: „Neki, zaboravljajući lingvističku prirodu teksta, dopuštaju da ih tekst vara predodžbenom iluzijom, te dok čitaju žive u svijetu koji je različit od stvarnog svijeta. Drugi, naprotiv, nikada ne gube iz vida da je svaki tekst (...) prije svega konstrukcija.“⁶¹⁸ Jednako tako, i lik se može doživjeti na različite načine (koje Jouve naziva efektima): kao autorov konstrukt (personarij-efekt) ili kao osoba s kojom se svjesno (osoba-efekt) ili nesvjesno (izlika-efekt) identificiramo. U većini tekstova o Bourgetovim prvim romanima kritičari iznose pohvale njegovim likovima, detaljno ih portretiraju, citiraju dijelove romana posvećene psihološkoj analizi likova, navode koji im se lik najviše svidio, otvoreno govore o svojoj identifikaciji s likovima, pa se može zaključiti da je čitateljska publika, uvučena u referencijalnu iluziju romana, Bourgetove likove doživljavala kao osobe, a svijet teksta kao svijet koji postoji. Po Jouveovu mišljenju, recepcija lika kao osobe i privid stupanja u vezu s likovima koji su životni i stvarni predstavlja temelj užitka čitanja romana. Upravo je taj efekt najprisutniji i najuočljiviji pri čitanju, pa je donekle zaklonio efekt koji nije smješten isključivo na razini svijesti. Čitanje se, naime, može držati nekim oblikom voajerizma, a „želja da se nešto vidi, upozna, jako brzo nas dovodi u zabranjena područja“⁶¹⁹. Lik pritom čitatelju služi kao izlika za nesmetan i nekažnjen ulazak u ta područja. Promotrimo li tekstove o prvim Bourgetovim romanima u svjetlu identifikacije povezane s razinom nesvjesnog, uočljivo je da njezine elemente nalazimo u opisu recepcije kod ženske čitateljske publike. Iz Doumicova se teksta i svjedočanstava koje je prikupila Anne Martin-Fugier može zaključiti da recepcija Bourgetovih likova kod čitateljica počiva na nesvjesnom uživljavanju: one imaginarno žive vlastite fantazme koje suvremeno društvo osuđuje. Ne čude, stoga, upozorenja o moralno pogubnom utjecaju Bourgetovih romana koji, drže neki kritičari, žene privikavaju i potiču na preljub.

Na temelju iznesenih podataka o publici Bourgetovih romana prikupljenih u prikazima i kritikama koje su objavljene u novinama, časopisima i knjigama, moguće je napraviti portret reprezentativnog čitatelja. Imajući u vidu prigovore teoretičarima estetike recepcije da je

⁶¹⁸ Jouve, Vincent: „Složenost lik-efekta“, u: *Autor, pripovjedač, lik*, priredio Cvjetko Milanja, Osijek, Svjetla grada, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Pedagoški fakultet, 2000., str. 482.

⁶¹⁹ *ibid.*, str. 488.

njihov čitatelj apstraktna kategorija, tog je reprezentativnog čitatelja potrebno društveno, biološki, vremenski, geografski i psihološki odrediti, kao što je to učinjeno i u slučaju *Eseja*. Prvi je zaključak koji se nameće nakon analize prikupljene građe da prvu publiku Bourgetovih romana čine muškarci i žene, pa je potrebno napraviti portret reprezentativnog čitatelja i reprezentativne čitateljice.

Reprezentativni čitatelj prvih Bourgetovih romana vrlo je sličan reprezentativnom čitatelju *Eseja*: riječ je o mladiću ili mlađem muškarcu iz redova pariške građanske klase kojeg je snažno obilježila suvremena književnost i tragični povijesni događaji, a odlikuje ga kontemplativnost, nezainteresiranost za djelovanje i vanjski svijet te sklonost psihološkoj (samo)analizi. Za takvog su čitatelja posebno zanimljiva tri Bourgetova lika – Armand de Querne, René Vincy i Claude Larcher – s kojima se lako poistovjećuje. Armand je dokoni i imućni muškarac koji veliku pozornost posvećuje svom izgledu; zanimaju ga ideje, književnost i umjetnost; njegova je umna komponenta nadjačala emocionalnu, pa je sposoban za detaljne (samo)analize, ali nije sposoban voljeti i te je sentimentalne praznine svjestan; žrtva je intoksikacije suvremenom književnošću koja ga je odvojila od vjere; pesimist je, egoist i kozmopolit itd. Ukratko, taj lik predstavlja ilustraciju osobitoga psihičkog stanja koje je Bourget prikazao u *Esejima* i koje su njihovi mladi čitatelji prepoznali kao svoje vlastito. Nedvojbenu potvrdu za to nalazimo u Lemaîtreovu tekstu u kojem se nakon uzvika: „Koliko nas ima koji se prepoznajemo (...) u Armandu de Querneu!“⁶²⁰, nižu osobine koje su zajedničke suvremenom čitatelju i Bourgetovu liku za kojega Lemaître koristi odrednice „čovjek današnjice“ i „naš brat“.

I za Renéa Vincyja bi se moglo reći da je tipičan mladić svojega doba: pripada grupi „mladih ljudi bez bogatstva, podrijetlom iz srednje klase ili iz puka iz glavnoga grada i posebice iz provincije, koji dolaze u Pariz okušati se u poslu pisca ili umjetnika, koji je do tog trenutka bio rezerviran isključivo za plemstvo i pariško građanstvo“, kako ih u studiji *Les Règles de l'art* opisuje Bourdieu.⁶²¹ U tom je opisu moguće prepoznati i mladoga Bourgeta i dio mladih pisaca koji su ga cijenili i držali uzorom i učiteljem.⁶²² O tome svjedoči i otvoreno priznanje književnog kritičara Ernesta-Charlesa da je, poput Vincyja, bio očaran slikom mondenog društva koje Bourget opisuje u svojim romanima te da je „želio osvojiti slavu i možda

⁶²⁰ Lemaître, op. cit., bilješka 262, str. 363.

⁶²¹ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 95.

⁶²² Lemaître, op. cit., bilješka 262, str. 347.

bogatstvo i sve što uz njih ide“.⁶²³ Iako zamjera Bourgetu zbog mladenačkih iluzija koje je u njemu poticao i čiji je nestanak bio bolan, Ernest-Charles ne primjećuje da je promjena koji je doživio prikazana u liku pisca Claudea Larchera, desetak godina starijeg od Renéa, koji je izgubio iluzije i ideale, razočarao se u mondeno društvo i postao njegov oštar kritičar.

Pored opisanog reprezentativnog muškog čitatelja Bourgetovih romana, postoji i reprezentativni ženski čitatelj. Iz mnogih je ranije navedenih citata vidljivo da je publika *Eseja* bila ograničena na mušku populaciju, a romane su čitali i muškarci i žene. U analizi prve ženske publike, jednako kao i u analizi muške, ne postoji mogućnost neposrednog istraživanja jer se radi o udaljenom vremenskom razdoblju. Pri istraživanju o čitateljicama javlja se, međutim, još jedan problem: nijedan prikaz ili kritiku Bourgetovih romana nije napisala žena, a ne postoje ni ženska intimnija svjedočanstva iz prve ruke (pisma, dnevnici i sl.), pa se slika reprezentativne čitateljice mora stvoriti na temelju tekstova muškaraca.⁶²⁴

Iz tih se tekstova može zaključiti da je udio žena u prvoj publici Bourgetovih romana bio velik. Tome su, pored vanjskih čimbenika – poput opismenjavanja, slobodnog vremena i dostupnosti romana, pogodovala i neke osobine Bourgetovih romana koje su privukle žensku publiku. Često naglašavan Bourgetov ženski senzibilitet zasigurno je bio presudan u izboru ljubavi – točnije, preljuba – kao glavne teme prvih romana. Čitanje takvih romana čitateljicama iz srednjega građanskog sloja omogućivalo je bijeg iz svakodnevice u raskošan svijet koji se u mnogočemu razlikovao od njihova, ulazak u sredinu u koji inače nemaju pristupa, a čitateljicama iz slojeva visokoga građanstva i plemstva čitanje je pružalo sliku njihove vlastite sredine viđene očima romanopisca koja im je katkad laskala, a katkad ih ljutila. Bez obzira na društveni položaj, čitanje je čitateljice poticalo na identifikaciju s lijepim i dokonim junakinjama usredotočenima isključivo na ljubavne probleme i omogućivalo im da nekažnjeno prožive ljubavne avanture koje bi u svakodnevnom životu bile moralno nedopustive. Osim toga, te je zabranjene ljubavi Bourget analizirao do najsitnijih i najskrivenijih detalja, nalik nekoj vrsti intimne ispovijesti u kojoj je čitateljici dodijeljena uloga osobe od povjerenja kojoj se autor povjerava.

⁶²³ Ernest-Charles, op. cit., bilješka 604, str. 100.

⁶²⁴ S tim se problemom susrela i Anne Martin-Fugier pišući studiju o ženama iz građanske klase na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. U potrazi za izvorima informacija izgubila je puno vremena, a rezultati su bili mršavi jer su obitelji koje posjeduju određene dokumente držale da obiteljske tajne ne treba davati na uvid strancima, a za francuske arhive takva građa nije bila zanimljiva pa je u njihovim fondovima nema. Bila je, stoga, prisiljena preusmjeriti istraživanje na tekstove koje su o ženama napisali muškarci i na usmena svjedočanstva dvanaest žena rođenih oko 1900. g. (Martin-Fugier, op. cit., bilješka 615, str. 11-12)

Neosporno je, dakle, da je Bourget nakon što je *Esejima* privukao čitatelje, zahvaljujući romanima postao zanimljiv i čitateljicama. Bourgetova reprezentativna čitateljica dolazi iz suvremenoga pariškog mondenog društva sastavljenoga od plemstva i visokoga građanstva, ali i iz srednjega građanskog sloja. Riječ je o udanoj ženi posebice zainteresiranoj za psihološku analizu osjećaja, u prvom redu ljubavnih. Navedene osobine nalazimo i kod glavnih junakinja Bourgetovih romana (Thérèse Sauve, Hélène Chazel, Suzanne Moraines) čija su složena i ponekad proturječna stanja duše (zaljubljenost, strepnja, iščekivanje, dvojba, nedoumica, zanos, razočaranje, sjeta, tuga, očaj itd.) u romanima potanko opisana i s kojima se čitateljice lako identificiraju. Osim toga, Bourgetova blagonaklonost prema ženskim likovima (ne osuđuje ih kada griješe) i ženama općenito (brojnim generalizacijama otvoreno ističe da su žene superiorna bića) također govori u prilog tvrdnji da su implicitni čitatelji njegovih romana žene.

5. 2. 6. Optužbe za pesimizam, snobizam i nemoral

Po objavljivanju prvoga sveska *Eseja* Bourgeta se optuživalo za širenje pesimizma među pripadnicima mlade generacije. Ti su napadi 1885. g., nakon objavljivanja *Okrutne enigme*, postali još žešći. Književni kritičar Francisque Sarcey u svojem se prikazu toga romana okomio na glavnoga junaka, Huberta Liaurana, koji je, drži Sarcey, pod utjecajem nasljeđa i blagog odgoja postao dokoni degenerik. Premda Sarcey – kao što je navedeno u poglavlju o prvim kritikama – hvali Bourgetovu strpljivu, minucioznu, profinjenu i duboku psihološku analizu, drži da dojam koji čitatelju ostaje nakon čitanja romana nije ni zdrav ni okrepljujući nego, naprotiv, sumoran. Napad na Huberta predstavlja napad na pesimistične pripadnike mlade generacije kojima Sarcey na kraju članka savjetuje da rade, zabavljaju se i smiju te da se čuvaju cjepidlaka s preciznim i hladnim skalpelom čiji je talent jednako mršav kao i njihov moral.⁶²⁵ Sličnim se riječima Sarcey obraća mladima i četiri godine kasnije, pišući o romanu *Učenik*: „A ja ti jednostavno želim reći: Obraduj vlastiti vrt i u njemu ćeš pronaći sreću, kao Candide, a povrh toga i vrlinu, ljubav, nepresušan izvor čestitih osjećaja i zdravog veselja.“⁶²⁶

U polemici koja je nastala po objavljivanju *Okrutne enigme* na Sarceyjevoj se strani našao profesor retorike i političar Dionys Ordinaire. Za razliku od Sarceyja, kod Ordinairea u prvom

⁶²⁵ Sarcey, op. cit., bilješka 528.

⁶²⁶ Sarcey, Francisque: „Chronique“, u: *Le XIXe siècle*, 21 juin 1889.

planu nije neki Bourgetov lik, nego mlada generacija kod koje uočava različite oblike i stupnjeve pesimizma. Po njegovu mišljenju, epidemija pesimizma rezultat je, s jedne strane nezdravih talijanskih i njemačkih ideja koje povodljiva francuska mladež lako prihvaća, a s druge pogubnoga utjecaja francuskih književnika (Stendhala, Flauberta, Baudelairea, Bourgeta) i filozofa diletanata (Renana i Tainea). Među pesimistima Ordinaire razlikuje veliku grupu onih koji glume pesimizam i manji broj iskrenih pesimista kojima se obraća nizom pitanja („Koliko godina imate, djeco moja, i zašto germanizirate i prezirete život? Jeste li živjeli? Jeste li imali vremena samo za patnju?“ (...) „Zbog čega ste dakle obeshrabreni i dokoni u vrevi velikog mravinjaka?“ itd.) i nastoji im pokazati da žive u vremenu koje mladima nudi veliku slobodu, a umjetnicima niz mogućnosti za uspjeh. Ordinaire mladima nudi rješenja za sve njihove probleme (za anemiju željezo, za slabe ruke i križa mačevanje, za intelektualni umor tuširanje) te im naposljetku savjetuje da se ostave dokona života i okrenu radu i stvarnosti koju Ordinaire uspoređuje s oceanom i beskrajnim, gotovo neistraženim poljem.⁶²⁷

Sarceyju i Ordinaireu suprotstavili su se Lemaître i Brunetière. Lemaître je Ordinaireu dijelom dao za pravo jer, po njegovu mišljenju, postoje lažni pesimisti kod kojih je pesimizam oblik oholosti, način da se istaknu. Postoje, međutim, i mladi ljudi koji su zbog gubitka ideala postali fatalisti. Po Lemaîtreovu mišljenju, pesimisti ne dolaze iz seljačkih i radničkih redova, nego iz redova onih koji pišu i koji predstavljaju elitu. Svoj članak završava preporukom mladima da se protiv pesimizma, koji uništava i duh i tijelo, bore tako da nađu neku zabavu, bilo koje zadovoljstvo ili aktivnost koja ih sprječava da razmišljaju o tajni ljudske sudbine.⁶²⁸

Brunetière je u članku *Pessimisme dans le roman* (1885.) otvoreno stao u obranu pesimista, posebice Maupassanta i Bourgeta. Na smiješne savjete za liječenje pesimizma koje dijele njegovi neistomišljenici Brunetière odgovara tezom da pesimizam može biti bogat izvor književnoga nadahnuća, odnosno da je možda upravo takva senzibilnost ono što nekoga čini umjetnikom. Brunetière stoga književne kritičare poziva da o Maupassantovim i Bourgetovim djelima ne sude na temelju njihovih doktrina nego da njihove doktrine prosuđuju polazeći od njihovih romana.⁶²⁹

⁶²⁷ Ordinaire, Dionys: „La jeune génération“, u: *Revue bleue*, 6 juin 1885., str. 706-710.

⁶²⁸ Lemaître, Jules: „La jeunesse sous le Second empire et sous la Troisième république“, u: *Revue bleue*, 13 juin 1885., str. 738-744.

⁶²⁹ Brunetière, op. cit., bilješka 524.

Brunetièreov članak nije, međutim, umirio Bourgetove kritičare. Kao što je pokazano u poglavlju o recepciji *Eseja*, Bourget se iste godine i sam pokušao obraniti u članku *Pesimizam mlade generacije* i u predgovoru drugom svesku *Eseja*. Mišljenje kritičara nije se promijenilo ni nakon objavljivanja njegovih romana *Laži* i *Učenik* – u kojima se jasno mogu uočiti elementi novoga piščevog svjetonazora, pa se Bourget s optužbama za širenje pesimizma suočavao i tijekom devedesetih, primjerice u Renardovom (1890.), Doumicovom (1894.) i Maurrasovom (1895.) članku. Valja ipak napomenuti da je većina kritičara koji su napadali Bourgeta držala da je pesimizam dijelom prolazna moda i da Bourget nije isključivi krivac za njegovo širenje.

Optužbi za širenje pesimizma dodana je i optužba za širenje snobizma. Tako Ernest-Charles tvrdi da je Bourget imao više sljedbenika kao mondeni mladić nego kao pisac psiholoških romana. Po njegovu mišljenju, Bourgetov se duh kretao od jednog do drugog oblika snobizma (u koje ubraja kozmopolitizam, skepticizam, diletantizam, pesimizam, ljubav, strast) i zaneseno im se divio. Snobizam se, drži Ernest-Charles, upravo zahvaljujući Bourgetu proširio i potrajao neko vrijeme.⁶³⁰

Kritikama se pridružio i Rod koji iznosi mišljenje da su elegancija i raskoš u tolikoj mjeri proželi Bourgeta da je zbog „lijepog“ zaboravio „dobro“, odnosno učinio je zlo tako zavodljivim da ga je nemoguće osuditi, a svojim je junakinjama uvijek bio „spreman oprostiti najveće grijehе zbog finoće njihove elegantne odjeće“.⁶³¹ Savjest lika i čitatelja, a i njegova vlastita, uspavana je sladostrasnom atmosferom koju stvara i koja je nepomirljiva s idejom vrline koja se u kršćanstvu veže uz poniznost i siromaštvo kao i s vrlo jasnom Božjom zapovijedi „Ne sagriješi bludno“, zaključuje Rod.

I jezuit Étienne Cornut u studiji posvećenoj „književnim zlotvorima“ promatra moralni vid Bourgetovih romana čija je tema isključivo zabranjena ljubav. „Zar nikada nije susreo ili sanjao čestito i valjano srce majke, supruge, sestre, djevojke ili zaručnice?“⁶³², pita se Cornut.

⁶³⁰ Ernest-Charles, op. cit., bilješka 604.

I Carassus, poput Ernesta-Charlesa, razlikuje nekoliko vrsta snobizma. U svojoj je studiji posebnu pozornost posvetio upravo odnosu snobizma i mondenog romana među čije autore ubraja i Bourgeta. Po njegovu mišljenju, moguće je govoriti o snobizmu čitatelj(ic)a, autora i likova. Posebice ga zanima snobizam čitateljica iz mondenog društva čiju zaludenost mondenim piscima tumači kao posljedicu triju tipova snobizma: čisti snobizam kod njih rađa želju da izbliza vide slavnoga pisca kako bi se mogle pohvaliti da su se s njim družile, sentimentalni snobizam tjera ih da upoznaju čovjeka čije je djelo dirnulo njihovo srce, a književni snobizam potiče ih da te pisce posjećuju, nadajući se da će ih možda nadahnuti za neko buduće djelo. (Carassus, op. cit., bilješka 63, str. 447)

⁶³¹ Rod, op. cit., bilješka 319, str. 113.

⁶³² Cornut, Étienne: *Les malfaiteurs littéraires*, Paris, Victor Retaux et fils, 1892.

Bourget preljubnice prikazuje kao plemenita i nježna bića, a u njegovom djelu *Physiologie de l'amour moderne* (*Fiziologija moderne ljubavi*), drži Cornut, postoje sramotne, pornografske stranice koje čestit čitatelj, a posebice čestita čitateljica treba izbjegavati.

I Lardeur Bourgeta drži snobom zavedenim materijalnom profinjenošću visokog društva, a njegove romane i likove nemoralnima.⁶³³ Kod tih je besposlenih ljudi, piše Lardeur, Bourget tražio psihološku složenost koja odgovara njihovoj prividnoj složenosti, a mondeni je svijet vidio kao aristokraciju vrlina i poroka, kao grupu ljudi s posebnom psihologijom. Osim toga, prigovara mu da je zbog opisa detalja (ukrasi, parfemi, toalete, kuće itd.) često narušavao tijek psihološke drame kojom se njegova djela bave.

U Bourgetovu obranu valja reći da tema preljuba nije bila zanimljiva samo njemu. O tome svjedoči i tekst Georges Pellissiera o udanoj ženi i preljubu nastao na temelju analize 21 suvremenog romana. Pellissier uočava da se muž u tim romanima jedva pojavljuje, a ono malo što o njemu znamo naizgled je dovoljno da opravda preljub njegove žene. Jedino što se u tim romanima mijenja je motiv za preljub: to može biti ljubav, samilost, čulnost, novac ili dokolica. Pellissier je ironičan u opisu Bourgetovih moralnih načela: „Biti uvrijeđen kad žena vara svoga muža bio bi znak lošeg odgoja. Ali kad izda ljubavnika, oh, onda se g. Bourget ljuti. Pa jesmo li moralisti ili nismo.“⁶³⁴

Suvremeni romanopisci, po Pellissierovu mišljenju, pokazuju manjak poštovanja i prezir prema ženi – njezina je jedina uloga da bude lijepa i dobiva pohvale, a temu preljuba biraju jer nemaju dovoljno dara za druge teme. Svoja djela ograničavaju na uski, površni, dokoni, umjetni sloj pariškoga društva i nekoliko ženskih tipova u njemu, pa ne uspijevaju dati pravu sliku suvremenoga života i običaja. Romani u kojima nema ni jedne čestite žene privikavaju čitateljice na porok i potiču ih na njega, drži Pellissier. Ne čudi stoga njegov zaključak da su takvi romani otrov, a predgovori im služe kao neka vrsta protuotrova koji se daje prije čitanja romana što, po Pellissierovu mišljenju, nije dovoljno za neutralizaciju otrova.

I liječnik Maurice de Fleury u svom je članku posvećenom psihološkom romanu osudio moralno poguban utjecaj takvih romana, u prvom redu Bourgetovih. Riječ je o psihologiji koja,

⁶³³ Lardeur, F.-J.: *La vérité psychologique et morale dans les romans de M. Paul Bourget*, Paris, Fontemoing et Cie, 1912.

⁶³⁴ Pellissier, Georges: „La femme mariée et l'adultère dans le roman français moderne“, u: *Études de littérature contemporaine*, Paris, Perrin et Cie, 1901., str. 117.

po Fleuryjevu mišljenju, širi zarazu sumnje, paralizira volju, propovijeda melankoliju i nedjelovanje. Bourgeta optužuje da loše djeluje na nemirne i bolesne čitatelje: opisujući duševne boljke suvremenika mlade čitatelje čini nesposobnima za djelovanje i usamljenima, a opisujući preljubnice nestabilne žene potiče na preljub, sanjarenje i sumorno razmišljanje i od njih stvara umna čudovišta.⁶³⁵

Preljub u to vrijeme nije bio samo moralno nego i pravno pitanje: po važećem kaznenom zakonu, za preljub je bila predviđena i zatvorska kazna u trajanju od tri mjeseca do dvije godine. Praksa je, međutim, bila drukčija. Novinar Louis Delzons u članku posvećenom kaznenom zakonodavstvu i preljubu navodi da se za preljub najčešće izriču novčane kazne između 25 i 50 franaka te da je u razdoblju između 1889. i 1900. g. sud u prosječno 68% slučajeva izrekao novčanu kaznu, što drži dokazom da se preljub prestao držati napadom na temelje društva i nemoralnim činom. Delzons misli da je tome u dobroj mjeri pridonijela i književnost: „Cijela je romaneskna književnost, od George Sand do gospode Paula Bourgeta i Marcela Prévosta, s neospornim uspjehom radila na tome da svim oblicima zavođenja uljepša stvarnu sliku preljuba.“⁶³⁶

Delzons je doista u pravu kad tvrdi da je slika preljuba u Bourgetovim romanima uljepšana, jednako kao i Rod i Pellissier koji primjećuju da se junakinjama romana oprašta ako izdaju brak, ali ne i ako izdaju ljubav. Za Bourgeta je, dakle, ljubav svetija od braka, pa svojim junakinjama ne dopušta tzv. drugu ljubav, odnosno osuđuje ih ako prevare muškarca kojeg vole ili ako se po drugi put zaljube.⁶³⁷ Jedina moralna dilema koja muči Bourgetove junakinje nije povezana s mužem, nego s ljubavnikom: pitaju se hoće li ih voljeni muškarac manje voljeti i cijeniti nakon što mu fizički pripadnu jer će time pokazati da su nemoralne. Taj se čin

⁶³⁵ Fleury, Maurice de: „Études et causeries médico-littéraires“, u: *La Nouvelle Revue*, mars-avril 1893., str. 760-774.

Fleury, Maurice de: „Études et causeries médico-littéraires“, u: *La Nouvelle Revue*, mai-juin 1893., str. 118-133. Slična su se razmišljanja pojavila i u Velikoj Britaniji u kojoj se 1888. g. Bourgetov roman *Ljubavni zločin* našao na popisu dvanaest „opscenih francuskih romana“ zbog čijeg je objavljivanja engleski izdavač Henry Vizetelly osuđen na tri mjeseca zatvora. Engleske su knjižare zbog toga prestale prodavati knjige tog izdavača, a čitatelji su bili uvjereni da je riječ o pornografskoj literaturi.

⁶³⁶ Delzons, Louis, „La Législation pénale de l'adultère“, u: *Revue bleue*, 12 mars 1904., str. 341. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214846v/f341.tableDesMatières> (7. 3. 2014.)

⁶³⁷ To je moralno načelo Dumas sin uočio kod kazališne publike: budući da se žena ne može razvesti od muža koji je zapostavlja ili maltretira, publika ne samo da udanoj ženi uvijek oprašta prvog ljubavnika, nego ga čak i očekuje. Kad je u pitanju drugi ljubavnik, oprosta nema, bez obzira na autorovo umijeće i razloge koji govore u prilog junakinji. Za publiku, piše Dumas, žena smije pripadati samo dvojici muškaraca: mužu kojeg ne voli i ljubavniku koji je voli. (Dumas fils, Alexandre: „Préface“, u: *L'Étrangère: comédie en quatre actes*, Paris, Théâtre-Français, 1876. URL: <http://théâtre-documentation.com/Dumas%20fils/L%27Etrang%C3%A8re/l%27etrangere%20preface.html> (7. 3. 2014.)

zaljubljene žene, međutim, u Bourgetovim romanima nikada ne osuđuje. Štoviše, njegovi romani vrve mudrim mislima ili generalizacijama koje uzvisuju (zaljubljene) žene, odnosno prikazuju ih kao muškarcima superiorna bića. Tako se u *Okrutnoj enigmi* nalaze sljedeće generalizacije: muškarci u odsutnosti ljubavnice osjećaju neodoljivu želju da je prevare s prvom ženom koja se pojavi, a žene nisu takve; zaljubljene žene žele izliječiti bol koje su zadale muškarcu; žene su bića koja su puno instinktivnija i puno bliža prirodi nego muškarci. U *Ljubavnom zločinu* saznajemo da Hélène voli Armanda kako su samo žene sposobne voljeti, da su muškarci egoistični, pa preziru ženu koja im se prepušta zaboravljajući pritom prezirati sebe zato što su je zaveli te da su i najplemenitije žene spremne pokleknuti zbog samilosti prema muškarcu. I u *Lažima* postoji veliki broj generalizacija: glupa muška taština ne razumije božansku slast spontane, prirodne i neodoljive ženske ljubavi; koliko god većina žena bila perfidna u ljubavi, to nikada neće biti dovoljno da bi se kaznio potajni egoizam većine muškaraca; muškarci osjećaju nečasnu samilost prema ženi koju ostavljaju: muče je, ali ne žele gledati patnju koju su prouzročili; svi su muškarci tašti, pa je i najlukavije među njima moguće pobijediti ako se igra na tu kartu itd. Uspoređujući tri izabrana romana, može se uočiti da se najviše generalizacija koje govore u prilog ženama nalazi u romanu *Laži*. To bi se moglo tumačiti činjenicom da je Suzanne Moraines najporočnija od junakinja triju romana (ima muža koji je voli, ali je postala ljubavnicom baruna Desforgeses isključivo zbog financijskih razloga te zavela naivnoga mladog pjesnika Renéa u kojeg se zaljubila), pa je Bourget morao uložiti najviše truda da bi je opravdao u očima čitatelja. Bourget ponašanje svojih junakinja ne doživljava kao moralni problem nego kao intelektualnu zagonetku čije rješenje vidi u teoriji o mnogostrukom „ja“.

Valja ipak naglasiti da Bourget generalizacije ne koristi isključivo u cilju opravdavanja postupaka ženskih likova, nego i kako bi svojim romanima dao filozofsku dimenziju, pri čemu ne uviđa da su one previše uočljive, da u prvi plan stavljaju pripovjedača koji djeluje poput likovima intelektualno nadređena komentatora.

Bourgetove generalizacije ipak nisu doživjele kritike u prikazima i člancima o njegovim prvim romanima. Autori tih tekstova u prvom su se redu usredotočili na optužbe za širenje pesimizma, snobizma i nemorala. Međutim, kao što se u analizi *Eseja* nametnulo pitanje je li Bourget opisao pesimizam svoje generacije ili je pišući o vlastitom pesimizmu djelovao na njegovo širenje među pripadnicima mlade generacije, i kad su u pitanju njegovi romani moguće je zapitati se predstavljaju li Bourgetovi likovi vjerne portrete suvremenih muškaraca i

žena ili su upravo ti likovi suvremene čitatelje i čitateljice potaknuli na oponašanje, odnosno, oblikuje li Bourget svoje likove prema ljudima iz suvremenoga pariškog društva ili svojim romanima oblikuje pripadnike toga društva. Na temelju analize tekstova iz toga vremena može se zaključiti da je u Bourgetovu slučaju riječ o dvosmjernom odnosu djelo – publika, odnosno da se u recepciji njegovih romana može uočiti prepletanje mimeze i antimimeze.

5. 2. 7. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana – zaključna razmatranja

O Bourgetovim je prvim romanima u razdoblju između 1887. i 1902. g. objavljen veći broj članaka i poglavlja u knjigama. Njihovi autori ističu Bourgetovu usredotočenost na psihologiju likova te ga prikazuju kao sljedbenika romanopisaca iz ranijih razdoblja francuske književnosti: Mme de La Fayette (Lemaître, Doumic, Faguet, Gilbert), Marivauxa (Lemaître, Brunetière, Faguet, Gilbert), Prévosta (Domic, Faguet, Gilbert), Laclosa (Lemaître, Doumic, Faguet, Gilbert), Chateaubrianda (Domic, Gilbert), Constanta (Lemaître, Doumic, Maurras, Faguet, Gilbert), Stendhala (Lemaître, Maurras, Faguet, Gilbert), Sainte-Beuvea (Gilbert) i Fromentina (Albalat, Gilbert). Nastojeći žanrovski odrediti Bourgetove romane, književni kritičari najčešće spominju termin „psihološki roman“, a Bourgeta drže nastavljacem dvjestogodišnje francuske tradicije psihološkog romana koju su prekinuli realisti i naturalisti čiju poetiku romana navedeni kritičari oštro kritiziraju. To, naravno, ne znači da jednodušno hvale Bourgetove, a kritiziraju Zoline romane. O mnogim elementima Bourgetovih romana postoje proturječna mišljenja, primjerice o njegovom prikazu mondenoga društva i o oblikovanju likova. Dok neki autori Bourgeta vide isključivo kao mondenoga pisca i kritiziraju ga zbog usredotočenosti na mondeno društvo kojem se divi usprkos njegovim očitim manama (Lemaître, Renard, Brunetière, Faguet), drugi drže da kod Bourgeta postoji kritički odmak od te sredine (Gilbert), a treći ga hvale što ne piše o smrdljivim kućama i ljubavima limara i pralja (Tissot). Dio kritičara drži da Bourget nije mondeni pisac jer ga ne odlikuje površnost, ležernost i frivolnost, nego marljivost i ozbiljnost (Domic, Pellissier), odnosno da nije isključivo mondeni pisac, nego istovremeno i psiholog i moralist čiji romani imaju vrijednost dokumenta jer prikazuju dio francuskoga društva – u ovom slučaju mondeni – u određenom povijesnom razdoblju (Deschamps, Pellissier).

Razmimoilaženja kritičara vidljiva su i u ocjeni Bourgetovih likova. Svi autori uočavaju Bourgetovo umijeće psihološke analize, ali katkad – čak i isti autori – različito vrjednuju tu njegovu osobinu. Dok mu neki spočitavaju tipiziranost likova kojima zbog pretjerane

psihološke analize manjka životnosti (Frommel, Renard, Brunetière), te primjenu složenog i previše vidljivog aparata na jednostavne psihološke probleme (Lemaître, Brunetière, Gilbert, Pellissier), drugi ističu istinitost i ljudskost tih likova i njihovu bliskost čitateljima (Gualdo, Gilbert). Većina autora Bourgeta drži originalnim romanopiscem upravo zbog dubine psihološke analize (Lemaître, Frommel, Bordeaux, Maurras, Scherer, Frary, Gilbert), posebice ženske duše (Tissot, Maurras). Tu je novinu u poetici romana moguće povezati s idejom o mnogostrukom i promjenjivom „ja“, sastavljenom od niza psiholoških stanja koja se stalno mijenjaju i obnavljaju, idejom koja se suprotstavlja realističkom i naturalističkom vjerovanju u jedinstveno „ja“ (Doumic). Jednu od Bourgetovih novina predstavlja i uvođenje novog junaka – muškog lika s naglašenom misaonom komponentom, profinjenog i učenog diletanta, kozmopolita lišena volje – koji će se uskoro pojaviti i u djelima drugih romanopisaca (Doumic, Gilbert). Kad su u pitanju ženski likovi, većina kritičara primjećuje da ih Bourget blago idealizira i blagonaklono gleda na njihove pogreške. S druge strane, dio kritičara ističe njihovu sličnost s Emmom Bovary (Doumic, Gilbert), naglašujući, međutim, da je Flaubert Emmu prikazao kao iznimku, a Bourget je svoje junakinje učinio običnijima i bliskijima čitatelju. I neke prizore iz romana – primjerice, razgovor ljubavnika i muža, te ljubavnika i ljubavnice u *Ljubavnom zločinu* – pojedini kritičari (Mirbeau, Gualdo) drže novinom u francuskom romanu.

Usprkos povremenim kritičkim tonovima o Bourgetovim likovima, gotovo da nema teksta u kojem se oni ne spominju, pa se može zaključiti da je taj element Bourgetova romana kritičarima bio iznimno zanimljiv, a sudi li se po priznanjima o identifikaciji s likovima i po uspjehu Bourgetovih prvih romana, može se pretpostaviti da su ti likovi bili podjednako zanimljivi i tzv. običnim čitateljima.

Čini se da je čitateljima i Bourget bio vrlo zanimljiv, pa se i on našao u tekstovima nekih književnih kritičara, opisan kao složena osobnost, zbunjujući spoj maskulinog i femininog, inteligencije i senzualnosti (Lemaître), snažnoga duha i nervoznoga senzibiliteta (Gilbert) te kao znanstvenik snažne imaginacije dodatno ojačane čitanjem (Renard).

Iako dio kritičara (Renard, Maurras, Faguet, Alméras, Pellissier) kod Bourgeta uočava neke elemente poetike realističkog i naturalističkog romana – znanstvenu metodu, sklonost točnoj opservaciji, minucioznosti i analizi, realistični i pesimistični koncept svijeta – svi analizirani tekstovi (uključujući i tekstove četvorice oštrih kritičara) ističu Bourgetovu usredotočenost na nematerijalno, nevidljivo, psihološko kao potpunu novinu u odnosu na naturalistički roman uz

koji vežu niz negativnih osobina: morbidnost, brutalnost i gorčinu (Gualdo), estetiku ružnoće i kult forme (Frommel), brutalnu energiju i prezriv odnos prema čovjeku iz nižih društvenih slojeva (Tissot, Faguet) svedenom na nagone i temperament, na prostačko i bestijalno (Renard, Rod, Doumic, Fauget, Pellissier), usredotočenost na običaje, dokumente, činjenice, na vanjski svijet, materiju i fiziologiju (Rod, Albalat, Gilbert, Pellissier). Ne čudi, stoga, zaključak da je Bourget obnovio roman i izvukao ga iz slijepe ulice u koju ga je doveo Zolin naturalizam (Albalat, Scherer, Faguet, Gilbert).

S tim se mišljenjem, međutim, nisu slagali svi književni kritičari: neki su Bourgeta, vjerojatno vođeni ljubomorom zbog njegova uspjeha, prikazali kao lošeg pisca i proračunatog karijerista (Mirbeau, Bloy, Gourmont, Tailhade), a drugi su ga, uvjereni u poguban utjecaj njegovih romana na čitatelje i čitateljice, osuđivali za širenje pesimizma, snobizma i nemorala (Sarcey, Ordinaire, Ernest-Charles, Rod, Lardeur, Cornut, Pellissier, Fleury).

I u radovima Bourgetu naklonjenih kritičara moguće je pored brojnih pohvala uočiti i kritičke tonove. Neki su autori, naime, u njegovim romanima primijetili određenu shematičnost koja bi, drže, mogla biti opasna za nastavak njegove književne karijere. France je upozorio na prolaznost knjiga općenito jer se sve svodi na tzv. novitete koju brzo padaju u zaborav. Slična razmišlja iznosi i Frommel koji izražava određenu rezervu prema Bourgetovu daljnjem radu jer su mu djela međusobno jako slična i u njima se uočava gašenje kreativne energije. Na istom su tragu i Fraryjeva razmišljanja da je za dugu i uspješnu književnu karijeru neophodna stalna evolucija. Dio kritičara (Mirbeau, Gualdo, Tissot, Frommel, Renard) ipak je u Bourgetovim romanima uspio uočiti nova razmišljanja i odmak od zanesenosti mondenim društvom: u *Ljubavnom zločinu* novinu predstavlja koncept „religije ljudske patnje“, koji bi se mogao povezati s utjecajem ruskog romana u Francuskoj na kraju 19. stoljeća⁶³⁸, a u *Lažima* je uočljiv kritički odnos prema mondenom društvu koje je prikazano kao licemjerno, površno i materijalističko. Osim toga, Bourget u romanu *Laži* prvi put iznosi tezu o odgovornosti pisaca za utjecaj njihovih djela na čitatelje i ideju o duhovnoj obnovi Francuske uz pomoć kršćanstva čime se otvara put nastanku romana *Učenik*.

⁶³⁸ Sredinom osamdesetih, francuski su čitatelji zahvaljujući Vogüéovu djelu *Le roman russe* (1886.) upoznali bogatu rusku realističku književnost.

5. 3. Bourgetov roman *Učenik*

Roman *Učenik* objavljen je u lipnju 1889. g. Prethodila mu je *Fiziologija moderne ljubavi*, pseudoznanstveno djelo o ljubavi koje obiluje statistikama, klasifikacijama, sistematizacijama, teoremima i znanstvenim izrazima i koje je, navodno, za sobom ostavio pjesnik Claude Larcher. Djelo je izazvalo skandal iako je Bourget bio uvjeren da se iz njega jasno može vidjeti da ljubav i razvrat nemaju ništa zajedničko.

Roman *Učenik* nastao je u vrlo kratkom vremenu. Po Mansuyjevim riječima, Bourget ga je napisao između rujna 1888. i svibnja 1889. g. Glavni junak romana je Robert Greslou, dvadesetogodišnji mladić zanesen determinističkim idejama svog učitelja, filozofa Adriena Sixtea. Greslou odlazi u dvorac obitelji Jussat kako bi poučavao dječaka Luciena. Tamo upoznaje dječakovu sestru Charlotte koja postaje predmetom njegova psihološkog eksperimenta: odlučuje ju zvesti iz čiste znanstvene radoznalosti – kako bi u praksu proveo teorije iznesene u Sixteovim djelima. Kada Charlotte shvati Greslouove motive, popije otrov koji je Greslou kupio i umre. Gresloua optužuju za njezinu smrt, a on tijekom boravka u zatvoru piše dugu ispovijed i šalje ju svom učitelju. Sixte s iznenađenjem shvaća da je na neki način odgovoran za postupke svoga učenika. Gresloua, međutim, sud oslobađa jer nije direktno počinio ubojstvo, o čemu svjedoči Charlottin brat André kojem je djevojka napisala oproštajno pismo. Kada Gresloua oslobode, André ga ubija hicem u glavu. Sjedeći uz Greslouov odar, Sixte shvaća svoju nemoć pred nerazrješivom tajnom sudbine, glavom mu prolaze riječi Očenaša i Pascalova rečenica: „Ne bi me tražio da me već nisi pronašao.“

Mnogi su čitatelji i književni kritičari držali da je Bourgeta na pisanje *Učenika* potaknula afera Chambige koja se dogodila u siječnju 1888. g., kada su u jednoj vili u okolici alžirskoga grada Constantinea pronađeni gospođa Grille, udana žena i majka dvoje djece, i njezin ljubavnik, dvadesetdvogodišnji student Henri Chambige koji je pucao u nju, pa u sebe. U prilog tome govori podatak da je Bourget poznavao Chambigea⁶³⁹ te da je napisao predgovor za knjigu Alberta Bataillea čije je prvo poglavlje posvećeno aferi Chambige⁶⁴⁰ o kojoj je, uostalom, Bourget pisao u svom dnevniku.⁶⁴¹ Osim toga, uočljive su određene sličnosti između Roberta Gresloua i Henrija Chambigea: zanimanje za eksperimentalnu psihologiju i čitanje,

⁶³⁹ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 482.

⁶⁴⁰ Bataille, Albert: *Causes criminelles et mondaines de 1888*, Paris, E. Dentu, 1889.

⁶⁴¹ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 485.

melankoličnost, neurotičnost, djetinjstvo i mladost obilježeni mističnim zanosom i tjeskobom, gubitak vjere, zadobivanje ljubavi žene pomoću samilosti, želja da umru zajedno s voljenom ženom, sastavljanje dugog autobiografskog pisma tijekom zatočeništva itd.

Bourget je, međutim, ustrajno tvrdio da ne postoji nikakva veza između *Učenika* i afere Chambige, a svoj je roman povezivao s jednim drugim sudskim slučajem – aferom Lebiez iz 1878. g. u čijem je središtu bio student koji je svoje ubojstvo pravdao Darwinovom doktrinom borbe za opstanak, odnosno prirodnog odabira i prava jačega.⁶⁴² U prilog Bourgetovoj tvrdnji da nije bio nadahnut aferom Chambige govori i Feuilleratovo svjedočanstvo da je Bourget desetak godina ranije započeo pisati roman o mladiću koji je ubio svoju ljubavnicu, udanu ženu. Nastanak tog romana, koji je trebao nositi naslov *Passion d'Armand Cornélis* (*Strast Armanda Cornélisa*), Feuillerat tumači podudaranjem između stvarnoga i zamišljenoga života koje svjedoči o tome da veliki pisci – poput proroka – imaju moć predviđanja. Bourget je, po Feuilleratovim riječima, odlučio unijeti značajne izmjene u svoj roman jer mu se činilo okrutnim da iskoristi tu tužnu aferu u koju je i sam bio uključen: poznavao je Chambigea, jednom prilikom ga je i ohrabrio u nastojanju da postane književnik, a znao je i da je taj mladić, između ostaloga, čitao i njegove romane – zbog čega se osjetio indirektno odgovornim za njegove postupke.

5. 3. 1. Recepcija *Učenika* 1889.-1902.

Afera Chambige pobudila je veliku pozornost javnosti⁶⁴³, što je zasigurno utjecalo i na recepciju romana *Učenik*. U prvim se prikazima Bourgetova romana može uočiti da su najviše zanimanja izazvali predgovor *Učeniku* i teza o odgovornosti koja je u njemu iznesena. Analiza recepcije *Učenika* temeljit će se na sedamnaest članaka objavljenih u razdoblju između 16. lipnja 1889. g. (kada je roman objavljen) i 15. rujna 1890. g. te na Taineovom pismu Bourgetu i svjedočanstvima književnih kritičara Théodora de Wyzewe i Victora Girauda o recepciji tog romana kod mladih čitatelja.

U analizi recepcije *Eseja* istaknula sam da je Bourget predgovorima davao iznimnu važnost, pa je za četiri izdanja *Eseja* napisao različite predgovore. Po tome je blizak Jaussovima i

⁶⁴² Autin, Albert: *'Le Disciple' de Paul Bourget*, Paris, Société Française d'Éditions Littéraires et Techniques, 1930.

⁶⁴³ O njoj su u onovremenim novinama i časopisima mnogi pisali (između ostalih i France i Barrès), a mnogi su mladi o Chambigeu pričali s oduševljenjem i pisali mu pisma podrške.

Genetteovim razmišljanjima u kojima se ističe važna uloga predgovora u usmjeravanju čitanja. Svoje prve romane Bourget, međutim, nije popratio predgovorima, nego posvetama iz kojih se, usprkos njihovoj kratkoći, mogu iščitati neki elementi Bourgetove poetike romana. U razdoblju između objavljivanja *Eseja* i romana *Etapa*, predgovore se može naći samo u dva romana: u *Obećanoj zemlji* i *Učeniku*. Budući da je predgovor romanu *Obećana zemlja* – u kojem Bourget iznosi teoriju psihološkog romana – analiziran u poglavlju o paratekstu, preostaje analiza predgovora romanu *Učenik*.

U desetak stranica dugom predgovoru Bourget se obraća mladiću starom između 18 i 25 godina koji u knjigama pisaca starije, Bourgetove generacije traži odgovore na pitanja koja ga muče. Bourget se, dakle, vraća tezi iz *Eseja* o snažnom utjecaju književnosti na mlade čitatelje, ali ovaj je put ne sagledava s čitateljskoga nego s autorskoga stajališta, pa u središte dolazi pojam odgovornosti autora koji se spominje već na prvoj stranici predgovora. U nastavku predgovora Bourget evocira teške trenutke francuske povijesti koje je njegova generacija proživjela i zbog kojih se kod nje rodila želja da obnovi „Francusku Dušu“ koja je „bila teško ranjena 1870. g.“⁶⁴⁴ U tome joj glavni oslonac predstavlja srednja klasa, građanstvo (vojnici, diplomati, profesori, umjetnici), za koje Bourget niže riječi hvale. Bourgetov je predgovor neposredan (mladom se čitatelju obraća s „ti“) i emfatičan (u svečanom se tonu nižu usklikne rečenice, uzvišene riječi i zanesene izjave – ideal, vjera, nada, stara domovina, naša zajednička majka, želimo zaslužiti vašu ljubav, plemenita nada u obnovu Francuske, služiti domovini, pomoći domovini, poviti joj rane i izliječiti je itd., a pridodane su im jednako svečane i ushićene Dumasove riječi o Bogu, prirodi, radu, braku, ljubavi i djetetu kao vrijednostima koje moraju opstati). Bourget mladiću idealistu i domoljubu suprotstavlja suvremenu egoističnu i hedonističku mladež koju dijeli na materijaliste i diletante. Mladog čovjeka upozorava na štetne i lažne ideje koje, uz podršku nadarenih pisaca, zastupaju s jedne strane pozitivisti i materijalisti, a s druge prezrivi i profinjeni antimaterijalisti, te mu savjetuje da njeguje ljubav i volju kao dvije velike vrline. Na kraju predgovora Bourget jasno iznosi kakvoj se recepciji nada kod mladih čitatelja: želi da njegov utjecaj bude blagotvoran, da ga mladi čitatelj voli te da ta ljubav bude zaslužena i opravdana.

Bourget u predgovoru opisuje reprezentativnog čitatelja svoga romana (riječ je o Francuzu starom između 18 i 25 godina, pripadniku suvremene građanske klase, domoljubu,

⁶⁴⁴ Bourget, op. cit., bilješka 171, str. 47.

tradicionalistu i idealistu) te ukazuje na važnost njegove teme (odgovornost pisaca i filozofa) time što je spominje već na prvoj stranici predgovora i implicitno je povezuje s temeljnom postavkom *Eseja* o snažnom utjecaju koji na mlade imaju djela pisaca iz prethodne generacije. Tvrdnjom da u stvarnom životu postoje ljudi slični njegovom glavnom liku Bourget svoje djelo nastoji prikazati kao istinito, što je također jedna od funkcija predgovora koju spominje Genette. S čitateljem uspostavlja prislan kontakt obraćajući mu se s „ti“, ispreplećući emfatičnost i odmjerenu djeluje na čitateljeve osjećaje i um. Tijekom cijeloga predgovora tretira ga kao mlađeg brata, što mu daje za pravo da mu objasni koji su oblici ponašanja prihvatljivi, a koji nisu. Taj se odnos mijenja tek na kraju predgovora kada Bourget izražava želju da zasluženom zadobije ljubav mladih čitatelja.

O važnosti Bourgetova predgovora svjedoči i činjenica da je na dan izlaska iz tiska romana *Učenik* predgovor u cijelosti objavljen na prvoj stranici novina *Le Figaro*.⁶⁴⁵ Dan kasnije u novinama *Le XIXe siècle* objavljen je članak Alberta-Edouarda Portalisa koji se složio da je riječ o važnom predgovoru koji je istovremeno umjetničko djelo i manifestacija stanja duha Bourgetove generacije. Iako izražava divljenje uzvišenom i dirljivom načinu na koji Bourget formulira zadaću suvremene mladeži u obnovi Francuske, Portalis drži da mladi ljudi iz građanske klase nisu dorasli tom zadatku jer se ne nastavljaju baviti zanimanjima svojih očeva nego svi žele postati mondeni muškarci ili umjetnici. Portalis dovodi u pitanje i Bourgetovu uvjerljivost pitajući se kako je on to obnoviteljski djelovao pišući *Okrutnu enigm* ili *Laži*. Drži da u suvremenoj Francuskoj nikoga ne zanimaju društveni problemi te da je zasigurno neće obnoviti „sinovi trgovaca ili bankara skorojevića, romanopisci 'fin de sièclea' ili sportaši“. ⁶⁴⁶

Poput Portalisa, i književni kritičar Francisque Sarcey u svom članku o *Učeniku* piše isključivo o predgovoru romana, točnije o podjeli mladih ljudi na dvije grupe koju Bourget u njemu iznosi. Sarcey oštro kritizira mladu generaciju koja se „okreće prema snu, diči se diletantizmom, pesimizmom i svim mogućim prostačkim izmima“⁶⁴⁷ i daje joj savjet da obrađuje svoj vrt i posveti se poslu ne zamarajući se time do čega će ju taj rad dovesti.

⁶⁴⁵ „Knjižara Lemerre danas pušta u prodaju 'Učenika' g. Paula Bourgeta. Romanu prethodi važan predgovor.“ („Le Disciple“, u: *Le Figaro*, 17 juin 1889. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2807943/f1.zoom.r=Le%20Figaro%20Paris.langEN> 3. 2. 2014.)

⁶⁴⁶ Portalis, Albert-Edouard: „Les fils de la bourgeoisie“, u: *Le XIXe siècle*, 19 juin 1889.

⁶⁴⁷ Sarcey, op. cit., bilješka 626.

I autor prikaza objavljenoga u novinama *Le Gaulois* – potpisan kao Scaramouche – ističe važnost predgovora *Učeniku* koji je, drži, rezultat psihičke i intelektualne revolucije koju mislioci doživljavaju u svojim četrdesetima. Autor drži da Bourgetov predgovor i roman nalikuju ispovijedanju vjere i ispovijesti jer ih je nemoguće napisati a da se „ne otvore ili barem odškrinu vrata vlastitoga srca“⁶⁴⁸, ali kod Bourgeta uočava i filozofske i znanstvene osobine – radoznalost, hladnokrvnost, metodu, objedinjavanje analize i sinteze.

Kritičar Paul Ginisty Bourgetovu je predgovoru posvetio trećinu svojega prikaza *Učenika*. Drži ga zanimljivim, vrlo živim i jasnim te napisanim tonom kojim stariji brat upozorava mlađu braću na opasnosti koje nose neke ideje. U ostatku prikaza Ginisty prepričava sadržaj romana i portretira glavne likove. Glavnim kvalitetama romana drži suptilnu psihološku analizu suvremene duše, filozofsku finoću i snagu.

Za razliku od ostalih kritičara, naturalist J.-H. Rosny drži da Bourgetov predgovor djeluje zbunjujuće i daje pogrešnu sliku suvremene mladeži. Mladi su, po njegovu mišljenju, proizvod društvenoga stanja za koje nisu odgovorni, a odlikuje ih nazadnost, neaktivnost, nesposobnost za dubinsko i kontinuirano razmišljanje te feminiziranost koja se očituje u njihovoj eleganciji, površnosti, iskvarenosti i neurotičnosti. *Učenik* je, drži Rosny, nastao kad je Bourget osjetio da je došlo vrijeme da od femininoga krene prema maskulinome. Romanu, međutim, manjka kreativnosti i originalnosti, stil i kompozicija su mu loši, opisi interijera i fizički i psihički opisi likova također, prizori su neoriginalni, a fabula teška i pomalo nelogična, piše Rosny te zaključuje da je Bourgetov roman na trenutke nalik romanu-feljtonu. Bourgetu zamjera i što je Gresloua, psihologa determinista, prikazao kao opasnost za obitelj i nedužne djevojke te što se u psihološkoj i filozofskoj analizi – koja čini glavni dio knjige i koja je profinjenija i inteligentnija od ostatka romana – pokazao kao neoriginalni popularizator koji filozofiju ne uspijeva prenijeti u umjetnost. To je pristup za mase, a elita traži nešto bolje, piše Rosny, dodajući ipak da *Učenik* „gotovo da sadrži to bolje“.⁶⁴⁹ Ne čudi, stoga, Rosnyjeva tvrdnja da za 30 ili 40 tisuća čitatelja osrednjega uma Bourgetov roman „ispunjava sve tražene 'funkcionalne' uvjete“⁶⁵⁰, pa će ga kritizirati samo elita. Prikaz završava u donekle pomirljivom tonu: kad je u pitanju teza i originalnost, zaključuje Rosny, *Učenik* je loš roman, ali jake su mu strane racionalnost, suvremena apstraktna misao i psihološki detalji.

⁶⁴⁸ Scaramouche: „Le Disciple“, u: *Le Gaulois*, 20 juin 1889.

⁶⁴⁹ Rosny, J.-H.: „Le Disciple“, u: *La Revue indépendante*, juillet 1889., str. 170.

⁶⁵⁰ *ibid.*, str. 173.

S druge strane, Augustin Filon, suradnik *Revue bleue*, iznosi tek jedan prigovor Bourgetovu predgovoru: drži ga „rječitim i lijepim, možda prelijepim i prerječitim“⁶⁵¹, odnosno pretjerano emotivnim. U *Učeniku* uočava dvije priče: priču o slavi i propasti jedne filozofske teorije te ljubavnu priču. Filon u svome prikazu stavlja naglasak na složenost likova, odnosno teoriju o mnogostrukom „ja“ koju je, drži, moguće primijeniti i na Bourgeta: on je kolektivna priroda koja predstavlja sintezu svih temperamenata i svih vjerovanja, inteligencija čiji nam rubovi uvijek izmiču i čije se dno ne može dotaći.

Za razliku od prethodno navedenih autora, Henri Chantavoine u svom prikazu *Učenika* uopće ne spominje predgovor. Chantavoinea pored složenih likova – kojima posvećuje najveći dio svoga prikaza – zanima i složena recepcija Bourgetova romana. Pišući o vlastitom čitateljskom iskustvu navodi da *Učenik* kod njega izaziva tri „stanja duše“: neke dijelove romana jako voli, neke voli manje ili bi ih volio manje voljeti, a neke ne razumije. Riječ je o romanu koji ga se snažno dojmio, prvorazrednom djelu, ako ne i o apsolutnom remek-djelu zanimljivom i za dušu i za intelekt, djelu koje čitatelja tjera da pogleda u sebe kako bi saznao tko je, tvrdi Chantavoine.⁶⁵²

Pored predgovora, pozornost je kritičara privukla i Bourgetova teza o odgovornosti autora za djelovanje njihovih ideja na čitatelje o kojoj se u francuskim novinama i časopisima povela živa rasprava o kojoj svjedoči i deset članaka objavljenih u razdoblju između lipnja 1889. i rujna 1890. g. Književni kritičari Anatole France i Ferdinand Brunetière u toj su polemici zastupali suprotna mišljenja. Rasprava je započela nakon što su u novinama *Le Temps* i časopisu *Revue des Deux Mondes* ta dvojica kritičara objavila prikaz Bourgetova romana. France je roman držao rezultatom dozrijevanja Bourgetovih mladenačkih ideja iz vremena kad je mladi pisac bio zaokupljen Spinozinom filozofijom. Iako veći dio svoga prikaza posvećuje sadržaju i likovima romana, France ističe da *Učenik* postavlja pitanje jesu li određene filozofske doktrine (primjerice determinizam ili znanstveni fatalizam) same po sebi opasne i pogubne te je li učitelj odgovoran za nedjela svog učenika. France iznosi stajališta da Gresloua nije uništio determinizam, nego vlastita oholost, da misao ima „nezastariva prava“ koja su „nadređena svemu ostalom“ i da se „svaki filozofski sustav može legitimno izložiti“, da je

⁶⁵¹ Filon, Augustin: „Courrier littéraire“, u: *Revue bleue*, 20 juillet 1889., str. 90.

⁶⁵² Chantavoine, Henri: „Le Disciple“ par M. Paul Bourget“, u: *Journal des débats*, 24 juillet 1889.

pravo i zadaća svakog znanstvenika koji ima neku ideju o svijetu da „izrazi tu ideju kakva god ona bila“ jer „svatko tko vjeruje da posjeduje istinu, mora je reći“. ⁶⁵³

Osam dana kasnije Brunetière objavljuje svoj prvi članak o *Učeniku* u kojem iznosi mišljenje da filozofi i znanstvenici ne žele samo da ih se čita i da im se divi, nego i da im se vjeruje, da ih se slijedi, odnosno žele imati učenike, širitelje i nasljednike svojih ideja. Dogodi li se, međutim, da neki odvažniji ili manje čestit učenik iz njihovih ideja izvuče zaključke koje oni nisu predvidjeli, moraju se zapitati gdje su pogriješili. Stoga je, po Brunetièreovu mišljenju, Sixte odgovoran za Greslouov zločin jer nije shvatio da filozofska spekulacija ima granice. Po Brunetièreovu mišljenju, pisci nemaju zadatak propovijedati moral, ali ne smiju zaboraviti da se umjetnost ne može odvojiti od života, pa je stoga nedopustivo da pisci ono što objašnjavaju i prikazuju ne osuđuju držeći to prirodnim, čime svoju zadaću svode na zabavljanje publike. Brunetière se nada da će pisci poput Bourgeta, Maupassanta i Vogüea obnoviti francusku književnost. Pritom posebice ističe važnost kako romana *Učenik*, tako i njegova predgovora koji drži „neobičnim“ i „osobito značajnim“ te čestita Bourgetu što je kritički progovorio o diletantizmu i književnom dendizmu. ⁶⁵⁴

Franceov drugi članak o romanu *Učenik* reakcija je na Brunetièreovu tvrdnju da su znanstvenici, filozofi i književnici odgovorni za recepciju svojih djela. Hvali njegovu strogu argumentaciju, ali drži da se svojom tvrdnjom „ozbiljno ogriješio o intelektualnu slobodu“ koju i sam uživa, pa bi se očekivalo da je i brani. Brunetièreovoj tezi o nepovredivosti moralnih načela svakog društva, koja predstavlja jamstvo njegova opstanka, France suprotstavlja tezu o promjenjivosti ideja, običaja i morala tijekom povijesti. ⁶⁵⁵

Na tu je prepirku reagirao anonimni autor u časopisu *Revue scientifique*. Već se u prvoj rečenici ističe da objavljivanje članka o književnom djelu u časopisu koji se bavi isključivo temama iz prirodnih znanosti predstavlja presedan, a taj se potez opravdava činjenicom da pitanje o slobodi psihologije i svih drugih znanosti zauzima središnje mjesto u Bourgetovu romanu. Članak, očekivano, zagovara slobodu znanosti odlučno odbijajući mogućnost da apstraktne teorije utječu na djelovanje ljudi, te nakon analize dvaju glavnih likova ustvrđuje:

⁶⁵³ France, Anatole: „Paul Bourget, 'Le Disciple'“, u: *Le Temps*, 23 juin 1889.

⁶⁵⁴ Brunetière, Ferdinand: „À propos du *Disciple*“, u: *Nouvelles questions de critique*, Paris, Calmann-Lévy, 1890., str. 330-355.

Članak je prvi put objavljen u *Revue des Deux Mondes* 1. srpnja 1889. g.

⁶⁵⁵ France, Anatole: „La métaphysique devant la morale“, u: *Le Temps*, 7 juillet 1889.

„Greslou je, dakle – i u to nema sumnje – u samome sebi, a ne u Sixteovoj knjizi pronašao sve elemente svoga zlodjela.“⁶⁵⁶ Zanimljiva je strast s kojom se autor članka obrušio prvo na Gresloua, nazivajući ga neuravnoteženim, perversnim, rođenim zločincem, gubitnikom i sl., a potom i na Brunetièrea koji „nameće (...) neku vrstu službene doktrine, kako za fiziku tako i za metafiziku, od koje se neće biti dopušteno udaljavati“.⁶⁵⁷ Na kraju članka autor zaključuje da je napredak moguć samo ako postoji „apsolutna sloboda mišljenja, a sloboda misli uključuje i slobodu da se pogriješi“, te poziva sve znanstvenike da odvažno idu naprijed ne brinući o posljedicama svojih djela, da traže istinu i budu sigurni da istinu uvijek treba reći.

Ubrzo je uslijedio odgovor u kojem Brunetièr Franceu i anonimnom autoru daje do znanja da nije promijenio mišljenje: vjeruje da se Sixteova krivnja sastoji u tome da je oslobodio Greslouove „loše nagone“, „potaknuo ga da s misli prijeđe na djela“.⁶⁵⁸ Takvim stajalištem Brunetièr podupire Bourgetovo mišljenje da Sixteova djela možda ne bi jednako utjecala na nekog čitatelja drukčijega od Gresloua, ali da je za Greslouove postupke čitanje Sixteovih djela bilo presudno. Da nije tako, ne bi bilo ni romana *Učenik*, zaključuje Brunetièr. Po njegovu mišljenju, o problemu odgovornosti ne može se govoriti u slučaju prirodnih znanosti, ali kad je riječ o znanostima koje utječu na ljudsko ponašanje, to predstavlja važno pitanje.

Tjedan dana kasnije, France piše treći članak o *Učeniku* u kojem ponovno polemizira s Brunetièreom dajući mu za pravo da potpuna neovisnost znanosti predstavlja određenu opasnost, „ali čovjek ne bi bio čovjek kad ne bi slobodno mislio“, pa stoga on pristaje uz onu opciju u kojoj je „najmanje zlo povezano s najvećim dobrom“.⁶⁵⁹

I teolog Edmond Dehaut Pressensé pokazao je zanimanje za tezu o odgovornosti. U kratkom osvrtu na Bourgetov roman ističe da je Sixteova filozofija bačena poput „otrovnog kvasca u mladu, strastvenu i složenu prirodu“⁶⁶⁰, te optužuje književnost da loše utječe na mlade pitajući se jesu li doktrine za njih manje opasne „kad ih naši najsajjniji pisci zaogrnu raskošnim oblikom“.⁶⁶¹

⁶⁵⁶ „Causerie bibliographique“, u: *Revue scientifique*, 17 août 1889., str. 214.

⁶⁵⁷ *ibid.*, str. 215.

⁶⁵⁸ Brunetièr, Ferdinand: „Question de morale“, u: *op. cit.*, bilješka 654, str. 365-366.

Članak je prvi put objavljen u *Revue des Deux Mondes* 1. rujna 1889. g.

⁶⁵⁹ France, Anatole: „Pour la science et la philosophie“, u: *Le Temps*, 8 septembre 1889.

⁶⁶⁰ Pressensé, Edmond de: „Revue du mois“, u: *Revue chrétienne*, 1889., str. 716. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54190943/f720.tableDesMatières> (3. 5. 2014.)

⁶⁶¹ *ibid.*, str. 717.

Nakon dvojice književnih kritičara, znanstvenika iz područja prirodnih znanosti i teologa i jedan se filozof pridružio polemici o tezi o odgovornosti: Paul Janet je u travnju 1890. g. objavio dvodijelni članak o odgovornosti filozofa. Janetov je dojam da je suvremeni „učeni i misleći svijet“ umoran od „skeptične, materijalističke i ateističke filozofije“, odnosno od pesimizma, pozitivizma, fiziologizma i ateizma.⁶⁶² Drži, stoga, da se toj opasnoj filozofiji treba suprotstaviti ponovnom uspostavljanjem temeljnih načela metafizike i morala. Na tvrdnje, iznesene u *Revue scientifique*, da ne postoji veza između apstraktnih ideja i djelovanja te da teza o odgovornosti uvodi *credo* koji je u suprotnosti sa svim načelima znanstvene slobode, Janet odgovara tvrdnjom da se ideje postupno pretvaraju u djelovanje. Po Janetovu mišljenju, ideje ne ostaju dugo u spekulativnom i apstraktnom obliku u kakvom postoje u svijesti filozofa, nego se prenose u aksiome, poslovice i iskustvene sudove u svijesti puka, odnosno pretvaraju se u životna pravila, u *credo* svakodnevice. Kad je u pitanju sloboda duha i misli, Janet drži da ne postoji antinomija znanosti i metafizike, znanosti i morala: ako znanost negira metafiziku i moral, negira samu sebe. Upravo nam te misli, tvrdi Janet, sugerira Bourgetov roman te zaključuje da *Učenik* predstavlja jednu od najboljih usluga koju je književnost učinila filozofiji.⁶⁶³

Po mome istraživanju, zadnji članak posvećen tezi o odgovornosti objavljen je u rujnu 1890. g. Njegov autor, Jean Aymé, polemiku o Sixteovoj odgovornosti za Greslouva djela, koja je trajala nešto duže od godinu dana, sažima na sljedeći način: „G. Brunetière kaže: Da, g. Anatole France kaže: Ne, g. Janet kaže: Možda, a g. Bourget, što god tvrdili, ne donosi zaključak.“⁶⁶⁴ Aymé najviše polemizira s Brunetièreovim tezama, držeći da su loše argumentirane, a podržava stajališta anonimnoga autora iz *Revue scientifique*. U svom se članku Aymé znanstvenicima obraća ohrabrujućim riječima: „Vaše sadašnje pogreške ispraviti će budućnost. Vaši opasni prijedlozi past će sami od sebe zato što će biti opasni, neću reći za naš aktualni moral i društvo, nego za čvrsta načela morala i društva, samo je to nepobitan znak lažnosti, uzrok slabosti i krhkosti.“⁶⁶⁵ Svaka znanstvena pogreška koja se u jednom trenutku postavlja kao istina predstavlja temelj za buduće istine, tvrdi Aymé. Članak završava

⁶⁶² Janet, Paul: „De la responsabilité philosophique: à propos du 'Disciple' de M. Paul Bourget“, u: *Revue bleue*, 12 avril 1890., str. 454.

⁶⁶³ Janet, Paul: „De la responsabilité philosophique: à propos du 'Disciple' de M. Paul Bourget“, u: *Revue bleue*, 19 avril 1890., str. 492.

⁶⁶⁴ Aymé, Jean: „Une vieille question: à propos du 'Disciple'“, u: *La Nouvelle Revue*, 15 septembre 1890., str. 368.

⁶⁶⁵ *ibid.*, str. 383.

pohvalama mladoj generaciji koja „prihvaća sve svoje zadaće“ i koju „ni diletantizam ni skepticizam ni darvinizam ni determinizam neće natjerati da ih zaboravi“. ⁶⁶⁶

Polemici o odgovornosti koja se tijekom petnaest mjeseci vodila u časopisima valja pridodati i Taineova razmišljanja iznesena u pismu koje je tri mjeseca po objavljivanju *Učenika* poslao Bourgetu. Taineovo mišljenje o romanu koji se bavi odnosom učitelj – učenik ima posebnu težinu zato što je Bourget Tainea držao svojim učiteljem. S obzirom na prislan odnos dvojice pisaca, već i sama činjenica da je Taine svoje pismo napisao puna tri mjeseca po objavljivanju romana predstavlja važan podatak. To bi se pismo moglo podijeliti na dva dijela: prvi je posvećen reakcijama čitatelja na djelo, a drugi analizi Sixtea. Kad je u pitanju recepcija romana, Taine predviđa da će se čitateljima, ovisno o snazi njihovih uvjerenja o moralu, Greslou ili svidjeti jer će držati da je njegovo djelovanje dobro argumentirano, ili će im biti odbojan zbog dojma da ga psihološki determinizam (dijelom) oslobađa krivnje za zločin, nelojalnost, perfidnost, dvoličnost i barbarstvo. Taine drži da roman u cjelini ostavlja dojam nepovjerenja kako u moral tako i u znanost, što drži posljedicom načina na koji je Bourget oblikovao lik Sixtea. Sixte, po Taineovu mišljenju, ima cijeli niz nedostataka: um mu je nepotpun, znanstveno obrazovanje nedovoljno, znanja o životu površna jer su stečena slušanjem predavanja i čitanjem, a ne vlastitim iskustvima, ne čita novine, ne putuje, ništa ne zna o raznolikim vidovima društva, kao ni o različitim tipovima ljudi, a usprkos neznanju daje si za pravo da donosi zaključke o društvu i moralu. Taine se zalaže za cjelovit znanstveni pristup (posežući za usporedbom veze pojedinac – društvo s vezom stanica – organizam), u prvom redu utemeljen na determinizmu, čime u biti brani vlastiti znanstveni kredibilitet. Bourgetu daje do znanja da ga je njegov roman „dirnuo u onaj najintimniji dio“, pa ne čudi gorčina koja je uočljiva na kraju pisma: „Mogu zaključiti samo jedno, da se ukus promijenio, da je s mojom generacijom gotovo, i zaući se u svoju rupu u Savoju.“ ⁶⁶⁷ U zadnjim recima pisma Taine iznosi pretpostavku da će Bourgeta zanimanje za nespoznatljivo odvesti do nekog oblika kršćanstva. ⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ ibid.

⁶⁶⁷ op. cit., bilješka 138, str. 293.

⁶⁶⁸ Dok Victor Giraud drži da Sixteova deterministička filozofija nedvosmisleno upućuje na Tainea te iznosi pretpostavku da je Taine čitajući *Učenika* bio ponukan ponovno procijeniti vlastiti život i djelo, Henri Bordeaux iznosi podatak da je Bourget desetljećima nakon objavljivanja *Učenika* žalio što je nehotice rastužio Tainea kojeg su uvjerali da je poslužio kao model za lik Sixtea. (Giraud, op. cit., bilješka 412, str. 203-204; Bordeaux, op. cit., bilješka 436, str. 61). Autori prikaza kao potencijalne uzore za lik Sixtea navode mnoge znanstvenike i filozofe: Spinozu, Darwina, Tainea, Ribota, Littréa i dr.

Proučavajući članke objavljene u razdoblju od lipnja 1889. do rujna 1890. g., može se zaključiti da su dvije teme posebice zaokupile pozornost tzv. prve publike: predgovor *Učeniku* i tema moralne odgovornosti učitelja. Dok se većina kritičara slaže u pogledu važnosti predgovora i ispravnosti u njemu iznesenih razmišljanja, dio njih kritizira ga zbog pogrešne slike o mladima (Rosny) i pretjerane emocionalnosti (Filon). Ni u ocjeni romana kritičari nisu jedinstveni: primjerice, za Chantavoinea je riječ o remek-djelu koje obasipa pohvalama, a Rosny ga opisuje kao neoriginalan roman s cijelim nizom mana. Valja ipak naglasiti da su stajališta ostalih kritičara bliža Chantavoineovim nego Rosnyjevim. Kad je u pitanju teza o moralnoj odgovornosti pisaca, filozofa i znanstvenika za utjecaj njihovih djela na čitatelje, ta je tema na kraju 19. stoljeća – koje je obilježeno scijentizmom – naišla na plodno tlo. O njoj je tijekom petnaest mjeseci objavljeno deset članaka koje su napisali književni kritičari (među čijim radovima posebno mjesto zauzima pet polemičkih članaka Anatolea Francea i Ferdinanda Brunetièrea), ali i autori iz drugih područja (prirodnih znanosti, teologije, filozofije). Dok je za navedene autore Bourgetova teza bila zanimljiva isključivo na misaonoj razini, Hippolyte Taine doživio ju je vrlo emotivno jer se prepoznao u liku Sixtea. Iako je u pismu pohvalio Bourgetov stil, talent, oštroumnost, psihološku analizu i istraživanje morala, nepobitna je činjenica da je roman *Učenik* trajno poremetio odnose između Tainea i Bourgeta.

Drugi val kritika o *Učeniku* čine članci objavljeni od 1892. do 1902. g. Riječ je o tekstovima koji se bave Bourgetovim cjelokupnim dotadašnjim opusom, pa tako i romanom *Učenik*. Iz Rodovog je teksta vidljivo da je 1891. g. predgovor *Učeniku* još uvijek privlačio pozornost kritičara. Rod ga opisuje kao istovremeno tjeskobni krik domoljuba prestrašena neizvjesnom budućnošću i bodrenje moralista spremnoga da se vrati davno zaboravljenim vjerovanjima.⁶⁶⁹ U predgovoru se, drži Rod, može uočiti da je riječ o novom Bourgetu, ali roman nam pokazuje da onaj stari još nije nestao, pa se nameće pitanje predstavljaju li Greslouove bolesne analize dobru lekciju o ljubavi i volji. Na tim zapažanjima Rod temelji svoju tvrdnju da je proturječje važno obilježje kako Bourgeta tako i njegovih djela.

Gaston Deschamps pet godina po izlasku *Učenika* nastoji razabrati koji su čimbenici bili presudni za nastanak tog romana i uočava ih, moglo bi se reći, na dvije razine: individualnoj – Bourget shvaća da je zaludenost književnošću opasna i da je predugo živio u kuli bjelokosnoj, te društvenoj – francusko društvo u cjelini zaokupljeno je raspravama sofista koji se izruguju

⁶⁶⁹ Rod, op. cit., bilješka 319, str. 104.

svemu, pa i domovini koja se još nije oporavila od ratnog poraza. Deschamps naglašava i važnost Bourgetova predgovora koji opisuje kao „najhrabrije preispitivanje savjesti koje je neki pisac ikad javno poduzeo“.⁶⁷⁰

Maurrasa, za razliku od ostalih kritičara, u *Učeniku* najviše zanima lik nesretne junakinje Charlotte de Jussat-Randon koja pristaje na grijeh samo zato da bi utješila muškarca kojeg voli. Po njegovu mišljenju, Bourgetovi sjajno oblikovani ženski likovi „tvore muzej neodlučnosti i proturječja“.⁶⁷¹

Pellissier i Gilbert promatraju *Učenika* u kontekstu Bourgetova dotadašnjeg romanesknog opusa. Pellissier ga drži „nesumnjivo najsnažnijim djelom g. Bourgeta“⁶⁷², u prvom redu zbog zadivljujuće točnosti i dubine analize, a Gilbert ga uspoređuje s njegovim ranijim romanima i zaključuje da je prva lutanja i proturječja zamijenilo otvoreno propovijedanje borbe u ime volje, odgovornosti, ljubavi te da Bourget sada u religiji, poniznom podređivanju vjeri, vidi jedini lijek za sumnju koja uništava duh i ljubav.⁶⁷³ Obojicu autora posebice zanima teza o odgovornosti učitelja. Pellissier drži da je ta teza slaba te da Bourget sebe drži odgovornim za eventualno djelovanje svojih romana na čitatelja, zbog čega se u predgovoru prvo optužuje, a potom opravdava. Gilbert pak drži da je Bourget jasno postavio i sjajno riješio problem odgovornosti mislioca i romanopisca koji, budući da su zaduženi za duše, moraju odvagati sve posljedice svojih doktrina.⁶⁷⁴

5. 3. 2. Pokazatelji uspjeha *Učenika*

U prethodnom je poglavlju pokazano da su profesionalnim čitateljima *Učenika* najzanimljiviji bili predgovor i teza o odgovornosti. Važnost koja je odmah dana predgovoru može se uočiti u činjenici da su ga novine *Le Figaro* u cijelosti objavile na prvoj stranici istoga dana kad se roman pojavio u knjižarama. O Bourgetovu se predgovoru, međutim, nije pisalo samo neposredno po objavljivanju romana, nego i desetljećima kasnije.⁶⁷⁵ Isto se može reći i za tezu

⁶⁷⁰ Deschamps, op. cit., bilješka 563, str. 69.

⁶⁷¹ Maurras, op. cit., bilješka 288, str. 571.

⁶⁷² Pellissier, op. cit., bilješka 564, str. 117.

⁶⁷³ Gilbert, op. cit., bilješka 561, str. 320.

⁶⁷⁴ ibid., str. 324.

⁶⁷⁵ Primjerice, Giraud 1934. i Bernoville 1936. g.

o odgovornosti: usprkos brojnim analizama i višemjesečnoj polemici u novinama i časopisima, ta je teza kritičarima još godinama bila zanimljiva.⁶⁷⁶

U analizi recepcije kod prve publike posebno su dragocjena malobrojna svjedočanstva o neposrednom čitateljskom iskustvu. Jedno od njih nalazi se u uvodu koji je za Nelsonovo izdanje *Učenika* napisao književni kritičar Théodore de Wyzewa: „Sačuvao sam vrlo živo sjećanje na dojam koji je kod nas – na mene i na dobar broj drugih ljudi od pera iz moje generacije – proizvelo prvo čitanje *Učenika* g. Bourgeta. (...) To je u prvom redu bio dojam iznenađenja, u toj mjeri da smo se zbog njega gotovo zaboravili diviti, kao što doliči, iznimnoj književnoj vrijednosti djela, snažnoj i znalačkoj jednostavnosti zapleta, plastičnosti likova i njihovoj dubokoj ljudskoj istinitosti, poetskoj ljepoti auvergnanskih krajolika (...) svim kvalitetama koje sam, skrušeno priznajem, otkrio (...) tek kad sam nekoliko godina kasnije ponovno čitao *Učenika*.“⁶⁷⁷ Sva je pozornost čitatelja, po Wyzewinu mišljenju, bila usredotočena na dvije nepredvidive i neobične stvari: „na samu prirodu moralističke teze koju je romanopisac izrijeком podržavao, i (...) na činjenicu da nam je takvu tezu predstavio mladi pisac čije se ime moglo pročitati na koricama knjige.“⁶⁷⁸ Drugim riječima, Bourgetov je roman predstavljao novinu u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja, ali ne isključivo na razini književnoga polja (kao što je slučaj s Bourgetovim kritikama koje su predstavljale novinu u odnosu na Saint-Beuveove kritike i prvim romanima koji su se suprotstavili naturalističkoj poetici), nego u prvom redu na razini Bourgetova dotadašnjeg opusa. Wyzewina generacija, koja je Bourgeta držala svojim učiteljem, čvrsto je vjerovala u doktrinu larpurlartizma, držeći da umjetnika ne treba brinuti „moralni doseg njegova djela ni posljedice djela na praktični život“ prema kojem su osjećali „potpuni prezir“. ⁶⁷⁹ „Držali smo“, piše Wyzewa, „da je jedini zadatak filozofa i pjesnika, dramskog pisca i romanopisca da pokuša u potpunosti izraziti svoje ideje, osjećaje, rezultate svoga opažanja ili mašte, ne brinući se za uzaludna i glupa upozorenja slijepog stada 'moralista' svih vrsta.“⁶⁸⁰ Bili su uvjereni da tako razmišlja i Bourget, a onda se pojavio roman „koji se bez ikakvih ograda stavlja u službu 'moralne' doktrine i otvoreno objavljuje da postoji uska, prisna veza između života duha i stvarnoga života, roman u kojem se filozof i umjetnik svečano optužuju za pogubno djelovanje na mlade umove“. ⁶⁸¹ Tako se

⁶⁷⁶ Primjerice, Lardeuru u knjizi iz 1912. g.

⁶⁷⁷ Wyzewa, Théodore de: „Introduction“, u: Bourget, Paul: *Le Disciple*, Londres, Édimbourg et New York, Nelson, 1911., str. 5.

⁶⁷⁸ *ibid.*, str. 6.

⁶⁷⁹ *ibid.*, str. 8.

⁶⁸⁰ *ibid.*, str. 9.

⁶⁸¹ *ibid.*, str. 10.

Bourget sučelio s uvjerenjem pripadnika mlade generacije da živi u nadmoćnom svijetu odvojenom od svijeta građanske klase, što je kod njih izazvalo veliko iznenađenje, čak i ljutnju i prezir, pa su „glumili da se izruguju tom neobičnom prolaznom hiru šarmantnog i skeptičnog analitičara mondenih strasti.“⁶⁸² Takve su reakcije na roman, po Wyzewinu mišljenju, bile pogrešne i svi su postupno uvidjeli da je Bourgetova teza o (pogubnoj) moći pisane riječi istinita.

Slična zapažanja o utjecaju *Učenika* na prvu publiku bilježi i Victor Giraud u tekstu nastalom 1911. g.: „Ne znam slute li mladi koji danas čitaju tu knjigu što je ona bila za nas koji smo imali dvadeset godina kad je ugledala svjetlo dana, a čak i za neke starije među nama. (...) Kad bi im rekli da je ovaj roman imao jedinstven i odlučujući utjecaj na unutarnji život velikoga broja nas, nema sumnje da bi se začudili, možda nasmiješili, i ne bi razumjeli.“⁶⁸³ Giraud navodi da je čitanje *Učenika* kod čitatelja izazivalo nestrpljivost, ljutnju, duboki nemir, a potom ih poticalo na duga samotna sanjarenja te strastvene i duge usmene i pismene rasprave o Sixteu i Greslouu. Na temelju prepiske svoje generacije Giraud zaključuje da je „malo djela te vrste tako djelovalo na duh, dušu i čak na savjest te izazvalo takav potres“.⁶⁸⁴ Bourgeta je upravo zahvaljujući *Učeniku*, tvrdi Giraud, iskreno prihvatio cijeli jedan dio suvremene mladeži.

Potaknut Bourgetovim romanom, Giraud je nastojao odrediti što je presudno za uspjeh nekog književnog djela te došao do zaključka da je potrebno zadovoljiti tri temeljna uvjeta: djelo mora biti u skladu s duhom vremena u kojem nastaje, govoriti o za nj životno važnim pitanjima; autor se u potpunosti mora unijeti u djelo, predati čitateljima cijelu svoju dušu; tema djela mora izraziti autorovu osobnost te srodnost autorove i čitateljeve duše. *Učenik* je, tvrdi Giraud, jako dobro ispunio te zahtjeve jer je Bourget temi u kojoj je objedinjena drama strasti i ideja – i koja najbolje odgovara njegovoj prirodi pisca i mislioca – pristupio iskreno i odvažno. Pored toga, ta je tema bila zanimljiva i cijeloj njegovoj generaciji koja je svijest o samoj sebi stjecala putem knjiga, a roman *Učenik* označio je trenutak u kojem se generacija kojoj je pripadao Bourget odvojila od prethodne generacije.

⁶⁸² ibid., str. 11.

⁶⁸³ Giraud, op. cit., bilješka 412, str. 77.

⁶⁸⁴ ibid., str. 77-78.

Razmišljanja o *Učeniku* kao granici između dviju generacija iznesena su i u knjizi *Les jeunes gens d'aujourd'hui* koju su pod pseudonimom Agathon objavili Alfred de Tarde i Henri Massis. Iako je Bourgetov roman prožet diletantizmom, Tarde i Massis ga drže manifestom protiv oholosti čiste misli i žestokom optužbom upućenom znanosti koja nastoji upravljati životom, te navode da je izazvao potres u duhu čitatelja.⁶⁸⁵

Iznenadenje čitatelja bilo je tim veće što se *Učenik* pojavio u istoj godini kad i *Fiziologija moderne ljubavi*⁶⁸⁶ koja predstavlja neku vrstu „bilance autorovih otkrića u svijetu koji je upravo istražio, sažetak svih [njegovih] znanja o strasti koja tim svijetom vlada“.⁶⁸⁷ Pažljivim čitanjem *Fiziologije* moguće je, međutim, uočiti Bourgetovu zaokupljenost temom morala i moralista. U predgovoru, naime, Bourget iznosi tvrdnju da je prvi i posljednji zakon pisca koji je dostojan svog zanimanja da bude moralist, a potom nastoji definirati tu višeznačnu riječ, navodeći prvo što moralist nije – biti moralist ne znači propovijedati, zgražati se, zaključivati, izbjegavati vulgarne riječi, slike, situacije – da bi potom moralista definirao kao pisca koji pokazuje život onakvim kakav jest, koji uz pouke o ispaštanju vjerno prikazuje boli, gorčinu i grizodušje koje uzrokuje pogreška, zlo i grijeh.⁶⁸⁸

Na iznenadenje koje je *Učenik* izazvao kod čitatelja u svojoj se knjizi osvrnuo i Dimnet. Po njegovu mišljenju, iznenađeni su bili samo obični čitatelji – koji su Bourgeta doživljavali kao mladoga pisca nezainteresiranog za pitanja morala i usredotočenoga isključivo na savršenstvo i uspjeh vlastitih djela, ali ne i kritičari. Dimnet u *Učeniku* uočava ne samo Bourgetovo dobro poznavanje suvremene popularne filozofije koju odlikuju nepovjerenje u metafiziku, vjerovanje u znanost i ravnodušnost prema posljedicama spekulacije, nego i neuobičajenu snagu da se od nje odvoji, prosudi je i osudi.⁶⁸⁹ To je predstavljalo veliku novost: ljubimac nove generacije, zagovornik scijentizma odjednom se okrenuo protiv znanosti i doživio svoj najveći uspjeh. Za neke je znanstvenike, piše Dimnet, to predstavljalo skandal, kod drugih je izazvalo tugu (posebice kod Tainea), kod pasivnih i poslušnih umova šok, a mladi intelektualno jaki ljudi osjećali su se pobjedonosno: roman je za njih bio „znak oslobođenja za

⁶⁸⁵ Agathon, op. cit., bilješka 404, str. 13.

⁶⁸⁶ Zadnji nastavak *Fiziologije* časopis *Vie parisienne* objavio je u rujnu 1889., a *Učenik* je objavljivao u nastavcima u *La Nouvelle Revue* od veljače do svibnja 1889. g. Lemerreovo se izdanje tog romana pojavilo 17. lipnja iste godine.

⁶⁸⁷ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 132.

⁶⁸⁸ Bourget, Paul: *Physiologie de l'amour moderne*, Paris, Plon, 1930., str. VI.

⁶⁸⁹ Dimnet, op. cit., bilješka 416, str. 62.

kojim su žudili a da to nisu znali“.⁶⁹⁰ Dimnet tvrdi da je Bourget u to vrijeme bio polubog, *Učenik* hit, a imena Sixte i Greslou postala su općepoznata. Roman se pojavio u pravo vrijeme i njegovo će objavljivanje ostati važan datum u povijesti francuske misli i morala, drži Dimnet.

Albert Thibaudet se s distance od četrdeset godina u svom članku prisjeća Bourgetova „rječitog, uzvišenog romana s konzervativnom tezom“, „prvog romana o intelektualnom odgoju“⁶⁹¹ tijekom zadnjih dvadeset godina 19. stoljeća, kada je na mlade snažno utjecao pozitivizam – posebice Taineovo učenje i eksperimentalna psihologija – koji je potisnuo tradicionalnu duhovnost. O zanimanju za *Učenika* svjedoči i knjiga Alberta Autina posvećena isključivo tom romanu, objavljena 1930. g. Razloge za njezino pisanje Autin iznosi u prvom poglavlju: unatoč bogatom i raznolikom Bourgetovu opusu, najčešće okrunjenom dvostrukim uspjehom – velikim nakladama i poštovanjem učenih ljudi, on za književnu povijest ostaje, i bez sumnje će ostati, autor *Učenika*. Po Autinovu mišljenju, *Učenik* je roman od kapitalne važnosti koji označava kraj naturalizma, književne škole utemeljene na scijentizmu.

U analizi recepcije Bourgetovih djela – *Eseja*, prvih romana i *Učenika* – istaknula sam da su o njima pisali i autori iz neknjiževnih područja (filozofije, medicine, prirodnih znanosti, teologije itd.). Jedan od njih je neurolog Joseph Grasset koji je u već spomenutoj knjizi *L'idée médicale dans les romans de Paul Bourgeta*, ukazao na povezanost medicine i književnosti stavljajući naglasak na četiri čimbenika koja određuju ljudski život: nasljeđe, sredinu, individualnu prošlost i osobni element. Dok kod Tainea prva tri elementa imaju apsolutan i neizbježan utjecaj, kod Bourgeta je, piše Grasset, podjednako važan i osobni element: ljudi mogu biti različiti i ako su ta tri elementa ista. Po Grassetovu mišljenju, iz Greslouove je ispovijedi moguće zaključiti da nasljeđe i sredina predstavljaju dva ključna elementa u njegovu oblikovanju. Osim toga, u tom je liku prikazan i slučaj podvojene osobnosti: jedan dio čovjeka priča i djeluje, drugi ga promatra. Isto razmišlja i psihijatrica Reine Louge: Gresloua vidi kao zanimljiv primjer udvajanja osobnosti na ja-subjekt i ja-objekt, ali i kao ilustraciju jednoga oblika samoubojstva (tzv. granični slučaj, smješten između normalnog i nasljednog samoubojstva). Louge Gresloua definira kao osobu „koja na savršen način utjelovljuje mentalnu nutrinu psihastenične konstitucije, ali s malo ideo-opsesivnog paroksizma“⁶⁹². Louge zatim usporedo navodi citate iz *Učenika* i iz Delmasove knjige o psihijatriji iz kojih je vidljiva

⁶⁹⁰ ibid., str. 64.

⁶⁹¹ Thibaudet, Albert: „Le problème du 'Disciple'“, u: op. cit., bilješka 491, str. 227.

⁶⁹² Louge, op. cit., bilješka 518, str. 86.

velika podudarnost književnih i znanstvenih opisa promatranih psihičkih stanja. Ta je podudarnost tim značajnija što je *Učenik* napisan 30 godina prije Delmasove knjige.⁶⁹³

Kao što je vidljivo, Bourgetov roman nije privukao samo čitatelje iz redova pisaca i književnih kritičara, nego su o njemu pisali i liječnici, znanstvenici, filozofi i teolozi, što se zasigurno može držati znakom uspjeha toga romana. Iz Giraudova je svjedočenja vidljivo da se rasprava o temi romana nije ograničila na profesionalne čitatelje i periodiku, nego je bila vrlo živa i među studentskom čitateljskom publikom. O uspjehu Bourgetova romana svjedoči i Feuillerat: „Ni *Eseji*, ni prvi romani nisu pobudili toliku radoznalost i zanimanje. Može se reći da se nakon *Učenika* Bourgeta cijeno kao jednog od najobožavanijih pisaca. Njegova je publika narasla jer su se čitateljima koji u knjigama samo traže način da ubiju dokone sate sada pridružili svi oni koji su čak i u romanesknoj književnosti vidjeli stimulans za misao.”⁶⁹⁴ Čini se da je upravo zahvaljujući dodavanju filozofske komponente – koja se u njegovim prvim romanima uglavnom svodila na iznošenje generalizacija – romanom *Učenik* Bourget stekao nove čitatelje pri čemu je vjerojatno bio svjestan da će izgubiti dio mondenih čitatelja. Romanopisac i kritičar Lucien Muhlfeld uočio je to, po njegovu mišljenju, nerazumljivo udaljavanje nekih čitatelja od Bourgeta, napominjući ipak da izjave čitateljica da „više ne vole Bourgeta“, treba tumačiti kao glumu i pozu.⁶⁹⁵

Jedna od Bourgetovih čitateljica bila je i nećakinja Julesa Lemaîtrea na čije je pitanje „Kakav je Bourget?“, postavljeno povodom objavljivanja *Učenika*, Lemaître odgovorio kratkom bilješkom iz koje se saznaje da Bourget nije dotjeran, koketan, neprirodan, feminiziran i čeznutljiv mladić kakvim ga zamišlja čitateljska publika nego ozbiljan, muževan, radišan, skrupulozan i strpljiv, ali i izrazito senzibilan mladić. Lemaître svoju bilješku zaključuje sljedećim riječima: „Ali, ponavljam Vam, uopće nije „romanopisac za dame“. Pomalo estet, da. Toliko Vam mogu ugoditi. U biti, misaoni gorštak.”⁶⁹⁶

Lemaîtreovo naglašavanje da Bourget nije romanopisac za dame pokazuje da ta kvalifikacija ima određene negativne konotacije i svjedoči o obezvređivanju žena i čitateljica na kraju 19. stoljeća. Potvrdu za to može se naći u člancima Lise Queffélec i Marca Angenota, suvremenih

⁶⁹³ Laignel-Lavastine, Maxime; Barbé, André-Louis; Delmas, François Achille: *La Pratique psychiatrique à l'usage des étudiants et des praticiens*, Paris, J.-B. Baillière, 1919.

⁶⁹⁴ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 149.

⁶⁹⁵ Muhlfeld, Lucien: „Moralistes à succès“, u: *Le monde où l'on imprime*, Paris, Perrin, 1897., str. 174-175.

⁶⁹⁶ Lemaître, Jules: *Les Contemporains: études et portraits: 5e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, [s. a.], str. 229.

sveučilišnih profesora književnosti. Lise Queffélec analizirala je uvriježena stajališta o ženama kao povlaštenim čitateljima romana-feljtona. Po njezinu istraživanju, u razdoblju Srpanjske monarhije žene su bile isključene iz javnog života i neobrazovane, pa je roman kao nezahjevno i zabavno štivo bio njihov omiljeni žanr. Onovremeni književni kritičari često ističu femininost čitateljske publike – sastavljene od puka, dokonih ljudi iz mondenoga društva i salona, djece i staraca – što drže posljedicom čitanja romana. Navedenu publiku, po njihovu mišljenju, odlikuje razvijena mašta i snažna osjećajnost, ograničena intelektualna sposobnost i frivolnost.⁶⁹⁷ Sudi li se po istraživanju Marca Angenota, stajališta se nisu previše promijenila ni pola stoljeća kasnije. Na temelju analize raznolike pisane građe tiskane tijekom 1889. g., Angenot je zaključio da se u njoj mogu uočiti tri aksioma – žene su intelektualno inferiorne, ne vodi ih razum nego nagoni, žene su zagonetka – koja potvrđuju tezu o vječnom femininom.⁶⁹⁸ Neka od navedenih stajališta nalaze se i u Bourgetovim romanima, posebice u *Okrutnoj enigmati* u kojoj je ponašanje glavne junakinje, vođene strastima, označeno sintagmama „okrutna enigma“ i „vječna Dalila“. Bourget, međutim, kao što je već navedeno, junakinje s dominantnom emocionalnom i nagonskom komponentom nikada ne opisuje kao inferiorna bića, nego ih, naprotiv, drži superiornima muškarcima.

U Lemaîtreovoj je bilješci, kao i u Wyzewinu i Giraudovu svjedočenju, moguće uočiti da je za prvu publiku roman *Učenik* predstavljao novinu jer je bio u neskladu sa slikom koju je ona o Bourgetu stvorila na temelju njegovih prvih romana. Takvu se recepciju može držati ilustracijom Jaussove teze da svako čitanje budi uspomene na već pročitano, bilo da je riječ o usporedbama unutar užega književnog korpusa koji čini neki žanr ili opus pojedinoga pisca ili širega književnog korpusa sastavljena od djela iz istoga razdoblja ili cjelokupne književne tradicije.⁶⁹⁹ Po mišljenju sociologa književnosti Jacquesa Duboisa, upravo „slika stvorena o književnoj funkciji i o poziciji pisca, uključujući i mitske elemente sadržane u toj slici“⁷⁰⁰, predstavlja jedan od elemenata na temelju kojih je moguće odrediti položaj pisca u književnom polju. Roman *Učenik* promijenio je raširenu sliku o Bourgetu kao dendiju, dekadentu, diletantu, autoru psiholoških romana o dokonom mondenom društvu nezainteresiranom za stvarni svijet, a predgovor romanu i teza o moralnoj odgovornosti u prvi su plan stavili ideju o važnoj društvenoj funkciji književnosti.

⁶⁹⁷ Queffélec, Lise: „Le Lecteur du roman comme lectrice: stratégies romanesques et stratégie critiques sous la Monarchie de Juillet“, u: *Romantisme*, 1986., vol. 16, no. 53, str. 9-22.

⁶⁹⁸ Angenot, Marc: „La fin d'un sexe: le discours sur les femmes en 1889“, u: *Romantisme*, 1989., vol. 16, no. 63, str. 5-22.

⁶⁹⁹ Jauss, op. cit., bilješka 3, str. 256.

⁷⁰⁰ Dubois, op. cit., bilješka 499, str. 162.

Svi navedeni prikazi, članci i knjige, kao i polemike o *Učeniku* svjedoče o uspjehu tog romana. Kako, međutim, ni za to Bourgetovo djelo ne postoje precizni kvantitativni pokazatelji uspjeha, morat ću se osloniti na jedno neposredno svjedočanstvo i određene posredne pokazatelje. U kolovozu 1889. g. Bourget je, naime, svom prijatelju Florimodu Jacquesu de Basterotu povjerio da je Lemerre u šest tjedana prodao 22 tisuće primjeraka njegova romana. Nakon razlaza s Lemerreom izdavač Plon je u istoj godini (1901.) objavio čak dva izdanja *Učenika*: u okviru Bourgetovih sabranih djela te kao zasebno izdanje. Deset godina kasnije, roman je objavio Nelson, škotski izdavač s međunarodnom distribucijom koji se u svibnju 1910. g. pojavio na francuskom tržištu s bibliotekom *Collection Nelson, French Collection*. O važnosti koju je taj izdavač dao Bourgetu svjedoči podatak da je *Učenik* objavljen već u prosincu 1910. g., kao 14. francuski naslov u biblioteci.⁷⁰¹ Po mojem istraživanju, roman *Učenik* objavljen je u Biblioteci Nelson čak sedam puta. Sljedeći izdavač Bourgetova *Učenika* bio je Henri Cyral, bivši novinar i pisac kolonijalnih romana u nastavcima, koji je 1924. g. pokrenuo luksuznu biblioteku *Collection française* u kojoj je tiskao romane francuskih pisaca. Objavio je ukupno 49 romana u nakladi od oko 1020 primjeraka.⁷⁰² Bourgetov je roman, objavljen 1925. g., bio ukrašen s 46 akvarela Andréa Fourniera.

Po mišljenju Alberta Autina, autora kratke studije o *Učeniku*, Nelsonovo je izdanje zaslužno za popularizaciju tog romana (moglo ga se naći u knjižarama i na kolodvorima, pa je Bourget tako osvojio „ne samo veliku publiku učenih i filozofa, nego i mnoštvo onih koji vole čitati, zbog užitka čitanja, ne brinući se za tezu, čije je srce jednostavno osjetljivo na romaneskne avanture (...) – ljude iz puka, sitne zaposlenike, radnike i radnice.“⁷⁰³), a Cyralovo za njegovu konsekraciju (luksuzno izdanje ograničene naklade bilo je namijenjeno bibliofilima).

Po mojem istraživanju, roman *Učenik* je za Bourgetova života objavljen osamnaest puta: Lemerre je objavio sedam izdanja (1889.)⁷⁰⁴, Plon tri (dva izdanja 1901., jedno 1930.), Nelson sedam (1910., 1913., 1914., 1917., 1932., 1933., 1936.) te Cyral jedno (1925.).⁷⁰⁵

⁷⁰¹ *Nelson's Collections: le site du collectionneur de Nelson*. URL:

<http://www.collectionnelson.fr/NCCOLLECTIONSFR.PHP> (30. 4. 2014.)

⁷⁰² *Cyral*. URL: <http://livresanciens-tarascon.blogspot.com/2012/12/tout-sur-henri-cyral-editeur.html> (30. 4. 2014.)

⁷⁰³ Autin, op. cit., bilješka 642, str. 123.

⁷⁰⁴ Za Lemerreova izdanja romana nije bilo moguće naći točne podatke. Na temelju pretraživanja elektroničkog kataloga Bibliothèque nationale de France može se zaključiti da je riječ o sedam izdanja objavljenih 1889. godine.

⁷⁰⁵ Nakon 1935. g. *Učenik* je u Francuskoj objavljen šest puta (1948., 1953., 1954., 1994., 2006., 2010. g.).

Kad su u pitanju prijevodi *Učenika*, istraživanje je pokazalo da je iste godine kad je roman prvi put objavljen u Francuskoj preveden na španjolski. Drugo izdanje *Učenika* u Španjolskoj je objavljeno 1916. g. U Italiji je Bourgetov roman objavljen 1890., a u Njemačkoj 1893. g. Prvi je engleski prijevod objavljen u New Yorku i Londonu 1898., a potom i 1901. g. *Učenik* je poslužio i kao predložak za nijemi film iz 1917. g. koji je režirao Talijan Giuseppe Giusti.⁷⁰⁶

Znakom uspjeha, ali i konsekracije, mogu se držati i knjige – po mojem istraživanju, ima ih trinaest – posvećene isključivo Bourgetu koje su objavljene u razdoblju od 1902. do 1938. g. Navedenim knjigama valja dodati i posebno izdanje časopisa *La Revue hebdomadaire* (1923.), objavljeno povodom pedesete godišnjice Bourgetova stvaralaštva u kojem je kroz 23 članka književnih kritičara i pisaca dat prikaz Bourgetova životnoga i književnoga puta. Među navedenim publikacijama svakako valja izdvojiti Autinovu knjigu koja je u potpunosti posvećena romanu *Učenik*, što, moglo bi se reći, daje za pravo Rivassu kad tvrdi da bi Bourget postao besmrtni i da je napisao samo taj roman.⁷⁰⁷

U navedenim knjigama mogu se uočiti dva pristupa: autori iznose prikaz Bourgetova književnog stvaralaštva od prvih radova do trenutka objavljivanja svoje knjige (Dimnet, 1913.; Desthieux, 1922.; Maurras, 1931.; Giraud, 1934.; Bernoville, 1936.; Seillière, 1937.; Feuillerat, 1937., Raffetto, 1938.) ili analiziraju pojedine vidove njegovih djela: primjerice, medicinske (Grasset, 1904; Louge, 1923.), psihološke, filozofske i moralističke (Lardeur, 1912.; Bonne, 1913.; Rivasso, 1914.). Kako su stajališta autora tih knjiga koja su relevantna za ovaj rad već iznesena u prethodnim poglavljima, navedene knjige neće biti zasebno analizirane. Osim toga, u njima je uglavnom teško pronaći neki nov i originalan sud o četiri Bourgetova romana koji su predmet ovog dijela rada, a povijesni odmak još uvijek nije dovoljno velik (zadnja je knjiga objavljena samo tri godine nakon Bourgetove smrti) da bi se moglo govoriti o objektivnom vrjednovanju cjelokupnoga Bourgetova opusa.

⁷⁰⁶ Filmska baza IMDb navodi dvanaest filmova snimljenih po Bourgetovim djelima: *Dáma s barzujem* (Češka, 1913.), *André Conrélis* (Francuska, 1915. i 1918.), *Life* (Italija i Velika Britanija, 1920.), *Nemesis* (Italija, 1920.), *Tout se paie* (Francuska, 1921.), *Monique* (Italija, 1921.), *Idillio tragico* (Italija, 1922.), *L'écuyère* (Francuska, 1922.), *Ma maison de Saint-Cloud* (Francuska, 1926.), *André Cornélis* (Francuska, 1927.), *Un divorcio* (Meksiko, 1953.), *Le danseur mondain* (Francuska, 1980.).

Paul Bourget (1852-1935). URL: http://www.imdb.com/name/nm0099943/?ref=fn_al_nm_1 (20. 5. 2015.)

⁷⁰⁷ Rivasso, Raoul de: *L'Unité d'une pensée : essais sur l'œuvre de M. Paul Bourget*, Paris, Plon, 1914. str. 154.

5. 3. 3. Reprezentativni čitatelj *Učenika*

Na temelju Bourgetova predgovora *Učeniku* moguće je biološki, povijesno, društveno i ideološki odrediti reprezentativnog čitatelja tog romana: riječ je o mladom Francuzu (točnije, Parižaninu) starom između 18 i 25 godina, pripadniku suvremene građanske klase, domoljubu, tradicionalistu i idealistu. Iz osobnih svjedočanstava koje iznose Wyzewa i Giraud – koji su u vrijeme objavljivanja *Učenika* bili dvadesetogodišnjaci, odnosno vršnjaci mladića kojem se Bourget obraća u predgovoru – saznaje se da je roman najsnažnije djelovao upravo na pripadnike pariške mladeži iz građanskoga sloja koji su o njegovoj tezi vodili žive polemike. Iz analiziranih prikaza vidljivo je, međutim, da je *Učenik* – u prvom redu zahvaljujući svojoj intrigantnoj tezi o odgovornosti – postupno nadišao granice te elitne pariške književne publike.

5. 4. Bourgetov položaj u književnom polju 1881.-1902.

U prethodnim sam poglavljima analizirala recepciju Bourgetovih prvih proznih djela, novela i romana s temom preljuba (*Nepopravljivo*, *Druga ljubav*, *Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin*, *Laži*) te romana *Učenik* čija je tema odgovornost za pisanu riječ. Bourgetove sam psihološke romane analizirala u odnosu prema drugim romanesknim žanrovima u književnom polju na kraju 19. stoljeća: romanu-feljtonu, ruralnom romanu, romanu običaja te idealističkom i naturalističkom romanu. Budući da je istraživanje pokazalo da se psihološki roman u prvom redu definirao kao suprotnost naturalističkom, analizom izvantekstualnih i unutartekstualnih elemenata ukazala sam na razlike, ali i na sličnosti, između Zoline i Bourgetove poetike romana. U nastavku sam rada analizirala recepciju Bourgetovih romana u razdoblju od 1885. do 1902. godine, opisala Bourgetova reprezentativnog čitatelja i čitateljicu te ukazala na elemente koji su nagovijestili roman *Učenik*, a koje onovremeni čitatelji – sudeći po reakcijama koje je taj roman izazvao – nisu uočili ili im nisu pridavali pozornost.

Usprkos razlikama koje postoje između Bourgetovih prvih romana i *Učenika*, ta djela pripadaju istom sinkronijskom presjeku od dvadesetak godina koji je s jedne strane omeđen objavljivanjem novele *Nepopravljivo* (1884.), a s druge objavljivanjem romana *Etapa* i Zolinom smrću (1902.). U tom je razdoblju Bourget postao slavan romanopisac na čiji je uspjeh utjecao cijeli niz čimbenika koji će biti analizirani u nastavku rada, a može ih se podijeliti u dvije grupe: opće čimbenike – koji su pogodovali svim romanopiscima iz tog

razdoblja (veća dostupnost knjiga, povećanje broja čitatelja, rast popularnosti romana), pa tako i Bourgetu, i posebne čimbenike – koji su povoljno utjecali upravo na recepciju Bourgetovih romana (dobar početni društveno-kulturni kapital, antinaturalističko raspoloženje kulturne elite). Kako je razdoblje od 1884. do 1902. g. obilježila borba naturalista i psihologa za zauzimanje dominantne pozicije u književnom polju, u sljedećim ću poglavljima analizirati simbolički i ekonomski kapital tih dviju škola i njihovih glavnih predstavnika – Zole i Bourgeta.

5. 4. 1. Opći i posebni čimbenici Bourgetova uspjeha

Tijekom 19. stoljeća u Francuskoj se broj čitatelja brzo povećavao. Zbog širenja mreže osnovnih škola rastao je broj pismenih ljudi, a u gradovima su zbog skraćivanja radnog dana zaposleni imali više slobodnoga vremena koje su mogli posvetiti čitanju. To je razdoblje obilježila i pojava novih kategorija čitatelja: radnika, žena i djece.

Statistička analiza popisa stanovništva pokazuje da je 1872. g. u Francuskoj bilo 43,4% nepismenih starijih od 20 godina, a 1901. g. bilo ih je znatno manje – 19,4%.⁷⁰⁸ Školovanje je odigralo odlučujuću ulogu u povećanju broja pismenih, a utjecalo je i na jačanje standardnoga francuskog jezika koji je potisnuo regionalne govore i dijalekte.

Za opismenjavanje tako velikoga broja ljudi najveću zaslugu ima ministar François Guizot koji je zakonom iz 1833. g. propisao obavezu otvaranja osnovnih škola, te političar Jules Ferry koji je 1881. g. uveo obavezno i besplatno petogodišnje osnovnoškolsko obrazovanje. Zakonom iz 1833. propisano je otvaranje škola za dječake u svakom mjestu s više od 500 stanovnika, a 1850. g. propisano je i otvaranje škola za djevojke za mjesta s više od 800 stanovnika.

Usporedo s povećanjem broja čitatelja događale su se i promjene u proizvodnji knjiga, novina i časopisa. Poboljšani tehnički uvjeti u tiskarstvu (automatizacija pojedinih etapa u proizvodnji knjige, uvođenje mehaničkog tiska na paru, stroja s beskonačnim papirom, industrijskih preša i uveza, rotacijskog tiska, linotipa i monotipa) omogućili su kako povećavanje broja tiskanih naslova tako i tiskanje većega broja primjeraka istoga naslova. Primjerice, tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća prosječna se naklada u Francuskoj udvostručila (s 5006 svezaka u 1880.

⁷⁰⁸ Mollier, Jean-Yves; George, Jocelyne: *La plus longue des républiques: 1870-1940*, Paris, Fayard, 1994., str. 277.

narasla je na 11239 svezaka u 1900. g.), a broj objavljenih naslova povećao se za oko 50 posto (1880. g. objavljena su 20842 naslova, a 1900. g. 28143)⁷⁰⁹; 1890. g. u Parizu je tiskano 2000 periodičkih publikacija što je četiri puta više nego 1860. g.; dok je skupna naklada svih pariških novina 1836. g. iznosila 70 tisuća primjeraka, 1899. g. su samo novine *Le Petit Parisien* imale nakladu od 775 tisuća primjeraka.⁷¹⁰ Povećana je produkcija dovela i do promjena u distribuciji: knjižarska mreža brzo se širi, otvaraju se brojne čitaonice i knjižnice, željeznica omogućuje brz i relativno jeftin prijevoz tiskane građe po cijeloj Francuskoj.

Većoj dostupnosti knjiga pridonijelo je i donošenje zakona o pojednostavnjivanju procedure za otvaranje tiskara i knjižara (1870.) kao i o ukidanju cenzure (1881.). Međutim, da bi knjige, časopisi i novine doista došli čitateljima u ruke, njihova je cijena morala biti prihvatljiva. Snižavanju cijene knjige pridonijele su inovacije u tiskarstvu i pojeftinjenje papira, što se dogodilo zbog promjene postupka njegova dobivanja (s tkanine se prešlo na drvo te s ručne proizvodnje na strojnu).

Iz navedenih je podataka vidljivo da je riječ o cijelom nizu značajnih promjena koje su zahvatile polje književne proizvodnje, distribucije i potrošnje. Čini se da se tim promjenama najbolje prilagodio roman koji je tijekom 19. stoljeća stalno povećavao svoj ekonomski i simbolički kapital.⁷¹¹ Tvrdnje o prevlasti romana i razmišljanja o razlozima njegova uspjeha mogu se naći već u tekstovima iz 1860-ih. „Od početka našega stoljeća, roman je u književnosti uzeo odlučujuću prevlast koja će se još povećavati“, piše uvodničar novina *Le Peuple illustré* ističući pritom svestranost i polimorfnost romana: „Za njega je sve dobro, sve pripada njegovom području, sve je predmetom njegovih slika. obraća se svakoj inteligenciji, svakom instinktu; obraća se duhu, obraća se čulima; pripovijeda, slika, kritizira, podučava...“⁷¹² Slična stajališta o romanu dijele čak i dvojica ljutih protivnika: Zola i Brunetière. Zola drži da roman „više nema okvira“, da je, poput znanosti, „gospodar svijeta“: „bavi se svim temama, piše povijest, pretresa fiziologiju i psihologiju, penje se do najviše poezije, proučava najrazličitija pitanja, politiku, društvenu ekonomiju, religiju, običaje. Cijela

⁷⁰⁹ Barbier, Frédéric: „Une production multipliée“, u: op. cit., bilješka 40, str. 122.

⁷¹⁰ Clark, Priscilla P.: „Stratégies d'auteur au XIXe siècle“, u: *Romantisme*, 1977., vol. 7, no. 17-18, str. 93.

⁷¹¹ O popularnosti romana svjedoče i podaci koje je prikupio Martyn Lyons: u tablici koja prikazuje koje su se knjige posuđivale u pariškim narodnim knjižnicama između 1882. i 1894. g. roman je uvjerljivo prvi (55%), slijede kritika, poezija, drama i strana književnost (13,5%), znanost, umjetnost i odgoj (11%), geografija i putovanja (10%), povijest i biografija (8%) te glazba (2,5%). (Lyons, Martyn: *Le Triomphe du livre: une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle*, Paris, Promodis – Editions du Cercle de la Librairie, 1987., str. 190)

⁷¹² *Le Peuple illustré*, 21 janvier 1865.

je priroda njegovo područje.⁷¹³ I Brunetière drži da roman nema čvrste granice: njegove su kombinacije beskrajne, a oblici raznoliki, pa se lakše od bilo kojega drugog žanra prilagođuje najraznolikijim zahtjevima – može se uzdići do najviše poezije, ali i spustiti do farse i prostaštva. Upravo zbog tih osobina Brunetière ga drži najvjernijim prikazom i omiljenim izričajem suvremene generacije.⁷¹⁴

Čini se da ne postoji nijedno drugo pitanje o kojem su Zola i Brunetière imali isto stajalište. Brunetière je, naime, bio jedan od najžešćih kritičara naturalizma. Zolinoj „materijalističkoj umjetnosti“ Brunetière prigovara što „žrtvuje oblik građi, nakanu boji, osjećaj senzaciji, ideal realnosti“, što „ne uzmiče ni pred nepristojnošću ni pred trivijalnošću, čak ni pred brutalnošću“, te, napokon, što „mnoštvu govori njegovim jezikom, držeći nesumnjivo da je jednostavnije hraniti umjetnošću kao stočnom hranom najprostije nagone masa nego njihovu inteligenciju uzdignuti do visina umjetnosti.“⁷¹⁵ U svojim antinaturalističkim stajalištima Brunetière nije bio usamljen: najjače je antinaturalističko uporište vjerojatno bila Francuska akademija. Na početku poglavlja o Bourgetu kao autoru psiholoških romana navela sam da je roman tijekom 19. stoljeća stjecao sve veći simbolički i ekonomski kapital te da je konačnu legitimaciju doživio tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća kada je osam romanopisaca izabrano u Francusku akademiju. Akademijina legitimacija romana potvrđuje tvrdnju sociologa književnosti Jacquesa Dubois o proturječnoj prirodi institucija: istovremeno su čuvari i inovatori, odnosno nastoje očuvati neku ortodoksiju, a opstaju samo u stalnom traganju za heterodoksijom svojstvenom borbama grupa i generacija, odnosno književnih škola i pokreta.⁷¹⁶

Među novim academicima, međutim, nisu bili naturalisti, nego predstavnici naturalizmu suprotstavljenih književnih i književnokritičkih sustava: Feuillet, Dumas sin, Du Camp, Cherbuliez, About, Claretie, Vogüé, Loti, Brunetière, Bourget, Lemaître, France, Theuriet, Hervieu, Barrès. Akademija je u prvom redu nastojala naći nekoga kvalitetnog i zanimljivog pisca koji bi bio sposoban parirati produktivnom i uspješnom Zoli koji se neumorno kandidirao za izbor među besmrtnike. Pierre Loti u prvi se tren učinio kao dobar izbor: mladi pomorski časnik čiji su egzotični romani privukli pozornost onovremenih čitatelja u svom je nastupnom govoru oštro napao naturaliste optužujući ih da teme uzimaju isključivo iz jedne posebne i

⁷¹³ Zola, op. cit., bilješka 494, str. 124.

⁷¹⁴ Brunetière, Ferdinand: *Le Roman naturaliste*, Paris, Calmann-Lévy, 1883., str. 1-2.

⁷¹⁵ *ibid.*, str. 3.

⁷¹⁶ Dubois, op. cit., bilješka 499, str. 69.

ograničene lokve blata, a potom generaliziraju svoja zapažanja te osuđujući prostaštvo, cinizam i morbidnost naturalizma i proričući mu propast.⁷¹⁷ Izbor za akademika nije, međutim, značajnije utjecao na njegov život: i dalje je često putovao, egzotični krajevi bili su mu puno zanimljiviji od pariških salona, a njegova znanja o suvremenoj književnoj produkciji bila su i ostala vrlo skromna. Nakon što je Loti iznevjerio očekivanja Akademije, novoga su kvalitetnog kandidata vidjeli u Maupassantu koji je bio podoban s društvenog (čest uzvanik u mondenim krugovima), političkog (umjereni republikanac sklon tradicionalizmu) i književnog stajališta (postupno se odvaja od naturalističke škole i vraća se francuskoj tradiciji romana analize). Kako je, međutim, Maupassant nakon pokušaja samoubojstva i duge hospitalizacije u srpnju 1893. g. umro, među potencijalnim kandidatima za Akademiju sve se češće pojavljivalo Bourgetovo ime. Feuillerat navodi da se o Bourgetovu izboru u Akademiju počelo pričati već 1889. g., nakon objavljivanja *Učenika*, te da su za njegovu kandidaturu bili presudni Coppéeovo i Vogüéovo uporno nagovaranje da se kandidira te dva vrlo loša prethodna Akademijina izbora (1893. g. akademikima su postali Thureau-Danguin, „drugorazredni povjesničar“ i Challemel-Lacour, „govornik čija je književna prtljaga bila mršava“). „Da bi se rehabilitirala, Akademija je trebala neki 'lijepi izbor', izbor koji svi odobravaju“, a Bourget se činio dobrim kandidatom „za spas Akademijine reputacije pred javnim mnijenjem“.⁷¹⁸ Izbor, međutim, nije tekao glatko kako zbog Bourgetova oklijevanja da bude protukandidatom Zoli – kojeg je držao prijateljem i dobrim piscem koji bi prije njega trebao postati akademikom, tako i zbog mišljenja nekih akademika da je Bourget „previše moderan i živ; da izražava najnovija stanja duše“ te da su zbog njega „mladi skloni rafinmanu i dekadenciji“, zbog čega predstavlja „opasnog čovjeka na bezbroj načina“.⁷¹⁹

Po Feuilleratovom svjedočenju, Bourgeta su prijatelji uspjeli uvjeriti da će u slučaju njegova odustajanja u Akademiju biti izabran neki osrednji pisac, jer „Zola ionako nema nikakvu šansu“. Zasigurno je toga bio svjestan i Zola (što ga nije spriječilo da se 24 puta kandidira za

⁷¹⁷ Lotijev govor vrvi proturječjima: izjavio je da nikad ne čita, pa se postavlja pitanje je li napao naturaliste a da nije pročitao njihova djela ili je lagao da nikad ne čita; pokazao se kao antifeminist a njegovi su najvjerniji čitatelji upravo žene; obrušio se na naturalistički stil, a o životu je svog prethodnika Feuilleta govorio na naturalistički način; naglasio je potrebu obnove idealizma, a napao Bourgeta; napao je i psihološki roman a u svom je govoru psihologizmom nastojao prikriti nedostatak teorijskih znanja; isticao je neakademski stil svog govora samo zato da bi naglasio svoju originalnost itd. (Lacoste, Francis: „Les Enjeux d'une consécration: Loti, Feuillet et quelques autres“, u: *Romantisme*, 1993., vol. 23, no. 81, str. 85-94)

Dok je prisutna, mahom aristokratska publika, njegov govor popratila ovacijama, francuski su pisci i književni kritičari na njega oštro reagirali. Zgranuti kako Lotijevim napadom na naturaliste, tako i njegovim uspjehom i samohvalom, samouvjerenim držanjem i književnom neobrazovanošću, proglasili su ga egoističnim, neukim, neinteligentnim, feminiziranim...

⁷¹⁸ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 199.

⁷¹⁹ ibid., str. 200.

Akademiju)⁷²⁰ koji je nakon Bourgetova izbora u tjedniku *Les Annales politiques et littéraires* napisao pohvalan članak o novom akademiku. Zola Bourgetu odaje priznanje kao vrsnom književnom kritičaru i romanopiscu koji je, nakon tri generacije francuskih romanopisaca koje su uzduž i poprijeko preorale polje romana, ipak uspio pronaći svoj komadić neobrađena tla – psihološki roman. Taj se roman temelji na intimnoj analizi, unutarnjem životu i seciranju strasti sa stajališta osobne sreće i morala, piše Zola, a Bourget je njegov kralj čijoj originalnosti i prodornosti analize nije dorastao nijedan suvremeni autor.⁷²¹

Ceremoniju Bourgetovog primanja u Akademiju Feuilleterat označava kao veliki događaj: „Svi uglednici iz svijeta književnosti, umjetnosti, čak i politike (...) željeli su prisustvovati ulasku najmlađega od slavnih romanopisaca među besmrtnike. Dame su došle u velikom broju, a među njima moglo se vidjeti neke od onih koje su se u većoj ili manjoj mjeri nalazile u romanima.“⁷²²

Kao što je uobičajeno, tema Bourgetova nastupnog govora bio je njegov prethodnik – Maxime du Camp. Za razliku od Lotija koji je svoj nastupni govor u velikoj mjeri shvatio kao neku vrstu samopromocije i obračuna s neistomišljenicima, a u manjoj kao prikaz Feuilletova opusa, Bourgetov je govor bio odmjeran i korektan: opširno je prikazao rad svojega prethodnika te pohvalio njegovu transformaciju iz mladića kojeg muči *mal du siècle* u snažnoga i smirenoga pisca.⁷²³ Vogüé je u svom odgovoru na nastupni govor novog akademika iznio kronologiju njegova životnog i književnog puta, kratko se osvrćući na sva Bourgetova dotad objavljena djela, ističući njegovu originalnost zbog koje ga je nemoguće etiketirati te uspjeh kod čitatelja i čitateljica o kojem, po njegovu mišljenju, svjedoči i popularnost uzrečice „okrutna enigma“ koja je ušla u svakodnevni govor. Vogüé je ustvrdio da *Učenik*, u kojem su nerazdvojivo povezane drama ideja i drama osjećaja, predstavlja najbolje Bourgetovo djelo, a svoj je govor

⁷²⁰ O tome svjedoči intervju iz 1894. g. u kojem Zola otvoreno progovara o „igrama“ Akademije: pokušali su mu, kaže, suprotstaviti Maupassanta koji je to odbio, potom Lotija koji je prihvatio ponudu, te napokon Bourgeta koji se dvoumio zbog obzira prema starijem kolegi. Zola je osobno ohrabrio Bourgeta da se kandidira uvjeravajući ga da je njegova kandidatura u potpunosti formalna te da će u slučaju da bude odbijen, svoje prijatelje u Akademiji zamoliti da glasaju za Bourgeta. (Willy: „Les échos de Paris“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 27 mai 1894., str. 325-326)

⁷²¹ Zola, op. cit., bilješka 476, str. 323-325.

Usprkos iznesenim pohvalama, Zola se ironično osvrće na Bourgetove likove koji zbog dokona života u stakleniku intenzivno pate zbog najmanje gluposti. Još je ironičniji, međutim, književni kritičar Léon Blum koji Bourgeta prikazuje kao provincijalca, snoba, površna filozofa, ljubimca žena i lošeg pisca, (Blum, Léon: „M. Paul Bourget“, u: *La Revue blanche*, juillet 1894., t. 7, str. 10-15).

⁷²² Feuilleterat, op. cit., bilješka 35, str. 200.

⁷²³ Bourget, Paul: *Discours de réception à l'Académie française: prononcé le 13 juin 1895 (Nastupni govor prilikom primanja u Francusku akademiju: 13. lipnja 1895.)*, Paris, Lemerre, 1895.

završio pohvalom Akademiji koju, po njegovim riječima, odlikuju sloboda, jednakost i pobratimstvo članova čiji je plemeniti cilj utjecati na svijet putem ideja i lijepih oblika.⁷²⁴

Neosporno je da Akademija predstavlja jednu od najjačih instancija konsekracije u francuskoj književnosti. U studiji *Trois institutions littéraires* (1994.), Marc Fumaroli ističe potrebu književnosti za „simboličkim zdanjima u kojima vatra ostaje gorjeti tijekom oluja“, „zaštitničkim hramovima koji služe kao scenografija za ceremonije proslava i konsekracija“⁷²⁵. Osnivanje Francuske akademije, koja se – za razliku od privatnih akademija – nalazi pod pokroviteljstvom države, Fumaroli drži snažnim doprinosom jačanju ugleda ljudi od pera, pa „ulazak u Akademiju, od vremena regentstva Ane Austrijske i osobne vladavine Luja XIV. postaje privilegija i konsekracija koju francuski pisci žele i za koju se bore.“⁷²⁶

Primanje u Akademiju imalo je i određene ekonomske prednosti: akademici su dobivali skromnu, ali trajnu naknadu od 1500 franaka godišnje.⁷²⁷ Simbolički kapital stečen ulaskom u Akademiju bio je, dakako, puno veći od ekonomskog. O tome svjedoči i podatak da su nakon Bourgetova ulaska u Akademiju sva izdanja njegovih djela na koricama i naslovnoj stranici nosila natpis: *Paul Bourget de l'Académie française*. Bourgetovo primanje među besmrtnike predstavlja i veliko priznanje romanu, žanru prema kojem je Akademija, po Fumarolijevim riječima, osjećala „olimpski prezir“. Razloge za to Fumaroli vidi u velikim nakladama romana i njegovoj brojnoj publici u kojoj većinu čine žene.⁷²⁸

„Olimpski prezir“ Akademije bio je posebice izražen kad su u pitanju realisti i naturalisti, pa ne čudi da među besmrtnicima nema Balzaca, Flauberta, braće Goncourt, Zole itd. Takvo ponašanje Akademije dovelo je do osnivanja dviju značajnih institucija: na Balzacovu je inicijativu 1838. g. osnovano društvo pisaca – *Société des gens de lettres* – koje, dakako, nije imalo moć konsekracije svojstvenu Akademiji, ali je predstavljalo prvo strukovno udruženje koje je okupljalo isključivo književnike, a braća Goncourt utemeljila su vlastitu akademiju koju su činili isključivo prozni pisci. Cilj je Akademije Goncourt bio zaštita književne profesije

⁷²⁴ Vogüé, op. cit., bilješka 599.

⁷²⁵ Fumaroli, Marc: *Trois institutions littéraires*, Paris, Gallimard, 2010., str. XXI.

⁷²⁶ ibid., str. XXVIII.

⁷²⁷ Akademija je pored fonda za plaće akademika imala i fond za književne nagrade koji je 1895. g. iznosio oko 50 tisuća franaka, dvostruko više nego 1850. g. Budući da se u istom razdoblju više od šest puta povećao i broj nagrada, jasno je da se u konačnici radilo o malom pojedinačnom iznosu za svakog dobitnika. (Clark, Priscilla P., op. cit., bilješka 710, str. 95-96) Valja ipak spomenuti da je jedan od dobitnika bio i Bourget: 1885. g. dobio je nagradu Vitet u iznosu od 6000 franaka, a 1930. nagradu Osiris.

⁷²⁸ Fumaroli, op. cit., bilješka 725, str. 93.

dodjeljivanjem godišnje nagrade za najbolje prozno djelo, poticanje mladih autora, pomaganje siromašnim piscima, jačanje uloge društva pisaca u zaštiti autorskoga prava. Članovi Akademije Goncourt imali su rentu od 6000 franaka, a ustanovljena je i nagrada od 5000 franaka koja se svake godine dodjeljivala za najbolji roman. Bourget se sve do izbora u Francusku akademiju nalazio na popisu potencijalnih članova Akademije Goncourt.

Kao što je Dimnet primijetio, Bourget je stvarao u najknjiškijem razdoblju u povijesti Francuske. Ta se knjiškost očituje u brzom rastu naklada, povećanju broja tiskanih djela i broja čitatelja. Takve okolnosti imaju, međutim, i negativnih strana: zbog književne hiperprodukcije pisci moraju pronaći način da ih čitatelji primijete. Kao što je 1889. g. u svojem priručniku napisao Mirbeau, „više nije riječ o stvaranju lijepog djela, valja se znati dobro reklamirati.“⁷²⁹ Dok je u prethodnim desetljećima bio dovoljan jedan pohvalni članak uglednog kritičara da bi knjiga imala dobru prođu, krajem 19. stoljeća broj prikaza novih knjiga u novinama i časopisima toliko se povećao da su ih čitatelji prestali čitati, pa su ih novine prestale objavljivati.⁷³⁰

Autori su, dakle, zbog hiperprodukcije naslova i prikaza morali uložiti veliki trud u reklamiranje svojih djela. Usprkos satiričnom pretjerivanju nadahnutom osobnim razlozima, mora se priznati da je Mirbeau dobro uočio važnost izvantekstualnih čimbenika u uspjehu nekog pisca, odnosno u njegovoj konsekraciji. Sudi li se po Mirbeauovim tekstovima, Bourget je bio vješt u samoreklamiranju: njegovao je dobre veze s novinarima, mlađim kolegama i svojim izdavačem.

U Bourgetovu je slučaju odnos s mlađim, ali i starijim kolegama bio doista važan. Taj međugeneracijski odnos postaje još zanimljiviji ima li se u vidu tema romana *Učenik*. Bourget se, naime, u književnom polju na kraju 19. stoljeća nalazi u dvostrukoj ulozi: dok Hippolytea Tainea drži svojim učiteljem, mlađa generacija pisaca (primjerice, Maurice Barrès, Henry Bordeaux) u njemu vidi svoga učitelja. Na temelju Bourgetovih predgovora *Esejima* i *Učeniku* vidljivo je da je Bourget bio svjestan svoga dvostrukog statusa i jasno definiranih uloga koje iz njega proizlaze: dok učitelj učenicima savjetima i vezama olakšava snalaženje u književnom

⁷²⁹ Mirbeau, op. cit., bilješka 301.

⁷³⁰ Byrnes, Robert F.: „The French publishing industry and its crisis in the 1890's“, u: *The Journal of Modern History*, vol. 23, no. 3, sep. 1951., str. 239.

polju, učenik pohvalama i divljenjem povećava učiteljev simbolički kapital. Takva je podjela uloga vidljiva i u odnosu Taine – Bourget i u odnosu Bourget – Barrès/Bordeaux.⁷³¹

Kad je u pitanju odnos s izdavačem, Mirbeau zajedljivo aludira da je Bourget svojem izdavaču govorio „ti“, a Lemerre je, polaskan time, objavljivao samo autore čije se konkurencije Bourget nije bojao. Čini se, međutim, da je riječ o pretjerivanju. Lemerre se, naime, još šezdesetih godina 19. stoljeća profilirao kao izdavač parnasovske poezije – zbog čega su ga nazivali izdavačem pjesnika.⁷³² Uostalom, i Bourget je kod Lemerrea prvo objavio svoju parnasovsku poeziju, a tek nakon toga književnu kritiku i prozna djela. Osim toga, Lemerre je slovio za beskrupulozna izdavača u čijoj je izdavačkoj politici u prvom planu bila financijska korist, a ne sugestije i želje pisaca čija je djela objavljivao.⁷³³ Ne čudi, stoga, da je dvadesetogodišnja Lemerreova i Bourgetova suradnja okončana sudskim procesom nakon što je Bourget otkrio da je Lemerre 1896. g. bez njegova znanja i zaobilazeći propise o autorskom pravu na strano tržište plasirao roman *Cosmopolis*.⁷³⁴ Iako je sud presudio u Bourgetovu korist, pisac je, po Feuilleratovim riječima, loše podnio suđenje, kako zbog svađe sa starim prijateljem tako i zbog toga što mu drugi pisci, bojeći se moćnog izdavača, nisu pružili podršku. Samo je Zola imao hrabrosti objaviti članak u kojem je stao u Bourgetovu obranu.⁷³⁵

Činjenicu da se Bourget odlučio tužiti svoga izdavača možemo držati pouzdanim pokazateljem njegove popularnosti jer „samo pisci s najvećom konsekracijom mogu sebi dopustiti da idu pred sud. Manje slavni pisci moraju se zadovoljiti klimavim kompromisima ili okušati sreću kod drugog izdavača.“⁷³⁶

⁷³¹ To je vjerojatno razlog što Lemaître Bourgetu dodjeljuje naziv „prince de la jeunesse“, a Giraud „maître à penser“.

⁷³² Postojale su čvrste veze između pojedinih izdavačkih kuća i književnih grupa. Tako je Lemerre izdavao djela parnasovaca, Vanier dekadencijata, Mercure de France simbolista, a Charpentier naturalista.

⁷³³ Lemerre je zahvaljujući svojoj izdavačkoj djelatnosti stekao iznimno veliko bogatstvo: „Lemerreovo bogatstvo, suvremenici su o tome jednoglasni, temeljio se na izdavanju na trošak autora. (...) Pothvat je bio tim uspješniji što su neki parnasovci bili mladi ljudi iz dobrih, relativno bogatih obitelji, spremni platiti da bi si priuštili zadovoljstvo da svoja djela vide objavljena i nisu brinuli o financijskim uvjetima toga posla.“ (Pich, Edgar: „Lettres de Leconte de Lisle à Alphonse Lemerre“, u: *Bulletin des études parnassiennes*, no. 3, juin 1982., str. 42. Citirano prema: Mollier, op. cit., bilješka 50, str. 453)

⁷³⁴ *Cosmopolis* je tiskan 1892. g. u 16500 primjeraka, a potom je tiskano još 40000 primjeraka u engleskom prijevodu.

⁷³⁵ Zola brani Bourgeta i kao predsjednik udruženja pisaca – *Société des Gens de Lettres* i kao kolega koji je imao slična iskustva (piratska izdanja njegovih romana objavljena su u Sjedinjenim Državama, Engleskoj, Rusiji i Belgiji, a belgijski slučaj našao se i na sudu gdje je presuđeno u Zolinu korist).

⁷³⁶ Charle, Christophe: „Le champ de la production littéraire“, u: op. cit., bilješka 40, str. 156.

Po okončanju sudskoga procesa, Bourget je prešao u izdavačku kuću Plon.⁷³⁷ Tiskanje, a potom izdavaštvo bio je posao kojim se obitelj Plon bavila od početka 19. stoljeća, kada je Henri Plon imenovan Carevim tiskarom. U vrijeme Treće Republike Plon je doživio poslovni uspjeh: postao je tiskar i izdavač Francuske akademije i brojnih slavnih autora u čijoj se izdavačkoj politici uvijek uočavao određeni tradicionalistički svjetonazor⁷³⁸. S obzirom na Plonov izdavački profil, Bourgetov se izbor čini logičnim: 90-ih je godina 19. stoljeća Bourget bio akademik, slavan pisac u čijim se djelima već nazirala sklonost tradicionalizmu. Suradnja s Plonom započela je izdavanjem Bourgetovih sabranih dijela (s ciljem da Bourget ponovno postane njihovim vlasnikom, piše Feuillerat⁷³⁹) u čijem se prvom svesku, objavljenom u rujnu 1899. g., našao već analizirani predgovor koji je otkrio u kojoj se mjeri Bourget promijenio od 1881. g.

Ni kod Lemerrea ni kod Plona nije, međutim, moguće naći podatke o nakladama Bourgetovih djela. Poznato je da je naklada romana tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća iznosila prosječno oko 8000 svezaka. Riječ je, valja podcrtati, o prosječnoj nakladi i već se dosezanje naklade od tri do četiri tisuće primjeraka držalo podvigom.⁷⁴⁰ Promatrane u tom svjetlu, naklade Bourgetovih romana, koje su se kretale između 30 i 35 tisuća svezaka⁷⁴¹, djeluju impresivno. Uzme li se, međutim, u obzir da su pripadnici idealističke i naturalističke škole – Zola, Claretie, Daudet i Ohnet – svoje romane tiskali u nakladama od 60 do 100 tisuća svezaka, Bourgetov uspjeh djeluje skromnije.

Ne postoje, međutim, precizni podaci o nakladama pojedinih naslova ili broju izdanja Bourgetovih romana. U istraživanju sam pronašla samo dva podatka koji se odnose na ukupan broj tiskanih svezaka. Prema podacima iz ugovora između Bourgeta i Lemerrea – koje navodi Zola – u razdoblju između 1883. i 1896. g. Lemerre je objavio 410 tisuća svezaka Bourgetovih djela. Deset godina kasnije, predsjednik francuskoga udruženja pisaca Marcel Prévost iznosi

⁷³⁷ Izdavačka kuća Plon u nekoliko je navrata mijenjala svoj naziv (Plon; Plon, Nourrit et Cie; Plon-Nourrit; Librairie Plon, les petits-fils de Plon et Nourrit), ali prezime Plon je uvijek bilo njegov sastavni dio, pa će se taj najkraći naziv koristiti u ovom radu.

⁷³⁸ Plona je, piše Mollier, odlikovala ljubav prema redu i bili su mu draži autori iz redova plemstva i sigurne vrijednosti slabe naklade nego traganje za opskurnim piscima koji bi mu jednoga dana, igrom sudbine, mogli donijeti reputaciju. (Mollier, op. cit., bilješka 50, str. 112)

Godine 1886. u posao koji je vodio Henri Plon uključio se i njegov zet Robert Nourrit.

⁷³⁹ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 218.

⁷⁴⁰ Charle, op. cit., bilješka 483, str. 35.

⁷⁴¹ Carassus, op. cit., bilješka 63, str. 447.

podatak da su Lemerre i Plon do 1906. g. objavili ukupno oko milijun svezaka Bourgetovih djela.⁷⁴²

Pored naklade, jednim od kvantitativnih pokazatelja uspjeha svakako se može držati broj izdanja koje je neko djelo doživjelo. Čini se, međutim, da su veći izdavači jednim izdanjem držali tisuću svezaka nekog djela, što za onovremene prilike ne predstavlja velik broj primjeraka.⁷⁴³ Taj je potez vjerojatno imao određene reklamne efekte: primjerice, kada se na koricama *Nane* pet godina nakon prvog izdanja pojavio natpis „150. izdanje“, taj je podatak vjerojatno impresionirao (potencijalne) čitatelje. Bourgetovi izdavači, međutim, na koricama nikada nisu navodili podatak o izdanju. Može se pretpostaviti da su to držali poslovnom tajnom.

Čini se da su Bourget i njegovi izdavači i podatke o honorarima držali poslovnom tajnom. Tijekom istraživanja, naime, nisam uspjela pronaći podatke o Bourgetovoj zaradi. Došla sam tek do podatka da je Bourget 1892. g. za *Cosmopolis* dobio 6000 dolara⁷⁴⁴ te da su 1906. g. pisci koji redovito rade zarađivali između 15 i 20 tisuća franaka godišnje, a njih desetak – među kojima je i Bourget – više od 50 tisuća franaka godišnje.⁷⁴⁵ Pronašla sam i svjedočanstvo Florimonda Jacquesa de Basterota, Bourgetova prijatelja, da je *Učenik* u šest tjedana prodan u 22 tisuće primjeraka, pa se može pretpostaviti da je upravo taj roman Bourgetu donio najveću zaradu. Nakon razlaza s Lemerreom, Plon je objavio još tri izdanja toga romana. Među izdavačima *Učenika* važno mjesto zauzima Nelson, škotski izdavač poznat po svojim jeftinim, ali kvalitetnim izdanjima, koji se, nakon niza peripetija, u svibnju 1910. g. uspio pojaviti i na francuskom tržištu.⁷⁴⁶ Nelsonovo izdanje *Učenika* zacijelo je taj roman približilo široj publici. Dok su Lemerreova i Plonova izdanja bila namijenjena nekoj vrsti čitateljske elite – Lemerre je poglavito objavljivao poeziju, a Plon je prvo bio Carski tiskar a potom Akademijin izdavač – Nelsonova su izdanja bila usmjerena prema širokoj publici. O tome svjedoči i njihova prihvatljiva cijena od 1,25 franaka i praktičan džepni format.⁷⁴⁷ Osim toga, za razliku od Lemerrea i Plona, bio je to izdavač s međunarodnom distribucijom. Nelson je 1798. g. u

⁷⁴² „Les gros tirages littéraires: conversation avec M. Marcel Prévost“, u: *Je sais tout*, no. I, janvier-juin, 1906., str. 278.

⁷⁴³ Byrnes, op. cit., bilješka 730, str. 233.

⁷⁴⁴ URL: <http://histoire-bibliophilie.blogspot.com/2014/02/alphonse-lemerre-le-barbin-des-jeunes.html> (1. 5. 2014.)

⁷⁴⁵ op. cit., bilješka 742, str. 282.

⁷⁴⁶ *Nelson's Collections*, op. cit., bilješka 701.

⁷⁴⁷ Na zadnjim stranicama Nelsonova izdanja *Učenika* nabrojane su osnovne osobine te biblioteke: praktičan format, čitljiva slova na luksuznom papiru, ilustracije, solidan i elegantan uvez.

Edinburgu otvorio knjižaru u kojoj je prodavao rabljene vjerske knjige, ali uskoro je proširio djelatnost na izdavanje knjiga. U razdoblju između 1844. i 1914. g., izdavačka kuća Nelson otvorila je svoje urede u Londonu, New Yorku, Parizu, Leipzigu i Torontu. Pored *Učenika*, u biblioteci Nelson objavljena su još dva Bourgetova djela: zbirka novela *Voyageuses* (*Putnice*, 1917.) i roman *Emigrant* (1927.). U poglavlju o *Učeniku* spomenula sam i Henrija Cyrala, četvrtog izdavača *Učenika*, čija su luksuzna bibliofilska izdanja bila namijenjena eliti i predstavljala znak konsekracije.

Zahvaljujući suradnji s Lemerreom, izdavačem parnasovaca koji u književnom polju druge polovice 19. stoljeća imaju mali ekonomski, ali veliki simbolički kapital i Bourget je povećao svoj simbolički kapital. Nakon svađe s Lemerreom, Bourget je izabrao izdavačku kuću Plon koja je početkom 19. stoljeća bila imenovana carskom tiskarom, a u njegovoj drugoj polovici postala izdavačem Francuske akademije, najjače instance konsekracije. Tim je potezom Bourget uspio sačuvati svoj simbolički kapital, ali i naći izdavača koji mu svjetonazorski više odgovara. S druge strane, suradnja s Nelsonom omogućila mu je da zahvaljujući dobroj distribucijskoj mreži toga izdavača dopre do široke publike. Njegovu reputaciju velikog pisca potvrđuje i odluka izdavača Henrija Cyrala da *Učenik* bude jedan od 49 romana koji će doživjeti bibliofilsko izdanje.

U pogledu podataka o prihodima Bourget nije iznimka, oni ne postoje ni za druge pisce s kraja 19. stoljeća. To je Christophea Charlea ponukalo da zaključke o njihovom ekonomskom statusu donese na temelju postotka pisaca koji imaju slugu i podatka u kojoj pariškoj četvrti žive. Po njegovu istraživanju, oko 50% pisaca ima slugu/sluge te time čine dio onovremene srednje klase, a njih 80% živi u najskupljim pariškim arondismanima.⁷⁴⁸ U tom je smislu znakovito Bourgetovo seljenje iz jedne četvrti u drugu: na svom putu od pjesnika do akademika, tripot se selio (iz ulice Guy-de-la-Brosse u 5. arondismanu u ulicu Monsieur u 6. arondismanu, a potom u ulicu Barbet de Jouy u 7. arondismanu u kojem se nalaze brojni saloni). Iz Brissonova se intervjua može zaključiti da se to i u 19. stoljeću držalo znakom uspjeha. Kad je u pitanju posluga, na temelju Mirbeauovog satiričnog djela *Chez l'illustre écrivain* dalo bi se zaključiti da je Bourget imao slugu, a potvrda za to nalazi se i u jednoj

⁷⁴⁸ Charle naglašava da su pisci heterogena grupa i da su bezrezervna uopćivanja nemoguća. Tako primjerice dramski pisci, koji imaju najveću konsekraciju, žive u najskupljim četvrtima (u 8., 1., 2. i 7. arondismanu), srednji sloj pisaca grupirao se u 9. arondismanu, u blizini novina i kazališta, a početnici žive u Latinskoj četvrti, u rubnim, jeftinijim četvrtima. (Charle, op. cit., bilješka 736, str. 158)

usputnoj napomeni Paula Voivenela te u Maurrasovu opisu imanja Costebelle koje je Bourget kupio 1896. g.⁷⁴⁹

O Bourgetovu uspjehu svjedoči i podatak da je 1890. g. okončao dvostruki život pisca i novinara i posvetio se samo književnom radu, odnosno postao profesionalnim piscem. Bourget je, dakle, u razdoblju književne hiperprodukcije – u kojem dvije trećine pisaca nisu dobivale nikakav honorar za svoja djela,⁷⁵⁰ a neki su od njih bili primorani i sami financirati njihovo tiskanje (kad je u pitanju roman, to je činilo između 10 i 15% pisaca⁷⁵¹) – pripadao malenoj skupini pisaca (bilo ih je manje od 10%⁷⁵²) koji su živjeli isključivo od svoga pisanja. Velikoj su većini pisaca druge polovice 19. stoljeća, naime, stalni izvor prihoda predstavljale rente (npr. Flaubertu), mecenati (npr. Leconteu de Lisleu) ili sinekure (npr. Franceu). Pisci su zarađivali i baveći se novinarstvom, ali to su bila manje pouzdana primanja.

U skladu s Bourdieuovom postavkom da se nijedan element književnoga polja ne može promatrati zasebno, nakon prikaza Bourgetova ekonomskog kapitala, valja proučiti i simbolički i ekonomski kapital Émilea Zole, njegova glavnog oponenta u književnom polju na kraju 19. stoljeća. Za Zolu se može reći da je doista imao poslovnoga duha. Nakon četverogodišnjeg rada u knjižari Hachette stekao je korisna znanja o načinu funkcioniranja izdavačke kuće, važnosti reklame i zakonima novinarstva, ali i dragocjene veze među piscima, urednicima i kritičarima.

Moglo bi se reći da je od svih romanopisaca druge polovice 19. stoljeća upravo Zola najjasnije shvaćao koliku moć imaju novinarstvo i reklama te da ih je vrlo vješto i otvoreno koristio. U nastojanju da skrene pozornost na svoje romane i što bolje ih plasira koristio je razne strategije: pisao je mnogobrojne kritike za veći broj novina (*L'Événement*, *L'Illustration*, *La Cloche*, *Le Figaro*, *Le Voltaire*, *Le Bien public* itd.), kao i polemičke članke, a često se koristio i oblikom otvorenoga pisma upućenoga uredniku novina; namjerno je izazivao skandale kako bi se pisalo i polemizirao o njegovim romanima (*Jazbina* je izazvala skandal zbog korištenja šatrovačkog govora, *Nana* zbog prikazivanja života prostitutke, *Zemlja* zbog otkrivanja bestijalne prirode

⁷⁴⁹ Bourgetov prijatelj, liječnik Paul Voivenel, spominje Bourgetova slugu u bijelim rukavicama, a Maurras opisuje imanje na kojem je bilo nekoliko članova posluge. (Voivenel, Paul: „Paul Bourget et la médecine“, u: *Le Figaro*, 20 avril 1936. Maurras, op. cit., bilješka 449)

⁷⁵⁰ Charle, op. cit., bilješka 483, str. 35.

⁷⁵¹ Angenot, Marc: „Ceci tuera cela, ou: la chose imprimée contre le livre“, u: *Romantisme*, vol. 14, no. 44, 1984., str. 91.

⁷⁵² Charle, op. cit., bilješka 736, str. 161.

seljaka, *Slom* zbog otvaranja bolne teme o porazu 1870. itd.); sam je sastavljao reklame za svoja djela; o prijevodima svojih romana osobno je pregovarao sa stranim izdavačima; u Francuskoj i inozemstvu stvorio je mrežu pomagača – izdavača, novinara, urednika, prijatelja itd.

Zolinoj boljoj uočljivosti u književnom polju svakako je pridonijelo i to što ga je grupa pisaca iz mlađe generacije (Maupassant, Alexis, Huysmans, Hennique, Céard) držala učiteljem te utemeljiteljem i vođom književne škole. Ta je škola imala i svoga izdavača, Georges-a Charpentiera, s kojim je Zola započeo suradnju nakon što je njegov prvi izdavač, Albert Lacroix, doživio bankrot. Kod Charpentiera su objavljivali i Alexis, Céard, Hennique i Maupassant te braća Goncourt i Daudet. Charpentierove su se knjige uglavnom prodavale po 3,50 franaka, što je za srednji društveni sloj – koji je bio njihov glavni kupac – predstavljalo prihvatljivu cijenu, ali je bilo preskupo za puk koji je zbog toga romane uglavnom čitao u novinama koje su ih objavljivale u nastavcima ili, rjeđe, posuđivao u knjižnicama. Zola je dobivao 40 centima od svakoga prodanog primjerka romana te 500 franaka mjesečne rente. Nakon što je *Jazbina* 1877. g. doživjela 32 izdanja, Zola je kod svoga izdavača uspio isposlovati novi, povoljniji ugovor po kojem je dobivao 50 centima od svakoga prodanog primjerka. Kako je Charpentier krajem osamdesetih zapao u financijske teškoće, bio je prisiljen udružiti se s Eugèneom Fasquelleom koji nakon 1891. g. postaje isključivim izdavačem Zolinih djela.⁷⁵³

Zola je jedini otvoreno govorio i pisao o važnosti novca u životu pisaca. U članku *L'Argent dans la littérature* (1880.) ustvrdio je da je pisac trgovac kao i svaki drugi te da mu pisanje omogućuje zaradu zahvaljujući kojoj postaje neovisan. O Zolinoj trgovačkoj vještini svjedoči podatak da su nakon 1887. g. njegovi godišnji prihodi iznosili između 80 i 100 tisuća franaka te da su se 1895. g. popeli na 150 tisuća franaka. Zola nije tajio ni da je najviše zaradio na različitim izdanjima romana *Nana* – 115 tisuća franaka.⁷⁵⁴ Zarađivao je i na kazališnim predstavama nastalim adaptacijom njegovih romana i na prijevodima objavljenima izvan Francuske.

⁷⁵³ Mollier, op. cit., bilješka 50, str. 213-224.

⁷⁵⁴ Preračunato u eure, Zolini se godišnji prihodi kreću od 250 do 450 tisuća eura. Ima li se u vidu da je mjesečna plaća učitelja u to vrijeme iznosila oko tisuću franaka, a uspješnoga novinara 10 tisuća franaka, postaje jasno da je Zola doista dobro zarađivao. (Becker, Colette; Gourdin-Servenière, Gina; Lavielle, Véronique: *Dictionnaire d'Émile Zola*, Paris, Robert Laffont, 1993., str. 362-364; Becker, Collette: „Zola, écrivain-homme d'affaires“, u: *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 2007., no. 4, str. 825-833)

O popularnosti Zolinih romana svjedoče njihove velike naklade, najveće u ono vrijeme. Već je naklada njegova prvog djela bila za 500 svezaka veća od uobičajene naklade za mladoga autora: zbirka novela *Priče Ninoni* tiskana je 1864. g. u 1500 primjeraka. Naklada Zolinih djela naglo se povećala kad su se ona počela objavljivati u biblioteci *Bibliothèque des chemins de fer* koju je pokrenuo Louis Hachette i čija su se izdanja mogla kupiti na kioscima francuskih kolodvora. Nakon objavljivanja *Jazbine*, započelo je razdoblje iznimno velikih naklada Zolinih romana: njihova je početna naklada iznosila 60 tisuća, a po podacima iz 1893., te je godine objavljeno 127 tisuća primjeraka *Jazbine*, 166 tisuća *Nane*, 100 tisuća *Zemlje* te 176 tisuća primjeraka *Sloma*. Zola je pojasnio kakav je odnos naklade i broja izdanja: po njegovim riječima, „izdanja se obično sastoje od tisuću svezaka. Valja biti vrlo popularan i već imati vjernu publiku da bi se došlo do drugog izdanja. Sve više od toga predstavlja iznimku.“⁷⁵⁵

Zola je i po Charleovim parametrima imao dobar ekonomski status: zaradom od *Jazbine* kupio je kuću na selu u kojoj je okupljao svoje učenike; u više se navrata selio – živio je prvo u 5., potom u 17., te napokon u 9. arondismanu u kojem je u to vrijeme stanovao najveći broj ljudi od pera; imao je čak troje slugu. Osim toga, Zola je pripadao malenoj grupi pisaca koji su živjeli isključivo od svoga književnog rada: nakon 1881. g. prestao je pisati za novine i posvetio se pisanju romana.

Odnos Zole i Bourgeta može se promatrati kao odnos vođa dviju suprotstavljenih književnih skupina – naturalista i psihologa, ali i kao odnos dvojice romanopisaca koji su pridonijeli afirmaciji romana na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. U prikazu članka *Realistički roman i pijetistički roman* navela sam brojne kritike koje je Bourget uputio Zolinom romanu: inzistiranje na fiziološkom i materijalnom, pretjerivanje, opscenost itd. Bourgetov oštar napad može se, kako je ustanovljeno, tumačiti utjecajem ili čak diktatom François-a Buloz-a, urednika *Revue des Deux Mondes*, koji je bio žestoki protivnik realističkog i naturalističkog romana. U prilog takvom razmišljanju govori Bourgetovo i Zolino dugogodišnje prijateljstvo i blagonaklonost i divljenje s kojim je svaki od njih komentirao „protivnikova“ djela: Bourget je povodom objavljivanja *Jazbine* Zoli uputio pohvalno pismo, dolazio je na druženja naturalista u restoranu Brébant, u časopisima s kojima je surađivao tijekom 1881. g. objavio je tri pohvalna članka o Zoli. I Zola je podržao Bourgeta u nekim važnim trenucima: iskreno je i otvoreno odobravao Bourgetovu kandidaturu iako je i sam bio kandidat za isto mjesto u

⁷⁵⁵ Luquet, Isabelle: „Les lecteurs d'Émile Zola“, u: op. cit., bilješka 40, str. 566.

Akademiji, a u procesu koji je Bourget vodio protiv Lemerrea jedini je javno stao na Bourgetovu stranu. Osim toga, obojica su se pozivala na iste romanopisce (Stendhala, Balzaca, Flauberta, braću Goncourt) i na Taineovu filozofiju. Zajedničko im je i zanimanje za suvremenu medicinu, ali težište su stavili na različita područja: Zola na Bernarda i fiziologiju, Bourget na Ribota i psihologiju. U nekim je djelima i svjedočanstvima dvojice autora vidljivo da su njihove romaneskne poetike utjecale jedna na drugu. U analizi Bourgetovih psiholoških romana već sam navela primjere koji pokazuju da se Bourget eksplicitno ili implicitno oslanja na teoriju o determiniranosti rasom, sredinom i trenutkom te da se poziva na znanja iz medicine i psihologije, književno djelo zamišlja kao ilustraciju znanstvene teze, a u njegovu podnaslovu koristi pojam „studija“ itd. Bourgetu je zanimljiv i eksperiment: u *Lažima* Larcher iznosi tezu da je pisac svoj vlastiti psihološki laboratorij, a u *Učeniku* Greslou podvrgava Charlotte psihološkom eksperimentu. Osim toga, u romanu *Laži*, iznosi sve detalje o financijama udovice Vincy, jednako kao što Zola podastire podatke o financijama udovice Raquin. U istom se romanu nalazi i lik glumice Colette koji je sličan Nani, a njezina veza s Larcherom prikazana je kao „zolijski“ putena, okrutna, životinjska. S druge strane, i Bourgetov je psihološki roman utjecao na Zolu koji je u svom književnom radu prešao put od tvrdnje da je u njegovu romanu „duša potpuno odsutna“, preko teze da je psihologija čista apstrakcija i ograničeno područje unutar fiziologije, do želje da „napiše 'psihološki' roman“.⁷⁵⁶ Međutim, usprkos postojanju određenih dodirnih točaka između Zolinih i Bourgetovih romana i prijateljstvu koje je povezivalo dvojicu pisaca, krajem devedesetih prekinuli su sve veze zbog razmimoilaženja na ideološkom planu. Naime, kada je 1898. g. izbila Dreyfusova afera, Zola je postao vatreni dreyfusovac, a Bourget umjereni antidreyfusovac, što je Zola držao neoprostivim.

Analizu odnosa između Zole i Bourgeta često se promatra u svjetlu činjenice da je riječ o predstavnicima dvaju suprotstavljenih oblika romana – naturalističkog i psihološkog. U shematskom prikazu polja na kraju 19. stoljeća, Pierre Bourdieu je psihološki, mondeni i naturalistički roman smjestio u središnji dio polja, određujući ih tako kao žanrove srednjega ekonomskog i simboličkog kapitala. U tom su se prikazu našli još i roman običaja, popularni (roman-feljton) i ruralni roman – koje je Bourdieu smjestio u području maloga simboličkog kapitala i velikoga ekonomskog kapitala. Ta shema romanesknih žanrova, kao što sam pokazala u uvodu poglavlja o recepciji Bourgetova romanesknoga opusa, nije sasvim precizna

⁷⁵⁶ Prva je Zolina izjava iz 1868. g. i vezana je uz roman *Thérèse Raquin*, druga iz 1885. g. iznesena povodom objavljivanja *Germinala*, a treća iz 1883. g. i povezana je s romanom *Radost življenja*.

kako u pogledu terminologije – pomutnju stvara pojam „roman običaja“ (nije jasno je li riječ o realističkom romanu te zašto se Zola kao jedan od njegovih glavnih predstavnika nije našao u toj kategoriji nego je izdvojen u zasebnu kategoriju „naturalistički roman“) i „mondeni roman“ (koji će, piše Bourdieu, postati „psihološki roman“, što bi značilo da je s pojavom psihološkog romana nestao mondeni roman kao zaseban žanr), tako i u pozicioniranju romanesknih žanrova u književnom polju – kad su u pitanju naturalistički, psihološki i mondeni (idealistički) roman, mislim da ih ne treba smjestiti na istom mjestu u književnom polju jer oni krajem 19. stoljeća nisu imali isti ekonomski i simbolički kapital. Idealistički je roman u tom razdoblju imao velik simbolički i ekonomski kapital: njegovi su predstavnici bili akademici, imali su podršku uglednoga časopisa *Revue des Deux Mondes* i objavljivali veliki broj naslova čije su naklade bile velike, a čitateljstvo brojno. Svjesni svojega uspjeha i moći, idealistički romanopisci nikada nisu oblikovali književnu školu, nisu pridavali važnost paratekstu, nisu imali vođu. O njihovom uspjehu svjedoče i Zolini oštri napadi: želeći promovirati naturalizam, obrušio se na one koje je držao najsnažnijim konkurentima u književnom polju.

Bourdieu je naturalistički roman smjestio u polje uske produkcije, što također držim nepreciznim. Naturalistički se roman, naime, u književnom polju na kraju 19. stoljeća smjestio na granici između polja uske i velike produkcije, odnosno između idealističkog i psihološkog romana s jedne i popularnog romana s druge strane. Velike naklade, brojna izdanja, dobra zarada, prostorna i financijska dostupnost naturalističkih romana te široka publika iz srednjeg i nižeg društvenog sloja približavaju ga popularnom romanu.⁷⁵⁷ Poznato je da su nakon *Jazbine* naklade Zolinih romana bile veće od 100 tisuća primjeraka⁷⁵⁸, što mu je omogućilo da postane profesionalni pisac iako nije imao ni rentu ni mecenu ni sinekuru: svoj je ekonomski kapital stekao isključivo vlastitim književnim radom. Veliki ekonomski kapital nije, međutim, bio Zolin cilj jer novac je shvaćao samo kao sredstvo koje mu osigurava neovisnost. Zolino je djelovanje bilo obilježeno borbom za simbolički kapital i zbog toga naturalistički roman treba smjestiti i u polje uske produkcije. U tu je borbu Zola krenuo s vrlo loše pozicije: njegov je početni kulturni i društveni kapital bio vrlo skroman.

⁷⁵⁷ Zolina su djela bila dostupna publici na razne načine: kao jeftine knjige, feljtoni u visokotiražnim novinama i kazališne adaptacije, u knjižnicama i čitaonicama, u prijevodima na strane jezike.

⁷⁵⁸ Valja istaći da postoji velika razlika između Zole i ostalih naturalista: dok su naklade Zolinih romana bile izuzetno velike, romani njegovih učenika rijetko su doživljavali drugo izdanje, što znači da im naklada najčešće nije prelazila tisuću svezaka.

Analizira li se početni kulturni i društveni kapital naturalista u cjelini, može se zaključiti da su bili znatno lošije pozicionirani od psihologa. Kao što je u svojoj analizi društvenoga statusa četrnaestorice naturalista pokazao Ponton, riječ je o piscima skromnoga društvenog podrijetla: osmorica dolaze iz redova puka i sitnog građanstva, šestorica iz srednjeg građanskog sloja, a nitko iz visokog. Čak četvorica nemaju maturu, osmorica su uspješno završila srednjoškolsko obrazovanje, a samo dvojica imaju visokoškolsko obrazovanje.⁷⁵⁹ Psiholozi su pak dolazili iz redova visokoga građanstva ili plemstva i mahom su imali visokoškolske diplome. Kad je u pitanju simbolički kapital, psiholozi su, po Pontonovu mišljenju, imali tri jaka uporišta – tisak, religijsko-političko polje i salone. U poglavlju o Bourgetovu društveno-kulturnom kapitalu provjerila sam valjanost Pontonovih stajališta na Bourgetovu slučaju. U istraživanju sam došla do zaključka da je Bourget svoj dobar početni društveno-kulturni kapital (podrijetlom je iz sloja visokoobrazovanoga građanstva, stekao je dobro obrazovanje tijekom kojega je sklopio mnoga prijateljstva koja će se pokazati važnima tijekom njegove književne karijere) znatno povećao zahvaljujući suradnji s uglednim časopisima, podršci salona te religijskih i političkih struktura. Zola je, s druge strane, bio sin inženjera koji je umro kad je Zoli bilo sedam godina, nakon čega je obitelj vrlo skromno živjela. Nakon dva neuspjela pokušaja polaganja mature odustao je od nakane da maturira. Zahvaljujući radu kod Hachettea i intenzivnoj suradnji s brojnim novinama i časopisima, stekao je širok krug poznanika. Zola, međutim, nikada nije posjećivao salone i draže mu je bilo druženje s kolegama u vlastitom domu, pa bi se moglo zaključiti da mu je strukovna konsekracija bila važnija od mondene. Osim toga, njegovi romani i članci nikad nisu objavljivani u časopisima koji su se u to vrijeme držali odskočnom daskom za Akademiju, kao što je, primjerice *Revue des Deux Mondes*. Taj je časopis bio sklon piscima idealističkog i psihološkog romana, a izrazito nesklon realistima i naturalistima. I njegov je konzervativni politički profil bio u suprotnosti sa Zolinim lijevo orijentiranim stajalištima. *Revue des Deux Mondes* imao je jak utjecaj na Akademiju u kojoj je većinu također činila konzervativna struja. Kako je bio ateist, Zola nije mogao računati ni na podršku vjerskih struktura. Može se zaključiti da je od četiri elementa koja su bila presudna za Bourgetov uspjeh – dobar početni kapital, tisak, religijsko-političke strukture, saloni – Zoli u prilog išao samo jedan: tisak. Zola i naturalisti svoj su skromni početni simbolički kapital nastojali povećati povezujući se u književnu školu. Naturalistička je škola imala sve ključne osobine književne škole: okupila se oko „vođe s karizmatikom vokacijom“ s ciljem da sebe zaštiti od vanjskoga svijeta, ali i da mu se nametne, te postupno prerasla u „udruženje profesionalaca ujedinjenih

⁷⁵⁹ Ponton, op. cit., bilješka 27.

istim interesima“.⁷⁶⁰ Predstavljala je „strukturu akumulacije simboličkog i društvenog kapitala“, „temeljni instrument u borbi za osvajanje simboličke moći i za konsekraciju u književnom polju“, te se „definirala u odnosu prema drugoj grupi / protiv druge grupe“.⁷⁶¹

U Zolinu se formiranju grupe naturalističkih pisaca, dakle, može uočiti nastojanje da igra po pravilima svojstvenima polju elitne književnosti. O tome svjedoči i produkcija velikoga broj članaka i predgovora u kojima je iznio teorijske postavke naturalizma te nastojao odrediti njegovu poziciju isključivo unutar uskoga polja književne produkcije u kojem ga na sinkronijskom planu suprotstavlja idealističkom romanu, a na dijakronijskom prikazuje kao nasljednika francuske književne tradicije, u prvom redu realističkog romana, a potom i „širokog analitičkog i eksperimentalnog pokreta koji potječe iz 18. stoljeća“.⁷⁶² Pored književne legitimacije naturalizma, Zola je bila važna i njegova izvanknjiževna legitimacija za koju je znanost predstavljala glavno uporište.⁷⁶³

O Zolinom poštivanju pravila uskoga književnog polja svjedoči i činjenica da se usprkos kritičkim stajalištima o Akademiji 24 puta kandidirao za akademika. Osim toga, u razdoblju od 1891. do 1900. g. bio je predsjednik francuskoga udruženja pisaca koje je funkcioniralo kao neka vrsta strukovnoga sindikata koji brani prava pisaca. Zola je jasnije od ostalih pisaca vidio važnost tržišnoga vida književnog rada, pa je vodio računa o njegovim zakonima, konkurenciji, reklami, cijeni knjiga, koncesiji, autorskom pravu itd. Posebno je zanimljiva negativna reklama koja je obilježila Zolino djelovanje i koju je on i sam na neki način poticao, svjestan da napadi privlače pozornost potencijalnih čitatelja. Napadi su počeli 1868. g. s kvalifikacijom Louisa Ulbacha „trula književnost“, a nastavili se antinaturalističkim tekstovima Barbey d'Aurevillyja i Brunetièrea, odnosno polemikom u tisku koja je bila osobito intenzivna u razdoblju između 1879. i 1880. g. U napadima je prednjačio Ferdinand Brunetière koji je 1883. g. svoje antinaturalističke članke objavio u knjizi *Le roman naturaliste*. Iako u jednom od članaka iznosi mišljenje da Zola ima književni dar koji uzaludno trati, Brunetière kritizira sve vidove njegova djela: izbor teme (vulgarne su, ružnoća je kriterij u njezinu izboru, običaje koje opisuje Zola nije nigdje vidio); pripovjedne tehnike (beskrajni tehnički opisi i nemilosrdni specijalni detalji umaraju čitatelja); kompoziciju (zapleti su zamršeni, kompozicija loša); likove (bez

⁷⁶⁰ Chevrel, Yves: *Le Naturalisme*, Paris, Presses Universitaires de France, 1982., str. 174.

⁷⁶¹ Charle, op. cit., bilješka 483, str. 18.

⁷⁶² Zola, op. cit., bilješka 494, str. 256.

⁷⁶³ Po Bourdieuovu mišljenju, Zola se teorijom o eksperimentalnom romanu poslužio kao učinkovitim sredstvom za neutraliziranje optužbi za vulgarnost inferiornih društvenih sredina prikazanih u svojim romanima i onih iz kojih su potjecali njegovi čitatelji. (Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 197)

duše su, ekstremni i pretjerani, nemoralni); stil (stil mu je brutalan, jezik prost i vulgaran, koristi velike riječi, jake epitete, neobične metafore, pretenciozne usporedbe) itd. Brunetière je oštar i u prikazu Zole u ulozi naturalističkog kritičara za koju mu, drži, nedostaje književnoga znanja i filozofske kulture. Zolina studija o eksperimentalnom romanu za Brunetièrea predstavlja mješavinu paradoksa i banalnosti u kojem se obračunava s izmišljenim protivnicima među kojima su i pisci idealističkih romana koje Zola nikada nije čitao.⁷⁶⁴

Velik broj antinaturalističkih članaka i njihov oštar ton mogu se, međutim, držati i potvrdom da je naturalizam predstavljao uspješnu i etabliranu književnu školu. Napadi na naturalizam doživjeli su kulminaciju početkom osamdesetih, a potom su se, nakon objavljivanja *Germinala* (1885.) znatno ublažili: Lemaître je napisao pozitivan prikaz romana, a ostali poznati kritičari (Pontmartin, Sarcey, Brunetière) nisu ga uopće prikazali. Valja, međutim, napomenuti da je 1891. g. novinar Jules Huret objavio 64 intervju sa suvremenim francuskim piscima u kojima često ponavlja pitanje je li naturalizam bolestan i koji bi ga pokret mogao naslijediti.⁷⁶⁵ Anketirane je pisce podijelio u osam grupa među kojima su i – za ovaj rad najzanimljiviji – psiholozi (France, Lemaître, Rod, Barrès, Sainte-Croix, Hervieu) i naturalisti (Goncourt, Zola, Huysmans, Maupassant, Alexis, Céard, Hennique). Na Huretovo sugestivno pitanje je li naturalizam bolestan svi psiholozi odgovaraju potvrdno, a mnogi intervjuirani pisci u psiholozima vide glavne protivnike i nasljednike naturalista. I Huret nakon razgovora s psiholozima, simbolistima i dekadentima zaključuje da su svi oni bez i najmanjega oklijevanja potvrdili da je naturalizam mrtav.⁷⁶⁶ Zola im dijelom daje za pravo, kao i ostali naturalisti (jedino Alexis tvrdi da naturalizam nije mrtav), ali istovremeno izražava zadovoljstvo izvrsnom prodajom svojih knjiga, ističe dugovječnost naturalizma te tvrdi da u suvremenoj francuskoj književnosti ne postoji pravi romanopisac koji bi bio konkurent naturalizmu. Na Huretov poticaj naturalisti iznose svoja stajališta o psiholozima: Goncourt misli da je psihički element – jednako kao i fizički – sastavni dio svakoga djela, Zola priznaje da Bourget ima dara, ali da njegov roman upada u krajnost suprotnu naturalizmu, Huysmans Bourgetove romane pogrdno određuje kao djela za židovske čitateljice, Alexis psihologe vidi kao slabašnu mlađu braću naturalista, za Céarda je Bourget naivan i pretenciozan itd.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ Brunetière, op. cit., bilješka 714.

⁷⁶⁵ Huret, Jules: *Enquête sur l'évolution littéraire*, Paris, Charpentier, 1891.

Zbunjujuće je što nema razgovora s Bourgetom, pa se njegovo ime samo pojavljuje u odgovorima ispitanika koji ga jednodušno svrstavaju među psihologe.

⁷⁶⁶ ibid., str. 165.

⁷⁶⁷ ibid., str. 165-206.

Psiholozi, međutim, nisu bili jedina prijetnja naturalizmu. Naime, usprkos Zolinu uspjehu, nastavili su se generacijski sukobi među naturalistima koji su obilježili i početke toga književnog pokreta: pisci koje je Zola držao pretečama naturalizma nikada nisu prihvatili dodijeljenu im ulogu (Flaubert se odricao naturalizma, a braća Goncourt su držali da su oni – a ne Zola – njegovi začetnici i istinski predstavnici); tragajući za novom poetikom romana, od Zole se postupno odvajaju njegovi prvi sljedbenici (Daudet, Maupassant, Huysmans i Céard); najmlađa generacija naturalista (Bonnetain, J.-H. Rosny stariji, Descaves, Margueritte, Guiches) 1887. g. otvoreno napada Zolu.⁷⁶⁸ Osim toga, cjelokupni se Zolin opus našao u *Indeksu zabranjenih knjiga* koji je popisivao nemoralne knjige koje su u suprotnosti s vjerom.

Dakle, djelovanje naturalističke škole obilježile su brojne unutarnje i vanjske borbe. Dok su unutarnje borbe bile rezultat ljubomore, frustracije, osobnih ambicija, podilaženja publici, želje za samostalnošću ili originalnim književnim putom, vanjski su napadi u dobroj mjeri bili posljedica novine Zolinog romana u obzoru očekivanja onovremenih profesionalnih i običnih čitatelja: u njemu se pojavljuju nove sredine kojima se roman prije nije bavio (radionice, tvornice, bordeli, rudnici itd.), nove teme (tijelo, seksualnost, nagoni, nasilje), nova uporišta (suvremena znanost, u prvom redu Bernard, Darwin, Taine), drukčiji jezik (brojni tehnički izrazi, šatrovački govor) itd. Novina i provokativnost bili su hotimični: njima se htjela privući pozornost čitateljske publike na novu grupu pisaca u književnom polju druge polovice 19. stoljeća. Sudi li se po nakladama Zolinih romana, ta je strategija postigla uspjeh.

Dok su velike naklade karakteristične za tzv. sferu velike produkcije koja je okrenuta širokoj publici, sferu čiste produkcije odlikuju manje naklade i elitna publika sastavljena uglavnom od ljudi od pera. Navedena se Bourdieuova podjela lako može povezati sa Zolom i Bourgetom: prvi pripada sferi velike produkcije, a drugi sferi čiste produkcije. Za razliku od Bourdieua,

⁷⁶⁸ Flaubert u pismu Maupassantu izjavljuje da ne razumije što je naturalizam, da su riječi realizam, naturalizam i eksperimentalno prazne budalaštine (Pagès, Alain: „L’Espace littéraire du naturalisme“, u: *Pratiques*, 2000., no. 107-108, str. 92. URL: www.pratiques-cresef.com/p107_pa1.pdf), a Edmond de Goncourt tijekom 1880-ih sve žešće osporava Zolu kao začetnika naturalizma i optužuje ga za plagijat, držeći da su romani koje je napisao s bratom Julesom naturalizam *avant la lettre*.

Daudet je, pak, bio Zolin najveći suparnik: njegov je „ružičasti naturalizam“ 19. stoljeće držalo prihvatljivim, za razliku od Zolinog „crnog naturalizma“. Maupassant se odvojio od naturalističke poetike i okrenuo psihološkom romanu, a Huysmans se implicitno odvojio od „učitelja“ pišući roman *Naopako* (1884.), a eksplicitno u predgovoru dodanom dvadeset godina kasnije u kojem objašnjava kako je 1880-ih shvatio da je naturalistička književnost zašla u slijepu ulicu. Céard sa Zolom prekida 1890-ih, dijelom zbog privatnih razloga, dijelom zbog Dreyfusove afere o kojoj nije dijelio Zolino mišljenje.

Paul Bonnetain, J.-H. Rosny stariji, Lucien Descaves, Paul Margueritte, Gustave Guiches u kolovozu 1887. g. povodom objavljivanja Zolina romana *Zemlja* u časopisu *Le Figaro* objavljuju protestni manifest. Njihove se glavne misli mogu svesti na sljedeće: Zolin je roman loše napisana zbirka skatologije, njegova metoda posrće, čovjek je bolestan, a moral klimav.

Charle drži da je, kad je u pitanju čitateljska publika krajem 19. stoljeća, opravdanija podjela u tri skupine. Po njegovu mišljenju, na vrhu simboličke i ekonomske hijerarhije nalazi se tzv. akademska sfera, odnosno tradicionalna književnost koja se obraća relativno uskoj publici koja od 18. stoljeća oblikuje dominantan ukus i čiju jezgru čini 30 do 50 tisuća ljudi kojima se obraćaju veliki žanrovi: poezija, ozbiljno kazalište, komedija karaktera, psihološki ili mondene roman. Na suprotnom se kraju nalazi avangarda koja se obraća učenoj publici od nekoliko stotina do najviše tisuću čitatelja i koja je isključena iz izdavačkoga ciklusa zainteresiranog samo za sigurne vrijednosti i brz uspjeh prodaje. Većina se autora nalazi između akademske sfere i sfere avangarde. Oni pokušavaju doseći široku publiku koja u slučaju najuspješnijih djela broji nekoliko stotina tisuća čitatelja, a u slučaju romana-feljtona objavljenih u najjeftinijim novinama doseže i milijun čitatelja.⁷⁶⁹ I Charleova podjela svrstava Zolu i Bourgeta u različite grupe: Zola pripada srednjoj grupi pisaca i njegova je ciljana čitateljska grupa široka publika, a Bourget akademskoj sferi čija je publika čitateljska elita koja usprkos brojčanoj inferiornosti uspijeva nametnuti svoj književni ukus.

5. 4. 2. Recepcija Bourgetovih psiholoških romana i *Učenika* – zaključna razmatranja

Dosadašnja je analiza recepcije Bourgetovih proznih djela bila usmjerena na dvije dulje novele – *Nepopravljivo* i *Druga ljubav*, tri psihološka romana vezana uz mondeno pariško društvo – *Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin*, *Laži*, te psihološki roman s elementima romana s tezom – *Učenik*. Dio analize koji se temeljio na postavkama škole iz Konstanz – koja razlikuje djelovanje kao tekstom uvjetovan i recepciju kao adresatom uvjetovan element konkretizacije teksta – išao je u dva smjera: prema određivanju reprezentativnog čitatelja Bourgetovih djela te prema proučavanju njihove recepcije kod tzv. prve publike. Izvor za prvi dio istraživanja bila su kako sama Bourgetova djela i prateći paratekst tako i tekstovi o tim djelima. Istraživanje reakcija prve publike se zbog nemogućnosti neposrednoga ispitivanja i nedostatka neposrednih izvora temeljilo na analizi prikaza i književnokritičkih tekstova o Bourgetovim djelima objavljenih u periodici i knjigama. Te sam radove razvrstala u nekoliko skupina, vodeći se kronološkim (od prikaza pojedinoga djela objavljenog neposredno po njegovu objavljivanju do nešto kasnijih, duljih i temeljitijih književnokritičkih analiza) ili tematskim kriterijem (primjerice, optužbe za pesimizam, snobizam i nemoral, predgovor *Učeniku*, teza o moralnoj odgovornosti itd.). Zahvaljujući takvom pristupu u ovom je djelu rada izbjegnuto izolirano

⁷⁶⁹ Charle, op. cit., bilješka 736, str. 144.

promatranje proučavanih radova, a u prvi su plan stavljene sličnosti i razlike među proučavanim tekstovima te istaknuta brojna premrežavanja i poveznice. U nastavku će rada takav pristup omogućiti uočavanje različitih faza u recepciji Bourgetovih djela. Vodeći se Jaussovim konceptom novine u čitateljevu obzoru očekivanja, na sinkronijskoj sam razini pokazala što novo donosi Bourgetov roman u književnom polju na kraju 19. stoljeća, a na dijakronijskoj sam ga povezala s romanom analize koji u francuskoj književnosti ima dugu tradiciju. U analizi romana *Učenik* koncept novine nije analiziran u okviru proučavanoga sinkronijskog presjeka, nego u odnosu prema djelima koja je Bourget objavio prije tog romana.

Takva je analiza stavila naglasak na dinamičan relacijski odnos različitih elemenata, što je jedna od postavki teorije književnoga polja. Po Bourdieuovoj definiciji polje je autonomno jer ima vlastite zakone i pravila, ali nije statično jer se mijenja zbog unutarnjih sukoba i vanjskih utjecaja. Polazeći od Bourdieuove tvrdnje da u polju postoji dominantni i dominirani pol te da je položaj svakog elementa određen drugim elementima polja, analizirala sam Bourgetov položaj u književnom polju na kraju 19. stoljeća, odnosno odnos psihološkog romana prema ostalim romanesknim žanrovima iz polja uske produkcije: idealističkom romanu, romanu običaja i naturalističkom romanu. Kako je analiza pokazala da je naturalistički roman glavni protivnik psihološkog romana napravila sam komparativnu analizu unutartekstualnih i izvantekstualnih elemenata Zolina i Bourgetova romana te njihova ekonomskog i simboličkog kapitala, pri čemu sam se dijelom oslonila na radove dvojice suvremenih pripadnika francuske sociološke kritike – Rémyja Pontona i Cristophe Charlea.

5. 4. 3. Bourgetov put prema konverziji

U poglavlju o uspjehu romana *Učenik* navela sam svjedočanstva dvojice književnih kritičara – Wyzewe i Girauda – u kojima se ističe da su mladi čitatelji doživjeli iznenađenje kad su uočili Bourgetovo, po njihovu mišljenju, neočekivano zanimanje za izvanknjiževni, stvarni svijet i za pitanje djelovanja intelektualca u suvremenom društvu.

Pažljivijim čitanjem Bourgetovih prvih romana moguće je, međutim, pratiti postupnu evoluciju autora razmišljanja o toj temi, odnosno uočiti kako mondeni Bourget postupno nestaje i ustupa mjesto moralistu. Primjerice, u *Ljubavnom zločinu* Bourget uvodi pojam „religija ljudske patnje“ kojim opisuje preobrazbu koju je doživio glavni lik, egoist i diletant Armand de Querne: u trenutku kad spas ne nalazi ni u razumu ni u vjeri (jer više nije vjernik), pruža mu ga

vrlina milosrđa. Bourget roman završava sljedećim riječima: „I osjetio je da se u njemu upravo nešto rodilo, nešto s čim će uvijek moći naći smisao života i djelovanja: religija ljudske patnje.“⁷⁷⁰

Razmatranja o vjeri i moralu u romanu *Laži* dobivaju više prostora. U zadnjem se poglavlju, naime, pojavljuje lik opata Taconeta koji u razgovoru s pjesnikom Larcherom osuđuje dekadenciju suvremene mladeži i iznosi ideju o obnovi francuske duše uz pomoć kršćanstva. Na pjesnikovu tvrdnju da pisci moraju sve iskušati da bi znali što je istina i o njoj pisali, opat odgovara tezom o odgovornosti pisca: u pokušaju samoubojstva mladog pjesnika Renéa Taconet uočava utjecaj dvojice samoubojica iz književnih djela – Werthera i Rolle – te dodaje: „Znate li da je zastrašujuća pomisao da je Goethe mrtav, da je Musset mrtav, a da njihova djela još uvijek mogu staviti oružje u ruke nekog djeteta koje pati“.⁷⁷¹

Ideja o moći pisane riječi, odnosno o snažnom utjecaju književnosti na čitatelja, Bourgetu je, međutim, bila zanimljiva i prije nego što je postao romanopisac: po njegovim riječima, *Eseji* su nastali kao posljedica krize izazvane nekom vrstom književne intoksikacije, odnosno snažnim utjecajem koji su knjige suvremenih autora imale na njegov intelektualni i emocionalni razvoj. O tome svjedoče i Bourgetova razmišljanja koja navodi Feuillerat: u raspravi o utjecaju književnih djela na moral Bourget suprotstavlja umjetnike koji drže da je jedini cilj umjetnosti ona sama i filozofe koji odgovaraju da svako umjetničko djelo predstavlja određeni tip djelovanja pa je „umjetnik odgovoran za dobrobiti i nedjela svojih riječi“.⁷⁷²

Feuillerat donosi i zanimljiv razgovor o vjeri koji je Bourget 1893. g. vodio s povjesničarom umjetnosti Mauriceom Fauconom. Govoreći o razvoju svoje misli, Bourget navodi da je krenuo od pozitivizma koji mu nije dao odgovor o smislu postojanja, pa je postao potpuni pesimist; potom mu je Spencer otkrio „nespoznatljivo“ u kojem je razabrao postojanje načela ili sile koju razum ne može objasniti; uočio je prazninu koja postoji između tog prvog načela i ljudskog duha i pitao se je li Bog čovjeku ostavio neki most preko kojega će prijeći iznad tog ponora i shvatio da taj most nije razum nego vjera. Bourget je razgovor završio riječima:

⁷⁷⁰ Bourget, Paul: *Un crime d'amour*, Paris, Lemerre, 1886., str. 299.

⁷⁷¹ Bourget, op. cit., bilješka 509, str. 493.

⁷⁷² Riječ je o ulomku koji kasnije nije objavljen u knjizi *Eseja*. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 138-139)

„Sasvim vam iskreno kažem da bih bio sretan da dođem do vjere i do praktične vjere. To bi bila poželjna kruna mog života i djela, koji čine jedno.“⁷⁷³

Iako sam u poglavlju o Bourgetovim prvim romanima iznijela optužbe za nemoral koje su mu uputili Cornut, Lardeur, Pellissier i Fleury, valja reći da je bilo kritičara koji su iznijeli drukčije viđenje Bourgeta: Barrès ga je opisao kao moralista koji otvoreno sudi i savjetuje; Mirbeau je istaknuo visoki moralni doseg *Okrutne enigme*; Lemaître je njegove romane opisao kao djela s moralnom dilemom, tzv. *cas de conscience*, a u Bourgetovu zanimanju za mistično i nespoznatljivo uočio rađanje religioznosti; Gualdo je primijetio Bourgetovo kršćansko suosjećanje s likovima; Tissot je iznio mišljenje da u njemu još žive tragovi vjere iz djetinjstva; Renard je uočio njegovu želju da bude vjernik i nagovještaj konverzije; Zola je ustvrdio da se sa sigurnošću može reći da Bourget evoluirao prema vjeri, i to prema katoličanstvu itd. Tim razmišljanjima valja dodati i tvrdnju književnog kritičara Raoula de Rivassoa da su začeci Bourgetove pobožnosti vidljivi već u njegovom prvom djelu – *Céline Lacoste* iz 1873. g. – te da se ta nit može pratiti sve do njegovih zadnjih romana. Sva navedena zapažanja iznesena su godinama prije nego što se Bourget u srpnju 1901. g. preobratio.

Iako Feuillerat tvrdi da Bourget nikada nije pričao o tome što ga je ponukalo na konverziju, u svojoj knjizi iznosi podatke koji bi mogli rasvijetliti njegovu odluku. Nakon uspjeha *Učenika*, piše Feuillerat, neki su Bourgetovi dugogodišnji dobri prijatelji loše podnosili što se jedan od njih odvojio od grupe, pa su se jedni rugali njegovoj mondenoj frivolnosti, drugi pedantnoj ozbiljnosti što je za Bourgeta bilo vrlo bolno. Tome valja pridodati i sudski proces s Lemerreom, dugogodišnjim izdavačem i prijateljem te Bourgetovo mišljenje da je njegov izbor u Akademiju označio kraj, a ne novi početak u njegovoj književnoj karijeri, pa ne čudi da su te godine njegova života obilježene ozbiljnom intelektualnom krizom. Izbor u Akademiju negativno je utjecao i na njegovu publiku: „mladi ljudi za koje je dotad bio jedan od njih, koji su ga držali učiteljem dok je predstavljao opoziciju naturalizmu, u trenutku kad je dobio službenu konsekraciju, odricali su ga se“.⁷⁷⁴ Iz navedenih se podataka, dakle, može zaključiti da je razdoblje uspjeha za Bourgeta bilo jednako turbulentno kao i razdoblje rane mladosti koje su obilježili književna intoksikacija, diletantizam i pesimizam. Čini se, stoga, da je Mansuy u

⁷⁷³ ibid., str. 183.

⁷⁷⁴ ibid., str. 205.

pravu kada u zaključku svoje knjige konstatira da je Bourget u povratku vjeri – koju je izgubio tijekom odrastanja – tražio lijek za svoje smutnje i nesigurnosti.⁷⁷⁵

Ta je potraga vidljiva i u njegovim je djelima, u kojima se može uočiti da se Bourget postupno mijenja. Bourget je već krajem osamdesetih – nakon uspjeha prvih romana⁷⁷⁶ – postao svjestan nužnosti vlastite duhovne i književne evolucije, o čemu svjedoči i roman *Učenik* koji predstavlja neku vrstu prekretnice u Bourgetovu opusu. Taj se roman, međutim, pojavio iste godine kad i *Fiziologija moderne ljubavi*, a nakon njega su slijedila djela u kojima se „sumnja napadački vraća“, poput romana *Tragična idila* (1896.) koji, po Feuilleratovim riječima, predstavlja „gotovo šokantan kontrast s prethodnim romanima u kojima se u duhu njihova autora moglo uočiti toliko razloga za nadu.“⁷⁷⁷ Konačna se promjena ipak dogodila početkom 20. stoljeća: Bourget se 1901. g. preobratio, a godinu dana kasnije, pišući roman *Etapu*, vratio se romanesknoj formuli koju je primijenio u *Učeniku* – spajanju elemenata psihološkog romana i romana s tezom.

5. 5. Književno polje 1902.-1914.

Dok je u dosadašnjim poglavljima analiziran Bourgetov položaj u književnom polju tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća, odnosno u razdoblju koje se obično naziva *fin de siècle*, u poglavljima koja slijede bit će analizirano književno polje na početku 20. stoljeća, u razdoblju zvanom *Belle Époque* koje završava 1914. g., kada je započeo Prvi svjetski rat koji je promijenio društveni i umjetnički život Europe. U tom su razdoblju objavljena četiri velika Bourgetova romana s tezom: *Etapu* (1902.), *Razvod* (1904.), *Emigrant* (1907.) i *Podnevni demon* (1914.). Četiri mjeseca nakon objavljivanja Bourgetova prvog romana s tezom umro je Émile Zola, njegov glavni književni suparnik iz prethodnoga sinkronijskog isječka i važna književna ali i politička figura toga razdoblja.

Kako se, po Bourdieuovu mišljenju, književno polje mijenja pod utjecajem drugih polja, na početku analize nužno je razmotriti utjecaj Dreyfusove afere (1894.-1906.) kao najznačajnijega političkog događaja u francuskom društvu na prijelazu stoljeća. Riječ je o aferi vojne špijunaže

⁷⁷⁵ Mansuy, op. cit., bilješka 2, str. 521.

⁷⁷⁶ U intervjuu Brissonu Bourget je priznao da se nakon objavljivanja romana *Laži* prepao da ponavlja isto djelo. (Brisson, op. cit., bilješka 294, str. 57)

⁷⁷⁷ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 209.

koja je prerasla u državnu krizu u kojoj nije bilo neopredijeljenih. Francuska se, naime, podijelila na dreyfusovce, koji su prava pojedinca stavljali iznad državnih interesa i antidreyfusovce, konzervativce koji su držali da Afera predstavlja napad na nacionalne interese. Dreyfusova afera dovela je do dugotrajne političke podjele francuskoga društva na desne „nacionaliste“ i lijeve „antimilitariste“.⁷⁷⁸ Po mišljenju Andréa Billyja, autora dviju studija o francuskoj književnosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, Afera je označila početak procesa raspada francuskoga građanskog društva. Usporedo s promjenama u društvu, piše Billy, odvijale su se i promjene na području književnosti: krajem 19. stoljeća vladala je intelektualna anarhija, a nestanak simbolističkih i naturalističkih kružoka i književnih škola, smrt Goncourta i Mallarméa, zatvaranje kavana i salona, promjena koncepcije novina (nestaju književni dodaci, a težište se stavlja na sliku, zanimljivosti, priču) te tiskanje manjega broja književnih djela nego u prethodnom razdoblju i pad zanimanja čitatelja za književnost obilježili su početak 20. stoljeća.⁷⁷⁹

Dok Bourdieu tvrdi da se književno polje mijenja pod utjecajem drugih polja, Charle drži da je u slučaju Dreyfusove afere utjecaj išao u obrnutom smjeru, odnosno da podjele u političkom polju predstavljaju posljedicu podjela među književnicima.⁷⁸⁰ U književnom polju na samom kraju 19. stoljeća na tzv. dominantnom polu su se smjestili antideyfusovci – parnasovci, psiholozi i pojedini dramski pisci akademici, a na dominiranom dreyfusovci – simbolisti, pjesnici iz novih pjesničkih škola te kazališna avangarda. Po Charleovu istraživanju, između ove dvije grupe, postojala je još jedna, a činili su je realistički i naturalistički romanopisci te neki dramski autori. Navedena ideološka opredjeljenja mogu se tumačiti željom dominantne grupe da obrani društveni i književni poredak koji ju je konsakrirao te nastojanjem dominirane grupe da rušeći taj poredak zauzme dominantni pol književnoga polja.

Po mojem istraživanju književnoga polja na početku 20. stoljeća, promjene su se u prvom redu dogodile na dominiranom polu niske posvećenosti i male ekonomske dobiti na kojem su se simbolistima pridružile neosimbolističke škole (naturizam, humanizam, somptuarizam, paroksizam i dr.) te pjesnička (Guillaume Apollinaire) i kazališna avangarda (Alfred Jarry). Za razliku od avangardista Jarryja, Georges Feydeau nastavlja tradiciju bulevarskoga kazališta čiji

⁷⁷⁸ „Dreyfusova afera”, u: *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2001. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16236> (5. 1. 2015.)

⁷⁷⁹ Billy, André: *L'époque contemporaine: 1905-1930*, Paris, Jules Tallandier, 1956., str. 8-10.

⁷⁸⁰ Charle, Christophe: „L’Affaire Dreyfus”, u: *Annales: histoire, sciences sociales*, no. 2, mars-avril 1977., str. 240-264.

je glavni cilj zabaviti publiku. O Feydeauovu komercijalnom uspjehu svjedoči podatak da je njegov komad *Champagnol malgré lui* u razdoblju između 1892. i 1920. g. odigran 10 tisuća puta. Zahvaljujući tom kazališnom komadu Feydeau se preselio u luksuzni stan u aveniji Champs-Élysées i postao jedan od najznačajnijih francuskih kolekcionara. Najveći je uspjeh, međutim, u tom razdoblju postigao *Cyrano de Bergerac* Edmonda Rostanda: komad je premijerno izveden krajem 1897. g. i do 1900. g. autoru je osigurao zaradu od 600 tisuća franaka (što bi danas iznosilo oko milijun i pol eura), a vjerojatno i izbor u Akademiju (1901.). Do travnja 1913. g. odigran je čak 3000 puta (1000 predstava u Parizu i 2000 izvan njega).⁷⁸¹

Po svjedočenju novinara i pisca Alfreda Capusa, u predratnom su razdoblju tisuće Francuza dijelile isti san – zaraditi novce u kazalištu. Autori koji su u tome uspjeli postali su prave zvijezde: novinari najčitanijih novina i časopisa često su ih intervjuirali, a popularnost i bogatstvo predstavljali su glavni kriterij za određivanje njihove nadarenosti. Broj kazališnih gledatelja stalno je rastao, ali njihov je ukus ostao isti: zanimale su ih predstave usredotočene na brak, preljub i razvod.⁷⁸² Pored velikog ekonomskog, kazalište je imalo i veliki simbolički kapital: u razdoblju od 1880. do 1923. g. akademikima su postali Labiche, Lavedan, Hervieu, Rostand, Donnay, Brieux, Capus, Curel, Fleurs i Porto-Riche. Tako je drama i u razdoblju *Belle Époque* ostala književni rod s najvećim simboličkim i ekonomskim kapitalom.

Kad je roman u pitanju, na polu niske posvećenosti i velike ekonomske dobiti još uvijek se nalazi roman-feljton unutar kojeg se, s obzirom na ciljanu publiku, mogu izdvojiti romani za žene – u čijem su središtu ljubavne i obiteljske veze, i romani za muškarce – koji se dijele na kriminalističke i povijesne. Najznačajniji su predstavnici toga žanra Maurice Leblanc, Michel Zévaco te Pierre Souvestre i Marcel Allain. Njihovi su junaci – Arsène Lupin, Fantomas i Pardaillan – već stotinu godina zanimljivi publici, o čemu svjedoče brojni stripovi, radio-drame, filmovi, tv-serije, pa čak i kompjuterske aplikacije nastale na temelju tih popularnih romana objavljenih početkom 20. stoljeća.

Uvidjevši da veliko zanimanje za romane-feljtone predstavlja dobru priliku za zaradu, izdavači početkom 20. stoljeća pokreću veći broj tzv. popularnih biblioteka – među kojima su najznačajnije *Le Livre populaire* (Fayard), *Le Livre national* (Tallandier) i *Le Petit Livre*

⁷⁸¹ Leroy, Géraldi; Bertrand-Sabiani, Julie: *La vie littéraire à la Belle Époque*, Paris, Presses Universitaires de France, 1998., str. 68 i 87. Winock, Michel: *La Belle Époque: la France de 1900 à 1914*, Paris, Perrin, 2007., str. 371-372.

⁷⁸² Leroy, op. cit., bilješka 781, str. 68-70.

(Ferenczi) – u kojima se cijena jednoga sveska kreće od 40 do 65 centima. Dodatno je razrađen i sustav reklamiranja: primjerice, već se u vrijeme objavljivanja jednoga romana-feljtona najavljivao novi, organizirane su nagradne igre povezane s romanom i sl. Ne postoje točni podaci o nakladama tih romana, ali podaci o broju izdanja svjedoče da su imali dobru prođu: Leblancov *Arsène Lupin* doživio je 230, a Lerouxov *Joseph Rouletabille* 105 izdanja.⁷⁸³

Kad je u pitanju popularni roman, može se, dakle, zaključiti da se taj žanr u književnom polju početkom 20. stoljeća nalazi na polu niske posvećenosti i velike ekonomske dobiti, odnosno da je zadržao poziciju koju je stekao u prethodnom razdoblju. Jednako tako, i idealistički je roman zadržao svoju poziciju na dominantnom polu književnoga polja – polu visoke posvećenosti i ekonomske dobiti, u prvom redu zahvaljujući Marcelu Prévostu koji je u razdoblju između 1900. i 1914. g. objavio čak 17 romana, a 1909. g. postao je akademikom.

Pored Prévosta, na dominantnom polu književnoga polja u razdoblju *Belle Époque* nalaze se i Loti, Bourget i France koji su to mjesto zauzeli 1890-ih kada su zahvaljujući svojoj antinaturalističkoj poetici zadobili naklonost i podršku uglednih časopisa i utjecajnih salona te stekli veliki broj čitatelja i konsekraciju Francuske akademije. Politički gledano, ti romanopisci ipak ne pripadaju istoj skupini: dok je France otvoreno i militantno istupao kao dreyfusovac i protivnik klerikalizma i antisemitizma, Bourget je bio povučeni antidreyfusovac nesklon aktivnom bavljenju politikom. Loti je pak ostao dosljedan svojoj nezainteresiranosti za zbivanja u političkom i književnom životu Francuske. Iako su France i Bourget svoje političke ideje prenijeli u književna djela (prvi u alegorijski roman *L'Île de pengouins* iz 1908.), a drugi u svoje romane s tezom), o njima se ne može govoriti kao o suparnicima u književnom polju na početku 20. stoljeća. Kada je, naime, 1902. g. umro Zola, Bourget je izgubio jedinog jakog književnog protivnika, a antinaturalizam kao zajednička platforma psihologa izgubio je smisao⁷⁸⁴: naturalizam je bio posljednja velika književna škola koja je svoju poetiku utemeljila na antiidealizmu, na što su svojom antinaturalističkom poetikom reagirali psiholozi.

Po mišljenju Michela Raimonda, s nestankom naturalizma započela je kriza francuskoga romana. Tijekom druge polovice 19. stoljeća, piše Raimond, svi su francuski romani

⁷⁸³ ibid., str. 95-116.

⁷⁸⁴ Međutim, antinaturalistički duh ponovno će oživjeti 1908. g., prilikom rasprave o prenošenju Zolinih posmrtnih ostataka u Panthéon. Odluka o tome nije u Senatu donesena jednoglasno (344 zastupnika glasala su za, a 144 protiv), a najžešće joj se suprotstavio Barrès koji je, reklo bi se, bio glasnogovornik militantnih nacionalista koji su demonstrirali pred zgradom Senata u vrijeme zasjedanja na kojem je odluka donesena.

(realistički, psihološki, idealistički) imali isti cilj – ispričati zanimljivu priču, a strukturu romana odlikovao je pravilan, logičan, kronološki razvoj te priče. Krajem 19. stoljeća, međutim, počinje preobrazba romana utemeljena na uvjerenju da je uzaludno i naivno promatrati stvarnost sa samo jednog apsolutnog stajališta, pa Raimond u svojoj knjizi prati „mutaciju koja vodi od Zole do Alain-Fourniera, od Bourgeta do Gidea, od Balzaca do Prousta“⁷⁸⁵, odnosno od objektivne priče, sveznajućeg autora i idealiziranih likova do unutarnjeg monologa, raspršene priče i složene psihologije likova.

Raimond, dakle, Alain-Fourniera, Gidea i Prousta vidi kao predstavnike novih tendencija u francuskom romanu. Ta je mlađa generacija pisaca bila vrlo aktivna u prijeratnom razdoblju: Gide je objavio djela *Imoralist* (1902.), *Uska vrata* (1909.) i *Vatikanski podrumi* (1914.), Alain-Fournier *Veliki Meaulnes* (1913.), a Proust *Put k Swannu* (1913.). Riječ je, međutim, o romanopiscima koji se ne mogu držati Bourgetovim protivnicima u književnom polju na početku 20. stoljeća jer oni u to vrijeme, navodi Raimond, praktički nemaju čitatelja. Gideov i Proustov simbolički kapital počeo će rasti tek nakon Prvoga svjetskog rata: nastavak Proustova ciklusa tiskan je između 1918. i 1927. g., a Gideov roman *Krivotvoritelji novca* 1925. g.

Svoju tezu o krizi romana nakon naturalizma Raimond je potkrijepio nizom citata u kojima se iznose prigovori suvremenom romanu. Kritičari s početka 20. stoljeća, naime, roman opisuju kao potrošen i mrtav žanr u kojem se stalno ponavljaju iste teme (brak, razvod, miraz i sl.) te ističu potrebu za novim likovima i romanesknim tehnikama. Po Raimondovim riječima, sukob između novih zahtjeva i starih oblika nikada nije bio izraženiji kao tijekom prijeratnoga razdoblja, ali mladi pisci koji su prva djela objavili oko 1890. g. – Valéry, Proust i Gide – nisu našli publiku kakvu su zaslužili. S druge strane, četvorica starijih pisaca – Bourget, France, Loti i Barrès – birali su teme i tehnike koje su im osiguravale uspjeh kod čitateljske publike.⁷⁸⁶ Dakle, u razdoblju između 1900. i 1914. godine, četvorica se psihologa nalaze na dominantnom polu književnoga polja, a njihovi još uvijek nedovoljno jaki protivnici – pisci okupljeni oko Gidea i *La Nouvelle Revue française* – na njegovu dominiranom polu.

Od navedene četvorice psihologa trojica su – France, Loti i Bourget – 1890-ih postali akademikima, a Barrès im se pridružio 1906. g. Kako u Francuskoj akademiji nije bilo mjesta

⁷⁸⁵ Raimond, Michel: *La Crise du roman: des lendemains du Naturalisme aux années vingt*, Paris, José Corti, 1993., str. 13.

⁷⁸⁶ *ibid.*, str. 87-105.

za realiste i naturaliste, braća Goncourt su odlučila osnovati vlastitu akademiju. Akademija Goncourt je 1903. g., tri godine nakon što je osnovana, dodijelila svoju prvu nagradu, a dobitnik je bio romanopisac John-Antoine Nau. Godinu dana kasnije ustanovljena je i nagrada Femina, a u razdoblju između 1906. i 1914. g. još sedamnaest novih nagrada.⁷⁸⁷ Iako će neke od tih nagrada – poput Goncourta i Femine – s vremenom postati važni parametri u određivanju uspjeha pojedinoga autora, u razdoblju *Belle Époque* Francuska akademija predstavlja najsnažniju instanciju konsekracije. Dosljedna u svojim konzervativnim stajalištima, Akademija je tijekom prva dva desetljeća 20. stoljeća u svoje redove birala pisce psiholoških i idealističkih romana, antidreyfusovce i zagovornike tradicionalizma: Fagueta (1900.), Vogüéa (1901.), Bazina (1903.), Barrèsa (1906.), Doumica (1909.), Prévosta (1909.), Bordeauxa (1919.).

U razdoblju pred Prvi svjetski rat među piscima mlađe generacije – koji se nalaze na dominiranom polu – mogu se uočiti dvije skupine: moderni klasicisti okupljeni oko *La Nouvelle Revue française* i avangardisti okupljeni oko manjih književnih časopisa koji su bili kratkoga vijeka. Na postupnu promjenu odnosa u književnom polju utjecat će rat koji je promijenio francusko društvo, ali ne i poetiku četvorice psihologa, čiju će poziciju ugroziti sve veći simbolički kapital romanopisaca s dominiranog pola i oštri napadi avangardnih pokreta, u prvom redu nadrealista.

Na temelju Raimondove studije moglo bi se zaključiti da su četvorica dominantnih romanopisaca – France, Loti, Bourget i Barrès – početkom 20. stoljeća bili neskloni mijenjanju svoje romaneskne poetike zahvaljujući kojoj su stekli značajan simbolički i ekonomski kapital te zauzeli dominantan položaj u književnom polju. Analiza Bourgetova opusa pokazuje, međutim, da Raimondove tvrdnje nisu točne. Bourget se, naime, već krajem 1880-ih počeo udaljavati od tema iz svojih prvih romana da bi se početkom 20. stoljeća posvetio pisanju romana s tezom.

⁷⁸⁷ Billy navodi da je u tom razdoblju zabilježena velika proliferacija književnih nagrada. Popisu od 17 novih nagrada koje nabroja Billy treba dodati i velik broj nagrada Francuske akademije (Leroy i Bertrand-Sabiani navode popis od 82 Akademijine nagrade u 1912. godini) i udruženja *Société des Gens de Lettres*. (Billy, op. cit., bilješka 779, str. 69-70.; Leroy, op. cit., bilješka 781, str. 174-177)

5. 6. Bourgetovi romani s tezom

Roman s tezom⁷⁸⁸ definira se kao roman u kojem se nastoji dokazati valjanost nekog učenja, shvaćanja, pogleda na svijet, moralnoga ili političkoga načela⁷⁸⁹, odnosno kao djelo u kojem se ilustrira neka filozofska, moralna ili politička teza koju autor predlaže čitateljima.⁷⁹⁰ Kako teza, koja mora biti jezgrovita i jasna, sve ostale elemente romana potiskuje u drugi plan, može se zaključiti da u romanu s tezom romaneskom strukturom ne upravlja unutarnja dinamika djela, nego ono predstavlja ilustraciju i demonstraciju nekog vanjskog intelektualnog postupka.⁷⁹¹ Razdoblja ideoloških i društvenih sukoba predstavljaju plodno tlo za nastanak romana s tezom. Kad je Francuska u pitanju, jedno od takvih razdoblja svakako je prijelaz s 19. na 20. stoljeće koji je obilježila Dreyfusova afera.

Već je 1903. g. Édouard Rod uočio da je pojava velikoga broja djela s tezom povezana s društvenim turbulencijama na prijelazu stoljeća. Po njegovu mišljenju, u tom razdoblju „svatko, ili gotovo svatko tko zna napisati roman ili kazališni komad, vjeruje da mu je zadatak nešto dokazati“.⁷⁹² Slabe točke tih dokazivanja vidljive su na prvi pogled, drži Rod, jer „jedna zgoda iz života nije dovoljna da bi se dokazala neka opća istina“.⁷⁹³ Po njegovu mišljenju, u tom općem trendu, postoji i određeni broj dobrih djela koje naziva „sretnim iznimkama“.

Poput Roda, i Jean Charles-Brun, autor knjige o francuskom društvenom romanu u 19. stoljeću, navodi niz prigovora koji se često upućuju romanu s tezom (autor stalno intervenira, prekida radnju kako bi iznosio duge rasprave ili uvodi lik koji je njegov glasnogovornik; teza je agresivna i direktna; česte su duge i teške didaktičke tirade likova; nastojeći podržati tezu – koja je često lako oboriva – autor pribjegava krivotvorenju likova i situacija te prisilnim i djelomičnim opažanjima itd.) te zaključuje da se roman s tezom ne može držati umjetnošću.⁷⁹⁴

⁷⁸⁸ U leksikografskoj se literaturi uz termin „roman s tezom“ kao značenjski bliski navode i termini „angažirana književnost“, „politički roman“ i „didaktička književnost“.

⁷⁸⁹ Popović, Tanja: „Roman ideja“, u: op. cit., bilješka 510, str. 627.

„Roman s tezom“, u: op. cit., bilješka 510, str. 671.

⁷⁹⁰ „Thèse“, u: op. cit., bilješka 357, str. 1387.

⁷⁹¹ „Roman à thèse“, u: *Encyclopédie Larousse*. URL:

http://www.larousse.fr/encyclopedie/litterature/roman_%C3%A0_th%C3%A8se/176576 (20. 12. 2014.)

⁷⁹² Rod, Édouard: „Oeuvres à thèse“, u: *Le Figaro*, 27 décembre 1903.

⁷⁹³ ibid.

⁷⁹⁴ Charles-Brun, Jean: *Le roman social en France au XIXe siècle*, Paris, V. Giard et E. Brière, 1910., str. 56-61.

Iz navedenih je prigovora vidljivo da pojam „roman s tezom“ ima pejorativni prizvuk. Toga je bio svjestan i Bourget, pa je u žanrovskom određivanju svojih djela insistirao na pojmu „roman ideja“. Usporede li se definicije romana s tezom i romana ideja u suvremenim književnim pojmovnicima, može se uočiti da te dvije književne vrste imaju velik broj dodirnih točaka. Roman ideja definira se, naime, kao roman čiji su sastavni dijelovi podređeni izražavanju neke ideje ili pogleda na svijet i čiji su likovi u prvom redu prikazani kao nositelji određenih ideja, pa se u njihovoj karakterizaciji ne poseže za dubljom psihološkom analizom ili motivacijom, i čija je radnja svedena na minimum jer prikazivanje događaja ustupa mjesto raspravama u kojima likovi iznose suprotstavljena intelektualna stajališta.⁷⁹⁵

Za razliku od romana ideja, roman s tezom uglavnom ima negativne konotacije, što je, po mišljenju američke povjesničarke književnosti Susan Rubin Suleiman, nepravedno. Suleiman stoga u svojoj knjizi nudi, kako kaže, intuitivnu definiciju romana s tezom koja ne vrijednuje nego opisuje: riječ je realističkom romanu (utemeljenom na estetici vjerodostojnosti i prikazivanja) koji čitatelj u prvom redu vidi kao poučno djelo koje nastoji dokazati valjanost neke političke, filozofske, znanstvene ili vjerske doktrine, a izvantekstualna doktrina (marksizam, fašizam, nacionalizam, katolicizam i dr.) na koju se roman oslanja može biti eksplicitno iznesena (iznosi je pripovjedač ili lik) ili samo pretpostavljena. Navedenoj, vrlo općenitoj definiciji, autorica dodaje i neke posebne osobine romana s tezom: na ustrajan, dosljedan i nedvosmislen način formulira jednu ili više teza koje nastoji ilustrirati, pri čemu čitatelju jasno daje do znanja koja je „dobra“ interpretacija iznesene priče; odlikuje ga dualistički sustav vrijednosti koji predstavljaju dvije skupine likova – pozitivci i negativci. Tako ideološka polarizacija istovremeno predstavlja i temeljnu temu djela i njegovo organizacijsko načelo, zaključuje Suleiman.⁷⁹⁶

Na temelju iznesenih definicija romana s tezom moguće je zaključiti da ta književna vrsta, jednako kao i roman ideja, problematizira neku ideju ili tezu, ali njihov odnos prema čitatelju nije isti. Roman s tezom, naime, u prvom redu želi dokazati tezu i uvjeriti čitatelja, pri čemu mu se ne nudi mogućnost pluralnoga čitanja, nego nameće samo jedno, valjano značenje i određeni sustav vrijednosti. Takva su pojednostavnjivanja, shematiziranja i jednoznačnost strani romanu ideja. Razlika između romana ideja i romana s tezom postaje jasnija usporede li se, primjerice, Dostojevskijevi polifonijski i Bourgetovi monofonijski romani: dok kod

⁷⁹⁵ Popović, op. cit., bilješka 510, str. 668.

⁷⁹⁶ Suleiman, Susan Robin: *Le Roman à thèse*, Paris, PUF, 1983.

Dostojevskog postoji ravnopravan dijalog među različitim svjetonazorima, kod Bourgeta jedan „ispravan“ svjetonazor zauzima povlašteno mjesto. O razlici između dviju romanesknih književnih vrsta svjedoči i zanimljivo Raimondovo zapažanje da je u pojmu „roman s tezom“ imenica „teza“ u jednini, dok su u pojmu „roman ideja“ „ideje“ u množini.⁷⁹⁷

Imajući u vidu brojne negativne konotacije povezane s „književnim žanrom koji se ustručava reći kako se zove“⁷⁹⁸, ne čudi Bourgetovo inzistiranje na pojmu „roman ideja“. Svoja razmišljanja o toj književnoj vrsti Bourget prvi put iznosi u govoru prigodom primanja dramatičara Mauricea Donnayja u Akademiju, a potom i u člancima objavljenima u zbirkama *Pages de critique et de doctrine* (*Stranice o kritici i doktrini*, 1912.) i *Nouvelles pages de critique et de doctrine* (*Nove stranice o kritici i doktrini*, 1922.) te u predgovorima dramama *Un divorce* (*Razvod*, 1908.), *La Barricade* (*Barikada*, 1910.), *Le Tribun* (*Tribun*, 1911.). Dok u govoru koji je održao u prosincu 1907. g. Bourget naglašava da treba osuditi književnost s tezom, umjetan i lažan žanr koji se razlikuje od književnosti ideja, opravdanoga i nužnoga žanra bez kojega bi pisci bili puki zabavljači⁷⁹⁹, u člancima *Un roman de M. Maurice Barrès* (*O jednom romanu g. Mauricea Barrèsa*) i *Note sur le roman français en 1921* (*Bilješka o francuskom romanu u 1921. godini*) nastoji pobliže odrediti te dvije vrste književnosti. Po njegovu mišljenju, književnost ideja iz ljudskoga života izvlači velike zakone koji ga određuju, iza činjenica uočava uzroke. Njezin cilj nije dokazati određenu teoriju, nego prvo konstatirati a potom zaključiti. S druge strane, kod književnosti s tezom istinito je slikanje podređeno dokazivanju koje je autor *a priori* postavio kao svoj cilj, pa se priča oblikuje tako da se dokažu autorova uvjerenja, odnosno nadmoć jednoga načela nad drugim, zaključuje Bourget.⁸⁰⁰ Nastojeći ilustrirati ispravne književne postupke, Bourget poseže kako za realističkom i naturalističkom poetikom romana (poziva se na teoriju odraza i ljudskog dokumenta), tako i za metodama medicinske dijagnostike koja tek nakon potanke analize simptoma iznosi pretpostavke o njihovim uzrocima. Jednako tako, i književnik mora skupiti sve činjenice, a

⁷⁹⁷ Raimond, op. cit., bilješka 785, str. 188.

⁷⁹⁸ Suleiman, op. cit., bilješka 796, str. 9.

⁷⁹⁹ Bourget, Paul: *Réponse au discours de réception de Maurice Donnay* (*Odgovor na nastupni govor Mauricea Donnayja*). URL: <http://www.academie-francaise.fr/reponse-au-discours-de-reception-de-maurice-donnay> (12. 9. 2014.)

⁸⁰⁰ Bourget, Paul: „Un roman de M. Maurice Barrès“ („O jednom romanu g. Mauricea Barrèsa“), u: op. cit., bilješka 43, str. 143.

Bourget, Paul: „Note sur le roman français en 1921“ („Bilješka o francuskom romanu u 1921. godini“), u: op. cit., bilješka 502, str. 130.

onda u njima uočiti odnosno pretpostaviti zakone. Tako nastalo djelo, po Bourgetovu mišljenju, predstavlja hibrid umjetnosti i znanosti.⁸⁰¹

U svojim književnokritičkim razmišljanjima o romanu s tezom Bourget se dotaknuo i poetike romana općenito. Po njegovu mišljenju, glavne su osobine romana uvjerljiva priča, životni likovi, izbor važnih tema i prirodan stil. Osobito ističe važnost kompozicije koju drži nacionalnom vrijednošću zahvaljujući kojoj je francuski roman nadmoćan ruskom koji kompoziciju shvaća kao puko nizanje epizoda. Navedene su tvrdnje potaknule Thibaudeta na pisanje članka *L'Esthétique du roman* (1912.) u kojem Bourgetu prigovara što za ilustriranje svojih stajališta o romanu najčešće poseže za dramskim djelima⁸⁰², te zaključuje: „To je možda zato što bi, da je radio poveznice s romanom, za primjer književnosti s tezom, koju osuđuje, morao navesti svoja vlastita djela.“⁸⁰³

Iako se Thibaudetova primjedba odnosi na Bourgetove romane s početka 20. stoljeća, elementi romana s tezom mogu se uočiti već u *Učeniku*. Jednako tako, Bourget je već u *Esejima* i prvim romanima pokazao zanimanje za pitanja morala i vjere te naklonost prema tradicionalističkim i antimodernističkim stajalištima. Primjerice, u *Esejima* napada ideju jednakosti i demokracije te iznosi antiscijentistička stajališta, u *Novim esejima* ukazuje na razliku između psihologa i moralista, u *Lažima* iznosi razmišljanja o vjeri i moralu te tezu o utjecaju književnosti na čitatelja koju potom u *Učeniku* dopunjuje tezom o odgovornosti intelektualca.⁸⁰⁴ Nakon izbijanja Dreyfusove afere njegov tradicionalizam postaje sve izraženiji. O sudskom procesu koji je podijelio francusko društvo Bourget, međutim, nikada nije ni pisao ni javno govorio.⁸⁰⁵ Svoje je djelovanje u prvom redu usmjerio na pisanje romana u kojima brani katoličanstvo,

⁸⁰¹ Bourget, Paul: „À propos de la 'Barricade'“ („Povodom 'Barikade'“), u: *La Revue hebdomadaire*, 5 mars 1910., str. 8-10.

Bourget, Paul: „Préface“ („Predgovor“), u: *Le Tribun*, Paris, Plon, 1912., str. XL-XLIV.

⁸⁰² U svojim književnokritičkim djelima iz 1920-ih Bourget kao primjer romana s tezom navodi *Jadnike* Victora Hugoa, roman kojemu zamjera nedostatak kredibiliteta u oblikovanju likova i priče.

⁸⁰³ Thibaudet, Albert: „L'Esthétique du roman“, u: op. cit., bilješka 491, str. 26.

⁸⁰⁴ O temama antimodernizma i odgovornosti pisca u novije su vrijeme pisali Antoine Compagnon, William Marx i Gisèle Sapiro. Iako nijedan od navedenih autora nije svoje postavke primijenio na Bourgeta, nema sumnje da je antimodernistička orijentacija te svijest o odgovornosti pisaca vidljiva kako u Bourgetovu svjetonazoru tako i u njegovu opusu, i to već od *Eseja*.

(v. Compagnon, Antoine: *Les antimodernes: de Joseph de Maistre à Roland Barthes*, Gallimard, Paris, 2005.; Marx, William: „Introduction“, u: *Les arrières-gardes au XXe siècle: l'autre face de la modernité esthétique*, Paris, PUF., str. 5-19.; Sapiro, Gisèle: *La Responsabilité de l'écrivain*, Paris, Seuil, 2011.)

⁸⁰⁵ Aferi je posvetio samo jednu rečenicu u romanu *Étape*. Opisujući rascjep između dvojice školskih kolega – republikanca Monnerona i tradicionalista Ferranda, Bourget navodi: „Zlokobni građanski rat, kojem je jedna sudska afeta koja je imala snažan odjek poslužila prije kao izlika nego kao uzrok, u jednom ih je trenutku razdvojio i doveo do svađe.“ (Bourget, Paul: *Étape: tome premier*, Paris, Plon, 1937., str. 13-14)

obitelj i društveni poredak koji, po njegovu mišljenju, predstavljaju temelj francuskoga društva.

Bourgetu su u obrani teza bila ključna tri elementa romana: pripovjedač, likovi i kompozicija. Pripovjedač ili izabrani lik postavljen je kao glavna i nadređena instancija koja vrjednuje ideje (drugih) likova. Nalik je mudracu koji propovijeda tradicionalističke ideje, niže generalizacije, komentira i nedvosmisleno pokazuje koji je svjetonazor ispravan a koji pogrešan. Teza se često razlaže u dugim izlaganjima pripovjedača ili izabranoga lika (primjerice, u *Etapi* se Jeanov monolog o njegovu ocu republikancu proteže na sedam stranica, a u *Razvodu* je pet stranica dug monolog opata Euvrarda čak potkrijepljen bilješkom u kojoj Bourget čitatelja upućuje na brošuru izvjesnog Enrica Morsellija koja predstavlja znanstvenu potvrdu opatovih razmišljanja o razvodu), a autorova se stajališta mogu jasno iščitati i iz brojnih generalizacija i maksima („ako ne poštujemo svoje ime, što ćemo poštovati“, „čovjek s dvije obitelji nema obitelji“, „bez obitelji (odnosno muža), žena ne može biti potpuna majka“), pa čak i iz sintagme („čast imena“, „veličina poretka“, „snaga hijerarhije“, „stara Francuska“, „zov krvi“) ili samo jedne riječi („novi strašni zakoni“, „bezbožni zakon“).

Podjela među likovima i svjetonazorima najuočljivija je u romanu *Etapa*, pa ga je Susan Rubin Suleiman s pravom analizirala kao ogledni primjer romana s tezom u kojem je ideološka polarizacija vrlo uočljiva i na razini teme i na razini strukture priče. U tom se romanu mladić Jean našao između dvojice očeva: duhovnoga oca, tradicionalista Ferranda i biološkoga oca, progresista Monnerona. Roman se može promatrati kao neka vrsta Bildungsromana, drži Suleiman, u kojem se nude dva tipa egzemplarnoga naukovanja: Jeanovo pozitivno naukovanje (okreće se vjeri i tradicionalnim vrijednostima te uzima Ferrandovu kćer za ženu) i negativno naukovanje njegove sestre (zavodnik je napušta kad ostane trudna) i dvojice braće (stariji je prevarant i krivotvoritelj, a mlađi drzak i nepristojan dječak). Pripovjedač se u romanu pojavljuje kao predstavnik ideološkoga „supersistema“ – utemeljena na vjeri, točnije na dogmi Rimokatoličke crkve – koji hijerarhizira djelomične ideološke sisteme likova. Bourget u svojim romanima katoličanstvo brani ne samo od napada ateista nego i od onih katolika koji, poput opata Fauchona iz *Podnevnog demona*, žele reformirati Crkvu. Pored katoličanstva, temelj Bourgetova ideološkog sustava čine obitelj i društveni poredak. Kako po njegovu mišljenju obitelj, a ne pojedinac, predstavlja temeljnu jedinicu društva, u *Razvodu* se zalaže za neraskidivost crkvenoga braka i odbacuje alternativne oblike veze: građanski brak i izvanbračnu zajednicu. Hijerarhiju staleža kao osnovno načelo organizacije društva Bourget

najizravnije brani u romanima *Etapa* i *Emigrant* u kojima iznosi tezu o ukorijenjenosti obitelji i štetnosti prebrzog napredovanja na društvenoj ljestvici te ukazuje na prednosti monarhizma koji se temelji na trajanju, tradiciji i selekciji nad republikanstvom koje zagovara egalitarizam i opće pravo glasa.

Budući da se Bourgetov svjetonazor može nedvosmisleno iščitati iz sva četiri romana s tezom, nije bilo potrebe za pisanjem predgovora koji bi programirali njihovo čitanje. U prva tri romana nalazi se tek posveta prijateljima (Vogüeu u *Etapi*, Barrèsu u *Emigrantu*, Paulu d'Ivryju u *Razvodu*) i samo je *Podnevni demon* – posvećen Renéu Bazinu, „iznimnom pripovjedaču“, „književnom djelatniku profinjena ukusa“ i „posebice katoličkom moralistu“⁸⁰⁶ – popraćen kratkim predgovorom u kojem Bourget propituje opravdanost uvođenja vjerskih teza u roman, ali termin „roman s tezom“ uopće ne spominje nego, naprotiv, izražava bojazan da će njegov roman biti tumačen kao roman s ključem, što odlučno odbija.

Bourget je čitanje svojih romana s tezom na neki način programirao nekoliko godina ranije, pišući predgovor konačnom izdanju *Eseja* (1899.) i prvih romana (1900.). U prvom se predgovoru poziva na trojicu učitelja – Balzaca, Le Playja i Tainea – čija su ga djela potaknula da nakon analiza stanja pojedinca i društva počne razmišljati na koji bi se način to stanje moglo poboljšati. U opisu promjene pristupa poslužio se medicinskim leksikom, pa je ustvrdio da je s dijagnostike prešao na terapeutiku koja se oslanja na kršćanstvo kao „jedini i nužan uvjet zdravlja i ozdravljenja“.⁸⁰⁷ Godinu dana poslije, još je jasnije odredio svoju zadaću: nakon što je kao psiholog analizirao niz stanja suvremene duše, došlo je vrijeme da počne djelovati kao moralist.

Drugi je predgovor važan jer na neki način programira čitanje cjelokupnoga Bourgetova opusa koji se u člancima, studijama i povijestima književnosti gotovo uvijek dijeli na dvije jasno odvojene faze: prije i poslije konverzije. U navedenom predgovoru Bourget izrijeком odbija riječ konverzija koja se već na prijelazu stoljeća često spominjala uz njegovo ime. Po njegovim riječima, konverzija predstavlja priznanje da si bio u zabludi, o čemu se ne može govoriti u njegovu slučaju. Bourget stoga radije govori o nekoj vrsti razvoja svoje misli u kojoj, tvrdi,

⁸⁰⁶ Bourget, Paul: *Le Démon de midi: t. I*, Paris, Plon, 1914., str. I-V.

⁸⁰⁷ Bourget, op. cit., bilješka 394, str. XII.

nema proturječja, pa se neki elementi njegovih prvih romana lako spajaju s onim što će kasnije nazvati eksperimentalnom apologetikom.⁸⁰⁸

Valja ipak napomenuti da su elementi te Bourgetove eksperimentalne apologetike u romanima nastalim 1880-ih bili u drugom planu i površan ih čitatelj vjerojatno nije uočavao, o čemu svjedoče i Feuilleratove riječi: „(...) da biste nekoga uvjerali, bitne ideje treba izvući iz šume nebitnih ideja koja ih zastire. A položaj neovisnog analitičara je opasan: tako je malo ljudi koji znaju čitati knjigu!”⁸⁰⁹ Kada je Bourget početkom 20. stoljeća svoje ideje odlučio staviti u prvi plan, nastali su romani s krutim polarizacijama likova i ideoloških sustava te nedvosmislenim poukama. Upravo zbog tih osobina njegovi su romani s tezom izazvali brojne i žive reakcije onovremenih čitatelja.

5. 6. 1. Recepcija Bourgetovih romana s tezom kod „prve publike“ 1902.-1914.

U nedostatku neposrednih svjedočanstava tzv. običnih čitatelja, za analizu recepcije Bourgetovih romana kod prve publike poslužit će – kao i u prethodnim poglavljima – tekstovi tzv. profesionalnih čitatelja: prikazi njegovih romana te poglavlja i knjige o Bourgetovu opusu koji su tiskani nakon objavljivanja *Etape*. Po mojem istraživanju, u francuskoj je periodici između 1902. i 1914. g. objavljeno ukupno 47 prikaza Bourgetovih romana s tezom: 18 prikaza *Etape*, 8 *Razvoda*, 13 *Emigranta* i 8 *Podnevnog demona*. Pored prikaza, objavljen je i cijeli niz tekstova za čiji su nastanak zaslužni upravo ti romani (intervjui, prikazi predstava, članci o predavanjima i svečanim večerama u čast pisca itd.), pa ću se i njima koristiti u analizi recepcije kod prve publike. Najviše ću pozornosti posvetiti romanu *Etapa* jer je to Bourgetov prvi roman s tezom, a ujedno i roman koji prednjači po broju objavljenih prikaza i popratnih događanja.

Roman *Etapa* prvo je tiskan u nastavcima u *Revue des Deux Mondes*, a potom je 24. svibnja 1902. g. objavljen kao knjiga. Već tri dana po objavljivanju romana, *Le Figaro* piše o njegovu trijumfu.⁸¹⁰ Po mojem istraživanju, u francuskim su novinama tijekom sljedećih pet mjeseci objavljena dvadeset i tri članka o *Etapi*, od čega 18 prikaza romana. Uočljivo je da je autore

⁸⁰⁸ Giraud, op. cit., bilješka 412, str. 117.

⁸⁰⁹ Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 238.

⁸¹⁰ *Le Figaro*, 27 mai 1902.

prikaza najviše zainteresirala teza o pogubnosti naglog napredovanja na društvenoj ljestvici.⁸¹¹ Po Brissonovu mišljenju, ta je složena teza mogla biti predmetom velike povijesne ili filozofsko-političke rasprave, ali joj je Bourget radije dao oblik romana koji je manje ozbiljan čime ju je učinio dostupnijom i ugodnijom publici. Navedena teza, međutim, nije svima bila podjednako ugodna. Tako kritičar Michel Arnaud piše da je Bourgetov roman nalik „kompletnom repertoaru reakcionarnih argumenata i teza“ u kojem autor svoje katoličke i monarhističke teze dovodi do krajnosti koristeći se dokazivanjem umjesto ilustriranjem.⁸¹²

Kritičar Robert Scheffer ide korak dalje tvrdeći da Bourget u romanu uopće nije dokazao svoju tezu nego njoj dijametralno suprotnu: tradicionalist Ferrand pokazuje se kao tvrd i netolerantan u postavljanju uvjeta za vjenčanje svoje kćeri, a republikanac Monneron svome sinu daje punu slobodu.⁸¹³ I Marcel Ballot u Bourgetovim isključivim tvrdnjama uočava netolerantni duh koji se u romanu, naprotiv, nastoji pripisati negativnom liku – republikancu Monneronu.⁸¹⁴

S Bourgetovom se tezom nije složio ni grof d'Haussonville, akademik tradicionalističkoga svjetonazora i Bourgetov dobar prijatelj, koji drži da je Monneron prestrogo kažnjen za „preskakanje etape“. Osim toga, Haussonville tezu romana drži neutemeljenom te tvrdi da je Bourget u zabludi kada vjeruje da je *Ancien Régime* bio idealno društvo u kojem je nagli društveni uspon pojedinca bio rijetka pojava. Štoviše, Haussonvilleu se suvremeni zakoni koji omogućuju društveni uspjeh čine pravednima jer pogoduju razvoju individualnoga dara i sposobnosti. Bourgetu još spočitava odvajanje fizičkih i intelektualnih radnika te negativan odnos prema narodnim sveučilištima, u čemu vidi njegov strah od egalitarizma i demokracije.⁸¹⁵

U odgovoru Haussonvilleu Bourget *Etapu* naziva pokušajem primjene Taineove, Comteove i Le Playjeve doktrine koja polazi od načela da je obitelj, a ne pojedinac temelj društva. Braneći

⁸¹¹ Za takav se nagli uspon u francuskom jeziku koristi izraz „brûler les étapes“. Rječnik *Le Petit Robert* navedeni izraz definira na sljedeći način: „ići brže nego što je predviđeno, ne zaustavljati se u napredovanju“. (*Le Nouveau Petit Robert*, Paris, Dictionnaires Le Robert, 2007., str. 940)

Bourgetu se pripisuje zasluga za popularizaciju toga izraza, kao i drugih riječi i izraza u francuskom jeziku (primjerice, „pesimizam“, „dekadencija“, „psihološka analiza“, „okrutna enigma“). Osim toga, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće imena Greslou i Sixte koristila su se za označavanje određenih tipova intelektualaca, a naziv „Cosmopolis“ za označavanje kozmopolitskoga društva nalik onom prikazanom u istoimenom Bourgetovu romanu.

⁸¹² Arnaud, Michel: „La dernière étape de M. Bourget“, u: *La Revue blanche*, mai 1902., t. 28, str. 289.

(Michel Arnauld je pseudonim dreyfusovca Marcela Drouina.)

⁸¹³ Scheffer, Robert: „L'Étape“ par Paul Bourget“, u: *La Plume*, 1er juin 1902., str. 758-760.

⁸¹⁴ Ballot, Marcel: „L'Étape“ par M. Paul Bourget“, u: *Le Figaro*, 5 juin 1902.

⁸¹⁵ Haussonville, Gabriel-Paul d': „À l'auteur de 'L'Étape'“, u: *Le Gaulois*, 20 juillet 1902.

svoj izbor teme, Bourget ističe da se tema prelaska iz jedne klase u drugu može naći u gotovo svim slavnim romanima 19. stoljeća (*Crveno i crno*, *Jacques Vingtras*, *Izgubljene iluzije*, *Gospođa Bovary*) u kojima, piše Bourget, individualni uspon dovodi do osobne nesreće i predstavlja opasnost za društvo. Jednako tako, Bourget odbacuje i optužbu da radnike drži inferiornom klasom, tvrdeći da ih doista drži nekompetentnima za vladanje državom, ali se divi njihovim ljudskim vrijednostima. Zanimljivo je da u drugom dijelu članka Bourget s pisanja u prvom licu jednine prelazi na prvo lice množine, odnosno progovara kao glasnogovornik „malene grupe kojoj pripada“, sačinjene od ljudi „vrlo raznolikih temperamenata“, ali ujedinjenih željom za povratkom onoga što je „još uvijek ostalo živo od te stare Francuske“, uvjerenih u postojanje nacionalnoga duha i nacionalne religije, u obnovu katolicizma i njegovo blagotvorno djelovanje na francusko društvo te u nužnost povratka monarhizmu.⁸¹⁶

Spomenutu grupu zasigurno čine simpatizeri i članovi desničarskoga pokreta *Action française* osnovanog u doba Dreyfusove afere. Upravo su oni 1902. g. u Parizu organizirali svečanu večeru u čast romana *Etapa* na kojoj je Henri Vaugois – suosnivač časopisa *La Revue de l'Action française* – pohvalio Bourgetov roman kao književno i političko remek-djelo u čijem se središtu nalazi problem suvremene francuske obitelji⁸¹⁷, a 1903. g. bili su pokrovitelji predavanja o političkoj i društvenoj tezi romana *Etapa* koja je u Parizu i Bruxellesu – „pred publikom koja je bila „kako brojna tako i elegantna“⁸¹⁸ – održao grof Léon de Montesquiou.

Bourgetov je roman naišao na odobravanje još trojice njegovih političkih istomišljenika – Mauricea Barrèsa, Renéa Doumicea i Eugènea Gilberta. Barrès je pohvalio Bourgetov izbor teme („posljedice iskorijenjenosti za obitelj“⁸¹⁹) i način na koji je obrađena (sveobuhvatno, temeljito i jasno) te se složio s tezom romana. Za razliku od njega, Doumic Bourgetovu tezu nije želio vrjednovati. Za njega ona predstavlja samo sredstvo pomoću kojeg autor usmjerava svoje promatranje složenog života, pa je zbog toga manje važna od oblikovanja likova i slike društva, u čemu je Bourget, po njegovu mišljenju, vrlo vješt.⁸²⁰ Gilbertova su razmišljanja bliska Doumicovim, ali je ton njegova prikaza drukčiji: zaneseno hvali Bourgetovu prodornu

⁸¹⁶ Bourget, Paul: „L'Ascension sociale“ („Društveni uspon“), u: *Le Gaulois*, 27 juillet 1902.

⁸¹⁷ Članak je u rubrici *Bloc-Notes Parisien* objavljen pod pseudonimom Tout Paris. (*Le Gaulois*, 8 juillet 1902.)

⁸¹⁸ „La thèse sociale de 'L'Étape'“, u: *Journal des débats*, 8 mars 1903.

⁸¹⁹ Barrès, Maurice: „Il y a une littérature nationaliste“, u: *Le Gaulois*, 16 juillet 1902.

⁸²⁰ Doumic, René: „À propos de 'L'Étape'“, u: *Journal des débats*, 15 juillet 1902.

analizu ljudske duše, savršenu kompoziciju, snažno oblikovanje likova te oduševljeno i argumentirano brani roman i njegovu tezu.⁸²¹

I mnogi su drugi autori prikaza pohvalili određene vidove Bourgetova romana: brzu dramsku kompoziciju (Arnauld); filozofski pristup, dobru kompoziciju, jasnoću i ujednačenost (Scheffer); jasnu, brzu i snažnu priču, životne i jake likove pune strasne energije, minucioznost promatranja i iznimnu tehničku kvalitetu romana (Ballot); snažnu zrelost djela i njegovu sjajnu logiku zbog koje priča djeluje kao niz neodvojivih karika (F. H.⁸²²); nadmoćnu psihološku analizu koja razotkriva najintimnije dubine ne samo nekog lika nego i vrlo raširena stanja duha (anonimni prikaz⁸²³); priču koja čitatelja drži zarobljena od prve do zadnje stranice (Brisson⁸²⁴); izvrsne likove i kompoziciju, odlično izloženu tezu (Faguet⁸²⁵) itd.

Za razliku od Barrèsa i Gilberta koji su pohvalili i izbor teme i način na koji je u *Étapi* obrađena, autori prikaza koji osporavaju Bourgetovu tezu kritiziraju i neke druge elemente njegova romana: stil drže tromim i teškim (Ernest-Charles⁸²⁶), punim banalnih epiteta i vulgarne retorike (Arnauld), zamjeraju mu naivnu crno-bijelu podjelu likova (Arnauld, Ballot, Brisson), sklonost dociranju i apodiktčnosti (Arnauld, Ballot) te dugim moralističkim, filozofskim, vjerskim, pedagoškim raspravama i učenim citatima (Teramond⁸²⁷), kritiziraju neuvjerljivu tezu, površnu psihologiju te nevjerodostojne i proturječne likove, optužuju ga za trivijalnost, mržnju prema nižim društvenim slojevima i obožavanje plemstva (Ernest-Charles) itd.

Iz prvih je prikaza Bourgetova romana vidljivo da je kamen prijevora u prvom redu predstavljala njegova teza. O tome svjedoče i Gilbertova i Maurrasova zapažanja o reakcijama prve publike: Bourgeta se optuživalo za klasnu, regionalnu i vjersku mržnju, odnosno govorilo se da je protivnik društvenoga uspona koji mrzi puk i želi ga zauvijek osuditi na neobrazovanost i fizički rad, da je neprijatelj francuske provincije, u prvom redu Juga

⁸²¹ Gilbert, Eugène: „Notes sur 'L'Étape'“, u: *France et Belgique: études littéraires*, Paris, Plon, 1905., str. 25-67. Gilbertov je ovaj tekst napisao 26. 10. 1902.

⁸²² Članak je objavljen u rubrici *Petit Bulletin* i potpisan inicijalima F. H. (*La Revue hebdomadaire*, juin 1902., str. 270-272.)

⁸²³ Riječ je o nepotpisanom članku naslovljenom *L'Étape*. (*Le Figaro*, 27 juillet 1902.)

⁸²⁴ Brisson, Adolphe: „L'Étape“, par Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 31 août 1902., str. 140-142.

⁸²⁵ Faguet, Émile: „L'Étape“, u: *La Revue Latine*, 25 juillet 1902., str. 385-402.

⁸²⁶ Ernest-Charles, Jean: „L'Étape“, u: *Revue bleue*, 7 juin 1902., str. 720-723.

⁸²⁷ Teramond, Guy de: „L'Étape“, par M. Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 11 août 1902.

Francuske te da je lik Monnerona negativan samo zato što je protestant. Maurrasu je posebno zasmatalo što su i neki Bourgetovi politički istomišljenici napali Bourgetov roman, a taj je unutarnji sukob, po Gilbertovim riječima, jako razveselio protivnike *Etape*.⁸²⁸

Valja naglasiti da braneći Bourgeta Maurras ne govori samo u svoje ime nego i u ime pokreta *Action française* čiji je glavni ideolog. Iako nikada nije postao članom toga pokreta⁸²⁹, Bourget je bio njegov simpatizer od 1900. g., kada se u Maurrasovoj anketi o monarhiji otvoreno izjasnio za „integralni nacionalizam, odnosno monarhiju“, te ustvrdio da je „program restauracije monarhije najširi, najbolje utemeljen i najrazboritiji od svih programa koji se vrlim Francuzima danas nude“.⁸³⁰ Veza između Bourgeta i *Action française* bila je korisna za obje strane: iz članstva *Action française* regrutirali su se Bourgetovi „najzaneseniji čitatelji“⁸³¹, a zahvaljujući podršci slavnoga pisca s dobrim vezama u umjetničkim, političkim i financijskim krugovima pokret je privukao „vojsku od sto tisuća ljudi“.⁸³² Taj bi priljev vjerojatno bio i veći da je Bourgeta zanimalo aktivno bavljenje politikom.⁸³³ Razloge Bourgetove nesklonosti političkom aktivizmu može se tražiti s jedne strane u njegovu neslaganju s nastojanjem *Action française* da pomiri nepomirljivo – elitizam i populizam, odnosno da za svoje monarhističke i antidemokratske ideje pridobije narodne mase, a s druge strane u njegovu vjerovanju da na promjene u društvu puno snažnije i kvalitetnije može utjecati svojim književnim nego političkim radom.⁸³⁴

I drugi su veliki pisci s prijelaza stoljeća (Zola, Barrès, France) književni rad shvaćali kao oblik političke borbe. Analizirajući utjecaj Dreyfusove afere na književnost, Christophe Charle u prvi plan stavlja Zolu i Bourgeta kao autore romana s tezom i ideološke protivnike koji su izabrali različite oblike političkoga djelovanja: dok je dreyfusovac Zola borben i uvijek u prvom planu, bez obzira je li riječ o političkim ili književnim bitkama, antidreyfusovac

⁸²⁸ Gilbert, op. cit., bilješka 821. Maurras, op. cit., bilješka 418.

⁸²⁹ Bourget je, međutim, bio član desno orijentirane organizacije intelektualaca antidreyfusovaca *Ligue de la Patrie Française*, kao i ostali psiholozi: Lemaître, Brunetière, Barrès i Vogüé.

⁸³⁰ Maurras, op. cit., bilješka 418, str. 76.

⁸³¹ Joly, Laurent: „Les grands écrivains sont avec nous: Bourget, Lemaître et l'Action française“, u: *Maurassisme et littérature : L'Action française, culture, société, politique*, t. 4, dir. Michel Leymarie, Olivier Dard, Jean-Yves Guérin, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2012., str. 43-44.

⁸³² Te Maurrasove riječi u svom članku citira Yehoshua Mathias. (Mathias, Yehoshua: „Paul Bourget, écrivain engagé“, u: *Vingtième siècle*, no. 45, janvier-mars 1995., str. 15.

⁸³³ Feuillerat ističe da je Bourget usprkos zaziranju od političkih aktivnosti zbog osjećaja dužnosti povremeno predsjedao političkim banketima, odlazio na sastanke, održavao govore pa čak bio i nositelj liste na gradskim izborima u Hyèresu. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 241)

⁸³⁴ Taj manjak borbenosti nije se svidio Barrèsu koji u pismu upućenom Maurrasu zamjera Bourgetu da je ostao na poziciji lijevog ili desnog centra. (Mathias, op., cit., bilješka 832, str. 18)

Bourget odbija ulogu političkoga vođe i nerado se upušta u polemike.⁸³⁵ Bourget svoje političko djelovanje usmjerava na pisanje romana s tezom u kojima napada određene modernističke tendencije u suvremenom francuskom društvu: prebrzo napredovanje na društvenoj ljestvici (*Etapa*), ozakonjenje razvoda (*Razvod*), marginalizaciju plemstva (*Emigrant*) i napade na Katoličku crkvu (*Podnevni demon*).⁸³⁶

Na Bourgetova su antimodernistička stajališta mnogi književni kritičari oštro reagirali. Analiza prikaza njegovih romana s tezom pokazuje da je podjela na dvije Francuske – revolucionarnu i tradicionalnu – o kojoj je Bourget pisao u predgovoru drami *Razvod*⁸³⁷ jasno uočljiva i u recepciji kod tzv. prve publike. Kao primjer se mogu navesti dva oprečna prikaza romana *Razvod*: dok socijalist Léon Blum drži da je riječ o nekoherentnom djelu s neuvjerljivim tezama i nevjerodostojnim likovima čiji je autor ograničen vlastitim proturječjima i manjkom kulture pa stoga nedorastao zadatku koji je sebi postavio⁸³⁸, jezuit Jean-Baptiste Piolet tvrdi da je taj roman najbolje Bourgetovo djelo s nizom dobrih prizora, snažnim likovima, dobrom kompozicijom, pa čak i blago zamjera Bourgetu što je likovima koji su neprijatelji vjere dodijelio brojne dobre osobine.⁸³⁹

Sukob revolucionarnoga i tradicionalnoga svjetonazora može se uočiti i u dijametralno suprotnim ocjenama romana *Emigrant* u kojima su se s jedne strane našli kritičar Gustav Kahn i pjesnik Laurent Tailhade, a s druge književni kritičari Jules Bois i René Doumic. Kahn Bourgetov roman opisuje kao djelo sociologa, govor propovjednika ili predavača, kao postupak dokazivanja moralne nadmoći prošlosti nad sadašnjošću⁸⁴⁰, a Tailhade optužuje Bourgeta da je ostao snob zaslijepljen salonima i mondenim damama koji slavi katolicizam kao religiju bogatih te njegov roman naziva mračnom melodramom nalik idealističkim romanima.⁸⁴¹ S druge strane, Bois Bourgeta vidi kao društvenoga moralista, dobroga promatrača i suptilnoga psihologa koji vješto pripovijeda događaje i portretira likove i čiji roman odlikuje zanimljiva tema, dobra kompozicija, niz lijepih prizora, vjerodostojni likovi te profinjena intelektualnost

⁸³⁵ Charle, Christophe: *Paris, fin de siècle: culture et politique*, Paris, Editions du Seuil, 1998., str. 212.

⁸³⁶ To potvrđuje i Feuilleratovo zapažanje da je Bourget pomoću fiktivnih bića izrazio načela koja je držao bitnima za normalan i zdrav politički život. Feuillerat Bourgetove romane s početka 20. stoljeća prvo naziva društvenim romanima, a potom romanima ideja. (Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 229)

⁸³⁷ Bourget, Paul: „Avertissement“ („Predgovor“), u: Bourget, Paul; Cury, André: *Un divorce: pièce en trois actes*, Paris, Plon, 1908., str. XXIV.

⁸³⁸ Blum, Léon: „'Un divorce' de M. Paul Bourget“, u: *L'Humanité*, 24 août 1904.

⁸³⁹ Piolet, Jean-Baptiste: „Du 'Divorce'“, u: *La Revue hebdomadaire*, novembre 1904., str. 12-36.

⁸⁴⁰ Kahn, Gustave: „L'Émigré de Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 6 juin 1907.

⁸⁴¹ Tailhade, Laurent: „Paul Bourget“, u: *Petits mémoires de la vie*, Paris, G. Crès, 1922., str. 145-155.

vidljiva u iskrenom vjerovanju u tradicionalne vrijednosti uz istovremeno poštivanje stajališta neistomišljenika.⁸⁴² Doumic *Emigranta* čak proglašava romanom godine jer se u njemu spajaju psihologija, medicina, filozofija i sociologija, a da se pritom ne zanemaruje vjerodostojnost, osjećajnost i životnost priče.⁸⁴³

Jednake tendencije mogu se uočiti i u recepciji romana *Podnevni demon*. Primjerice, dok novinar Jean-Jacques Brousseau drži da su likovi tog romana puke marionete, teza anemična i arbitrarna, a cijelo djelo teško čitljivo⁸⁴⁴, književni kritičar André Chaumeix drži da je to istovremeno najdirljiviji i intelektualno najsnažniji Bourgetov roman koji je zbog složenih likova, slojevite teme, dobrog prikaza suvremena političkog i vjerskog života te povezivanja ideja i književnosti vrlo zanimljiv čitateljima.⁸⁴⁵

U prikazima sva četiri Bourgetova romana s tezom mogu se pročitati brojne zanesene pohvale. Kritičari, primjerice, tvrde se da je Bourget u formalnom i misaonom pogledu na vrhuncu stvaralaštva (Gilbert), a prikazani roman bolji od većine suvremenih romana, odnosno roman godine (Doumic), ili pak najbolje (Cabs⁸⁴⁶), najsnažnije (Faguet, Chaumeix), najznačajnije (Rageot⁸⁴⁷), najoriginalnije (Faguet, Capus⁸⁴⁸), najljepše (Piolet), najdirljivije (Chaumeix) Bourgetovo djelo, remek-djelo i kruna njegova rada (Beaunier⁸⁴⁹) itd. S druge strane, isti su romani bili izloženi i brojnim napadima o čijoj žestini svjedoče sljedeće sarkastične primjedbe: i Isus je bio „iskorijenjen“ pa je zato razapet, a to je Bourgetu omogućilo da napiše *Etapu* (Scheffer); cijela ugledna obitelj Clapiers-Grandchamp na kraju je spala na to da je predstavlja jedno kopile (Dechamps⁸⁵⁰); ne postoje glupe književne teme nego samo glupi načini na koje su razrađene (Ernest-Charles⁸⁵¹); Bog je uslišao molbe Gabrielle Darras i u pravom trenutku ubio njezinoga prvog muža (Ernest-Charles⁸⁵²); srednji vijek ponovno će se roditi kad revolucionari napokon zašute da bi slušali deset Božjih zapovijedi i Evanđelje (Arnauld); Bourget je radišan, ali prebrzo radi i prerano zaključuje da je nešto shvatio (Blum); gospođu

⁸⁴² Bois, Jules: „Paul Bourget et 'L'Émigré'“, u: *Les annales politiques et littéraires*, 23 juin 1907., str. 391-394.

⁸⁴³ Doumic, René: „L'Émigré“, u: *La Revue hebdomadaire*, 27 juillet 1907., str. 468-478.

⁸⁴⁴ Brousseau, Jean-Jacques: „'Le Démon de midi': roman par Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 20 juillet 1914.

⁸⁴⁵ Chaumeix, André: „'Le Démon de Midi' par M. Paul Bourget“, u: *Feuilleton du Journal des débats*, 26 juillet 1914.

⁸⁴⁶ Cabs, Maurice: „'L'Émigré', de Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 27 juin 1907.

⁸⁴⁷ Rageot, Gaston: „'Le Démon de Midi', par Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 19 juillet 1914., str. 50-51.

⁸⁴⁸ Capus, Alfred: „Courrier de Paris“, u: *Le Figaro*, 13 juillet 1914.

⁸⁴⁹ Beaunier, André: „Un roman de M. Paul Bourget“, u: *Revue des Deux Mondes*, août 1914., str. 676-687.

⁸⁵⁰ Deschamps, Gaston: „Paul Bourget, 'L'Émigré'“, u: *Le Temps*, 4 août 1907.

⁸⁵¹ Ernest-Charles, op. cit., bilješka 826.

⁸⁵² Ernest-Charles: „'Un divorce' par Paul Bourget“, u: *Les samedis littéraires*, Paris, Perrin, 1905.

Olier krasi sve vrline koje imaju i gospođe junakinje Octavea Feuilleta (Tailhade); Bourgetove su rečenice duge poput zidina koje opasuju plemenitaške parkove (Kahn); Bourget je neosporni stručnjak za kršćanski preljub (Brousson) itd. Tako izražena podjela u vrijednosnim sudovima o Bourgetovim djelima nije postojala u recepciji *Eseja*, prvih romana i *Učenika*.

Kao što nisu jedinstveni u vrjednovanju Bourgetovih romana s tezom, kritičari se ne slažu ni u pogledu novine Bourgetova svjetonazora: dok jedni pišu o dva različita Bourgeta, pa psihologu i mondenom romanopiscu suprotstavljaju moralista i tradicionalista, zagovornici kontinuiteta dijele se na one koji drže da je Bourget ostao diletant i snob i one koji drže da je tradicionalistički svjetonazor vidljiv u cjelokupnom njegovom opusu.

Izraziti polaritet stajališta iznesenih u prikazu Bourgetovih romana s tezom posljedica je ideološke podijeljenosti onovremenoga francuskog društva. Može se uočiti da najžešći napadi na Bourgetove romane s tezom dolaze iz redova lijevo orijentiranih književnih kritičara, ali i u desnom je taboru bilo onih koji se nisu slagali s Bourgetovim idejama. Grof d'Haussonville svoje je kritike iznio u otvorenom pismu, a slična su stajališta dijelila i dvojica tzv. demokratskih katolika – opat Kélin i Georges Fonsegrive – koji su držali da je Bourget svojim prikazom narodnog sveučilišta napao nastojanje Crkve da obrazuje narodne mase. Po Feuilleratovu mišljenju, Bourgetovim su romanom *Etapa* bili zadovoljni samo pristaše *Action française* jer su u romanu vidjeli sjajnu podršku svojim interesima⁸⁵³, a u Bourgetu poveznicu između mladih tradicionalističkih pisaca (Bordeauxa, Mauriaca, Bazina) i velikana desnice iz prethodnoga stoljeća (Tainea, Le Playja i Gobineaua). Ne čudi, stoga, da su pozitivne kritike o Bourgetovim romanima pisali antidreyfusovci poput Fagueta i Doumicea, a negativne dreyfusovci poput Bluma i Arnaulda, kao ni da se ocjene kreću od oduševljenoga odobravanja do sarkastičnoga pobijanja.

Ideološke podjele vidljive su i u novinama i časopisima, pa su pozitivni prikazi Bourgetovih romana mahom objavljeni u desno orijentiranoj periodici (*Débat*, *Le Gaulois*), dok su u periodici lijeve orijentacije (*L'Humanité*, *Le Temps*, *Revue bleue*, *La Revue blanche*) češći negativni prikazi. Izuzetak je *Le Figaro* koji je zastupao umjerena republikanska stajališta, ali čiju su publiku činili pripadnici bogate buržoazije, pa ne čudi što su Bourgetova djela u tim novinama bila dobro prihvaćena.

⁸⁵³ Feuillerat, op. cit, bilješka 35, str. 238-240.

5. 6. 2. Pokazatelji uspjeha Bourgetovih romana s tezom

Razmimoilaženja na koja je ukazano u prethodnom poglavlju vidljiva su i u ocjeni uspjeha Bourgetovih romana s tezom. Dok, primjerice, Scheffer u prikazu *Etape* iznosi mišljenje da su „prošla vremena kad je neka knjiga g. Paula Bourgeta oduševljavala lijepe dame i mlade ljude“ te tvrdi da za njegove romane danas postoji tek osrednje zanimanje, bilo frivolnih bilo ozbiljnih čitatelja⁸⁵⁴, grof d'Haussonville izražava bojazan da bi neke od ideja iznesenih u *Etapi* mogle mlade monarhiste – na koje Bourget ima snažan utjecaj – odvesti prema opasnim političkim i društvenim stajalištima. Jednako tako, dok inicijalima F. H. potpisan novinar iz *La Revue hebdomadaire* objavljujući *Etape*, „knjige koja se sa strašću čita i o kojoj se vatreno raspravlja“, predstavlja kao važan književni, politički i društveni događaj čiji uspjeh pokazuje da nije nužno laskati strastima čitatelja da bi se zadobilo njihovu naklonost te tvrdi da se tom romanu dive čak i piščevi neistomišljenici⁸⁵⁵, Doumic navodi da Bourgeta ismijavaju, a neki čak osporavaju i vrijednost cjelokupnoga njegova opusa.

I u prikazima romana *Razvod* može se uočiti spomenuto proturječje: s jedne strane iznosi se tvrdnja da je riječ o knjizi koja potiče plemenite rasprave i tjera na razmišljanje (anonimni članak⁸⁵⁶), a s druge stajalište da se radi o lošem romanu s lošom tezom (Blum). U prikazima *Emigranta* najčešće se ponavlja tvrdnja da je roman izazvao brojne rasprave kakve se već dugo nisu vodile o nekoj knjizi (Berr, Bidou⁸⁵⁷, Doumic), pa ga se proglašava romanom godine i još jednim Bourgetovim trijumfom (Domic, Gilbert⁸⁵⁸). Kad je u pitanju čitateljska publika sastavljena od mladih pisaca, neki kritičari tvrde da im Bourget više nije zanimljiv, odnosno da su im važna samo njegova prva djela (Kahn), a drugi pozivaju mlade pisce da se u pisanju ugledaju na Bourgeta (Bois). Sudi li se po prikazima *Podnevnog demona*, Bourgetove ideje utječu i usmjeravaju upravo pripadnike te mlade generacije, ali ne isključivo pisce: roman „nadilazi književnu sredinu i oduševljava cijelu elitu (...) željnu visoke književnosti“⁸⁵⁹. U prikazima tog romana spominje se njegov trijumfalni uspjeh već u vrijeme objavljivanja u nastavcima u časopisu *L'Illustration* (Rageot) te se tvrdi da je riječ o jednoj od najboljih Bourgetovih knjiga (Chaumeix, Rageot, Bordeaux, Beaunier).

⁸⁵⁴ Scheffer, op. cit., bilješka 813, str. 758.

⁸⁵⁵ F. H., op. cit., bilješka 822.

⁸⁵⁶ Riječ je o anonimnom članku naslovljenom „Le Divorce“, u: *Le Figaro*, 16 octobre 1904.

⁸⁵⁷ Bidou, Henry: „L'Émigré“, u: *Journal des débats*, 30 avril 1907.

⁸⁵⁸ Gilbert, Eugène: „L'Émigré“, u: op. cit., bilješka 821, str. 48-69.

⁸⁵⁹ Capus, op. cit., bilješka 848.

Iz prikaza Bourgetovih romana vidljivo je da su rasprave o tezama koje su u njima iznesene bile vrlo važan segment recepcije. Stoga se može ustvrditi da je Brisson bio u pravu kad je Bourgetov uspjeh pripisao činjenici da obrađuje najdelikatnija pitanja suvremenog nemirnog vremena.⁸⁶⁰ Bourget je doista za sve svoje romane s tezom birao suvremene i publici zanimljive teme. Tako se u *Etapi* između ostaloga bavi i problemom tzv. narodnih sveučilišta koja su u Francuskoj doživjela procvat na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Cilj im je bio omogućiti besplatno obrazovanje odraslih iz nižih društvenih slojeva koji nisu bili obuhvaćeni programom obaveznog školovanja. Dok se u nekim prikazima Bourgeta napada zbog načina na koji je opisao narodno sveučilište *Union Tolstoï* (Haussonville), u drugima ga se hvali zbog kritičkoga prikaza prosvjetiteljske uloge tih institucija (Brisson).

I tema razvoda bila je vrlo aktualna u francuskom društvu na početku 20. stoljeća, pa je Bourgetov roman *Razvod* i njegovu kasniju dramatizaciju publika dočekala sa zanimanjem. Bourgetov roman i drama bili su povod za organiziranje anketa o razvodu⁸⁶¹ kao i za intervju u kojem je pisac ponovio svoja stajališta o razlici između djela ideja i djela s tezom te naglasio da razvod uništava obitelj: oca lišava autoriteta, majku dostojanstva, a dijete ostaje bez zaštite.⁸⁶² Na recepciju drame pozitivno je utjecala činjenica da se njezina premijera – održana 28. siječnja 1908. g. u kazalištu *Vaudeville* – vremenski podudarila s radom senatske komisije na izmjenama zakona o razvodu te s javnom polemikom koju je Bourget vodio s dvojicom zagovornika prava na razvod: ministrom pravosuđa Aristideom Briandom i predlažućem zakona o razvodu Alfredom Naquetom.⁸⁶³ Po mišljenju nekih kritičara, Bourget je svojim djelom snažno utjecao na mišljenje javnosti o razvodu: „Bilo je dovoljno da on to pitanje postavi u kazalištu, i duhovi su uzavreli“, piše Desmoulins.⁸⁶⁴

I tema marginalne uloge plemstva u suvremenom francuskom društvu imala je odjeka izvan književnih krugova. Tako novinar Émile Berr roman *Emigrant* opisuje kao društveno

⁸⁶⁰ Brisson, op. cit., bilješka 824.

⁸⁶¹ Anketu je među svojim čitateljicama organizirao časopis *Femina*, a njezin rezultat pokazao je izjednačenost broja glasova za (1505) i protiv razvoda (1557), uz 102 neodlučna. (v. *Le Figaro*, 16 octobre 1904.) Anketa je provedena i u kazalištu: svaki je gledatelj Bourgetove drame *Razvod* dobio papirić na kojem je trebao glasati za jednu od ponuđenih opcija: neraskidivost braka, status quo, sporazumni razvod braka, razvod na zahtjev jedne strane, izvanbračna zajednica. Najviše se gledatelja izjasnilo za sporazumni razvod braka. (v. *The New York Times*, 16th february 1908.)

⁸⁶² Jollivet, Gaston: „Le Divorce' au Vaudeville“, u: *Le Gaulois*, 26 janvier 1908.

⁸⁶³ „Autour du 'Divorce': M. Paul Bourget répond à M. Aristide Briand“ („O 'Razvodu': g. Paul Bourget odgovara g. Aristideu Briandu“), u: *Le Gaulois*, 30 janvier 1908.

„Réponse de M. Paul Bourget“ („Odgovor g. Paula Bourgeta“), u: *Le Gaulois*, 2 février 1908.

⁸⁶⁴ Desmoulins, L.: „Encore le divorce“, u: *Le Gaulois*, 23 février 1908.

zanimljivo i snažno djelo koje postavlja vrlo ozbiljna pitanja te „u mondenom društvu već izaziva najvatrenije i najpoučnije rasprave“.⁸⁶⁵ Navedene tvrdnje predstavljaju uvod u dugi dvodijelni intervju s anonimnim plemićem o mjestu i ulozi plemstva u suvremenom francuskom društvu.

Bourget je i u *Podnevnom demonu* obradio dvije suvremene teme: pokušaje reforme Katoličke crkve i prisilnu inventarizaciju crkvene imovine koja se provodila nakon što je 1905. g. donesen zakon o odvajanju Crkve od države.⁸⁶⁶ Iako Bourget u predgovoru romanu nastoji odbaciti usporedbe likova sa suvremenicima, nedvojbeno je da postoje sličnosti između lika opata Fauchona i teologa Alfreda Loisyja kojeg je 1908. g. papa Pio X. ekskomunicirao zbog objavljivanja heretičkih djela.⁸⁶⁷ Kritičari (Capus, Rageot, Chaumeix) su Bourgetov roman ocijenili kao spoj drame strasti i studije običaja koji daje cjelovitu sliku suvremenoga doba, a Bourgeta proglasili povjesničarom ideja i filozofom duša.

Sudi li se po broju prikaza Bourgetovih romana s tezom i polemikama koje su izazvali, može se zaključiti da je riječ o djelima koja su imala uspjeha kod prve publike. *Etapa* prednjači po broju reakcija jer je kao Bourgetov prvi roman s tezom predstavljala novinu u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja koji su se navikli na piščeve psihološke romane s temom preljuba i likovima iz mondenog društva, a roman *Učenik* shvatili su kao Bourgetov jednokratni otklon od prepoznatljive poetike romana zahvaljujući kojoj je stekao slavu. Posebno, međutim, valja istaknuti zanimanje književnih kritičara za roman *Podnevni demon* koji se u knjižarama pojavio 11. srpnja 1914. g., u razdoblju između atentata u Sarajevu i početka Prvoga svjetskog rata, odnosno svega dvadeset dana prije proglašenja opće mobilizacije u Francuskoj.

Na zanimanje za Bourgetove romane nisu, dakle, utjecale ni teške povijesne okolnosti ni loš položaj književne kritike na početku 20. stoljeća. Po svjedočenju suvremenika, naime,

⁸⁶⁵ Berr, Émile: „L'avenir d'une aristocratie“, u: *Le Figaro*, 13 juillet 1907; 16 juillet 1907.

⁸⁶⁶ Tom je zakonu prethodila zabrana svim redovima da drže vjerske škole (7. 7. 1904.) te prekid diplomatskih odnosa Francuske s Vatikanom (30. 7. 1904.). Zakon o odvajanju Crkve od države izglasan je 9. prosinca 1905. g.: „Tim zakonom Republika ne priznaje ni jednu vjeru, ali jamči slobodu svih vjeroispovijedi. Crkvena dobra, prema tom zakonu, moraju biti prepisana vjerskim društvima. Ali klima antiklerikalne borbe i protivljenje Vatikana spriječili su provedbu te mjere. U krajevima u kojima je politički utjecaj Crkve bio velik, popisivanje crkvenih dobara dovodilo je do teških sukoba između vjernika i snaga reda.“ (*Povijest Francuske*, priredili Jean Carpentier, François Lebrun, prevela Vesna Pavković, Zagreb, Barbat, 1999., str. 232)

⁸⁶⁷ *Décret d'excommunication prononcé par la Sacrée Congrégation du Saint Office*. URL: <http://alfred.loisy.free.fr/> (2. 2. 2015.)

književna je kritika u tome razdoblju istisnuta iz novina, a u časopisima se održavala teškom mukom.⁸⁶⁸ A upravo je u tom razdoblju brzo rastao broj francuskih novina (1914. g. u Francuskoj je izlazilo 350 dnevnih novina) kao i njihova naklada (ukupno više od 4 milijuna primjeraka). Najtiražnije su novine bile *Le Petit Parisien* (1 600 000 primjeraka), *Le Petit Journal* (1 000 000), *Le Matin* (800 000) i *Le Journal* (800 000).⁸⁶⁹ Procvatu novina pogodovali su ekonomski (povoljna cijena od 1-2 sua), tehnološki (brže, kvalitetnije i jeftinije tiskanje, uvođenje tiska u boji i fotografije umjesto crteža) i kulturni razlozi (masa čitatelja homogenizira se jer iz novina crpi teme za svakodnevne razgovore). U to se vrijeme težište stavlja na novosti, pa umjesto velikih književnih imena novine zapošljavaju brojne nepoznate novinare. Kako takva uređivačka politika nije išla u prilog Bourgetu ni tzv. elitnoj književnosti općenito, u onovremenim se visokotiražnim novinama povremeno mogu naći tek informacije o objavljivanju Bourgetova novog romana ili o premijeri njegova kazališnog komada. Bourget je suradnju ostvario samo s novinama *Le Journal* koje su 1902. g. – dok je José-Maria de Heredia bio književni urednik – objavile njegovu novelu *Un homme d'affaire* (*Poslovni čovjek*).

Iako u razdoblju *Belle Époque* novine predstavljaju važan element u stvaranju ekonomskog kapitala pisaca, časopisi još uvijek imaju presudnu ulogu u stjecanju simboličkog kapitala. U tome se posebno ističu *Revue des Deux Mondes* i *La Revue de Paris*, koji predstavljaju Bourgetovo važno uporište. U razdoblju od 1893. do 1906. g. na čelu *Revue des Deux Mondes* nalazi se Brunetière, a za književne su rubrike zaduženi Wyzewa i Doumic, svi odreda dobri Bourgetovi prijatelji. Za razliku od drugih časopisa, *Revue des Deux Mondes* redovito izlazi, administrativno je dobro organiziran i ne podilazi čitateljima (ne zanimaju ga skandali, ne koristi ilustracije). Njegove čitatelje čine pripadnici imućnijega građanskog sloja, a i njegovi suradnici dolaze iz viših društvenih slojeva (plemići, političari, sveučilišni profesori, akademici). Kad je u pitanju književnost, časopis odbacuje naturalizam, a prema avangardnim je pokretima suzdržan. *Revue des Deux Mondes* usredotočen je u prvom redu na etablirane pisce, što – po Doumicovim riječima – duguje svojoj elitnoj publici.⁸⁷⁰ Politički gledano, riječ je o časopisu konzervativnoga ali ne i reakcionarnoga profila. Iz svega iznesenog vidljivo je da je *Revue des Deux Mondes* Bourgetu književno i politički blizak časopis, pa ne čudi da je

⁸⁶⁸ Bordeaux, Henry: „La crise du roman“, u: *Les écrivains et les mœurs: notes, essais et figurines: 1900-1902*, Paris, Plon, 1902., str. 3- 33.

⁸⁶⁹ Leroy, op. cit., bilješka 781, str. 103.

⁸⁷⁰ *ibid.*, str. 125.

upravo u njemu u nastavcima objavio tri svoja romana s tezom – *Etapu, Razvod i Emigranta*. Roman *Podnevni demon* objavio je u konzervativnom tjedniku *L'Illustration*.

Iako svoja djela nije objavljivao u utjecajnom časopisu *La Revue de Paris*, Bourget je u razdoblju od 1900. do 1920. g. u njemu bio najprisutniji prozaik (uspoređuje ga se s Balzacom, „svako se njegovo djelo uglas hvali“ posebice zbog „minucioznih i prodornih analiza“).⁸⁷¹ Njegov su rad kontinuirano pratili i *Le Gaulois*, *Le Figaro* i *Journal des débats* s kojima je dugo surađivao kao novinar. Korist od te suradnje bila je obostrana: objavljivanje radova slavnoga pisca i akademika zasigurno je pozitivno djelovalo na ugled i prodaju novina, a Bourget je zahvaljujući novinama mogao doprijeti do šire publike i u konačnici steći dodatni ekonomski kapital.

Pored etabliranih časopisa kao što su *Revue des Deux Mondes* i *La Revue de Paris*, u književnom polju na prijelazu stoljeća važnu su ulogu odigrala tri nova časopisa – *La Revue blanche* (1899.), *Mercure de France* (1900.) i *La Nouvelle Revue française* (1909.) – koje su pokrenuli pisci mlađe generacije s ciljem afirmiranja mladih i nepoznatih autora. U književnom pogledu, *La Revue blanche* su gotovo isključivo zanimali avangardni pokreti, a politički se profilirala kao dreyfusovski časopis. Za razliku od *La Revue blanche*, *Mercure de France* bio je otvoren za raznolike književne i političke opcije, okupljao je veliki broj suradnika i u prvi plan stavljao svoj enciklopedijski i dokumentaristički karakter. Treći je časopis – *La Nouvelle Revue française* – pokrenula grupa prijatelja okupljenih oko Gidea. Iako nisu bili ideološki istomišljenici (primjerice, među suradnicima časopisa bilo je dreyfusovaca i antidreyfusovaca, vjernika i ateista), povezivala su ih književna stajališta: koncept čiste književnosti koji podrazumijeva nepomirljivost književnosti i angažmana, odbijanje moralizatorske književnosti te poetika modernog klasicizma, odnosno objedinjavanja poštovanja prema književnoj tradiciji i želje za novinom. Na temelju kratkoga uvida u uređivačku politiku novih časopisa, može se zaključiti da između Bourgeta i *La Revue blanche*, *Mercure de France* i *La Nouvelle Revue française* postoje generacijske i svjetonazorske razlike zbog kojih je njihova suradnja bila nemoguća.

Bourget je, dakle, na početku 20. stoljeća nastavio suradnju s časopisom *Revue des Deux Mondes*, a ostao je vjeran i izdavačkoj kući Plon. Kako bi, međutim, njegova djela doprla do

⁸⁷¹ Houssais, Yvon: „'La Revue de Paris' et la nouvelle“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2009., no. 1, str. 145-162.

šire publike, u navedenom je razdoblju surađivao s još dvojicom izdavača: Nelsonom i Fayardom. Tako je Nelson do 1914. g. objavio tri izdanja *Učenika*, a Fayard je u svoju novopokrenutu biblioteku *Modern Bibliothèque* uvrstio dva Bourgetova romana: *Okrutna enigma* tiskana je kao prvi roman u toj biblioteci (1904.), a *André Cornélis* objavljen je dvaput (1904. i 1905.). Dok je Plon Bourgetove knjige tiskao u nakladi od 10 do 15 tisuća primjeraka po cijeni od 3,50 franka, Fayard je djela „onovremenih književnih veličina Mauricea Barrèsa, Marcela Prévosta, Paula Bourgeta, Henryja Bordeauxa“ odlučio učiniti dostupnima širokoj publici: tiskao ih je u nakladama od 100 tisuća primjeraka i prodavao po cijeni od 0,95 franaka po svesku. Te su se jeftine, ali „elegantne i ilustrirane knjige“ dobro prodavale, pa su svi tiskani naslovi premašili nakladu od 100 tisuća primjeraka.⁸⁷² *Modern Bibliothèque* je privukla čitatelje iz redova sitnoga građanstva čija su primanja bila skromna, a voljeli su čitati. Taj je pothvat predstavljao malu revoluciju u izdavačkoj djelatnosti: shvativši da niža cijena jamči veću prodaju i zaradu, i drugi su izdavači pokrenuli biblioteke slične Fayardovoj.⁸⁷³

O financijskom vidu Bourgetova rada, jednako kao ni za prethodna razdoblja njegova stvaralaštva, nisu sačuvani podaci. Kako pokazuje istraživanje koje su proveli sveučilišni profesori Leroy i Bertrand-Sabiani, izdavačke kuće ili nisu čuvale svoje arhive ili im nisu posvećivale previše pozornosti, pa u njihovoj evidenciji postoje mnoge rupe i nesređeni podaci.⁸⁷⁴ Iz dostupnih se podataka ipak može zaključiti da tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća samo popularni romani imaju velik broj izdanja, dok Bourget i ostali pisci s dominantnog pola književnoga polja nikada nisu dosegli velike Zoline naklade. Ako je vjerovati podacima iz kataloga u Plonovom izdanju Bourgetovih sabranih djela, njegovi su romani s tezom do 1923. g. objavljeni u sljedećim nakladama: *Etapa* 93.000, *Razvod* 108.000, *Emigrant* 75.000, *Podnevni demon* 81.000 primjeraka. Prema podacima iz elektroničkoga knjižničnog kataloga *Bibliothèque nationale de France*, najviše je izdanja imao roman *Razvod* koji je u razdoblju između 1904. i 1938. g. tiskan 9 puta. *Etapa* i *Podnevni demon* doživjeli su 5 izdanja (1902.-1946.; 1914.-1946.), a *Emigrant* tek 3 (1907.-1927.). Dodaju li se tome još 4 izdanja drame *Razvod*, može se zaključiti da je to Bourgetovo najčitanije djelo s tezom u Francuskoj, ali i izvan nje.⁸⁷⁵

⁸⁷² Fayard. URL: <http://www.fayard.fr/qui-sommes-nous> (28. 1. 2015.)

⁸⁷³ Parinet, Elisabeth: „L’édition littéraire, 1890-1914“, u: op. cit., bilješka 53, str. 182.

⁸⁷⁴ Leroy, op. cit., bilješka 781, str. 20.

⁸⁷⁵ Pretraživanje elektroničkih kataloga knjižnica i web-stranica za prodaju starih knjiga pokazalo je da je roman *Razvod* u razdoblju između 1905. i 1947. g. preveden na talijanski, engleski, slovenski, norveški, portugalski, španjolski, češki i hrvatski.

O Bourgetovim primanjima ne postoje, međutim, nikakvi pouzdani podaci, pa se o njima samo mogu iznositi pretpostavke. Primjerice, poznat je podatak da časopis *Revue des Deux Mondes* nije jednako plaćao sve svoje suradnike. Tako je 1913. g. troje romanopisaca za svoje romane u nastavcima dobilo različite honorare: Clermont 1.200, Bordeaux 2.400, a Houville (pseudonim Marie de Heredia) 3.000 franaka po nastavku. Budući da je Bourget početkom 20. stoljeća bio jedan od vodećih francuskih romanopisaca, može se pretpostaviti da je za objavljivanje svojih romana u *Revue des Deux Mondes* dobio veću svotu od svojih troje kolega. Osim toga, kako je krajem 19. stoljeća započela kriza izdavaštva, časopisi i izdavači su izbjegavali tiskanje djela nepoznatih autora jer nisu bili skloni rizičnim ulaganjima, pa je i to Bourgetu išlo u prilog. Jednako tako, Bourget se u vrijeme kada se zahvaljujući obaveznom školstvu ne povećava samo broj čitatelja nego i broj pisaca već nalazi na dominantnom položaju u književnom polju što mu daje veliku prednost u odnosu na mlađe, neafirmirane pisce.⁸⁷⁶

Potvrdu o Bourgetovu solidnom ekonomskom kapitalu može se naći u Prévostovu intervjuu iz 1906. g. – spomenutom u poglavlju o *Učeniku* – u kojem se navodi da je Bourget u to vrijeme bio jedan od najtiražnijih pisaca. Osim toga, Bourget je bio jedan od rijetkih pisaca koji je živio isključivo od svog pera. Mnogi su pisci, naime, zarađivali za život radeći razne druge poslove, a neki su zbog financijskih problema čak bili prisiljeni primati pomoć svog strukovnog udruženja – *Société des gens de lettres*.⁸⁷⁷

Osim toga, Bourgetov je simbolički kapital u to vrijeme bio tako velik da više nije morao posjećivati salone i književne kavane, pa je često odlazio na imanje Le Plantier de Costebelle u Hyèresu, na jugu Francuske, koje je kupio 1896. g. i na kojem je nakon 1914. g. boravio cijelu zimu i dobar dio proljeća. Riječ je o kući s kapelicom, velikim vrtom i stajama, kućom za goste i poslugom. Tijekom boravka na imanju, Bourget je vrijeme provodio u književnom radu, šetnjama i jahanju, a često je primao umjetnike, političare, liječnike i druge poznanike i prijatelje.⁸⁷⁸

⁸⁷⁶ Po Billyjevu svjedočenju, onovremeni su se mladi ljudi od pera žalili na starije kolege koji su – za razliku od njih – imali sredstva za tiskanje svojih djela i za reklame, a i svoje su članke besplatno davali novinama. (Billy, op. cit., bilješka 779, str. 345)

Charle navodi podatak da je između 1865. i 1875. g. u Francuskoj registrirano 407 pisaca, a u sljedećem desetljeću njih 540, od čega 222 nova. (Charle, op. cit., bilješka 483, str. 42)

⁸⁷⁷ Leroy i Bertrand-Sabiani navode da je to udruženje često funkcioniralo kao neka vrsta kase uzajamne pomoći (*caisse de solidarité*) iz koje se financijski pomagalo piscima i njihovim obiteljima, udovicama i siročadi. (Leroy, op. cit., bilješka 781, str. 369)

⁸⁷⁸ Bordeaux, op. cit., bilješka 436, Maurras, op. cit., bilješka 418.

Na temelju prikupljenih podataka može se zaključiti da je Bourgetov ekonomski kapital – stečen isključivo vlastitim novinarskim i književnim radom – bio solidan: imao je stan u 7. arondismanu, veliko imanje s poslugom te stalna primanja od prodaje svojih starih i novih djela. Iako je ostao vjeran pomalo elitističkom časopisu *Revue des Deux Mondes*, surađivao je i s onovremenim visokotiražnim novinama *L'Illustration* i *Le Journal*. Jednako tako, pored kontinuirane dobre suradnje s Akademijinim izdavačem Plonom, povezao se i s izdavačkim kućama Nelson i Fayard čija su visokotiražna izdanja književnih djela imala široku publiku. Zahvaljujući ekonomskoj stabilnosti, Bourgeta nisu zabrinjavala nepredvidljiva kretanja na tržištu knjiga ni sve veći broj mladih pisaca koji su se nastojali što bolje pozicionirati u književnom polju. Naprotiv, oko sebe je okupljao pisce mlađe generacije koji su u njemu vidjeli učitelja uvijek spremnoga da im pomogne u književnoj karijeri. Naposljetku, kao afirmirani pisac i akademik više nije morao posjećivati salone pa čak ni živjeti u Parizu, što je za konsekraciju neafirmiranih pisaca bilo neophodno.

5. 6. 3. Reprezentativni čitatelj Bourgetovih romana s tezom

Analiza prikaza Bourgetovih romana s tezom pokazala je da je u njihovoj recepciji presudnu ulogu odigrala politička, ili u širem smislu svjetonazorska, opredijeljenost čitatelja: modernisti Bourgeta napadaju, a antimodernisti ga hvale. O tome u svome prikazu *Emigranta* piše i Doumic: „Zauzimalo se stajalište za ili protiv, prema tome je li netko prijatelj tradicije ili napretka, vezan uz prošlost ili teži novom vremenu. (...) I zbog potpune zaokupljenosti veličanjem ili napadanjem socioloških teorija g. Paula Bourgeta, sasvim se zaboravilo da je *Emigrant* roman i da se mora procjenjivati sa stajališta književnosti.“⁸⁷⁹

Popis autora tekstova o Bourgetovim *Esejima* i romanima, otkriva da određeni broj kritičara – Barrès, Bordeaux, Brisson, Deschamps, Doumic, Ernest-Charles, Faguet, Gilbert, Maurras – kontinuirano prati Bourgetov književni rad, a usporedba tekstova koje je svaki od njih tijekom nekoliko desetljeća napisao o Bourgetovim djelima omogućuje razvrstavanje tih autora u nekoliko skupina: Barrès i Bordeaux drže Bourgeta učiteljem s kojim dijele poetiku romana i tradicionalistički svjetonazor, pa se njihovo mišljenje o njegovim djelima tijekom vremena nije

Zanimljivo je da je Bourget za to imanje saznao čitajući Lacordaireova pisma barunici de Prailly, vlasnici imanja Plantier, pa ga je prolazeći kroz Hyères odlučio razgledati. Kako je vlasnica bila umrla, vila je bila na prodaju. Bourgetu se odmah svidjela, pa ju je kupio.

⁸⁷⁹ Doumic, op. cit., bilješka 843, str. 468-469.

promijenilo; Doumic, Faguet, Gilbert i Maurras pišu pozitivne kritike, uz pokoji prigovor, kako o prvim tako i o kasnijim Bourgetovim djelima te ga brane od napada upućenih njegovim romanima s tezom; Brisson, Deschamps i Ernest-Charles, koji su bili nakloni prvim romanima, nakon 1902. g. postali su Bourgetovi više ili manje oštri kritičari. Čini se da je najzanimljivija promjena koju je doživio Ernest-Charles: u početku je oduševljen Bourgetovim romanima s čijim se likovima identificira, potom svoje ponašanje objašnjava mladenačkom zaslijepljenošću i tvrdi da je Bourget mondeni snob, da bi u konačnici oštro i ironično kritizirao njegove romane s tezom (loši i nedosljedni likovi, neuvjerljive ideje i teze, težak, monoton i umjetan stil, loša kompozicija, prezriv odnos prema puku, veličanje plemstva itd.). S druge strane, Maurras, koji je krajem 19. stoljeća ustvrdio da je Bourget kriv za širenje pesimizma te da je osvojio mnoštvo čitatelja koji su ga spremni slijediti te izrazio uvjerenje da Bourget ima mjeru i da se neće pretvoriti u vođu, početkom 20. stoljeća, čini se, priželjkuje da Bourget postane vođa, odnosno da se snažnije angažira u političkoj borbi koju vodi *Action française*. Maurras Bourgeta opisuje kao popularnog pisca, a u budućnosti ga vidi kao popularnog političara. Svoje tvrdnje potkrepljuje zapažanjima o recepciji *Etape*. Iako se, po njegovu mišljenju, vrijednost knjige ne mjeri opsegom njezina uspjeha, nije nevažno je li ona dobro primljena ili odbačena, raspravlja li se o njoj ili ne. Na temelju svjedočenja svojih poznanika, Maurras tvrdi da su taj roman čitale različite skupine čitatelja: mladi časnici, stari svećenici, stanovnici francuskih kolonija, studenti, gimnazijalci, mlade žene. Uspjeh *Etape* kod prve publike Maurras objašnjava time što Bourget nije „igrao na sigurno“ nego je izrekao ono što je držao istinom, a dobru recepciju romana u prvom redu pripisuje dobrim likovima, a potom intrigantnim idejama.⁸⁸⁰

Poput Maurrasa, i Louis Bertrand je držao da je Bourget imao snažan utjecaj na francusko društvo. Po njegovu mišljenju, slavni je pisac zaslužan za duhovnu obnovu francuskoga duha jer je veličao elitu – koja se stvarala polaganom selekcijom i ostala zdravi element u suvremenom društvu – te ponudio sliku Francuske za koju vrijedi umrijeti. „Mnogi su mladi ljudi prihvatili i slijedili upute ovog velikog duhovnog vođe“, zaključuje Bertrand.⁸⁸¹ Za razliku od Bertranda, Feuillerat među Bourgetovim čitateljima ne uočava generacijsku, nego ideološku povezanost. Po njegovu mišljenju, Bourget je upravo iz redova pristaša pokreta *Action française* dobivao bezrezervnu podršku jer su u njemu prepoznali sjajnog zagovornika

⁸⁸⁰ ibid., str. 94-96.

⁸⁸¹ Bertrand, op. cit., bilješka 343, str. 39.

svojih interesa.⁸⁸² Dimnet, naprotiv, drži da je Bourgetov antagonistički odnos prema suvremenom svijetu odbijao čitatelje te navodi da nije siguran „ni u to da je [Bourget] popularan među mladim ljudima u *Action française* koji mu plješću kad god im se pruži prilika“.⁸⁸³

Pored navedenih svjedočanstava profesionalnih čitatelja, za prikupljanje podataka o tzv. običnim čitateljima i izradu portreta reprezentativnog čitatelja vrijedan izvor predstavljaju i sami Bourgetovi romani. Glavni likovi njegovih romana s tezom pripadaju građanskom sloju francuskoga društva. Niži slojevi društva ne zanimaju Bourgeta, pa se radništvo susreće samo u poglavlju o narodnom sveučilištu gdje je prikazano kao buntovna rulja. Likovi iz redova plemstva prikazani su u *Emigrantu*: riječ je o maloj dokonjoj grupi koja vrijeme provodi na svojim imanjima, odlaze u lov, međusobno se druže i usprkos postupnom financijskom propadanju ne razmišljaju o bavljenju nekim poslom. Iako bi se u prvi tren moglo pomisliti da Bourget kao pristaša monarhizma najjače simpatije gaji prema plemstvu, romani pokazuju da je građanstvo njegova privilegirana društvena grupa. Bourget je već u predgovoru *Učeniku* iznio niz pohvala građanskoj klasi (vojnicima, diplomatima, profesorima, umjetnicima) i istaknuo njezinu važnu ulogu u duhovnoj obnovi Francuske. Po Bourgetovu mišljenju, građanstvo je krajem 19. stoljeća od plemstva preuzelo ulogu temelja francuskoga društva i čuvara obiteljskih vrijednosti. Yehoshua Mathias, autor članka o Bourgetu kao angažiranom piscu, tvrdi da je za Bourgeta građanstvo – u prvom redu njegovi viši slojevi, tzv. tradicionalno građanstvo – politički i društveno povlaštena klasa jer je svjesno društvene hijerarhije pa predstavlja prirodnog neprijatelja republikanskom režimu egalitarizma. Zbog takvih stajališta Mathias Bourgeta naziva okorjelim elitističkim buržujem, a Winock u njegovoj idealiziranoj slici građanske obitelji vidi neku vrstu idealnog utočišta u kojem se održavaju određeni način života, vjerovanja i vrijednosti.⁸⁸⁴ Sva iznesena zapažanja upućuju na to da je Bourget u prvom redu pisao za publiku koja pripada višem građanskom sloju. I podatak da je godišnja pretplata časopisa *Revue des Deux Mondes* iznosila 50 franaka, a cijena Plonovih izdanja 3,50 franaka po svesku navodi na zaključak da Bourgetovi čitatelji – barem oni koji su kupovali časopise i knjige – nisu dolazili iz seljaštva, radništva i niže građanske klase.

⁸⁸² Feuillerat, op. cit., bilješka 35, str. 238-240.

⁸⁸³ Dimnet, op. cit., bilješka 416, str. 111-112.

⁸⁸⁴ Mathias, op. cit., bilješka 832, str. 18. Winock, op. cit., bilješka 781, str. 337.

Nakon što je Bourgetov reprezentativni čitatelj društveno određen kao pripadnik više građanske klase, potrebno ga je i biološki odrediti. Za razliku od tekstova o Bourgetovim prvim romanima u kojima se učestalo spominju čitatelji i čitateljice, u prikazima romana s tezom mješovitu čitateljsku publiku spominju tek dvojica autora: Lionnet i Bloy. Lionnet nema dobro mišljenje o Bourgetovoj publici: tvrdi da čitatelje – a posebice čitateljice – u njegovu romanu zanimaju samo drame koje pisac vješto zapleće i raspleće, pa stoga ne uočavaju brojne neuvjerljive koincidencije, a preko teza i rasprava o idejama u čitanju brzo prelaze.⁸⁸⁵ Bloy Bourgetove čitatelje definira kao profinjene, bogate i otmjene duše, o čijim osjećajima taj pisac pobožno i neumorno piše. Sarkastično primjećuje da žene Bourgeta slijede „bez korzeta, gotovo u kućnim haljinama i papučama, s puno povjerenja, sigurne da ih taj privlačni apostol neće izmoriti ni odvesti predaleko. Kakav je užitak biti kršćanka s njim i poput njega“, zaključuje Bloy.⁸⁸⁶

Kad su u pitanju stvarni čitatelji, iz prikaza se može zaključiti da je određeni broj čitatelja kontinuirano pratio Bourgetov književni rad od *Eseja* preko psiholoških romana s temama iz mondenog društva do romana s tezom, a postupno su im se pridruživali i brojni novi čitatelji. Nema sumnje da je Bourget nakon *Učenika* izgubio dio starih čitatelja – one koji su bili nezadovoljni što se u tom romanu pored psihologa pojavio i moralist, ali je istovremeno privukao nove čitatelje. Kad su u pitanju čitateljice, o njihovoj recepciji Bourgetovih romana s tezom ne postoje nikakva precizna svjedočanstva i samo ih dvojica književnih kritičara usputno spominju. Može se, međutim, pretpostaviti da dio ženske čitateljske publike nije bio zadovoljan promjenom u odnosu prema ženskim likovima koja je uočljiva u romanima s tezom. Dok je, naime, u mondenim romanima Bourgetu ljubav bila svetija od braka, u romanima s tezom njegov se sustav vrijednosti mijenja: umjesto zavodljivih junakinja kojima se oprašta svaki grijeh, sada se osuđuje razvod čak i kad se njime okončava loš brak u kojem žena pati, a ponovno stupanje u brak predstavljeno je kao uzrok brojnih obiteljskih nedaća. Zanesenost preljubnicama Bourget je zamijenio divljenjem čestitim i samozatajnim junakinjama poput Ferrandove pobožne kćeri Brigitte, zdvojne gospođe Darras koja je na pragu konverzije, skromne udovice i brižne majke Valentine Olier. Samo je Geneviève Calvières iz *Podnevnog demona* nalik zavodnicama iz Bourgetovih prvih romana, ali zbog preljubničke veze s njom glavni je junak „kažnjen“ smrću sina jedinca.

⁸⁸⁵ Lionnet, Jean: „Paul Bourget“, u: *L'évolution des idées chez quelques-uns de nos contemporains*, Paris, Perrin, 1903., str. 227-229.

⁸⁸⁶ Bloy, Léon: „Paul Bourget“, u: *Les dernières colonnes de l'Église*, Paris, Mercure de France, 1903., str. 138-140.

Na temelju istraživanja čiji su rezultati izneseni u poglavlju o romanu *Učenik*, može se zaključiti da su među čitateljskom publikom romana prevladavale žene, pa nema razloga sumnjati da je i Bourgetove romane s tezom čitalo više čitateljica nego čitatelja. Kako su književni kritičari držali da je preljub frivolna tema, brojčana je nadmoć čitateljica često isticana u prikazu prvih Bourgetovih romana, a prešućivana u prikazima njegovih romana s tezom koji su u prvi plan stavljali autorova ideološka stajališta, odnosno tzv. ozbiljne teme, nezanimljive ženskoj publici koju – po mišljenju muškaraca, pa time i autora prikaza – odlikuje razvijena mašta i snažna osjećajnost, ograničene intelektualne sposobnosti i frivolnost.⁸⁸⁷ Potvrda takvoga razmišljanja nalazi se u Lionnetovom zapažanju da čitateljice u Bourgetovim romanima zanimaju dramski zapleti, a ne ideje. Ne postoje, međutim, valjani razlozi zbog kojih takvo čitanje Bourgetovih romana s početka 20. stoljeća ne bi bilo opravdano jer pojam „roman s tezom“ i u svom nazivu spaja dva suprotstavljena elementa: roman – koji podrazumijeva složenost i tezu – koja je jednoznačna i plošna, pa se Bourgetov čitatelj može usredotočiti ili na vješto vođenu priču i minuciozne psihološke portrete likova ili na tezu koju zastupa nadređena pripovjedačka instancija. Uostalom, Billy – za razliku od Lionneta – tvrdi da Bourget naklonost publike duguje isključivo svojim tezama.⁸⁸⁸

Jasno formulirana teza i nadređena pripovjedačka instancija u Bourgetovim romanima s tezom, kao i podaci iz prikaza tih romana upućuju, međutim, na to da je njihov reprezentativni čitatelj muškarac zrelih godina, pripadnik pariške više građanske klase i tradicionalističkog svjetonazora – čija uporišta čine društvena hijerarhija, katoličanstvo i obitelj – te simpatizer pokreta *Action française*.

5. 6. 4. Recepcija Bourgetovih romana s tezom u knjigama 1904.-1940.

Iako je nakon Prvoga svjetskog rata Bourget postupno gubio dominantnu poziciju u književnom polju, tijekom prva četiri desetljeća o njemu je objavljena čak dvadeset i jedna knjiga.⁸⁸⁹ Toj bogatoj produkciji, koja se može držati znakom Bourgetova uspjeha i

⁸⁸⁷ Queffélec, op. cit., bilješka 697. i Angenot, op. cit., bilješka 698.

⁸⁸⁸ Billy, op. cit., bilješka 779, str. 9.

⁸⁸⁹ Između 1904. i 1940. g. knjige o Bourgetu objavili su: Grasset, 1904.; Grappe, 1904.; Visan, 1908.; Lardeur, 1912.; Bonne, 1913.; Dimnet, 1913.; Rivasso, 1914.; Desthieux, 1922.; Louge, 1923.; Autin, 1930.; Maurras, 1931.; Sebring, 1933.; Giraud, 1934.; Bernoville, 1936.; Seillière, 1937.; Feuillerat, 1937.; Raffetto, 1938.; Maes, 1938.; Demoulin, 1939.; Pell, 1939.; Austin, 1940.

konsekracije, valja dodati i brojna poglavlja u knjigama te posebno izdanje časopisa *La Revue hebdomadaire* (1923.), objavljeno povodom pedesete godišnjice njegova stvaralaštva.

Kao i u prvim prikazima Bourgetovih romana s početka 20. st., i u knjigama se najčešće raspravlja o tezama koje su u njima iznijete. Dok ih neki kritičari ocjenjuju neuvjerljivima, neoriginalnima, netočnima ili malo pretjeranima (Bloy, Dimnet, Seillière, Giraud), Bourgetovi istomišljenici (Bonne, Bertrand) hvale njegovu prodornost u uočavanju suvremenih ideja i običaja te dodatno tumače glavne ideje njegovih romana. U većini su tekstova iznesene pohvale Bourgetovoj psihološkoj analizi likova koji su ocijenjeni kao realistični i reprezentativni, što olakšava čitateljevu identifikaciju s njima (Lionnet, Chevalier, Bonne, Jaloux). Književni kritičari hvale i dobru, gotovo dramsku, kompoziciju njegovih romana (Lionnet, Giraud).

Dio proučenih tekstova osvrće se i na Bourgetov odnos prema vjeri. Dok je Bonne stavio naglasak na kontinuitet Bourgetove vjere, drugi su autori bili skloniji ideji o njegovom obratu početkom 20. stoljeća te za opis njegova novog svjetonazora koriste pojmove aristokratsko (Lionnet), političko (Dimnet) ili eksperimentalno katoličanstvo (Bordeaux). Bourget je, kao što je vidljivo u prikazima njegovih romana s tezom, često bio ismijavan zbog svoje vjere. Napadi, međutim, nisu dolazili samo iz redova lijevo orijentiranih autora prikaza. Jedan od najoštrijih Bourgetovih kritičara bio je vatreni katolik Léon Bloy koji je u knjizi *Les dernières colonnes de l'Église* svoje djelovanje opisao kao neku vrstu lova na potencijalne obraćenike, a 1870-ih jedan od njih bio je i Bourget. Stječe se dojam da je Bloy svoj ironični tekst o Bourgetu i njegovu romanu *Etapa* napisao jer je bio bijesan što ni na koji način nije bio zaslužan za Bourgetovu konverziju.⁸⁹⁰ Tragove ironije može se uočiti i u Chevalierovom tekstu u kojem se Bourget zbog svoje pretjerane ozbiljnosti naziva crkvenim ocem.⁸⁹¹

Ni u pogledu Bourgetova položaja u književnom polju i u kanonu francuske književnosti ne postoji jedinstveno stajalište književnih kritičara. Dimnet ga drži važnim romanopiscem jer je obnovio analitičku metodu i bio vođa psihološke škole, ali ocjenjuje da u budućnosti neće bit čitan jer piše kao obrtnik a ne kao umjetnik. Dio književnih kritičara polazi od dijakronijskog pristupa, pa Bourgeta uspoređuje s prethodnicima i nasljednicima, pri čemu je neizostavna

⁸⁹⁰ Bloy, op. cit., bilješka 885.

⁸⁹¹ Chevalier, André: „Paul Bourget“, u: *Études littéraires: Maurice Barrès, Paul Bourget, Maurice Donnay, Anatole France, Paul Hervieu, Louis le Cardonel, Henri Heine*, Paris, E. Sansot, 1911., str. 33-50.

usporedba s Balzacom i Zolom. Dok u ocjeni Bourgetove poetike kao antinaturalističke među kritičarima nema neslaganja, u usporedbi Bourgeta s Balzacom ne postoji jedinstveno mišljenje: jedni ga drže lošijim romanopiscem od Balzaca (Seillière), a drugi njegovim učenikom i dostojnim nasljednikom (Bordeaux, Bouteron⁸⁹²). O njegovu pak utjecaju na suvremenike svjedoči podatak da se u istraživanju koje su proveli Pierre Varillon i Henri Rambaud većina mladih romanopisaca (Bauër, Montherlant, Martin-Chauffier, Drieu La Rochelle, Carco, Benoit) poziva na Bourgeta kao svojega učitelja, a autori istraživanja zaključuju da se Bourgetov opus „pruža nad četrdeset godina francuskoga života poput planinskog lanca što se diže nad dolinom i čiji vrhunci (...) prkose napadima vremena“.⁸⁹³ O Bourgetovoj susretljivosti i iskrenom zanimanju za rad mladih romanopisaca govorili su mnogi izlagači sa skupa organizirana povodom pedesete godišnjice njegova rada: Le Grix, Boulenger, Carco, Marsan, Henriot, Bauër. Tako Henriot navodi da od svih pisaca starije generacije književna mladež najviše voli i štuje Bourgeta.⁸⁹⁴ Čini se da su i ostali književnici Bourgeta doživljavali kao književnog velikana: Chevalier navodi da su ga zbog njegova dara i naravi cijenili i prijatelji i protivnici⁸⁹⁵, a Souday da su mu se zbog iskrenosti i moralnosti i njegovi neistomišljenici obraćali riječima „dragi učitelju“.⁸⁹⁶ Književni su kritičari uočili i Bourgetov korektan odnos prema starijim kolegama: nikada se nije pridružio napadima na Zolu i Francea, iako su bili njegovi politički i književni neistomišljenici.⁸⁹⁷ On sam, međutim, nije bio pošteđen oštarih, pa i sarkastičnih, napada koji su njegova djela pratili od samih početaka, a kulminirali su objavljivanjem romana *Etapa*. O burnim reakcijama na Bourgetov prvi roman s tezom u svojim knjigama svjedoče Bonne, Dimnet, Giraud, Bernoville i Raffeto. U analizi prvih prikaza njegovih romana pokazalo se da su napadi na Bourgeta uglavnom imali politički predznak, ali njegove su romane ponekad oštro napadali i lijevo i desno orijentirani čitatelji: Bonne svjedoči o ljutitoj reakciji anarhista na Bourgetov opis narodnog sveučilišta u *Etapi*, a

⁸⁹² Bouteron, Marcel: „Le Balzacien“, u: op. cit., bilješka 420, str. 343-352. Bordeaux, Henry: „Paul Bourget au Plantier de Costebelle“, u: op. cit., bilješka 420, str. 286.

⁸⁹³ Varillon, Pierre; Rambaud, Henri: *Enquête sur les Maîtres de la Jeune Littérature*, Paris, Bloud & Gay, 1923., str. 269.

Pohvalne riječi o Bourgetu književni kritičar Benjamin Crémieux pripisuje činjenici da su Varillon i Rambaud bili katolici i desničari. (Crémieux, Benjamin: „Bilan d'une enquête“, u: *La Nouvelle Revue française*, 1er septembre 1923., str. 286-294)

⁸⁹⁴ op. cit., bilješka 420.

⁸⁹⁵ Chevalier, op. cit., bilješka 891, str. 48.

⁸⁹⁶ Souday, Paul: „Paul Bourget“, u: *Les livres du temps: troisième série*, Paris, Émile-Paul frères, 1930., str. 199-200.

⁸⁹⁷ ibid., str. 200.

Henriot, Émile: „L'Animateur“, u: op. cit., bilješka 420, str. 453.

De Blois o protestiranju plemstva zbog načina na koji je njihova klasa prikazana u *Emigrantu*.⁸⁹⁸

U poglavlju posvećenom analizi prvih prikaza Bourgetovih romana s tezom istaknuto je da je upravo teza svakog pojedinog romana predstavljala „novinu“ u obzoru očekivanja onovremenoga čitatelja i to na razini Bourgetova dotadašnjega opusa. Bourgetovo zanimanje za probleme morala i tzv. praktični život predstavljalo je iznenađenje i za čitatelje *Učenika*, ali taj je roman većina čitatelja doživjela kao neku vrstu Bourgetova slučajnog i neobičnog iskoraka, tim više što su uskoro objavljena njegova mondena djela: *Fiziologija moderne ljubavi* (1889.) i romani *Un coeur de femme* (*Žensko srce*, 1890.) i *Tragična idila* (1896.). Bourgetove teze nisu predstavljale novinu samo na razini njegova romanesknog opusa, nego i na izvanteksutalnoj razini: budući da ga se držalo poklonikom mondenih krugova, kozmopolitom, diletantom, dendijem, čak i snobom, njegove su tradicionalističke teze za većinu čitatelja predstavljale iznenađenje. Pored samih teza, iznenađenje je izazvao i način na koji su iznesene u romanima: pripovjedač je postavljen kao nadređena instancija koja vrjednuje ideje likova te čitatelju nameće samo jedno valjano čitanje djela. Novinu predstavlja i Bourgetov izlazak iz intimnih pariških interijera njegovih prvih romana i često smještanje radnje u eksterijere francuske provincije.

I kod likova su uočljive promjene: dok su prvi romani puni međusobno sličnih mondenih zavodnica i zavedenih žena, Bourget u kasnijim romanima uvodi drukčije ženske likove. Tako u romanu *Razvod* emancipirana Berthe nakon što ju je zavodnik ostavio nastavlja samostalan život kao samohrana majka i studentica medicine koja ne odstupa od svojih liberalnih feministička stajališta. Promijenio se i Bourgetov odnos prema preljubnicama: dok su ga tijekom objavljivanja prvih romana optuživali za nemoral jer je, po mišljenju nekih kritičara, uljepšavao sliku preljuba, a preljubnice ne samo da nije osuđivao nego ih je prikazivao kao muškarcima superiorna bića, u romanima s tezom likove se osuđuje i kažnjava ne samo zbog preljuba nego i zbog sklapanja drugog braka.

Jednako tako, promjene su uočljive i kod muških likova: nema više melankoličnih, neodlučnih mladića koji nisu sposobni ni voljeti ni djelovati kakve se moglo naći u prvim Bourgetovim

⁸⁹⁸ Bonne, op. cit., bilješka 414.

Blois, Louis de: „Paul Bourget et l'aristocratie“, u: op. cit., bilješka 420.

romanima. Ipak, kod većine glavnih muških likova još se uvijek može uočiti sklonost kontemplativnosti i samoanalizi.

Osim toga, u romanima s tezom Bourget prvi put pokazuje zanimanje za političko djelovanje likova: republikanca Monnerona i konzervativca Ferranda, mladih prosvjetitelja okupljenih oko narodnog sveučilišta, vojnika Landrija, tradicionalista Savignana, reformista Fauchona i dr. U *Etapi* prvi put susrećemo i kolektivni lik – radnike u narodnom sveučilištu. Jednako tako, Bourgeta počinju zanimati različite društvene grupe. U romanima nastalima prije *Etape*, naime, gotovo svi likovi dolaze iz redova plemstva i visoke buržoazije, o čemu svjedoči i precizna statistika koju je na temelju svih Bourgetovih romana i novela objavljenih do 1902. g. izradio Jules Sageret. Prema njegovoj analizi društvenog statusa 391 lika, najzastupljeniji su pripadnici plemstva (ukupno ih je 111), visokog građanstva i mondenog društva (76), a najmanje je radnika (3) i seljaka (2).⁸⁹⁹ U romanima s tezom i dalje su u prvom planu pripadnici visokog građanstva, a u *Emigrantu* i plemstva, ali druge klase dobivaju znatno više prostora: radnici (*Etapu*, *Emigrant*), vojnici i seljaci (*Emigrant*), svećenici (*Razvod*, *Podnevni demon*). Ta je promjena dobrim dijelom posljedica Bourgetova zanimanja za suvremena društvena zbivanja (napredovanje u društvu, razvod, propadanje plemstva, politički izbori, reforma Crkve itd.) koje u njegovim prvim romanima nije postojalo.

Dok Bourget u prvim romanima društvo vidi kao skup pojedinaca, u romanima s tezom u prvi plan stavlja obitelj, a posebno zanimanje pokazuje za odnos otac – sin. U *Etapi* je mreža obiteljskih odnosa najsloženija: prati se odnos Monnerona i Ferranda prema njihovoj vlastitoj djeci, ali u prvom redu njihov odnos prema Jeanu kojem je jedan od njih biološki, a drugi duhovni otac. U *Razvodu* je zanimljiv odnos Luciena s njegovim očuhom i s biološkim ocem, ali i s budućim posinkom – Berthinim izvanbračnim sinom. Ključni element priče u *Emigrantu* predstavlja odnos markiza prema Landriju za kojeg se ispostavlja da mu nije sin, a u *Podnevnom demonu* Jean je neka vrsta očeve savjesti, mladi idealist i iskreni vjernik koji će se žrtvovati da bi iskupio grijehe onih koje voli. Bourget, dakle, u romanima s tezom posebnu pozornost posvećuje djeci – koja u romanima s temom preljuba gotovo da i nisu postojala. Sada ga zanima sudbina izvanbračne djece, djece razvedenih i nevjenčanih roditelja, odgoj djece, odnosi roditelja i djece itd.

⁸⁹⁹ Sageret, Jules: „M. Paul Bourget“, u: *Les grands convertis: M. Paul Bourget, M. J-K. Huysmans, M. Brunetière, M. Coppée*, Paris, Mercure de France, 1906., str. 15-16.

Može se zaključiti da Bourgetovi romani s tezom u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja predstavljaju novinu na unutartekstualnoj i izvantekstualnoj razini. Budući da svako čitanje budi uspomene na već pročitano, čitatelji Bourgetovih prvih romana bili su iznenađeni tradicionalističkim idejama i njihovim nedvosmislenim vrjednovanjem u romanima s tezom. Novinu je predstavljalo i Bourgetovo zanimanje za suvremene društveno-političke teme kao i za odnose unutar obitelji u čijem središtu više nije ljubavni trokut (ljubavnik – ljubavnica – prevareni supružnik) nego odnos otac – majka – dijete. Na izvanknjiževnoj razini, predodžbu o Bourgetu kao dokonom dekadentu i diletantu koji nalikuje junacima svojih romana zamijenila je predodžba o Bourgetu kao angažiranom piscu.

Naposljetku valja spomenuti da su Bourgetova djela nastala početkom 20. stoljeća predstavljala novinu i na polju žanra. Nije riječ samo o izboru kontroverznoga romana s tezom, nego i o Bourgetovu neočekivanom zanimanju za kazalište. Među dvanaest predstava nastalih po Bourgetovim djelima nalaze se i dramatizacije dvaju romana s tezom – *Razvoda* i *Emigranta*. S obzirom na dramsku strukturu Bourgetovih romana (prikaz likova u stanju krize, prostorna i vremenska zgusnutost radnje), dramatizacija zasigurno nije predstavljala težak zadatak, a Bourgetu se tako pružila prilika da svoje ideje iznese pred publikom čije reakcije može neposredno promatrati.

5. 6. 5. Bourgetovi romani s tezom – zaključna razmatranja

U analizi književnoga polja na početku 20. stoljeća pošla sam od Dreyfusove afere, događaja koji je izazvao snažnu ideološku polarizaciju cijeloga francuskog društva. Tako se i među onovremenim francuskim piscima može uočiti malobrojna ali borbena grupa dreyfusovaca i brojnija ali pasivna grupa antidreyfusovaca. Psiholozi (Lemaître, Brunetière, Barrès, Bourget, Vogüé) svrstali su se mahom u antidreyfusovce i samo se France pridružio Zoli u borbi za prava nepravedno optužena kapetana Dreyfusa.

Društveni i ideološki sukobi izazvani Dreyfusovom aferom ubrzali su promjene u Bourgetovu svjetonazoru i poetici romana: tražeći književnu vrstu koja će najbolje izraziti njegova tradicionalistička stajališta, izabrao je roman s tezom. Usprkos njegovu inzistiranju na pojmu „roman ideja“, analiza *Etape*, *Razvoda*, *Emigranta* i *Podnevnog demona* pokazala je da navedena djela imaju sve osobine romana s tezom: u njima se nastoji dokazati jasno formulirana teza koja se oslanja na izvantekstualnu doktrinu (katolicizam, monarhizam,

tradicionalizam), čitatelju se nameće samo jedna interpretacija djela, jasno je izražena ideološka polarizacija likova. Osim toga, iz prikaza Bourgetovih romana objavljenih između 1902. i 1914. g. vidljivo je da su ih već i prvi čitatelji žanrovski odredili kao romane s tezom.

Kad je u pitanju vrjednovanje Bourgetovih romana s tezom, analiza periodike i u njoj objavljenih prikaza pokazuje da ih desni, konzervativni blok uglavnom hvali dok ih lijevi, republikanski mahom oštro napada. Neslaganje u vrjednovanju Bourgetovih romana vidljivo je i u ocjeni njihova uspjeha. Nesumnjivo je, međutim, da je svaki novi Bourgetov roman izazivao velike polemike (pa Bourget s pravom zaslužuje naziv najproturječnijega pisca svoga vremena⁹⁰⁰) i učvršćivao piščevu poziciju na dominantnom polu u književnom polju. O Bourgetovu značajnom simboličkom kapitalu tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća svjedoči objavljivanje 47 prikaza njegovih romana u vrijeme kada se, po svjedočenju suvremenika, u novinama bilježi značajan pad zanimanja za književnu kritiku. Bourget se i u tom razdoblju oslanja na periodičke publikacije s kojima je surađivao krajem 19. stoljeća – *Le Gaulois*, *Le Figaro*, *Journal des débats* i *Revue des Deux Mondes*, te na izdavačku kuću Plon, što mu jamči ekonomsku sigurnost. S druge strane, zahvaljujući novim suradnjama – s visokotiražnim časopisima kao što su *L'Illustration* i *Le Journal* te s uspješnim izdavačima Nelsonom i Fayardom – njegova djela postaju dostupna širokoj publici, što povećava njegov ekonomski, ali i simbolički kapital.

Iako o Bourgetovu ekonomskom kapitalu ne postoje točni pokazatelji, iz Prévostova se intervjua saznaje da je pripadao maloj grupi autora iz potpolja uske ili čiste produkcije koja je imala najveće naklade i zarade, a o njegovu solidnom ekonomskom kapitalu svjedoči i činjenica da je bio profesionalni književnik.

Pored brojnih prikaza romana o Bourgetovu simboličkom kapitalu svjedoči i 7 knjiga koje su o njemu objavljene između 1904. i 1914. g. te podatak da ga je dio pisaca mlađe generacije držao svojim učiteljem. Nijedan od njih, međutim, nije dosegao Bourgetovu popularnost. Bourget je, pak, svoju popularnost – stečenu u 19. stoljeću – uspio zadržati zahvaljujući tome što je u romanima s tezom ponovio postupak koji je već bio isproban prilikom objavljivanja *Učenika*: odbacio je likove i teme iz mondenoga svijeta i u skladu s uvjerenjem o moralnoj odgovornosti

⁹⁰⁰ Vaillant, Alain; Bertrand, Jean-Pierre; Régnier, Philippe: *Histoire de la littérature française du XIXe siècle*, Paris, Nathan, 1998., str. 447.

pisca posvetio se temama koje zaokupljaju suvremeno francusko društvo. Teme njegovih romana, likovi, usredotočenost na obiteljske odnose i društvena kretanja, isključivost u obrani tradicionalističkih teza – sve je to predstavljalo novinu u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja i izazivalo oprečne reakcije: pohvale i odobravanje, kritike i ismijavanje. Na temelju prikaza njegovih romana s tezom ipak se može zaključiti da je Bourget imao vjernu čitateljsku publiku koja je pripadala dominantnoj višoj građanskoj klasi tradicionalističkoga svjetonazora.

Kako se, međutim, književno polje stalno mijenja pod utjecajem drugih polja i unutarnjih borbi, tako su i Bourgetovu poziciju na dominantnom polu ugrožavali brojni faktori (poput rata, promjene čitateljskog ukusa, smjene generacija, nastojanja ostalih sudionika u književnom polju da osvoje njegov dominantni pol itd.) koji su postupno doveli do njegova izmiještanja s te pozicije.

5. 7. Recepcija Bourgetova opusa nakon Prvoga svjetskog rata

Prvi svjetski rat snažno je djelovao na francusko društvo. Zemlja je iz rata izišla teritorijalno veća (vraćene su joj pokrajine Alsace i Lorraine), ali demografski oslabljena (s 1.400.000 vojnih i 300.000 civilnih žrtava, 750.000 stopostotnih invalida). Promjene koje su se dogodile u političkom polju odrazile su se i u književnom polju. Varillon i Rambaud donose slikovito svjedočanstvo o djelovanju rata na čitatelje: „Neka knjiga koju smo voljeli prije 1914., i koju bismo uzeli u ruke za vrijeme vojnoga dopusta ili u vojnom logoru, činila se praznom i djetinjastom“, a „topla juha i nekoliko sati sna u krevetu“ vojnicima su bili draži od „najuzvišenijih razmatranja o estetici i smionih intelektualnih akrobacija“.⁹⁰¹ Po njihovu mišljenju, upravo je rat „ubio naturaliste“, a Bourgeta, Maurrasa i Barrèsa uzdigao kao književne uzore. Pokazalo se, međutim, da je rat bio poguban i za Bourgeta. Uostalom, već ga 1919. g. Albert Chérel proziva što kao teoretičar nasljeđa nije shvatio da suvremena Francuska po svom „zdravom razumu, strpljivosti, ponosu i smirenosti“ predstavlja nastavak nekadašnje Francuske. „Njegova sumorna proročanstva, koja nikada nisu nagovijestila naše buđenje u kolovozu 1914., ljutila su nas zbog uvredljivog manjka povjerenja u svakog od nas“, zaključuje Chérel.⁹⁰²

⁹⁰¹ Varillon, op. cit., bilješka 893, str. 274-275.

⁹⁰² Chérel, Albert: *En relisant après la guerre Bazin, Bourget, Barrès*, Paris, J. de Gigord, 1919., str. 68.

Bourget je, međutim, ipak bio svjestan da rat u potpunosti mijenja situaciju u književnom polju. Zahvaljujući svojim znanjima iz medicine, na početku rata neko je vrijeme radio u pomoćnoj bolnici u Clermont-Ferrandu, a potom se vratio pisanju držeći da bavljenje vlastitim zanimanjem predstavlja obvezu svakog građanina.⁹⁰³ Po završetku rata, u više je navrata iznio svoja razmišljanja o smjeni književnih generacija: u razgovoru povodom objavljivanja romana *Laurence Albani* (1919.) spominje *La Nouvelle Revue française* „koju vodi vrlo nadareni pisac André Gide“ te dodaje da uočava i s velikim zanimanjem prati „obnovu nacionalne misli“⁹⁰⁴, a u komentaru Varillonove i Rambaudove ankete (1923.) navodi da se često osjeća poput Tainea koji je tridesetak godina ranije pišući o Bourgetu i njegovim vršnjacima zaključio da se ukus promijenio i da je s njegovom generacijom gotovo.⁹⁰⁵ Rat je bio poguban i za autore i za njihovu publiku: poginulo je 350 pisaca, novinara i ljudi od pera⁹⁰⁶, a mnogi mladi ljudi koji su iz rata izišli „ranjenog tijela ili duše“ okrenuli su se novim senzacijama – putovanjima, sportu, filmu i radiju. „Bilo je gotovo s „ljudima od pera“, „knjiškim moljcima“, „dragim učiteljima“!, zaključuje povjesničar književnosti Marcel Girard.⁹⁰⁷

Po završetku rata mlađa je generacija pisaca brzo napredovala prema dominantnoj poziciji u književnom polju, a njezino je važno uporište predstavljao časopis *La Nouvelle Revue française* na čije je čelo 1919. g. došao Jacques Rivière. Kombinirajući otvorenost i kvalitetu, taj je časopis privukao velik broj pisaca i povećao broj čitatelja, pa je u književnom polju između dva rata postao važna instancija konsekracije. U uspjehu *La Nouvelle Revue française* važnu je ulogu odigrao Gideov simbolički kapital, dobra izdavačka strategija, ali i Schlumbergerova i Gideova financijska podrška zahvaljujući kojoj je poslovanje časopisa bilo stabilno. Svoj položaj u književnom polju časopis je dodatno poboljšao kad je u suradnji s izdavačem Gastonom Gallimardom pokrenuta biblioteka *Éditions de la NRF* u kojoj su svoja djela objavljivali Gide, Claudel, Proust, Valéry, Fargue, Rivière, Larbaud, Romain, a nakon rata su im se pridružili dadaisti i nadrealisti. Gallimard je s vremenom izrastao u najprestižniju

⁹⁰³ Pascal, Félicien: „Les romans de guerre de M. Paul Bourget“, u: *La Revue hebdomadaire*, 15 juin 1918., str. 384-385.

„Nije li za pisce najbolji način služenja domovini stvaranje djela visoke umjetnosti“, pita se Bourget 1917. g. (Billy, op. cit., bilješka 779, str. 173)

⁹⁰⁴ Pascal, Félicien: „Une conversation avec M. Paul Bourget“, u: *Annales politiques et littéraires*, 20 juillet 1919., str. 64-65.

⁹⁰⁵ Varillon, op. cit., bilješka 893, str. 297.

⁹⁰⁶ Agathon, op. cit., bilješka 404.

⁹⁰⁷ Girard, Marcel: *Guide illustré de la littérature française moderne*, Paris, Seghers, 1968., str. 86.

francusku izdavačku kuću na čiji je ugled povoljno utjecalo i preuzimanje *Bibliothèque de la Pléiade* od izdavača Jacquesa Schiffrina (1933.).⁹⁰⁸

Iako je zastupala načela čiste književnosti, odnosno nepomirljivost književnosti i angažmana, *La Nouvelle Revue française* u razdoblju između 1902. i 1914. g. nije se pridružila oštrim napadima na Bourgetove romane s tezom, što bi se moglo objasniti kako usredotočenošću uredništva na probleme oko pokretanja (prvi pokušaj pokretanja 1908. g. nije uspio) i oblikovanja časopisa tako i njegovom otvorenosti prema različitim političkim, vjerskim i književnim opcijama. Svoja je kritička stajališta o Bourgetovoj poetici u tom razdoblju iznio samo Thibaudet u već spomenutom članku *L'Esthétique du roman* koji je *La Nouvelle Revue française* objavila 1912. g.

Nakon 1914. g. postupno opada zanimanje čitatelja za Bourgetove romane, a u recepciji njegovih djela može se izdvojiti tek nekoliko važnih događaja. Jedan od njih je svečanost koju je 1923. g. u čast pedesete godišnjice Bourgetova književnoga rada u Balzacovoj kući organizirala *La Revue hebdomadaire*. Svečanosti su nazočila 24 uzvanika čija su izlaganja o Bourgetovu životu i radu 15. prosinca iste godine objavljena u posebnom broju časopisa. Bourgetova je obljetnica popraćena i prigodnim člancima u novinama *Le Gaulois* i *Journal des débats*. Nakon Bourgetove smrti – na Božić 1935. g. – *Journal des débats*, *Le Figaro*, *La Revue de Paris* i *La Revue hebdomadaire*⁹⁰⁹ o njemu su objavili niz članaka. *Le Figaro* mu je posvetio književni dodatak u kojem svoja razmišljanja i uspomene iznose sedmorica pisaca i novinara: François Mauriac, Henri Davignon, Paul Lesourd, Gaëtan Sanvoisin, Francis Carco, Jacques Patin i Fernand Vandérem. U navedenim tekstovima – možda dijelom i zbog običaja da se o pokojniku lijepo govori – prevladavaju izrazi divljenja i poštovanja. I Bourgetov je sprovod popraćen člancima u periodici (*Le Figaro*, *Journal des débats*) u kojima se ističe da je, u skladu s piščevom željom, ispraćaj prošao bez počasti i govora, ali i da se na njemu okupio veliki broj ljudi iz književnoga i političkoga života. Dan ranije, Akademija je sazvala sjednicu na kojoj je odala počast „majstoru francuskoga psihološkog romana“, a pariška se gradska skupština zahvalila „pisцу koji je tijekom više od pola stoljeća davao sjajan doprinos slavi Francuske i procvatu glavnoga grada“.⁹¹⁰

⁹⁰⁸ Gallimard. URL: <http://www.gallimard.fr/Catalogue-historique> (2. 4. 2015.)

⁹⁰⁹ Riječ je o novinama i časopisima s kojima je Bourget često surađivao. Nedostaje samo *Le Gaulois* jer se ugasio 1929. g., nakon što ga je preuzeo *Le Figaro*.

⁹¹⁰ „La mort de Paul Bourget“, u: *Journal des débats*, 27 décembre 1935.

O važnoj Bourgetovoj ulozi u francuskoj književnosti ipak najbolje svjedoče brojni članci, poglavlja u knjigama i knjige koji su o njemu objavljeni tijekom njegove 62 godine duge književne karijere.⁹¹¹ Prve knjige u potpunosti posvećene Bourgetu pojavile su se početkom 20. stoljeća. Po mojem istraživanju, u razdoblju od 1900. do 1935. g. o njemu je napisano trinaest knjiga, a tijekom pet godina nakon njegove smrti još osam. Njihovi su se autori odlučili za različite pristupe: dok su Dimnet, Desthieux, Maurras, Giraud, Bernoville, Seillière, Feuillerat, Raffetto i Austin⁹¹² u svojim knjigama dali pregled cjelokupnoga Bourgetova književnog rada ili njegova većeg odsječka, Autin je cijelu knjigu posvetio isključivo romanu *Učenik*, a Grappe piščevoj biografiji. S druge strane, neki su se autori usredotočili na uže teme: Grasset i Louge analizirali su veze između Bourgetovih romana i medicine, a Visan, Lardeur, Bonne, Rivasso i Sebring naglasak su stavili na psihološki, filozofski i sociološki vid njegovih djela. Međutim, pet godina nakon Bourgetove smrti naglo opada zanimanje za njegov opus, o čemu svjedoči skromna bibliografija: po mojem istraživanju, od 1940. g. do danas⁹¹³ o Bourgetu su objavljene tek četiri knjige: *Paul et Jean-Paul* (1951.) Jacquesa ta, *À propos d'un centenaire: Paul Bourget intime* (1952.) Henryja Bordeauxa⁹¹⁴, *Un moderne, Paul Bourget: de l'enfance au 'Disciple'* (1961.) Michela Mansuyja te *Avez-vous lu Paul Bourget?* (2007.), zbornik radova s prvoga znanstvenog skupa posvećenog Bourgetu.

Bordeauxova je knjiga, a vjerojatno i Laurentova, nastala povodom stote obljetnice Bourgetova rođenja (1952.). Tom je prigodom i u francuskoj periodici o Bourgetu objavljeno nekoliko članaka: *Le Figaro* je na prvoj stranici tiskao Mauriacov članak, a *Revue des Deux Mondes* objavila je četiri članka koje su napisali Carco, Bordeaux, Bauër i Chaumeix.⁹¹⁵ Dok Mauriac suzdržano ali s poštovanjem brani Bourgeta od napada suvremenih pisaca, četvorica Bourgetovih učenika o njemu pišu s jednakim oduševljenjem i divljenjem kao i u svojim prethodnim tekstovima. Henry Bordeaux zacijelo je bio najodaniji Bourgetov učenik: pored niza prikaza i članaka objavljenih u periodici, najveće poglavlje u svojoj knjizi *Reconstructeurs*

⁹¹¹ O Bourgetovu ugledu svjedoči i podatak da je tijekom života napisao 50-ak predgovora za knjige drugih autora (uglavnom je riječ o književnim djelima, ali ima i djela iz drugih područja: književne kritike, politike, religije, sociologije, psihologije, medicine itd.).

⁹¹² Austin, Lloyd James: *Paul Bourget: sa vie et son oeuvre jusqu'en 1889*, Paris, E. Droz, 1940.

⁹¹³ Pretražujući elektroničke knjižnične kataloge došla sam do podataka da su nakon Drugoga svjetskog rata o Bourgetu objavljene tri knjige koje zbog svoje teme (Bourget i Italija) ili mjesta izdanja (Italija, Sjedinjene Američke Države) nisu zanimljive za ovaj rad. Tome valja pridodati i nekoliko disertacija o Bourgetu kao autoru psiholoških romana koje su obranjene na njemačkim fakultetima.

⁹¹⁴ Bordeauxov je tekst 1952. g. objavljen kao članak u *Revue des Deux Mondes*, pa kao knjiga u izdanju Fayarda, a potom je 1954. g. uvršten u njegovu knjigu *Reconstructeurs et mainteneurs*.

⁹¹⁵ Mauriac, François: „Il y a cent ans – Paul Bourget“, u: *Le Figaro*, 3 septembre 1952. „Le Centenaire de Paul Bourget“, u: *Revue des Deux Mondes*, septembre 1952.

et mainteneurs posvetio je upravo Paulu Bourgetu. Kako je Bourget težio strogom odvajanju privatnoga i javnoga života (u skladu s tim, trajno je zabranio objavljivanje svoje korespondencije i dnevnčkih zapisa), Bordeauxova knjiga predstavlja vrijedan izvor informacija kako o Bourgetovim intimnim osjećajima i razmišljanjima te unutarnjim borbama tako i o njegovoj svakodnevici.

Budući da je recepcija Bourgetova opusa kod njegovih učenika tijekom tridesetak godina ostala nepromijenjena, za analizu recepcije zanimljiviji su članci koje su 1952. g. objavili književni kritičar Pierre de Boisdeffre i povjesničar i novinar Emmanuel Beau de Loménie.⁹¹⁶ Boisdeffre polazi od Montherlantove tvrdnje da mlada generacija više ne voli Bourgeta zato što je desničar, a potom na temelju kratke analize zaključuje da su Bourgetovi romani zanimljiviji s društvenoga nego s književnoga stajališta te da predstavljaju nužan izvor za sve koje zanima 19. stoljeće. Za razliku od Boisdeffrea, Beau de Loménie se pokazao temeljitijim u objašnjavanju razloga promjene u recepciji Bourgetovih romana. Na početku svojega članka iznosi tvrdnju s kojom se svi suvremeni (profesionalni) čitatelji slažu: Bourget je za života bio vrlo uspješan pisac te književni i intelektualni autoritet, ali danas od njegova uspjeha i autoriteta nije ostalo gotovo ništa. Nastojeći objasniti manjak zanimanja i prezir suvremene generacije intelektualaca prema Bourgetu, Beau de Loménie navodi da Bourget loše piše, a romane koristi kao sredstvo političkoga i društvenoga podučavanja koje se temelji na idejama francuske desnice. Kao povjesničar, Beau de Loménie tvrdi da su Maurrasove i Bourgetove ideje pogrešne jer ne shvaćaju da Maistreove i Bonaldove analize društva u 18. stoljeću nisu primjenjive na suvremeno francusko društvo. Na primjerima iz *Etape*, *Emigranta* i *Podnevnog demona* nastoji ukazati na Bourgetove loše teze, nevjerodostojne likove, političku naivnost i iskrivljenu sliku društva kao posljedicu piščeva nepoznavanja financijskih i političkih elemenata francuskoga društva. Brojne Bourgetove simplifikacije, koje su s jedne strane povezane s njegovim snobizmom, a s druge sa simplicizmom društvenih ideja kojima se hranio, najviše su naškodile njegovoj reputaciji, drži Beau de Loménie, te dodaje: „Na samom početku, u vrijeme kad je objavljivao, kad su velike političke i društvene rasprave koje su služile kao potka njegovih priča bile najaktualnije, zbog neiskustva i zanimanja za temu teza se činila manje arbitrarnom. Osim toga, živost priče i dramatičnost zapleta (...) davali su raspravi o idejama određeni žar koji je obmanuo mnoge mlade intelektualce. Međutim, simplicizam stajališta neke je već je tada ljutio (...) pa su ponekad sumnjali (...) u autorovu iskrenost i

⁹¹⁶ Boisdeffre, Pierre de: „Le Centenaire de Paul Bourget“, u: *La Revue de Paris*, octobre 1952., str. 164-165.
Beau de Loménie, Emmanuel: „Centenaire de Paul Bourget“, u: *Hommes et Mondes*, 76, 1952., str. 388-400.

dobru volju. (...) I upravo se zbog toga rodio, više ili manje nesvjesno, prezir koji današnji intelektualci pokazuju prema Bourgetovu opusu.“⁹¹⁷

Dok se Beau de Loménie odlučio za ozbiljnu analizu, novinar i romanopisac Jacques Laurent je problemu recepcije Bourgetovih romana s tezom pristupio na humorističan način.⁹¹⁸ Uspoređujući Bourgetove i Sartreove tekstove Laurent ukazuje na brojne sličnosti između dvojice autora različite političke orijentacije: obojica se drže predstavnicima romana s tezom iako se tome snažno protive, izuzetno su zainteresirani za ideje koje nastoje dokazati na nevješte, pseudoznanstvene načine te ih nametnuti širokoj publici, ističu važnost djelovanja (koje Bourget sažima u glagol *služiti*, a Sartre u glagol *angažirati se*) i njegovih rezultata, vjerodostojnost ideja iz svojih romana potkrepljuju predgovorima i esejima te pozivanjem na stvarne događaje, zanimaju ih suvremeni društveni problemi itd. Po Laurentovu mišljenju, Bourget i Sartre su čak i politički bliski: iako prvi zastupa desnu a drugi lijevu ideologiju, obojica su građanski pisci zlatne sredine. Zbog brojnih sličnosti između dvojice pisaca, Laurent Sartrea vidi kao Bourgetova nasljednika i osvetnika: nakon što su zagovornici čiste umjetnosti okupljeni oko *La Nouvelle Revue française* s prezirom odbacili Bourgetovu ideju o odgovornosti pisca, Sartre je namećući koncept angažirane književnosti osvetio i rehabilitirao Bourgeta.

Deset godina nakon Laurentove originalne knjige, Michel Mansuy objavio je prvu temeljitu, opsežnu i iscrpnu studiju o Bourgetovu životu i stvaralaštvu u razdoblju između 1852. i 1889. godine, a 2005. g. u Dijonu je organiziran prvi znanstveni skup posvećen Bourgetu nakon kojega je tiskan zbornik s trinaest radova o Bourgetovu novinarskom i književnom radu te o filozofskim i psihološkim elementima njegova opusa. Dok Mansuyjeva knjiga predstavlja dragocjen izvor podataka o recepciji Bourgetovih djela, u zborniku je ta tema dotaknuta samo u dva teksta. Jedan od njih je uvod u kojem urednici Fougère i Sangsue iznose tvrdnju da je Bourget u svoje vrijeme bio jednako čitan i poštovan kao što je danas nepoznat i prezren, a razloge za promjenu recepcije vide u tome što njegova djela čitatelju nude previše reakcionarnoga sadržaja, a premalo estetskoga užitka. Po njihovu mišljenju, Bourget je žrtva predrasuda i klišeja koji zaslužuje da ga se ponovno čita iako nije velik pisac.⁹¹⁹ Drugi tekst koji problematizira recepciju napisao je sveučilišni profesor Jacques Poirier. Tekst donosi

⁹¹⁷ Beau de Loménie, *ibid.*, str. 400.

⁹¹⁸ Laurent, Jacques: *Paul et Jean-Paul*, Paris, Grasset, 1951., str. 68.

⁹¹⁹ Fougère, Marie-Ange; Sangsue, Daniel: “Avant-propos“, u: *op. cit.*, bilješka 141, str. 5-7.

kratak pregled Bourgetove književne sudbine iz kojega je vidljivo da su pisci i književni kritičari okupljeni oko *La Nouvelle Revue française* (Gide, Proust, Minet, Thibaudet) bili svjesni Bourgetova simboličkoga kapitala te da su mu u svojim intimnim zapisima (dnevnicima, pismima) katkad odavali priznanje.⁹²⁰

Skromnom popisu novijih radova posvećenih Bourgetu treba dodati i članak Pierrea Machereyja *Peut-on encore aujourd'hui lire 'Le Disciple' de Paul Bourget?* (1993.)⁹²¹. Iako Macherey u članku niže – često ironična – kritička opažanja (Bourgeta naziva zastarjelim, tvrdi da njegov opus i ideje danas izazivaju smijeh, da je njegov angažman naivan, a stajališta vezana isključivo uz onovremeni društveni kontekst) i Bourgetovu romanu poriče bilo kakvu vrijednost – izuzev povijesne, na kraju zaključuje da *Učenik* zaslužuje da ga se i danas čita, jer ukazuje kako na granice našeg znanja tako i na ograničenja onih koji na te granice nastoje ukazati čime samo potvrđuju njihovu istinitost.

Poirierov i Machereyjev rad pokazuju da su i autori koji nisu dijelili Bourgetova svjetonazorska i poetička načela u njegovu opusu uočavali elemente koje su držali vrijednima. Neosporno je, međutim, da se o Bourgetovim djelima – usprkos velikom ekonomskom i simboličkom⁹²² kapitalu koji je pisac stekao tijekom šezdeset godina književnoga stvaralaštva – nakon Prvoga svjetskog rata pisalo rijetko i uglavnom prigodno (povodom obilježavanja 50. obljetnice rada, prigodom njegove smrti i stote obljetnice rođenja). A najveća nesreća koja se može dogoditi nekom djelu – kao što je još 1698. g. napisao Boileau – „nije ta da mnogi ljudi o njemu govore loše, nego da o njemu nitko ništa ne govori“.⁹²³

Kao što sam na početku svoga rada izdvojila opće (porast broja čitatelja, promjene u izdavaštvu i distribuciji knjiga, novina i časopisa, rast ekonomskog i simboličkog kapitala romana) i posebne čimbenike (antinaturalistička klima i konsekracija psihološke škole) koji su povoljno djelovali na recepciju Bourgetovih djela, i među čimbenicima koji su nepovoljno

⁹²⁰ Poirier, Jacques: „Paul, Jean-Paul, Jacques et quelques autres: Bourget ou les ingrattitudes de la fortune“, u: op. cit., bilješka 141, str. 165-174.

⁹²¹ Macherey, Pierre: „Peut-on encore aujourd'hui lire 'Le Disciple' de Paul Bourget?“, u: *Le Trimestre psychanalytique*, 1993., no. 2, str. 63-70.

⁹²² Bourgetov simbolički kapital između ostaloga čini i cijeli niz manjih konsekracija: nositelj je „Legije časti“ i titula „Maréchal des Lettres françaises“, „Président du Collège des conservateurs du domaine de Chantilly“ te „doctor honoris causa“ na pariškom medicinskom fakultetu; pozvan je da održi govor prigodom otkrivanja spomenika Flaubertu i Stendhalu; kipar Hippolyte Paul Roussel za Bourgetov je 80. rođendan izradio kameni reljef s njegovim likom, a kipar Pierre-Félix Masseur napravio je njegovu posmrtnu masku; 1952. g. otkrivena je komemorativna ploča na njegovoj kući u Parizu, a 1957. g. i na njegovoj rodnoj kući u Clermont-Ferrandu itd.

⁹²³ Boileau Despréaux, Nicolas: *Epistres nouvelles du sieur D****, Paris, D. Thierry, 1698., str. III.

djelovali na njihovu kasniju recepciju moguće je izdvojiti opće čimbenike – svojstvene unutarnjoj dinamici književnoga polja i utjecaju društvenog polja na književno, te posebne – vezane uz Bourgetovu poetiku romana.

Tzv. psihološka škola, kao ni ostali književni pokreti, nije mogla izbjeći proces koji se može opisati kao smjena generacija (Thibaudet), stilskih formacija (Flaker) ili dominantnih grupa u književnom polju (Bourdieu). Granice između generacija i stilskih formacija ne mogu se, međutim, uvijek jasno povući. Primjerice, kraj 19. stoljeća u francuskoj književnosti obilježili su naturalizam i psihologizam, suprotstavljene stilske formacije koje ne slijede jedna iza druge, već supostoje. Zbog njihova antitetičnog odnosa, kraj jedne škole označio je početak kraja druge.⁹²⁴ S postupnim slabljenjem naturalizma – uzrokovanim brojnim napadima izvana i razmimoilaženjima među naturalistima, a potom i Zolinom smrću – psiholozi gube svoje glavne oponente, pa njihove specifičnosti koje su dolazile do izražaja zahvaljujući naturalističkoj poetici postaju manje uočljive i zanimljive. Pad zanimanja za te dvije škole⁹²⁵ dodatno su ubrzale promjene u tzv. društvenom prostoru koji je promijenio Prvi svjetski rat te u književnom polju u kojem se javlja mlađa generacija pisaca, okupljena oko *La Nouvelle Revue française*, koja će u razdoblju između dva rata zauzeti dominantni pol polja. Otvoreni raskid s psihološkom školom dogodio se 1924. g. kada je André Breton u povodu smrti Anatolea Francea izjavio da je Francuska u Lotiju, Barrèsu i Franceu izgubila idiota, izdajicu i policajca te izrazio zadovoljstvo što su pokopani lukavstvo, tradicionalizam, patriotizam, oportunizam, skepticizam, realizam i kukavičluk.⁹²⁶ Postupci Gideove i Bretonove grupe potvrđuju Bourdieuovo zapažanje da inicijativu za promjenom u književnom polju pokreću

⁹²⁴ To poglavito vrijedi za žanr romana. Kad je u pitanju kazalište, antinaturalističke i psihološke tendencije došle su do izražaja tek u 20. stoljeću.

⁹²⁵ Dok se zanimanje profesionalnih čitatelja za Bourgetov opus ponovno javlja tek početkom 21. stoljeća, proučavanje Zolina opusa doživljava procvat tijekom druge polovice 20. stoljeća: pri institutu ITEM (*Institut des textes et manuscrits modernes*) okuplja se grupa znanstvenika koji zajedno s udruženjem *Société littéraire des Amis d'Émile Zola* 1955. g. pokreću časopis *Les Cahiers naturalistes* (URL : <http://www.cahiers-naturalistes.com/index.html>, 20. 2. 2012.) u kojem se objavljuju radovi o Zoli i naturalizmu i koji kontinuirano izlazi do danas. Prema podacima iz elektroničkog kataloga *Bibliothèque nationale de France* tijekom zadnjih deset godina o Zoli je obavljeno gotovo 150 knjiga čiji su autori uglavnom francuski znanstvenici, ali među njima ima i Talijana, Nijemaca, Britanaca i dr. Kad su u pitanju hrvatski romanisti, u novije su vrijeme o Zoli objavljena dva članka: *Émile Zola između prirode i utopije* Nenada Ivića i *Modernizam – naturalizam ili impresionizam: Zola i Kumičić* Cvijete Pavlović.

(Ivić, Nenad: „Émile Zola između prirode i utopije“, u: *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Zagreb, Gordogan, 2009., str. 84-91. Rad je prvi put objavljen 1999. g. kao predgovor romanu *Germinal*.

Pavlović, Cvijeta: „Modernizam – naturalizam ili impresionizam: Zola i Kumičić“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. XII. (Istodobnost raznorodnog. Tekst i povijesni ritmovi)*, uredile Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić-Bužanović i Andrea Meyer-Fraatz, Split, Književni krug, 2010., str. 141-156.

⁹²⁶ Breton, André: *Un cadavre*, Paris, Imprimerie spéciale du Cadavre, 1924. URL: http://melusine.univ-paris3.fr/Tracts_surr_2009/Tracts_I_2009.htm#par_16 (1. 6. 2015.)

Breton se tih godina jednako oštro obračunao i s grupom okupljenom oko časopisa *NRF*.

mlađe pridošlice bez kapitala. Pridošlice najprije teže tome da ih se prepozna – pa ističu osobine koje ih razlikuju od ostalih grupa u polju, a potom da ih se prizna, odnosno da zauzmu dominantnu poziciju u polju. Dok dominantna grupa želi održati stanje, pa zastupa kontinuitet, dominirana grupa teži diskontinuitetu, prekidu, razlici, revoluciji.⁹²⁷ Ta je težnja jasno izražena kod nadrealista koji žele „proizvesti vrijeme“, pa oštro napadaju predstavnike psihološke škole, ali i pisce okupljene oko *La Nouvelle Revue française* koji žele „zaustaviti vrijeme“.

Osim smjenom generacija, manje se zanimanje za Bourgetov opus može tumačiti i slabljenjem moći i utjecaja knjige. Naime, tijekom 20. stoljeća znanstvenici (posebice sociolozi i psiholozi), novinari i političari prisvojili su određena područja djelovanja koja su prije pripadala piscima. Uz to, knjigu ugrožavaju i drugi, prodorniji mediji (tisak, film, radio, televizija, internet) te novi oblici provođenja slobodnog vremena (putovanja, sport, fotografija), pa su naklade od 50 i 100 tisuća primjeraka koje su bile česte na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u vrijeme kad je Francuska imala gotovo upola manje stanovnika nego danas, u međuvremenu postale izuzetno rijetke. Sve to govori u prilog tvrdnjama da je 19. stoljeće zauvijek „izgubljeni raj književnosti“, stoljeće „trijumfa knjige“ i „eksplozije romana“, a njegov kraj „najknjižskije razdoblje u povijesti Francuske“.⁹²⁸

Na lošu je recepciju Bourgetovih djela utjecala i njegova desna politička orijentacija. Iako je najveći broj prvih čitatelja njegovih romana s tezom dolazio iz redova njegovih političkih istomišljenika, dugoročno gledano, ta mu je orijentacija naškodila jer „u političkoj kulturi u kojoj je legitimitet na strani ljevice, od Revolucije, romantizma i Republike“ desnica ima problema sa svojim imenom koje se najčešće „poistovjećuje s emigracijom (...), natražnjaštvom i autoritarizmom“.⁹²⁹ Maurrasova desna opcija – koja je bila bliska Bourgetu – doživjela je, uostalom, tri teška udarca: 1906. g. rehabilitiran je Dreyfus, 1926. g. papa Pio IX. javno je osudio pokret *Action française*, a dnevnik istog imena tijekom Drugoga svjetskog rata podupirao je maršala Pétaina, pa su njegov urednik i dio novinara nakon rata optuženi za veleizdaju (Maurras je, primjerice, osuđen na kaznu doživotnog zatvora).

Pored općih ili vanjskih čimbenika (smjena generacija i stilskih formacija, slabljenje utjecaja književnika i književnosti u društvu, stigmatizacija desnice), na slabu recepciju Bourgetovih

⁹²⁷ Bourdieu, op. cit., bilješka 17, str. 261.

⁹²⁸ Navedene se kvalifikacije mogu pročitati u literaturi o 19. stoljeću. (v. Vaillant, op. cit., bilješka 900; Lyons, op. cit., bilješka 711; Becker, op. cit., bilješka 483; Dimnet, op. cit., bilješka 416)

⁹²⁹ Compagnon, op. cit., bilješka 804, str. 446.

djela utjecali su i čimbenici koji su povezani s određenim manjkavostima njegove poetike romana. Na sinkronijskoj razini, značajan je suparnik njegovih prvih romana bio ruski realistički roman koji je u drugoj polovici 19. stoljeća bio veoma popularan u Francuskoj i često ga se proglašavalo daleko kvalitetnijim od tadašnje francuske romaneskne produkcije.⁹³⁰ Tome valja dodati i određenu zasićenost francuskih čitatelja: početkom 20. stoljeća pomalo su se umorili od „mondenih preljuba, snažnih neurastenija, sentimentalnih analiza, strastvenih kriza, beskrajnih preljuba“ kojima su obilovali mnogi suvremeni romani⁹³¹, uključujući i Bourgetove. Na dijakronijskoj razini, Bourgetov je psihološki roman bio ugrožen kako pojavom novih pravaca u psihologiji, posebice Freudove psihoanalize (*Tumačenje snova*, 1900.), tako i razvojem modernoga psihološkog romana u francuskoj i engleskoj književnosti čiji su glavni predstavnici bili Proust (*Put k Swannu*, 1913.) i Joyce (*Portret umjetnika u mladosti*, 1916.).

Problemi s recepcijom još su uočljiviji kod Bourgetovih romana s tezom u kojima su sjedinjene interpretacija i evaluacija, pa čitatelj ni u jednom trenutku ne dvoji koje su ideje ispravne. Osim toga, glavne se misli više puta tumače i ponavljaju, pripovjedač je sklon moraliziranju i simplifikacijama, a pripovijedanje i likovi slijede unaprijed zacrtani put prema konačnoj potvrdi autorove ideje. U takvom, barthesovski rečeno, „čitljivom tekstu“, interpretativna aktivnost čitatelja svedena je na minimum, što suvremenoga čitatelja ne može zadovoljiti. Prva je publika često pristajala na pasivnu i striktno programiranu ulogu jer je aktualnost tema koje je Bourget birao prikrivala nedostatke teze. Zbog čvrste povezanost romana s tezom i društvenoga prostora Bourgetovi su romani bili zanimljivi prvoj publici ali ne i kasnijim čitateljima. Susan Suleiman taj je recepcijski fenomen nazvala žanrovskim paradoksom: što neki roman s tezom bolje ispunjava uvjete žanra, tim je više osuđen na nestanak.⁹³²

Po mojem mišljenju, taj je „procesa nestajanja“ najuočljiviji kod romana *Razvod* koji brani tezu o neraskidivosti crkvenoga braka. U suvremenoj Francuskoj u kojoj, po najnovijim

⁹³⁰ O tome svjedoče 33 prijevoda Tolstojevih djela u svega deset godina (1890.-1900.) te velik uspjeh Vogüéove studije *Le roman russe* u kojoj se posebno hvali ruska duhovnost, sućut i ljubav prema bližnjem.

⁹³¹ Raimond, op. cit., bilješka 785, str. 89.

O krizi (naturalističkog) romana izazvanoj stalnim prežvakavanjem teme pohote početkom 20. st. pisao je i Huysmans. „Mene je tada“, kaže Huysmans, „najviše mučilo kako izbjeći tradicionalni zaplet, pa i strast, ženu, kako snop svjetlosti usredotočiti na samo jedan lik, kako po svaku cijenu dati nešto novo“. Odlučio je, stoga, „probiti granice romana, u njega uvesti umjetnost, znanost, povijest“. Roman mu je, po vlastitim riječima, poslužio samo kao okvir u koji će umetnuti ozbiljnije studije (o draguljima, mirisima, cvijeću, vjerskoj i svjetovnoj književnosti i glazbi). (Huysmans: „Predgovor dvadeset godina poslije“, u: *Naopako*, prevela Ana Buljan, Zagreb, Litteris, 2005., str. 23)

⁹³² Suleiman, op. cit., bilješka 796, str. 184.

statističkim podacima, gotovo polovica brakova završava razvodom, a broj različitih oblika izvanbračnih zajednica stalno raste, većini današnjih čitatelja zacijelo su strani patnja i grizodušje koje osjeća Gabrielle Darras zbog civilnoga braka koji je sklopila iako je njezin prvi muž još uvijek živ. A upravo je *Razvod*, kako je pokazala analiza njegove recepcije, bio jedan od najuspješnijih Bourgetovih romana: izazvao je žučne rasprave među običnim i profesionalnim čitateljima, potaknuo izvanknjiževne polemike i ankete, doživio uspješnu dramatizaciju i bio preveden na brojne europske jezike, uključujući i hrvatski.

6. RECEPCIJA BOURGETOVA OPUSA U UDŽBENICIMA I POVIJESTIMA FRANCUSKE KNJIŽEVNOSTI

6. 1. Književni kanon

Dosadašnje se istraživanje recepcije Bourgetova opusa u prvom redu temeljilo na sinkronijskom pristupu, odnosno na analizi dvaju vremenskih isječaka: od 1881. do 1902. g. te od 1902. do 1914. g. Nakon što su određeni kvantitativni (broj izdanja, naklade, zarada, materijalni status itd.) i kvalitativni parametri (elementi konsekracije, utjecaj itd.) Bourgetova uspjeha kod tzv. prve publike, na kraju prethodnoga poglavlja dan je pregled tekstova koji su se na Bourgetov rad osvrnuli s određenoga vremenskog odstojanja te iznesena analiza čimbenika koji su nepovoljno djelovali na recepciju njegovih djela nakon Prvoga svjetskog rata (smjena književnih generacija, slabljenje utjecaja književnosti, desna politička orijentacija, pojava novog psihološkog romana, nedostaci romana s tezom). Zbog skromne sekundarne literature objavljene nakon 1940. g., u dijakronijskom proučavanju recepcije Bourgetova opusa i određivanju mjesta koje Bourget zauzima u francuskom književnom kanonu valja se u prvom redu osloniti na povijesti književnosti i udžbenike književnosti.

Kako u *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* pokazuje Vladimir Biti, značenje riječi kanon mijenjalo se tijekom povijesti i tek se od 19. stoljeća, odnosno od nastanka povijesti književnosti, „stvara potreba da se pojam kanon poveže s atribucijom djela pojedinom autoru“.⁹³³ Tako se taj pojam postupno približava svojem današnjem značenju: „skupina književnih djela kojoj je (obično) akademska institucija pripisala središnju važnost za jednu kulturnu zajednicu“.⁹³⁴ Kako nijedan kanon nije vječan, tako je ortodoksno shvaćanje kanona vremenom ustupilo mjesto relativističkom, piše Biti. Naime, ne samo da se književne škole i pravci pomiču na hijerarhijskoj ljestvici već se, prema riječima američkoga teoretičara Dominicka La Capre, u različitim grupama (neomarksisti, feministi, studenti popularne kulture, studiji o Trećem svijetu) javlja želja da se kanone decentralizira ili čak uništi.⁹³⁵

⁹³³ Biti, Vladimir: „Kanon“, u: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb, Matica hrvatska, 2000., str. 170.

⁹³⁴ *ibid.*

⁹³⁵ La Capra, Dominick: „Canons, Texts, and Contexts“, u: *Representing the Holocaust: history, theory, trauma*, Ithaca, London: Cornell University Press, 1994., str. 19-41.

Na pitanje tko vrši podjelu, odnosno tko ustanovljuje kanon književni teoretičari daju različite odgovore. Primjerice, dok američki teoretičar Harold Bloom drži da to u prvom redu čini sam pisac, potom drugi jaki pisci te tek na kraju kritičari⁹³⁶, njegov francuski kolega Antoine Compagnon drži da se to prije svega očekuje od „profesionalnih stručnjaka za književnost“, ali istovremeno dovodi u pitanje objektivnost i postojanost njihovih sudova, odnosno kriterija prema kojima se vrše procesi uključivanja i (eksplicitnog ili implicitnog) isključivanja. Suočen sa shvaćanjem kanona kao nepomičnoga popisa i zadanoga poretka ili u potpunosti arbitrarnoga popisa, Compagnon se odlučuje za tzv. umjereni relativizam: „kanon nije čvrst, ali nije ni nasumičan i, što je najvažnije, ne mijenja se neprestano. On je relativno postojana klasifikacija, a ako se klasici mijenjaju, mijenjaju se na njegovu rubu, kao posljedica igre između središta i periferije“.⁹³⁷ Ta je igra manje dinamična što idemo dalje u povijest, odnosno popis velikih pisaca i djela iz udaljenijih književnih razdoblja postojaniji je od kanona novije književnosti. Jednom od važnih osobina kanona Compagnon drži njegov nacionalni karakter – on „promiče nacionalne klasike (...), uspostavlja svod za koji se više ne postavlja pitanje daleko li mu se pojedinci: njegovi spomenici čine baštinu, skupno pamćenje“.⁹³⁸

U oblikovanju kanona važnu ulogu igraju povijesti književnosti i školski sustav, odnosno udžbenici, priručnici i upute za nastavu književnosti na svim razinama školstva. Kad je u pitanju francusko školstvo, važne su se promjene dogodile na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće kada je uvedeno obavezno osnovno školovanje i počeo snažniji razvoj sveučilišta. Jedan od najistaknutijih zagovornika promjena bio je Gustave Lanson, autor znamenite *Histoire de la littérature française* (1895.), sveučilišni profesor i aktivni sudionik reformi. S profesorom i prosvjetnim inspektorom Eugèneom Manuelom utemeljio je metodu *explication de textes* čiji je cilj bio naučiti gimnazijalca ili studenta čitati književna djela.⁹³⁹

6. 2. Pozicioniranje Bourgeta u povijestima i udžbenicima francuske književnosti

Utjecaj Lansonove koncepcije povijesti i nastave književnosti vidljiv je i u mnogim udžbenicima i povijestima francuske književnosti koje se nalaze u fondu Zbirke za francuski

⁹³⁶ Bloom, Harold: „An Elegy for the Canon“, u: *The Western Canon*, London, Papermac, 1996., str. 15-41.

⁹³⁷ Compagnon, op. cit., bilješka 6, str. 295.

⁹³⁸ *ibid.*, str. 263.

⁹³⁹ Lansonovoj ulozi u znanstvenom profiliranju povijesti književnosti i reformi francuskoga školstva Antoine Compagnon posvetio je veći dio svoje knjige *La Troisième République des Lettres: de Flaubert à Proust*. (Paris, Éditions du Seuil, 1983.)

jezik i književnost Knjižnice Filozofskog fakulteta kojima sam se služila u istraživanju Bourgetova mjesta u francuskom književnom kanonu. Proučavanu građu činile su knjige autora ili grupa autora objavljene u razdoblju između 1891. i 1998. godine.⁹⁴⁰ Težište je stavljeno na najstarije izdanje pojedinoga djela koje se nalazi u fondu Knjižnice, a velik broj ponovljenih izdanja pregledan je kako bi se uočile eventualne izmjene u tekstovima o Bourgetu. U analizi su me zanimali odgovori na sljedeća pitanja: spominje li se Bourget i koliko mu je prostora posvećeno; kako je pozicioniran u odnosu na svoje suvremenike; koja su njegova djela posebno izdvojena; kako je vrjednovan njegov opus; koja su zapažanja o recepciji iznesena.

U proučenoj građi dužina tekstova o Bourgetu varira od 15-ak redaka do 10 stranica, što prosječno iznosi 4-5 stranica po naslovu. Taj podatak, međutim, ne govori puno, jer je riječ o djelima različitoga formata i broja stranica, u jednom ili u više svezaka, koja pokrivaju različita vremenska razdoblja: od svega nekoliko desetljeća do cjelokupne francuske književnosti. Među analiziranim udžbenicima posebno mjesto svakako zauzima šestodijelna kolekcija Lagarde-Michard (srednji vijek, XVI., XVII., XVIII., XIX. i XX. stoljeće), najdugovječniji srednjoškolski udžbenik francuske književnosti koji je od 1948. g. do danas doživio mnoga izdanja. U svakom svesku kolekcije kronološki se nižu pisci čije predstavljanje započinje kratkim bio-bibliografskim prikazom, potom slijede ulomci iz djela popraćeni bilješkama i pitanjima za učenike. Kolekcija nosi dva podnaslova: „antologija i povijest književnosti“ te „veliki francuski pisci iz školskog programa“. Bourget je smješten u svezak o 20. stoljeću, u poglavlje o romanima objavljenima prije 1914. Nakon uvodne stranice slijede tri ulomka iz romana *Učenik* popraćena sažetim sadržajem romana. U uvodu je Bourget opisan kao romanopisac katoličke i tradicionalističke sredine, moralist, zagovarač tradicije, društvenoga poretka i duhovnosti, antiscijentist. Autori udžbenika ističu da je Bourget prije svega psiholog zainteresiran za „moralnu anatomiju“ čije se analize odlikuju minucioznošću, jasnoćom i logičkim povezivanjem. Napominju, međutim, da mu je stil apstraktan i težak, likovi presloženi te da je piščev unaprijed zauzet stav previše vidljiv kao i da čitatelja zamara didaktički i oratorski ton njegovih romana. Iz Lagardeovog i Michardovog prikaza može se

⁹⁴⁰ Ovim su istraživanjem obuhvaćeni sljedeći autori povijesti i udžbenika francuske književnosti: Gidel, 1891.; Lanson 1895.; Petit de Juleville, 1899.; Strowski, 1912.; Fleury, 1912.; Doumic, 1917.; Cury, 1918.; Hanotiaux 1923.; Calvet, 1924.; Des Granges, 1928.; Braunschvig, 1929.; Thibaudet, 1936.; Lalou, 1947.; Clouard, 1947.; Lernac, 1948.; Abry, Audic, Crouzet, 1948.; Bédier, Hazard, 1949.; Chevaillier, Audiat, 1950.; Lanson, Tuffrau, 1953.; Henriot, 1958.; Simon, 1959.; Guth, 1967.; Lagarde, Michard, 1969.; Roger, 1970.; Duchet et al., 1977.; Chassang, Senninger, 1978.; Brunel et al., 1981.; Castex, Surer, Becker, 1984.; Darcos, Boissinot, Tartayre, 1989.; Vaillant, Bertrand, Régnier, 1998.; Rincé, Lecherbonnier, 1998.

zaključiti da je svega četvrt stoljeća nakon Bourgetove smrti (svezak o 20. stoljeću prvi je put objavljen 1962. g.) prevladala slika o njemu kao antimodernistu, lošem i s razlogom zaboravljenom piscu. Kad su u pitanju kvantitativni pokazatelji, valja napomenuti da poglavlje posvećeno Bourgetu ima 6 stranica, upola manje nego poglavlja posvećena njegovim suvremenicima Franceu, Barrèsu i Rollandu, ali i 3-4 puta više od poglavlja o ostalim piscima iz toga razdoblja – Renardu, Larbeauu, Alain-Fournieru i dr.

Među knjigama iz povijesti francuske književnosti najviše je izdanja imala Lansonova. U svim njezinim izdanjima (od 1895. do 1924. g.) Bourgetu je posvećeno tek pola stranice: prikazuje ga se kao slikara *high-lifea*, najvećeg majstora psihološkog romana nakon Stendhala te posebno ističe Greslouva ispovijest – „sto pedeset najčudnovatijih stranica analize koje su ikada napisane“.⁹⁴¹

Iako je krajem 19. stoljeća Bourget bio na polovici svoje književne karijere, o njemu u svojim povijestima francuske književnosti već tada pišu Gidel (1891.), Lanson (1895.) i Petit de Julleville (1899.). Povijest književnosti u kojoj je Bourget dobio najviše prostora objavljena je 1936. – godinu dana nakon njegove smrti, a napisao ju je Albert Thibaudet, vjerojatno najcenjeniji književni kritičar u razdoblju između dva rata i aktivni suradnik *La Nouvelle Revue française*. Thibaudetovo pojačano zanimanje za Bourgeta može se tumačiti činjenicom da je riječ o piscu koji se tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća nalazi na dominantnom polu književnoga polja, a to je pozicija koju grupa okupljena oko *La Nouvelle Revue française* želi zauzeti.

U proučenim povijestima francuske književnosti Bourget je pozicioniran ili u skladu s vremenskim odrednicama (kraj 19. stoljeća, početak 20. stoljeća, roman prije 1914., suvremeni pisci, generacija iz 1885. itd.) ili u skladu s temeljnim osobinama svoje poetike romana (reakcija na naturalizam, idealistički roman, psihološki roman, roman analize, moralisti i tradicionalisti itd.).

Žanrovski gledano, u povijestima i udžbenicima književnosti najčešće se spominje Bourgetov romaneskni i književnokritički opus. Njegova poezija, drame i putopisi ili se uopće ne navode

⁹⁴¹ Lanson, Gustav: *Histoire de la littérature française*, Paris, Hachette, 1895., str. 1069.

Ulomak o Bourgetu dopunjen je tek u kasnijim, izmijenjenim izdanjima čiji je koautor Paul Tuffrau. Lanson, Gustave; Tuffrau, Paul: *Manuel d'histoire de la littérature française*, Paris, Hachette, 1953.

ili se navode tek usput. Očekivano, najčešće spominjano Bourgetovo djelo je roman *Učenik* o kojem se piše kao o važnom književnom događaju (Thibaudet, Abry, Simon), jednom od Bourgetovih najboljih romana (Lalou) i djelu koje ga je učinilo slavnim (Clouard), romanu koji je označio jedno razdoblje (Bédier) i koji predstavlja budilicu za intelektualce (Guth), prekretnicu u francuskoj književnosti i u Bourgetovu opusu (Henriot, Duchet, Vaillant) itd.

Dominacija *Učenika* vidljiva je i u citatima koji su uvršteni u čitanke i udžbenike književnosti: od 17 izabranih ulomaka, šest ih je upravo iz tog romana, šest iz drugih Bourgetovih romana i novela te pet iz njegova književnokritičkog opusa. Kad je u pitanju Bourgetov romaneskni opus, zamjetna je potpuna odsutnost citata iz piščevih prvih romana i davanje prednosti romanima s tezom (navedeni su ulomci iz romana *Učenik*, *Razvod*, *Etapa* i *Smisao smrti*), što se može tumačiti nastojanjem da se u prvi plan stavi didaktična funkcija književnosti.⁹⁴²

Dok se u kriterijima za odabir ulomaka iz Bourgetovih djela među autorima udžbenika može uočiti relativno visok stupanj podudarnosti, u vrjednovanju njegova opusa često se iznose proturječna stajališta. S jedne strane, pohvalno se govori o Bourgetovoj psihološkoj analizi (Gidel, Lanson, Petit de Julleville, Fleury, Doumic, Calvet, Des Granges, Braunschvig, Clouard, Bédier, Chevaillier, Lagarde, Vaillant) i kredibilitetu likova (Fleury, Clouard, Bédier, Simon) te ističe logična, dinamična i čvrsta kompozicija njegovih romana (Thibaudet, Abry, Simon, Lagarde). Hvali ga se i zbog nastojanja da u roman uvede filozofske (Des Granges, Braunschvig, Clouard, Chevaillier, Roger, Vaillant) i znanstvene elemente (Chevaillier, Roger, Brunel). Bourgeta se opisuje kao glasnogovornika jednoga vremena i generacije (Domic, Bédier, Duchet, Vaillant) koji je, međutim, njegovao otvoren i korektan odnos prema piscima starije i mlađe generacije (Lalou, Vaillant).

S druge strane, iznesene se pohvale Bourgetovoj psihološkoj analizi i kompoziciji pobijaju tvrdnjama o njegovoj neoriginalnoj mondenoj psihologiji, predugim analizama i pretjerano konstruiranim likovima (Petit de Julleville, Lalou, Lagarde, Roger, Duchet, Brunel) te usporenoj radnji, lošoj kompoziciji i shematičnosti njegovih romana (Petit de Julleville, Braunschvig, Clouard, Abry, Lalou, Duchet). Bourgetov intelektualizam tumači se kao manjak kreativnosti (Thibaudet, Clouard) koji, po mišljenju nekih autora, posebno dolazi do izražaja u

⁹⁴² Po Compagnonovim riječima, „za vrijeme Treće Republike (...) očekivalo se da nastava književnosti potiče zajedništvo, domoljublje i građanski moralizam. Vrijednost književnosti (...) tada ovisi o pouci koju mogu pružiti pisci.“ (Compagnon, op. cit., bilješka 6, str. 267)

drugoј fazi njegova stvaralaštva, kada ideja postaje jača od priče, a pisac postaje odvjetnik koji dociranjem i moraliziranjem brani svoje konzervativne ideje te napada neistomišljenike (Thibaudet, Clouard, Abry, Simon, Lagarde, Duchet, Chassang, Castex, Darcos, Vaillant). Neki autori čak tvrde da Bourget zbog svoje intelektualne ograničenosti nije bio sposoban sagledati promjene koje su se dogodile u suvremenom francuskom društvu (Lernac, Simon). Jednako tako, u analiziranim se djelima često kritizira Bourgetov stil koji se naziva teškim, oratorskim, pedantnim i apstraktnim (Braunschvig, Thibaudet, Clouard, Simon, Lagarde, Roger, Duchet, Castex).

Kad je u pitanju recepcija Bourgetovih romana, većina autora analiziranih udžbenika i povijesti književnosti slaže se da je Bourget bio uspješan pisac čija su se djela čitala i izazivala rasprave (Gidel, Petit de Julleville, Fleury, Des Granges, Thibaudet, Lalou, Clouard, Abry, Chevaillier, Henriot, Duchet, Brunel, Castex, Rincé). Pitanje vrijednosti i trajnosti Bourgetovih djela povjesničarima književnosti nameće se ubrzo nakon piščeve smrti, pa Thibaudet već 1936. g. iznosi tvrdnju da Bourgetovi romani – uključivši i *Učenika* – više uopće nemaju čitatelja. I u kasnijim se povijestima književnosti mogu naći slična razmišljanja: primjerice, da će Bourgetov opus biti zaboravljen i izbrisan (Clouard, Chevaillier) ili da je njegova psihološka analiza pripadnika visokoga građanstva i plemstva smiješna poput haljine iz 1900. g. (Lernac). Promjena u recepciji njegovih romana najčešće se povezuje sa smjenom čitateljskih generacija, odnosno s promjenom čitateljskoga ukusa, pa se tvrdi da je Bourgetu ostala vjerna starija generacija čitatelja, ali da više nije pisac mlade generacije (Abry, Castex). Navedenu promjenu neki povezuju s Bourgetovim okretanjem prema tradicionalističkim vrijednostima i romanima s tezom zbog čega je izgubio auru iz 1880-ih (Vaillant). Bourget, naravno, nije jedini pisac koji je doživio takvu književnu sudbinu: u dobroj je mjeri s njim dijele i trojica njegovih suvremenika – Barrès, France i Loti – koji su tijekom *Belle Époque* bili dominantni francuski romanopisci (Castex, Brunel, Rincé, Vaillant), „čtetvorica mandarina“ (Brunel), da bi nakon Prvoga svjetskog rata zanimanje čitatelja za njihova djela počelo opadati.

6. 3. Recepcija Bourgetova opusa u udžbenicima i povijestima francuske književnosti – zaključna razmatranja

Kako pokazuje analiza fonda Knjižnice Filozofskoga fakulteta, u povijestima i udžbenicima francuske književnosti iznesene su proturječne ocjene Bourgetova opusa. Proučavana građa

sastojala se od tridesetak naslova objavljenih u razdoblju između 1891. i 1998. g. te njihovih brojnih ponovljenih izdanja. Riječ je o djelima koja se razlikuju po obuhvaćenom vremenskom rasponu, formatu, materijalnom opsegu, ali i po književnom ukusu i pristupu svojih autora.⁹⁴³ U svakom je od tih djela, međutim, Bourgetu posvećen barem ulomak, a često i zasebno poglavlje. U Bourgetovu pozicioniranju u francuskom književnom kanonu ta je činjenica iznimno važna jer udžbenici književnosti imaju zadatak vrjednovati književnu produkciju i prenositi književnu baštinu, a povijesti književnosti predstavljaju neizostavni dio nastave književnosti i važnu instanciju konsekracije.

Podučavanje povijesti književnosti nametnulo se nakon 1880. g. kao obavezni dio francuskoga školskog programa, a tijekom Treće Republike ta je nova disciplina, nadopunjena metodom *explication de textes*, zamijenila retoriku. „Podučavanje retorike držalo se aristokratskom disciplinom koja stvara ideologiju elita, dok je podučavanje povijesti imalo demokratičniji nacionalni cilj (...) – usaditi u srca i um svakog Francuza senzibilitet i specifičnost njegove kulture.“⁹⁴⁴ Može se, dakle, zaključiti da je Bourget upravo zahvaljujući ostvarenju republikanske ideje demokratizacije i egalitarizma – kojoj se desetljećima suprotstavljao – postao dijelom francuske nacionalne baštine i skupnoga pamćenja.⁹⁴⁵

⁹⁴³ Formalno gledano, najzastupljeniji je kronološki pristup, koji je se ponekad kombinira sa žanrovskim. Kako je 1970-ih kronološki pristup doživio oštre napade strukturalista, Nathan je 1974. g. objavio udžbenik koji je građu strukturirao po žanrovima i temama. Međutim, već se sljedeći naraštaj udžbenika – koji je uredio Henri Mitterand – vratio kronologiji.

⁹⁴⁴ Vaillant, op. cit., bilješka 900, str. 420.

⁹⁴⁵ Osim u udžbenicima i povijestima francuske književnosti, Bourget je zastupljen i u francuskim književnim leksikonima: u rječnicima autora (Bordas, 1984.; Laffont, 1994.; Larousse, 2002.) nalazi se natuknica o Bourgetu, a u rječnicima djela natuknice o njegovom romanesknom i književnokritičkom opusu (natuknice *André Cornélis*, *Démon de midi*, *Divorce*, *Disciple*, *Cosmopolis*, *Essais de psychologie contemporaine*, *Étape*, *Némésis*, *Sens de la mort* u Laffontovu izdanju iz 1994. te *Démon de midi*, *Disciple* i *Étape* u Bordasovu izdanju iz 1994.). Jednako tako, u rječniku likova nalazi se natuknica o Sixteu (Laffont, 1994.).

7. RECEPCIJA BOURGETOVA OPUSA U HRVATSKOJ

Bourget je bio poznat i čitateljima izvan granica Francuske o čemu svjedoče francuska izdanja njegovih djela u fondovima europskih knjižnica te njihovi brojni prijevodi.⁹⁴⁶ Najprevođenija Bourgetova djela su romani *Učenik* i *Razvod* koji su, kako je pokazalo istraživanje, prevedeni i na hrvatski jezik.⁹⁴⁷ Prijevodi, međutim, predstavljaju tek jedan od oblika međunarodne afirmacije nekog autora i valja im još pridodati novine i časopise, knjige, kazališta, nastavu (u prvom redu nastavu književnosti i stranih jezika) i osobne kontakte pojedinaca.

Kad je u pitanju recepcija stranih pisaca u Hrvatskoj, tijekom zadnjih desetljeća 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća vidljiv je stalan rast zanimanja za francusku književnost⁹⁴⁸ kojem je dodatan zamah dalo uvođenje francuskoga jezika kao obaveznoga predmeta u gimnazijama (1876.) te organiziranje nastave francuskoga jezika na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1883.). U istraživanju zanimanja hrvatskih čitatelja za francusku književnost kao polazišna građa poslužili su mi poglavito zbornik *Hrvatska – Francuska* u kojem se analiziraju povijesne i kulturne veze između dviju zemalja te 15 studija Cvijete Pavlović objedinjenih pod naslovom *Hrvatsko-francuske književne veze*⁹⁴⁹ u kojima se s komparativnoga stajališta analiziraju veze između francuskoga i hrvatskoga književnog kruga tijekom pet stoljeća. Pored navedenih knjiga, u mojem su se istraživanju pokazale korisnima i dvije disertacije o francuskoj književnosti u hrvatskoj periodici: *Francuska književnost u „Viencu“* Drage Šimundže i *Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne* Nevenke Košutić-Brozović, te bibliografije hrvatskih književnih časopisa 19. i 20. stoljeća koje je priredio Vinko Brešić.⁹⁵⁰

⁹⁴⁶ Pretraživanje elektroničkih kataloga nacionalnih knjižnica Njemačke, Italije, Španjolske, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država pokazalo je da se u njihovim fondovima nalazi oko 700 svezaka Bourgetovih djela, od čega 50-ak svezaka prijevoda.

⁹⁴⁷ Bourget, Paul: *Učenik: roman jednog mladića*, Zagreb, Naklada Kr. zemaljske tiskare, 1920.

Bourget, Paul: *Rastavljena žena: porodični roman*, Zagreb, [s. n.], 1916.

⁹⁴⁸ Šimundža, Drago: *Francuska književnost u „Viencu“*, Split, Književni krug, 1993.

Košutić-Brozović, Nevenka: *Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne*, Zagreb, JAZU, Odjel za suvremenu književnost, 1969.

Šicel, Miroslav: „Književnost moderne“, u: *Povijest hrvatske književnosti: knjiga 5*, Zagreb, Mladost, Liber, 1978.

⁹⁴⁹ *Hrvatska – Francuska: stoljetne povijesne i kulturne veze*, priredio Dražen Katunarić, Zagreb, Most, Društvo hrvatskih književnika, 1995.

Pavlović, Cvijeta: *Hrvatsko-francuske književne veze: 15 studija*, Zagreb, FF press, 2008.

Uz navedene publikacije, ova se tema obrađuje i u knjigama drugih hrvatskih romanista. (v. Vidan, Gabrijela: *La Croatie: son histoire, ses liens avec l'Europe*, Paris, L'Harmattan, 2014.; Tomasović, Mirko: *Komparatističke i romanističke teme*, Split, Književni krug, 1993.; Tomasović, Mirko: *O hrvatskoj književnosti i romanskoj tradiciji*, Zagreb, Mladost, 1978.)

⁹⁵⁰ Bibliografija se sastoji od osam svezaka i obuhvaća pedesetak hrvatskih književnih časopisa iz 19. i 20. stoljeća.

Kako je iščitavanje spomenute građe pokazalo da je tzv. francuska orijentacija hrvatskih čitatelja i pisaca najuočljivija u novinama i časopisima na prijelazu stoljeća, u proučavanju recepcije Bourgetovih djela u Hrvatskoj naglasak sam stavila upravo na te publikacije. Novine i časopisi zanimljivi su za istraživanje i zbog toga što brže i neposrednije od knjiga reagiraju na nove naslove, a i dostupniji su većem broju čitatelja. U istraživanju sam se koristila građom objavljenom između 1883. i 1936. g., odnosno između tiskanja prvoga sveska *Eseja* i Bourgetove smrti. Riječ je o vremenskom rasponu koji je širi nego u poglavljima o recepciji u Francuskoj, što se može opravdati činjenicom da recepcija strane književnosti podrazumijeva posredničke instance, a to usporava njezin proces.

Među instancijama koje su posredovale između francuske i hrvatske kulture važno mjesto zauzima *Vienac*, središnji hrvatski književni časopis druge polovice devetnaestoga stoljeća u kojem se „najbolje ogleda povijest naše književnosti spomenutoga razdoblja, kao i nazočnost i povijest stranih literatura u Hrvatskoj“.⁹⁵¹ Krajem 19. stoljeća *Viencu* se u afirmiranju francuske književnosti pridružuju i mnogi časopisi hrvatske moderne. Kako je pokazalo istraživanje koje su proveli Šimundža i Košutić-Brozović, druga polovica 19. i prva desetljeća 20. stoljeća predstavljaju razdoblje francuske orijentacije hrvatske kulture, to jest vrijeme kada francuska književnost u njoj zauzima najvažnije mjesto među stranim književnostima. Ta se orijentacija može tumačiti kako posljedicom društveno-povijesnih okolnosti, odnosno oblikom borbe protiv dominacije njemačkoga jezika i kulture u onovremenoj Hrvatskoj, tako i nastojanjem da se hrvatskim čitateljima približi cjelokupnu europsku književnost.

Po Šimundžinu istraživanju, prilozi o francuskoj književnosti objavljeni u *Viencu* kreću se od kratkih informacija do kritičkih studija, a najveći ih je broj objavljen 1890-ih kada se francuska književnost najažurnije i najkvalitetnije prati. Novinari i prevoditelji *Vienca* najskloniji su suvremenim francuskim autorima, ali ne svima: dok se Zolu zapostavlja, ističu se vrijednosti Maupassanta i Bourgeta, „psihologista“ koji „idu za tim da nadopune Zolin naturalizam pomnim promatranjem ljudske duše“.⁹⁵²

⁹⁵¹ Šimundža, op. cit., bilješka 948, str. 5.

⁹⁵² *Vienac*, 1889., br. 28, str. 560. Svi prilozi iz *Listka* su nepotpisani.

Zola i Bourget prikazani su kao antipodi i u članku iz 1896. g. (čiji je autor vjerojatno Dinko Politeo), napisanom povodom objavljivanja romana *Rim* i *Tragična idila*. (D. P.: „Dva nova franceska romana“, u: *Vienac*, 1896., br. 29-32, str. 462-463, 492-493, 508-509)

Bourget se u *Vienca* prvi put spominje već 1886. g. kada je u rubrici *Listak*, u poglavlju *Književnost. Francezka* objavljena vijest da je „znameniti kritik novoga naraštaja“ objavio drugi svezak *Eseja* u kojem, kao i u prvom, „proučava velikom psihologijskom oštrinom duševnu dispoziciju modernoga kulturnoga društva, kako se prikazuje u djelima ponajglavnijih modernih pisaca“.⁹⁵³ Na sličan su način čitatelji *Vienca* bili obaviješteni i o objavljivanju Bourgetovih romana *André Cornélis* (1889.), *Cosmopolis* (1890.), *Fantom* (1901.) i *Etapa* (1902.). Po objavljivanju *Etape* izišao je i kraći tekst naslovljen *Obrat Paula Bourgeta* u kojem se skreće pozornost na promjene u Bourgetovoj poetici i svjetonazoru koje se očituju u promicanju katolicizma, obiteljskih vrijednosti i patrijarhata.⁹⁵⁴

Kad su u pitanju prijevodi, *Vienac* su zanimala isključivo Bourgetova prozna djela, pa su 1890-ih objavljeni prijevodi njegovih pripovijetki *Dobričina* i *Simona* (1892.) te romana *Cosmopolis* (1893.) i *Steeple-Chase* (1894.).

Pozitivan odnos prema francuskoj književnosti nastavio se i u vrijeme moderne. Po riječima Nevenke Košutić-Brozović, „mladi su našli uglavnom već dobro pripravljen teren“ i „trebalo je samo krenuti dalje već utrtim putem“.⁹⁵⁵ Put je bio tim lakši jer je francuska književnost, po riječima književnoga kritičara Milivoja Dežmana, u to vrijeme „s Maeterlinckom s jedne, a Bourgetom s druge strane“ bila dominantna u Europi.⁹⁵⁶

Po istraživanju Nevenke Košutić-Brozović, francuska je književnost u časopisima hrvatske moderne bila prisutna u različitim vidovima (kratke vijesti, prijevodi, članci, prikazi, pozivi na suradnju francuskim književnicima, pregledi sadržaja francuskih časopisa itd.), a francuska je orijentacija bila najizraženija među pripadnicima tzv. bečko-zagrebačke, a dobrim dijelom i praške grupe dok je karlovačko-zagrebačka ili nadaška grupa bila sklonija slavenskim književnostima. Nakon 1910. g., tvrdi Košutić-Brozović, kod nas opada zanimanje za strane književnosti, pa tako i za francusku. Osim toga, tijekom zadnjih godina moderne hrvatska periodika uopće ne pokazuje zanimanje za mlađu generaciju francuskih pisaca (primjerice, za

⁹⁵³ *Vienac*, 1886., br. 13, str. 207.

O Bourgetu kao cijenjenom kritičaru pisalo se i 1895. povodom njegove studije o Lotiju. (Lenac, R.: „Bourget o Lotiju“, u: *Vienac*, 1895., br. 44, str. 698-702)

⁹⁵⁴ *Vienac*, 1902., br. 31, str. 495-496.

⁹⁵⁵ Košutić-Brozović, op. cit., bilješka 948, str. 625.

⁹⁵⁶ Ivanov [Milivoj Dežman]: „O hrvatskim književnim prilikama“, u: *Hrvatska misao*, 1897., br. 4, str. 106.

Gidea, Rollanda i dr.) nego i dalje gotovo isključivo prati rad četvorice velikih pisaca – Bourgeta, Francea, Barrèsa i Lotija.⁹⁵⁷

Po mišljenju Košutić-Brozović, Bourget je i prije moderne i za njezina trajanja bio „pisac koji uživa opće priznanje i to u raznim krugovima“: naklonost „mladih“ i šire publike stekao je svojim „finim psihološkim novelama“, a „stare“ je privukao *Učenikom* u kojem je „najavio bankrot znanosti“.⁹⁵⁸ Nastojeći provjeriti navedenu tvrdnju pretražila sam Brešičeve bibliografije i časopisni fond Knjižnice Filozofskoga fakulteta, a pretraživanje novina sam – ponajprije zbog praktičnih razloga, a potom i zbog njihova manjeg simboličkog kapitala – ograničila na digitalizirane jedinice iz fonda Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Pretraživanje je pokazalo da časopisi mladih nisu pokazali osobito zanimanje za Bourgeta: u *Savremeniku*, *Životu*, *Hrvatskoj misli* i *Mladosti*⁹⁵⁹ spomenut je tek usput. Izuzetak predstavljaju časopisi *Lovor* i *Hrvatska smotra*. U *Lovoru* je 1905. g. tiskan autorizirani prijevod predgovora i prvoga poglavlja *Učenika*⁹⁶⁰, ali kako je časopis bio kratka vijeka, najavljeni nastavak prijevoda nikada nije objavljen. U *Hrvatskoj smotri* je povodom Bourgetove smrti objavljen članak *Paul Bourget: (jedan aspekt)* u kojem Krsto Spalatin razmatra promjene u recepciji Bourgetova opusa koje sažima u pitanju: „Odakle taj fenomen: bljesak od kojega nastaje duboko poštovanje, i zatišje, koje ga šalje u pozadinu – u tihi i svečanu momentanu zaborav?“⁹⁶¹ Odgovor na to pitanje nalazi se na kraju Spalatinova članka: Bourgetov najveći talent – „psihološko seciranje čovjeka i njegovih činova“⁹⁶² – ne uspijeva prikriti nedostatke koji smetaju suvremenom čitatelju – determiniranost likova te njihovu podređenost tezi koju pisac pristrano brani.

Bourgetov su rad nešto sustavnije pratili tradicionalni, odnosno katolički časopisi među kojima valja izdvojiti *Prosvjetu* koja 1914. g., nakon dvadeset godina izlaženja, prerasta u *Hrvatsku prosvjetu*, „stožernu književnu smotru hrvatskih katoličkih književnika“⁹⁶³, te đački katolički časopis *Luč* koji počinje izlaziti 1905. g. *Prosvjeta* je jedini hrvatski časopis koji je pored Bourgetovih pripovijetki (*Saida*, 1898.; *Žensko milosrdje*, 1902.; *Hvala*, 1911.; *Kandidat*,

⁹⁵⁷ Košutić-Brozović, op. cit., bilješka 948, str. 601.

⁹⁵⁸ ibid., str. 592.

⁹⁵⁹ Primjerice, pišući o prihvaćanju europskih ideja u Hrvatskoj, Artur Grado navodi Bourgetovu definiciju diletantizma iz *Eseja*. (Grado, Artur: „Mlada Hrvatska“, u: *Mladost*, 1898., sv. 4, str. 178)

⁹⁶⁰ Bourget, Paul: „Učenik“, u: *Lovor*, 1905., knj. I, sv. 5-6., str. 152-160.

⁹⁶¹ Spalatin, Krsto: „Paul Bourget: (jedan aspekt)“, u: *Hrvatska smotra*, 1936., br. 3, str. 67.

⁹⁶² ibid., str. 70.

⁹⁶³ Lončarević, Vladimir: *Književnost i Hrvatski katolički pokret: (1900-1945): teorijske i programske odrednice, književna politika i organizacijska struktura*, Zagreb, Alfa, 2005., str. 335.

1913.) objavio i prijevode iz njegovih putopisa i književne kritike: 1893. g. objavljen je ulomak iz putopisa *Sensations d'Italie (Dojmovi iz Italije)* i cijela Bourgetova studija o Taineu iz *Eseja iz suvremene psihologije*.⁹⁶⁴

Časopis *Hrvatska prosvjeta* objavio je tri dulja priloga o Bourgetu: članak Drage Čepulića povodom hrvatskoga prijevoda romana *Učenik* (1920.) te dva članka Ljubomira Marakovića – o romanu *Cosmopolis* (1929.) i o cjelokupnom Bourgetovu opusu (1936.). Čepulićev je članak posebno zanimljiv jer osim kratke analize *Učenika* donosi i osvrt na hrvatski prijevod u kojem kritičar ukazuje na prevoditeljevo nepoznavanje filozofije, francuskoga jezika i kulture te zaključuje: „Šteta (eufemizam) što je baš najbolje djelo Bourgetovo ovako nakaženo. (...) Djelo je Bourgetovo veliko, ali *Disciple* nije još preveden na hrvatski jezik.“⁹⁶⁵ Romanu *Učenik* posvećen je i veći dio članka *Paul Bourgetu in memoriam* koji je 1935. objavio časopis *Luč* i u kojem autor potpisan inicijalima S. T. u prvi plan stavlja problem moralne odgovornosti pisca i odgojnu funkciju književnosti te ističe Bourgetov hrabar obračun s pozitivizmom i pristajanje uz vjeru, domovinu i zdravu tradiciju.⁹⁶⁶

Za recepciju Bourgeta u hrvatskoj periodici tijekom prva četiri desetljeća 20. stoljeća najzanimljivija su dva teksta: članak potpisan inicijalima I. L., objavljen u *Luči* „uz 80. godišnjicu velikoga francuskog književnika“ te već spomenuti Marakovićev članak iz 1936. g., napisan kratko nakon Bourgetove smrti. Članak iz *Luči* naglasak stavlja na Bourgetovu borbu protiv pozitivizma ističući ključnu ulogu njegova romana *Učenik* kojim je „likvidirao neograničeni s jedne strane Zolin, a s druge strane Taineov, utjecaj na daljnji razvitak francuske književnosti“. Autor ističe i Bourgetove zasluge za stvaranje psihološkoga romana, ali upozorava da usprkos Bourgetovu iskrenom katoličkom uvjerenju „ipak treba njegova ranija djela primati i s izvjesnom rezervom“.⁹⁶⁷ I Maraković u svome članku upozorava na „svijet mondene elegancije i istančane sensibilitnosti“ koji se uvlači u svijest čitatelja te na Bourgetovu psihologiju koja njegove junakinje čini „privlačljivim i sugestivnim, naročito ženskom svijetu“⁹⁶⁸, ali u prvi plan stavlja *Ogleda suvremene psihologije* i *Učenika*, „djela koja

⁹⁶⁴ Bourget, Paul: „Sveti Franjo Assisijski i Giacomo Leopardi“, u: *Prosvjeta*, 1893., br. 3, str. 66-68, 87-89.
Bourget, Paul: „Hippolyte Adolphe Taine: književna studija s francezkoga“, u: *Prosvjeta*, 1893., br. 41-47, str. 746-749, 761-763, 780-782, 796-798, 814-815, 828-831.

⁹⁶⁵ Čepulić, Drago: „Prijevod Bourgetova 'Učenika'“, u: *Hrvatska Prosvjeta*, 1920., br. 10, str. 288.

⁹⁶⁶ S. T.: „Paul Bourgetu in memoriam: povodom smrti glavnog predstavnika psihološkog romana“, u: *Luč*, 1935., br. 2-3, str. 13.

⁹⁶⁷ I. L.: „Paul Bourget: uz 80. godišnjicu velikoga francuskog književnika“, u: *Luč*, 1932., br. 2, str. 41-42.

⁹⁶⁸ Maraković, Ljubomir: „Paul Bourget“, u: *Hrvatska Prosvjeta*, 1936., br. 1-2, str. 14.

nesumnjivo znače datum (...) u čitavom intelektualnom životu onoga vremena“.⁹⁶⁹ Maraković ističe Bourgetove kvalitete – magistralnu analizu i ozbiljan izbor pisaca u *Ogledima*, majstorsku kompoziciju i virtuoznost pripovijedanja te sjajan predgovor *Učeniku*, ali uočava i neke nedostatke, kao što su „izvjesna suha bezobličnost kazivanja, apstraktnost psihologije i inzistiranje na psihološko-stručnjačkom objašnjavanju slučaja“.⁹⁷⁰ Posebno je zanimljivo da Maraković *Učenika* određuje kao „pišćev prvi roman à thèse u kojem svijesno uzima radnju kao podlogu za osvjetljenje i utvrđenje jedne moralno presudne ideje“⁹⁷¹ te navodi da su „najkrupniji Bourgetovi romani druge epohe (...) postali poprištem za Bourgetovu ideologiju koja, na žalost, nije uvijek bila najsretnije ruke“.⁹⁷² Maraković iznosi i zapažanja o negativnom utjecaju rata na recepciju Bourgetovih romana te zaključuje: „*Ogledi suvremene psihologije* ostat će bez sumnje klasična analiza pisaca koji će ostati vječno značajni za francusku književnost XIX. vijeka, a *Učenik* će svakako zadržati svoje mjesto ne možda kao literarni događaj, ali kao književni čin (...) koji je imao dalekosežan domašaj. Inače, njegovi glavni romani ostat će kao dokumentaran materijal za svoje doba i za pisca (...) koji je dao sliku postepenog prodiranja katoličke misli u javnom životu predratne Francuske.“⁹⁷³

Pretraživanje hrvatske periodike pokazalo je da se Bourgetovo ime prvi put spominje već u svibnju 1885. g.: u novinama *Hrvatska vila* poziva se čitatelje koje „zanimaju žene i ljubav, te dvie toli zagonetne tajne“ da pročitaju upravo objavljen Bourgetov roman *Okrutna enigma*. Kratkoj analizi romana prethodi tvrdnja da je Bourget „jedan od prvih današnjih sila na književnom polju francezkom“.⁹⁷⁴ Pored niza kratkih obavijesti o Bourgetovim novim djelima – nalik ovoj iz *Hrvatske vile* – u našoj je periodici između 1886. i 1936. g. objavljeno jedanaest članaka⁹⁷⁵ o Bourgetu te veći broj prijevoda njegovih djela: deset⁹⁷⁶ pripovijetki (*Dobričina*, *Simona*, *Saida*, *Žensko milosrdje*, *Život pripada mladosti*, *Hvala*, *Kandidat*, *Crnac*, *Odile*, *Uskrsnuće*⁹⁷⁷), četiri cijela romana (*Cosmopolis*, *Steeple-Chase*, *Strašna zagonetka*, *Žensko*

⁹⁶⁹ ibid., str. 15.

⁹⁷⁰ ibid., str. 17.

⁹⁷¹ ibid., str. 16.

⁹⁷² ibid., str. 18.

⁹⁷³ ibid., str. 20.

⁹⁷⁴ *Hrvatska vila*, 9. svibnja 1885., str. 304.

Štura obavijest o objavljivanju *Okrutne enigme* objavljena je 7. listopada iste godine i u *Narodnim novinama*.

⁹⁷⁵ Već spomenutim člancima valja dodati i članak o Bourgetovoj studiji o Lotiju (v. bilješka 953) te osvrt na pripovijetku *Dvije sestre* objavljen u *Kokotu*. („Paul Bourget: Dvije sestre“, u: *Kokot*, 1. 1. 1917., str. 93)

⁹⁷⁶ Ovim prijevodima valja dodati i prijevode 13 Bourgetovih priča – koje u svojoj bibliografiji navodi Petar Skok – objavljene između 1897. i 1913. g. Deset su ih objavile *Narodne novine* te po jednu *Hrvatski dom*, *Iskra* i *Obzor*.

⁹⁷⁷ Pripovijetka *Život pripada mladosti* objavljena je 1905. g. u *Domu i svijetu*, *Crnac* 1910. g. u *Ilustrovanom Obzoru*, a *Odile* i *Uskrsnuće* 1913. g. u *Jutarnjem listu*.

srce⁹⁷⁸), ulomci iz dva romana (*Učenik*, *Némésis*⁹⁷⁹), jedna književna kritika (*Hippolyte Adolphe Taine*), ulomci iz putopisa (*Sensations d'Italie*) i dvije pjesme (*Musique*, *Ljetna noć*⁹⁸⁰).

Osim u periodici, prijevodi nekih Bourgetovih proznih djela objavljeni su i kao knjige: *Žensko srce* (1904.), *Rastavljena žena* (1915.), *Dvije sestre* (1916.), *Smisao smrti* (1917.), *Druga ljubav* (1919.), *Lazarina* (1919.), *Učenik* (1920.), *Andre Cornelis* (1920.), *Ljubavno zločinstvo* (1921.), *Roman četvorice* (1924.), *Nemeza* (1932.), *Duždeva slika* (1940.), *Pripovijesti* (19--.) i *Strašna zagonetka* (19--.).⁹⁸¹ Prijevodima tih četrnaest pripovijetki i romana valja dodati i prijevod Bourgetova putopisa *Utisci s puta Italijom* iz 1923. g. Polovica navedenih djela – romani *Dvije sestre*, *Druga ljubav*, *Lazarina*, *Učenik*, *Andre Cornelis* i *Ljubavno zločinstvo* – tiskana je u *Zabavnoj biblioteci* koju je 1913. g. osnovao književni kritičar, prevoditelj i dramaturg Nikola Andrić, jedan od najznačajnijih posrednika između francuske i hrvatske kulture. *Zabavna biblioteka* – u koju je Andrić želio uvrstiti najbolja djela svjetske književnosti koja su ujedno i zabavna – broji 600 svezaka, a 116 svezaka čine francuski romani. Među francuskim romanopiscima, najviše je uspjeha kod hrvatskih čitatelja imao Loti, a slijede ga Bourget, Bordeaux, Prévost, Jaloux i Anet. Iako imena prevoditelja često nisu navedena, to nije slučaj s Bourgetovim romanima: prva tri preveo je sam Andrić, a ostale Janko Jurinjak (*Učenik*), Paula D. (*Andre Cornelis*) i Budimir Blažeković (*Ljubavno zločinstvo*).⁹⁸²

Među posrednicima između francuske i hrvatske kulture pored Nikole Andrića svakako valja navesti i Antuna Gustava Matoša. Podaci o Matoševu poznavanju francuske književnosti mogu se, između ostalog, naći u disertaciji Josipa Tomića objavljenoj 1934. g. te u 9. svesku Matoševih sabranih djela naslovljenom *O stranim književnostima*.⁹⁸³ Dok Tomićeva disertacija obuhvaća Matoševe citate o pedesetdevetorici francuskih književnika – od Montaignea do Laforguea, u *Sabranim djelima* nalaze se njegove književne kritike posvećene stranim piscima.

⁹⁷⁸ Prijevodi prva dva romana objavljeni su u *Viencu* (1893. i 1894.), a polumjesečnik *Dom i svijet* u nastavcima je objavio *Strašnu zagonetku* (1899.) i *Žensko srce* (1904.)

⁹⁷⁹ Paul Bourget: „Némésis: odlomak iz posljednjeg poglavlja romana“, u: *Luč*, 1932., br. 2, str. 42-44.

⁹⁸⁰ Pjesma *Musique* objavljena je u 1926. g. u *Prosvjeti* (preveo M. G.), a *Ljetna noć* 1926. g. u *Hrvatskoj prosvjeti* u prijevodu Dragutina Domjanića.

⁹⁸¹ *Pripovijesti* i *Strašna zagonetka* nemaju navedenu godinu izdanja, a *Roman četvorice* napisali su Paul Bourget, Henri Duvernois, Pierre Benoit i Gérard d'Houville.

⁹⁸² Hergešić, Ivo: „Le soixante-dixième anniversaire de Nikola Andrić“, u: *Annales de l'Institut français de Zagreb*, 1937.-38., br. 2-3, str. 161-167.

Hekman, Ivana: *Zabavna biblioteka: bibliografija, katalog*, Split, Zagreb, Ex libris, 2007.

⁹⁸³ Tomić, Josip: *Matoševo poznavanje francuske književnosti*, Zagreb, [s. n.], 1939.

Matoš, Antun Gustav: „O stranim književnostima“, u: *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša: sv. IX.*, Zagreb, JAZU, Liber, Mladost, 1973.

Iz zapisa o Bourgetu – koje je Tomić skupio iz 11 izvora – može se zaključiti da je Bourget za Matoša bio „izraziti royalista, ratoborni katolik, snob, (...) neokatolik, mistik, (...) analista, naučnjak i psiholog“.⁹⁸⁴ Kad je u pitanju Bourgetov književnokritički rad, Matoš iznosi ocjenu da su i Taine i Bourget veliki kritičari i veliki stilisti, ali da Taineova kritika zaostaje za Bourgetovom. Po njegovu mišljenju, „jedna je od najneprolaznijih zasluga P. Bourgeta da je u *Esejima savremenoj psihologiji* izmirio institutsku kritiku sa pjesničkom. No i ta prekrasna simpatična studija je nepotpuna, jer je pjesnik posmatran sa moralne i socijalne strane, kao reprezentant velike moderne krize idealizma“, zaključuje Matoš.⁹⁸⁵ Matoš Bourgetu nije posvetio zasebnu književnu kritiku, nego ga spominje pišući o drugim piscima i temama. Čini se da su neka od tih usputnih zapažanja promakla Tomiću: primjerice, Matoš navodi da se Nietzsche tijekom boravka u Nici upoznao s Bourgetovim esejima, spominje književnika Dorsennea (iz *Cosmopolisa*) koji se ne može predati ljubavi, Bourgetova *Daka* proglašava Rousseauovim duhovnim djetetom, a Bourgeta naziva akademikom i sjajnim kritičarom, boljim od Francea i Lemaîtrea.⁹⁸⁶ Iako su u Matoševim određenjima Bourgeta vidljiva brojna proturječja (što je, kako je pokazao ovaj rad, uočljivo u mnogim francuskim tekstovima o Bourgetu), nema sumnje da ga na polju književne kritike Matoš drži superiornim njegovim suvremenicima (Taineu, Franceu, Lemaîtreu).⁹⁸⁷

Bourgetov književnokritički rad cijenio je još jedan hrvatski kritičar: Jakov Čuka, poznatiji pod pseudonimom Jakša Čedomil. U njegovoj se biblioteci među 290 francuskih naslova nalazi i devet Bourgetovih knjiga (pet romana i četiri sveska književne kritike⁹⁸⁸) te brojne knjige drugih francuskih kritičara (Sainte-Beuvea, Vogüéa, Tainea, Brunetièrea, Lemaîtrea i dr.). Čedomil, međutim, nije preuzeo književnokritičke metode francuskih kritičara jer je držao da europske tendencije treba prilagoditi hrvatskoj društveno-kulturnoj zbilji⁹⁸⁹, pa je u kritiku unio

⁹⁸⁴ Tomić, *ibid.*, str. 114.

⁹⁸⁵ *ibid.*

⁹⁸⁶ Matoš, *op. cit.*, bilješka 983, str. 187.

⁹⁸⁷ Iz podataka iznesenih u Tomićevoj knjizi saznaje se da je Matoš u svojoj biblioteci imao Bourgetove *Pages de critiques et doctrines*, t. I. II. te da je 1901. g. (pro)čitao roman *Le Disciple*, a 1908. zbirku kritika *Études et portraits*. (Tomić, *op. cit.*, bilješka 983, str. 146; 149)

⁹⁸⁸ U Čedomilovoj biblioteci nalazi se pet Bourgetovih romana na talijanskom (*Andrea Cornelis, Un delitto d'amore, Enimma crudele, L'Irreparabile, Menzogne*) i četiri zbirke književnih kritika na francuskom (*Études et portraits, Portraits d'écrivains, Oeuvres complètes: critique, Essais de psychologie contemporaine*). (Čosić, Vjekoslav: „Francuski izvori i uzori dr. Jakova Čuke: (prema Čukinom fondu u Znanstvenoj knjižnici u Zadru)“, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, 2013., vol. 9, str. 200)

⁹⁸⁹ U članku iz 1891. g. Čedomil piše o nastojanju da se pomire strani uzori i domaće društvene prilike što opisuje kao težak ali nužan posao. O Kumičiću kaže: „S jedne strane uvidja naše društvene prilike, s druge uzgojio se na tuđim uzorima, prama tomu što nezna jedno s drugim u sklad dovesti, pa naginje sad previše na jednu, sad na drugu stranu.“ U istom članku piše o modernim tendencijama kod Gjalskog: „Da se ovaj poveo romanom svojim

zapadnoeuropska mjerila istovremeno ističući važnu ulogu književnosti u očuvanju hrvatskoga nacionalnog identiteta.⁹⁹⁰

Može se, dakle, zaključiti da su Matoš i Čedomil poznavali i cijenili Bourgetovu psihološku kritiku, ali to nije utjecalo na njihov književnokritički pristup. Kad je u pitanju Bourgetov romaneskni opus, teško je razlučiti može li se govoriti o utjecaju ili tek o sličnostima. Primjerice, u pripovijetkama Janka Leskovara doista se mogu uočiti neki bourgetovski elementi⁹⁹¹ (poput suptilne psihološke analize i muških likova koje odlikuje introvertiranost, kontemplativnost, egoizam, pesimizam i bolest volje), ali hrvatski je pisac odlučno tvrdio da je tek po objavljivanju svojih djela prvi put čitao Bourgeta.⁹⁹²

Osim kod Leskovara, pojedine je bourgetovske elemente moguće naći kod još dvojice hrvatskih pisaca: Vladimira Treščeca Borothe i Milutina Cihlara Nehajeva. Borothe je za *Vienac* preveo *Cosmopolis*, a kao romanopisac se znao usredotočiti na intimni svijet pojedinca koristeći „psihologiziranje na razini što ju je postavio Bourget“.⁹⁹³ I Nehajev u *Bijegu* – koji se često naziva najboljim romanom hrvatske moderne – u prvi plan stavlja minucioznu psihološku analizu glavnoga lika koji je, kako se saznaje, čitao Bourgetov *Cosmopolis*.⁹⁹⁴

Pored hrvatskih književnih kritičara i romanopisaca zanimanje za Bourgetova djela pokazali su i romanisti. Tako je 8. svibnja 1923. g. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu Dušan Z. Milačić obranio disertaciju *'Le Disciple' de Paul Bourget et les débuts de la réaction contre le positivisme de Taine*, a dan kasnije doktorirao je i Ivan Merz čija je disertacija nosila naslov *L'influence de la liturgie sur les écrivains français: de Chateaubriand à nos jours*. Milačićev

za Bourgetovim *Disciplom*, on bi napisao knjigu, koju bismo mi donekle rado čitali, al bila bi neumjestna.“ (Čedomil, Jakša: „Eugenij Kumičić“, u: *Iskra*, 25. veljače 1891., str. 34)

⁹⁹⁰ Takvu ocjenu Čedomilova književnokritičkoga rada iznosi Milanja pozivajući se na radove Petravića, Franića, Frangeša i Barca. (Milanja, Cvjetko: *Jakša Čedomil*, Zagreb, Zavod za znanost o književnosti, Sveučilišna naklada Liber, 1986., str. 101)

⁹⁹¹ Dežman i Čedomil već 1890-ih u svojim tekstovima o Leskovaru spominju Bourgeta.

(Dežman, Milivoj: „Propali dvori!: pripovijest Janka Leskovara“, u: *Vienac*, 1897., br. 28, str. 448-452.

Čedomil, Jakša: „Janko Leskovar“, u: *Vienac*, 1899., str. 284-299)

⁹⁹² „A Bourget? Za nj se nisam brinuo do pred koji mjesec. Dr. Šrepel bio je tako dobar (...) pa me među inim savjetovao da si nabavim Bourgetovu *Physiologiju ljubavi*. Tu sam ljetos dobio negdje u siječnju, počeo je čitati, pa s njom u savezu proučavati i *Cosmopolis* (letimice pročitao sam taj roman koji je izlazio u *Viencu*. Sviđa mi se taj autor, velik je psiholog.“ (Šicel, Miroslav: „Suvremenost proze Janka Leskovara“, u: *Forum*, 1999., br. 4-6, str. 699)

⁹⁹³ Korać, Stanko: „Vladimir Treščec Borothe“, u: Treščec Borothe, Vladimir: *Izabrane proze*, Zagreb, Matica hrvatska, Zora, 1969., str. 8.

⁹⁹⁴ „Kad sam prekjučer išao spavati, sjetio sam se jednog čudnog tipa u Bourgetovu *Cosmopolisu*. Moj kolega, književnik Dorsenne. Ide po svijetu sa notesom u ruci, bilježi dojmove i uspomene – i onda ih kasnije meće u svoje romane.“ (Nehajev, Milutin: *Bieg*, Zagreb, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944., str. 49).

rad tumači roman *Učenik* kao Bourgetovu reakciju na utjecaj Taineova pozitivizma u znanosti i književnosti, analizira tezu romana i donosi pregled reakcija koje je izazvao. Iako se teme Milačićeve i Merzove disertacije tematski i metodološki jako razlikuju, obojica ističu da je *Učenik* odigrao važnu ulogu na polju književnosti, filozofije i vjere: pridonio je nestanku naturalizma i pozitivizma i rađanju simbolizma i novog idealizma (Milačić) te promijenio odnos pisaca prema vjerskom životu (Merz). Dok je Milačić Bourgetu, odnosno njegovu *Učeniku*, posvetio cijelu disertaciju, za Merza je Bourget bio tek jedan od niza francuskih pisaca na čiji je opus utjecala liturgija. U poglavlju o Bourgetu Merz se kratko osvrnuo na roman *Razvod* koji „može poslužiti kao povijesni dokumenat onima koji bi htjeli znati u kojoj je mjeri liturgijska molitva bila poznata u Francuskoj u sredinama gornjih građanskih slojeva prvih godina poslije proglašenja zakona o rastavi braka“⁹⁹⁵, a nakon toga je analizirao roman *Podnevni demon* – „literarni komentar jednog stiha Psalma“ – stavljajući naglasak na djelovanje liturgije na glavnog junaka Savignana i na žrtvu njegova nevinog sina te na liturgijski obred 'modernista' opata Fauchona.

U zapisu s obrane Merzove i Milačićeve disertacije kao jedan od ocjenjivača potpisan je Petar Skok, osnivač Romanskog seminara i svestrani romanist čija bibliografija broji više od 500 jedinica, među kojima se nalazi i *Francuska književnost XIX i XX vijeka* (1939.). U navedenoj je povijesti francuske književnosti, u kojoj Skok kombinira kronološki i žanrovski pristup, prikazan cjelokupan Bourgetov opus: parnasovska poezija, književna kritika, novele, romani i drame. Skok je najviše pozornosti posvetio Bourgetovim psihološkim romanima s kraja 19. stoljeća (u kojima uočava determinirane junake iz viših staleža, psihologiju koja radnju potiskuje u drugi plan, jednostavnu fabulu, ljubav kao stalnu temu itd.), a posebno je istaknuo *Učenika* kao Bourgetov „najvažniji (...) psihološki roman (à thèse)“ i predgovor s uočljivom „moralizatornom tendencijom“ koja postupno postaje sve vidljivija u njegovim sljedećim djelima.⁹⁹⁶

Četrdesetak godina po objavljivanju Skokove knjige u Hrvatskoj je objavljena nova povijest francuske književnosti na kojoj su surađivali mnogi naši romanisti. Bourgetov je opus prikazan u poglavlju *Metamorfoze romana ili na pragu novog doba* koje je napisala Ingrid Šafranek. U svome vrijednosno negativno obojenom prikazu Šafranek se usredotočila na roman *Učenik*,

⁹⁹⁵ Merz, Ivan: *Utjecaj liturgije na francuske pisce od Chateaubrianda do naših dana*, preveo Krno Šarić, Zagreb, Azur journal, 1994., str. 75.

⁹⁹⁶ Skok, Petar: *Francuska književnost XIX i XX vijeka: (predavanja)*, Zagreb, Naklada školskih knjiga i tisknica Banovine Hrvatske, 1939., str. 183.

odnosno na problem utjecaja književnosti na čitatelja, te iznijela sažeti pregled povijesti francuskoga psihološkog romana. Kratak prikaz Bourgetovih misli i poetike Šafranek završava tvrdnjom da su Bourgetovi romani – zahvaljujući svojoj jednostavnosti i zabavnom karakteru – svojedobno imali golemu nakladu, ali ih se danas više uopće ne čita.⁹⁹⁷

Pored periodike, prijevoda i znanstvenih radova, zanimljiv izvor za istraživanje recepcije Bourgetovih djela predstavljaju i podaci o njihovoj zastupljenosti u našim knjižnicama i o njihovoj posudbi. Kako, međutim, u razdoblju prije informatizacije hrvatskih knjižnica nije sustavno vođena evidencija posudbe, teško je reći koliko je bilo zanimanje čitatelja za Bourgetova djela. Stoga sam istraživanje u prvom redu usmjerila na analizu fondova Zbirke za francuski jezik (nekadašnje Knjižnice Odsjeka za romanistiku) – čija je nabavna politika bila usklađena s potrebama studija francuskoga jezika i književnosti, a potom i fondova ostalih hrvatskih knjižnica (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Knjižnice grada Zagreba, knjižnice svih hrvatskih sveučilišta, Knjižnica HAZU). Na temelju prikupljenih podataka⁹⁹⁸ može se zaključiti da je Bourget hrvatskim čitateljima u prvom redu bio poznat kao prozaik, ponajprije kao autor romana *Učenik*. Analiza fondova pokazuje i da su njegova djela naši čitatelji čitali u prijevodima, ali i na francuskom i njemačkom jeziku te da nakon 1950. g. hrvatske knjižnice i studij francuskog jezika i književnosti nisu pokazivali zanimanje za Bourgetova djela.

U analizi recepcije Bourgetovih djela u Hrvatskoj kao temeljna građa nametnuli su se književni časopisi zato što su krajem 19. i početkom 20. stoljeća igrali važnu ulogu u kulturnom životu

⁹⁹⁷ Šafranek, Ingrid: „Metamorfoze romana ili na pragu novog doba“, u: op. cit., bilješka 116, str. 570-571.

Bourget je kratko spomenut i u razmatranjima o dekadenciji: navodi se da je 1881. g. napisao *Teoriju dekadencije* (str. 562) te da „definira srž dekadencije kao osjećaj udvostručavanja ličnosti koje je ujedno i sudionik i promatrač“ (str. 568).

U prikazu koji je napisala Ingrid Šafranek potrebno je ispraviti tvrdnje da je Bourget osuđivao Komunu i da ga je njegova sve izraženija konzervativnost dovela do rasizma. Bourgetove biografije i romani pokazuju da je Komuna za njega u prvom redu bila traumatično iskustvo iz rane mladosti te da o njemu nije iznosio politička stajališta. Jednako tako, iako je bio simpatizer *Action française*, rasizam i antisemitizam nisu bili dio njegova ideološkoga svjetonazora.

U navedenom prikazu valja ispraviti i podatak o Bourgetovoj trilogiji nastaloj između 1890. i 1904. g. Riječ je, naime, o tetralogiji koju čine njegova četiri romana s tezom objavljena između 1902. i 1914. g.

⁹⁹⁸ Podaci iz inventarnih knjiga pokazuju da je najveći broj Bourgetovih djela u Knjižnici za romanistiku nabavljen između 1919. i 1951. g.: 38 od ukupno 46 svezaka koje Knjižnica danas posjeduje (41 svezak na francuskom, 3 na hrvatskom i 2 na njemačkom jeziku; ukupno 27 naslova). Većinu tog fonda čine Bourgetovi romani i zbirke pripovjedaka među kojima je najzastupljeniji *Učenik* (5 primjeraka na francuskom jeziku). U fondu se nalazi i 6 svezaka književne kritike i putopisa, a drama i poezije nema. U fondovima Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Knjižnica grada Zagreba i knjižnica hrvatskih sveučilišta broj Bourgetovih knjiga znatno je manji: riječ je o ukupno 42 naslova (25 na hrvatskom i 17 na francuskom jeziku) među kojima su 34 romana. I u tim je fondovima najzastupljeniji *Učenik* (3 sveska na francuskom i 6 svezaka na hrvatskom jeziku). Pretraživanje je obuhvatilo i elektronički katalog Knjižnice HAZU u kojem, međutim, nije pronađena nijedna bibliografska jedinica o Bourgetu.

Hrvatske, pa su predstavljali i značajnu instanciju konsekracije. Pretraživanje bibliografija, časopisnog fonda Knjižnice Filozofskoga fakulteta i baze digitalizirane periodike Nacionalne i sveučilišne knjižnice pokazalo je da je u hrvatskoj periodici u razdoblju između 1883. i 1936. g. pored kratkih obavijesti o Bourgetovim novim djelima, objavljeno i jedanaest članaka o Bourgetu u kojima se može uočiti da hrvatski kritičari ističu iste elemente Bourgetove poetike kao i njihovi francuski kolege: primjerice, koriste žanrovske odrednice „psihološki roman“ i „roman s tezom“, Bourgetov psihologizam i idealizam suprotstavljaju Zolinu naturalizmu i materijalizmu, upozoravaju na snažno djelovanje njegovih romana na čitateljice, ukazuju na primat ideologije nad psihologijom u kasnijim romanima itd.

U proučavanom je razdoblju u hrvatskoj periodici objavljen veći broj prijevoda Bourgetovih cjelovitih djela (23 pripovijetke, četiri romana), ulomaka iz romana, putopisa i književne kritike te prijevod dviju pjesama. Početkom 20. stoljeća prijevodi Bourgetovih djela počinju se tiskati i u obliku knjiga: do 1940. g. objavljeno je 14 proznih djela i jedan putopis. Ukupno gledano, u razdoblju između 1883. i 1940. g. na hrvatski je prevedeno 49 Bourgetovih naslova, bilo cjelovitih djela, bilo ulomaka. Dok u periodici po broju objavljenih tekstova prednjače *Vienac* i katolički orijentirani časopisi (*Prosvjeta*, *Hrvatska prosvjeta*, *Luč*), među knjigama su najbrojnija izdanja Andrićeve *Zabavne biblioteke*.

Važnu posredničku instanciju između francuske i hrvatske književnosti predstavljali su i naši pisci i kritičari koji su dobro poznavali francusku kulturu i jezik – Matoš, Čedomil, Leskovar, Boroš i Nehajev. Popisu posrednika valja dodati i Milačića i Merza – koji su svoje doktorske disertacije obranili u godini kad su Francuzi obilježavali 50. godišnjicu Bourgetova književnog stvaralaštva, te Petra Skoka, začetnika hrvatske romanistike za čijega je radnog vijeka Knjižnica Odsjeka za romanistiku nabavila velik broj Bourgetovih djela. Žanrovska analiza građe u toj i drugim hrvatskim knjižnicama pokazuje da je za hrvatskoga čitatelja Bourget u prvom redu bio prozni pisac: na hrvatski su jezik u prvom redu prevedene njegove pripovijetke i romani. Među prevedenim romanima nalazi se samo jedan roman s tezom – *Razvod*. S tim se djelom hrvatska publika imala priliku upoznati već 1909. g., kada je u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu izvedena predstava *Rastava* u prijevodu Milana Bogdanovića.

Na temelju istraživanja koje je obuhvatilo knjige o francusko-hrvatskim kulturnim i književnim vezama, časopise i novine, prijevode objavljene u knjigama, djela pojedinih hrvatskih pisaca i književnih kritičara, doktorske disertacije, hrvatske povijesti francuske književnosti i fondove

hrvatskih knjižnica može se zaključiti da su hrvatski čitatelji tijekom zadnjih desetljeća 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća dobro poznavali i cijenili Bourgeta te da se njihovo zanimanje za njegov opus – jednako kao i Francuskoj – ugasilo nakon pišćeve smrti.⁹⁹⁹

⁹⁹⁹ Analizu recepcije Bourgetovih djela u Hrvatskoj trebalo bi proširiti dodatnim istraživanjima (primjerice, o prevoditeljima, kvaliteti prijevoda, predgovorima hrvatskim izdanjima, o recepciji Bourgetova opusa u usporedbi s recepcijom Zole, Francea, Lotija i Barrèsa itd.) u koja ovaj rad ne može ulaziti, pa mogu biti predmetom zasebnog rada.

8. ZAKLJUČAK

Tijekom šezdeset godina stvaralačkoga rada Paul Bourget je objavio više od 70 svezaka poezije, romana, novela, drama, književnih kritika i putopisa. Premda je za života imao brojnu čitateljsku publiku, nakon smrti je pao u gotovo potpuni zaborav. Kako se do sada o recepciji Bourgetova opusa uglavnom pisalo površno i usput, cilj je ove disertacije bio temeljitije analizirati unutartekstualne i izvantekstualne čimbenike koji su na nju utjecali oslanjajući se pritom na dva teorijsko-metodološka uporišta: Jaussovu estetiku recepcije i Bourdieuovu sociološku kritiku.

Estetika recepcije stavlja naglasak na čitatelja i dijaloški karakter književnoga djela, odnosno njegovu otvorenost za različita čitanja u okviru obzora očekivanja – sustava predodžbi, uvjerenja i normi svojstvenih nekoj grupi čitatelja – pri čemu se najviše pozornosti pridaje reakcijama tzv. prve publike. Kako je i sam Jauss uočio određena ograničenja svog pristupa i istaknuo potrebu da ga se dopuni društvenim i povijesno-ekonomskim razmatranjima, načelima estetike recepcije u ovoj su disertaciji dodani elementi Bourdieuove sociološke kritike koja se temelji na konceptu književnoga polja kao dinamične relacijske strukture koja se mijenja pod utjecajem unutarnjih sukoba i drugih polja. Zahvaljujući navedenom kombiniranom pristupu – koji se može nazvati sociologijom recepcije – bilo je moguće objediniti estetske, društvene, moralne, političke, ideološke i druge elemente koji su djelovali na recepciju Bourgetovih djela te precizno pozicionirati Bourgeta u književnom polju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Kako Jauss i Bourdieu svoje pristupe ponajprije primjenjuju u analizi sinkronijskih isječaka – u kojima postoji neki dominantni obzor očekivanja i relativno stabilan sustav dispozicija u književnom polju – istraživanje je ograničeno na razdoblje između tiskanja prvih Bourgetovih kritika u časopisu *La Nouvelle Revue* (1881.) i objavljivanja njegova romana *Podnevni demon* (1914.). Unutar proučavanoga razdoblja izdvojena su dva sinkronijska isječaka čiju granicu predstavlja 1902. – godina objavljivanja *Etape*, Bourgetova prvog romana s tezom i smrti Émilea Zole, njegova glavnoga književnog suparnika.

U skladu s Jaussovim isticanjem važnosti analize položaja nekog djela u obzoru očekivanja njegovih prvih čitatelja, valjalo je prikupiti građu iz koje se mogu iščitati reakcije te tzv. prve publike. Kako zbog vremenske udaljenosti nije moguće provesti neposredno istraživanje

reakcija običnih čitatelja, a o tome ne postoje ni njihova osobna svjedočanstva (pisma, dnevnici i sl.) ni službeni podaci (primjerice, o prodaji u knjižarama ili posudbi u knjižnicama i čitaonicama i sl.), u proučavanju recepcije korišteni su radovi profesionalnih čitatelja (književnih kritičara, pisaca, novinara, profesora književnosti i dr.) koji su kronološki klasificirani, a naglasak je stavljen na prikaze i članke koji su u onovremenim novinama i časopisima (*Les Annales politiques et littéraires*, *Journal des débats*, *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *La Nouvelle Revue*, *Revue bleue*, *Revue chrétienne*, *La Revue contemporaine*, *Revue des Deux Mondes*, *La Revue hebdomadaire*, *Le Temps* i dr.) objavljeni neposredno ili kratko nakon izlaska izabranih Bourgetovih djela.

Primarna građa u ovom je radu ograničena na djela koja su bila ključna za Bourgetovo pozicioniranje u francuskom književnom kanonu, a čine ju dvije zbirke književnih kritika – *Eseji iz suvremene psihologije* (1883.) i *Novi eseji iz suvremene psihologije* (1885.), te osam romana – *Okrutna enigma* (1885.), *Ljubavni zločin* (1886.), *Laži* (1887.), *Učenik* (1889.), *Etapa* (1902.), *Razvod* (1904.), *Emigrant* (1907.) i *Podnevni demon* (1914.). Budući da se recepcija i novina nekog djela u čitateljevu obzoru očekivanja ne može analizirati bez njegova povezivanja s književnom tradicijom i drugim djelima u književnom polju, u analizi recepcije Bourgetova opusa bilo je neophodno napraviti dijakronijske i sinkronijske poveznice pri čemu se polazilo od književne vrste ili žanra kao recepcijskog obrasca koji usmjerava i određuje čitanje i kao elementa čiji simbolički i ekonomski kapital određuje piščevu poziciju u književnom polju. Stoga je u analizi recepcije najprije trebalo žanrovski odrediti izabrana Bourgetova djela kao „psihološku književnu kritiku“, „psihološki roman“ i „roman s tezom“, a potom proučiti njihov odnos prema ostalim književnokritičkim i romanesknim žanrovima koji čine dio obzora očekivanja onovremenih čitatelja.

Kad je u pitanju književna kritika, Bourgetove je *Eseje* valjalo usporediti s radovima Sainte-Beuvea i Tainea, dvojice u to vrijeme etabliranih kritičara. Analiza je pokazala da Bourgetovi *Eseji* nemaju dodirnih točaka s biografskom kritikom te da usprkos preuzimanju nekih Taineovih teza (primjerice, o determiniranosti rasom, sredinom i trenutkom, glavnom svojstvu, djelu kao „živoj psihologiji“) predstavljaju istinsku novinu u obzoru očekivanja čitatelja iz 1880-ih: u prvi plan stavljaju djelovanje književnoga djela na čitatelja; strukturirani su kao niz međusobno povezanih kritika u kojima se pomno analiziraju određene pojave i stanja (pesimizam, dekadencija, diletantizam, analitički duh, kozmopolitizam) svojstvena suvremenim piscima i njihovim likovima te se njihov unutarnji svijet povezuje sa

senzibilitetom i mentalitetom mladih čitatelja iz Bourgetove generacije; posebna pozornost posvećena je pitanju stila; uvodi se pojam „generacije“ kao neke vrste „mjerne jedinice“ u povijesti književnosti itd. Za svoj je originalni pristup Bourget dobio mnoge pohvale kritičara, a kod mladih je čitatelja izazvao oduševljene reakcije. Dio je kritičara, međutim, optužio Bourgeta da svojim djelom potiče pesimizam među pripadnicima mlade generacije. Brojni pohvalni članci o *Esejima*, ali i žestoke optužbe i ljubomorni napadi drugih pisaca, predstavljaju potvrdu uspjeha toga djela kod tzv. prve publike. Usprkos uspjehu na polju književne kritike, Bourget se nakon 1885. g. posvetio pisanju romana jer je taj žanr držao u potpunosti prilagođenim modernoj duši i najpodatnijim za njezinu analizu. Kada je objavio svoj prvi roman – *Okrutnu enigmu* – Bourget nije bio tek jedan od mladih romanopisaca, nego poznati književni kritičar koji je zahvaljujući *Esejima* stekao publiku koja je s velikim zanimanjem pratila svako njegovo novo djelo.

Važnu je ulogu u dobroj recepciji Bourgetovih djela odigralo znatno povećanje broja čitatelja koje je bilo rezultat opismenjavanja, napretka obrazovanja, razvoja knjižarske mreže, skraćivanja radnoga dana, veće dostupnosti knjiga zahvaljujući tehničkim inovacijama u tiskarstvu i prihvatljivim cijenama knjiga te otvaranju čitaonica i knjižnica. Te su promjene osobito pogodovale romanu koji je tijekom druge polovice 19. stoljeća stjecao sve veći simbolički i ekonomski kapital, a konačnu je legitimaciju doživio nakon 1870-ih, kada su brojni romanopisci postali academicima. Francuska akademija nije se, međutim, jednako odnosila prema svim romanopiscima: njezina su vrata ostala zatvorena za realiste i naturaliste, a nastojeći suzbiti naturalističku školu u svoje je redove krajem 19. stoljeća primila Vogüéa, Lotija, Brunetièrea, Bourgeta, Lemaîtrea i Francea, romanopisce za koje se uvriježio naziv „psiholozi“ i čiju zajedničku platformu čine psihološki roman i antinaturalizam. Kako je u svojoj bourdieuovskoj analizi pojave psihološkoga romana pokazao Rémy Ponton, psiholozi su imali znatno veći pojedinačni početni društveni i kulturni kapital od naturalista, a potom su ga i oplemenili udruživanjem u grupu istomišljenika koji se međusobno podupiru u borbi za osvajanje dominantnoga pola književnoga polja. U toj su borbi psiholozi imali tri uporišta: tisak, religijsko-političke strukture i salone. Tako je bilo i s Bourgetom: zahvaljujući podrijetlu iz sloja visokoobrazovanog građanstva, dobrom obrazovanju i prijateljstvima koja je sklopio tijekom školovanja, stekao je dobar početni kapital koji je potom zahvaljujući suradnji s utjecajnim časopisima (*La Nouvelle Revue*, *Revue des Deux Mondes*) i podršci religijskih i političkih struktura te salona (Mme Adam, Mme Cahen) znatno povećao. Za razliku od Bourgeta, Zola je bio skromnoga društvenog podrijetla i obrazovanja, nije posjećivao salone ni

objavljivao članke u časopisima koji su se držali odskočnom daskom za Akademiju, pa se nije uspio pozicionirati na dominantnom polu književnoga polja.

Osim na izvantekstualnoj razini, razlike između dvojice romanopisaca vidljive su i na razini njihove poetike romana. Dok je Bourget radnju romana ograničio na mali prostor i kratko vremensko razdoblje te je sveo na nekoliko detaljno analiziranih psiholoških kriza glavnih likova koji dolaze isključivo iz redova pariškoga mondenog društva, Zola je pišući ciklus od dvadeset romana želio predstaviti društvenu i prirodnu povijest jedne obitelji za vrijeme Drugoga Carstva obuhvaćajući razne slojeve društva, odnosno analizirajući običaje različitih društvenih grupa kroz likove ukorijenjene u određenu društvenu sredinu. U Bourgetovim su romanima, međutim, uočljive i neke sličnosti sa Zolinim: obojica se pozivaju na Taineovu teoriju o determiniranosti rasom, sredinom i trenutkom i na onovremene znanstvene teorije. Međutim, dok je na Zolu utjecao fiziolog Claude Bernard, kod Bourgeta je vidljiv utjecaj Théodulea Ribota, utemeljitelja francuske znanstvene psihologije. Bourgetov je odnos s psihologijom bio dvosmjern: pisca je zanimala ta mlada znanost koja se upravo odvojila od filozofije (među prvima je u Francuskoj pisao o mnogostrukom „ja“, o nesvjesnom i podsvjesnom), a psiholozi i neurolozi sa zanimanjem su čitali njegove romane u kojima su uočili niz likova s neuropsihijatrijskim poremećajima i zanimljivih psiholoških zapažanja.

I brojni drugi čitatelji sa zanimanjem su i odobravanjem dočekali Bourgetove romane čiju su usredotočenost na nematerijalno, nevidljivo i psihološko držali potpunom novinom i dobrodošlom promjenom u odnosu na Zolin naturalistički roman. Bourget, međutim, ni nakon objavljivanja svojih prvih romana nije bio pošteđen napada: dio kritičara optuživao ga je za širenje pesimizma, snobizma i nemoralna, odnosno za poguban utjecaj na čitatelje i čitateljice. U jeku žestokih napada Bourget piše roman *Laži* u kojem prvi put iznosi tezu o odgovornosti pisaca za utjecaj njihovih djela na čitatelje i ideju o duhovnoj obnovi Francuske uz pomoć kršćanstva čime se otvara put nastanku romana *Učenik*.

Dok je analiza recepcije *Eseja* te romana *Okrutna enigma*, *Ljubavni zločin* i *Laži* pokazala da su ta djela predstavljala novinu za čitateljsku publiku upoznatu sa Sainte-Beuveovim i Taineovim kritikama te naturalističkim romanima, *Učenik* je predstavljao novinu u odnosu na dotadašnji Bourgetov opus. Taj je roman, naime, promijenio raširenu sliku o Bourgetu kao dendiju, dekadentu, diletantu, autoru psiholoških romana o dokonom mondenom društvu nezainteresiranom za stvarni svijet. Bourgetova teza o moralnoj odgovornosti pisca u prvi je plan stavila ideju o važnoj društvenoj funkciji književnosti što je izazvalo iznenađenje i živu

višemjesečnu polemiku u kojoj su najaktivnije sudjelovala dvojica predstavnika tzv. psihološke škole: Ferdinand Brunetière, pristalica teze o odgovornosti i Anatole France, zagovornik potpune slobode mišljenja.

Učenik je nesumnjivo najuspješnije Bourgetovo djelo: u prvih šest tjedana prodano je 22 tisuće primjeraka romana; tijekom petnaest mjeseci o njemu su objavljena 23 prikaza i članka; 1930. g. Albert Autin je o njemu napisao knjigu; roman je doživio 24 francuska izdanja kod raznih izdavača (Lemerre, Plon, Nelson i dr.) i može ga se naći u originalu ali i u prijevodu u fondovima mnogih europskih knjižnica; 1917. g. poslužio je kao predložak za film Giuseppea Giustija; spominje ga se u svim povijestima, udžbenicima i leksikonima francuske književnosti itd. Valja se, stoga, složiti s Autinovom tvrdnjom da će Bourget u književnoj povijest ostati zapamćen kao autor *Učenika*.

Nakon objavljivanja *Učenika* Bourgetov je ekonomski i simbolički kapital stalno rastao, o čemu svjedoči primanje u Akademiju (1894.), promjena izdavača (1899.), tiskanje sabranih djela (započeto 1889.) itd. Posebno valja istaknuti povećanje broja Bourgetovih čitatelja: dok je reprezentativni čitatelj *Eseja* bio pripadnik elitnih intelektualnih krugova, Bourgetovi romani prešli su granice elitne književnosti i stekli širu publiku među kojima su velikim dijelom zastupljene čitateljice. Preciznih podataka o broju Bourgetovih čitatelja, međutim, nema, kao uostalom ni o nakladama pojedinih naslova (procjenjuje se da je riječ o nakladi između 30 i 35 tisuća svezaka) ili broju izdanja, što se može pripisati poslovnoj tajni ili nemarnom vođenju poslovne evidencije. Stoga je, po mišljenju Christophea Charlea, zaključke o ekonomskom statusu onovremenih pisaca moguće donijeti i na temelju podataka u kojoj pariškoj četvrti žive i imaju li poslugu. U tom smislu, o Bourgetovu uspjehu svjedoči i podatak da se nekoliko puta selio iz jedne pariške četvrti u drugu te da je 1896. g. kupio imanje Costebelle na kojem je imao nekoliko slugu. Još je važniji podatak da je 1890. g. okončao dvostruki život pisca i novinara i posvetio se samo književnom radu, pa je tako postao članom malene skupine pisaca (bilo ih je manje od 10%) koji su živjeli isključivo od svoga pisanja.

Po svjedočenju Alberta Feuillerata, Bourget je – usprkos nesumnjivom uspjehu svojih romana – krajem 1890-ih proživljavao ozbiljnu intelektualnu krizu. To je razdoblje za njega bilo jednako turbulentno kao i rana mladost, obilježena književnom intoksikacijom, diletantizmom i pesimizmom. Tražeći lijek za takvo stanje, Bourget se početkom 20. stoljeća na duhovnom polju vraća vjeri koju je izgubio tijekom odrastanja, a na književnom polju romanesknoj

formuli koju je primijenio u *Učeniku* – spajanju elemenata psihološkoga romana i romana s tezom. U razdoblju između 1902. i 1914. g. nastaju njegova četiri velika romana s tezom: *Etapa*, *Razvod*, *Emigrant* i *Podnevni demon*.

Književno i društveno polje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće obilježila je Dreyfusova afera koja je izazvala ideološku polarizaciju na svim razinama francuskoga društva. Tako su se i pisci podijelili na dreyfusovce na čelu sa Zolom i antidreyfusovce okupljene oko Maurrasa. Bourget je bio tihi antidreyfusovac koji je pišući romane s tezom stao u obranu katoličanstva, obitelji i društvenog poretka koji, po njegovu mišljenju, predstavljaju temelj francuskoga društva. Svojim je žanrovskim odabirom Bourget potvrdio pravilo da razdoblja ideoloških i društvenih sukoba pogoduju nastanku romana s tezom. Kako se, međutim, uz taj žanr vežu negativne konotacije (primjerice, ističe se da u prvi plan stavlja dokazivanje nekog pogleda na svijet, da nedvosmisleno formulira tezu koja sve ostale elemente romana potiskuje u drugi plan te da čitatelju jasno daje do znanja koja je točna interpretacija iznesene priče itd.), Bourget je u žanrovskom određivanju svojih djela inzistirao na pojmu „roman ideja“.

Mnogi su elementi Bourgetovih romana s tezom – izbor tema, usredotočenost na obiteljske odnose i društvena kretanja, dualistički sustav vrijednosti, osuda modernističkih tendencija (brzo napredovanje na društvenoj ljestvici, ozakonjenje razvoda, marginalizacija plemstva, pokušaji reforme Rimokatoličke crkve) i isključivost u obrani tradicionalističkih teza – predstavljali novinu u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja, uvjerenih da je roman *Učenik* bio tek jednokratni otklon od pišćeve prepoznatljive poetike mondenog romana. Oprečne reakcije čitatelja na njegova četiri romana s tezom – konzervativni kritičari uglavnom su podržavali Bourgetova stajališta i zaneseno hvalili njegove romane, a republikanski su žučljivo osporavali vrijednost njegovih teza i romana u cjelini – predstavljaju potvrdu duboke ideološke podijeljenosti francuskoga društva. Bourgeta su u prvom redu bezrezervno podržavali članovi i simpatizeri pokreta *Action française*: pisali su pozitivne kritike, organizirali predavanja i svečane večere u njegovu čast. Iako Bourget nije bio sklon aktivnom uključivanju u politiku, zahvaljujući njegovoj podršci taj je desničarski pokret privukao mnoge nove članove. Bourget je, naime, bio etablirani romanopisac koji je – zajedno s Franceom, Lotijem i Barrèsom – na početku 20. stoljeća zauzimao dominantni pol književnoga polja. Iako je riječ o razdoblju u kojem, po tvrdnjama Michela Raimonda, francuski roman proživljava ozbiljnu krizu i u kojem, po svjedočenju suvremenika, novine sve manje zanima književna kritika, o Bourgetovim je romanima s tezom objavljeno čak 47 prikaza i članaka. Stabilnost svojeg simboličkog i

ekonomskog kapitala Bourget je osigurao kako nastavkom suradnje s časopisima i novinama *Le Gaulois*, *Le Figaro*, *Journal des débats* i *Revue des Deux Mondes* te s izdavačkom kućom Plon, tako i početkom suradnje s visokotiražnim časopisima *L'Illustration* i *Le Journal* te s uspješnim izdavačima Nelsonom i Fayardom. U tome razdoblju Bourget pripada maloj grupi najtiražnijih autora iz potpolja uske ili čiste produkcije o čijem simboličkom kapitalu svjedoči i sedam knjiga koje su o njemu objavljene između 1904. i 1914. g. Analiza prikaza, članaka i knjiga iz toga razdoblja pokazuje da je Bourget imao vjernu čitateljsku publiku koja je pripadala dominantnoj višoj građanskoj klasi tradicionalističkoga svjetonazora, ali i da su – u prvom redu zahvaljujući suradnji s Nelsonom i Fayardom – njegova djela postala dostupna širokoj publici.

Iako je tijekom prva četiri desetljeća 20. stoljeća o Bourgetu objavljena čak dvadeset i jedna knjiga, nakon Prvoga svjetskog rata može se uočiti postupan pad zanimanja čitatelja za njegova djela. Rat je, naime, stvorio jaz između ostarjeloga pisca i mladih ljudi koji su aktivno sudjelovali u krvavom sukobu koji ih je promijenio. Čitatelji su se okrenuli prema mlađoj generaciji pisaca koja je u razdoblju između dva rata, potpomognuta časopisom *La Nouvelle Revue française* i izdavačkom kućom *Gallimard*, stekla značajan simbolički i ekonomski kapital te zauzela dominantni pol književnoga polja. O Bourgetu se otada najčešće piše samo prigodno: povodom pedesete godišnjice njegova književnoga rada (1923.), povodom smrti (1935.) i stote godišnjice rođenja (1952.) U skromnom popisu radova objavljenih nakon Bourgetove smrti, valja istaknuti dvije knjige: disertaciju Michela Mansuyja *Un moderne, Paul Bourget: de l'enfance au 'Disciple'* (1960.) koja predstavlja temeljitu studiju o prvih trideset godina Bourgetova života i rada te zbornik radova s prvoga znanstvenog skupa posvećenog Bourgetu pod naslovom *Avez-vous lu Paul Bourget?* (2007.). Kad je u pitanju recepcija Bourgetovih djela, u obje se knjige može pročitati ista tvrdnja: promjena recepcije posljedica je Bourgetovih reakcionarnih ideja koje su ga odvojile kako od francuskoga društva tako i od čitatelja.

Pored navedenih ideoloških postoje i drugi čimbenici koji su doveli do promjene recepcije Bourgetova opusa, a u njihovom određivanju korisnima se pokazuju Bourdieuove postavke. Bourdieu je, naime, književno polje opisao kao polje borbi u kojima pojedine grupe nastoje osvojiti dominantni pol. Tako je u razdoblju između dva rata mlađa generacija pisaca okupljena oko *La Nouvelle Revue française* s dominantnog pola književnoga polja istisnula četvoricu psihologa – Bourgeta, Francea, Barrèsa i Lotija. Uz to, početkom 20. stoljeća

promijenio se odnos između književnoga polja i polja moći: započinje proces postupne promjene statusa knjige u društvu. U natjecanju sa znanstvenicima, novinarima i političarima pisci gube određena područja svoga djelovanja, a knjigu ugrožavaju i novi mediji i oblici provođenja slobodnoga vremena. Proces slabljenja utjecaja književnosti tekao je usporedo s procesom udaljavanja čitatelja i Bourgeta, a ubrzao ih je Prvi svjetski rat te poraz desne političke opcije predvođene pokretom *Action française* čiji je simpatizer bio i Bourget.

Na lošu recepciju Bourgetova opusa utjecale su i manjkavosti njegove poetike romana. S jedne strane, njegov je psihološki roman imao dva jaka suparnika: ruski realistički roman i Proustov psihološki roman, a ugrožavale su ga i nove spoznaje i tendencije u psihologiji. S druge strane, njegov roman s tezom zbog neaktualnih tema, krutih teza i ograničenja nametnutih čitateljevoj interpretacijskoj aktivnosti nije mogao zadovoljiti zahtjevnoga suvremenog čitatelja.

Usprkos postupnom prestanku zanimanja čitatelja za Bourgetov opus, brojni kvantitativni i kvalitativni parametri (naklada i broj izdanja, društveni i kulturni kapital te materijalni status pisca, broj prikaza, članaka i knjiga, elementi konsekracije itd.) pokazuju da je Bourget u razdoblju između 1881. i 1914. g. bio uspješan pisac sa značajnim ekonomskim i simboličkim kapitalom, pa su se teorija polja – koja se temelji na analizi sinkronijskih isječaka – i estetika recepcije – koja ističe važnost reakcija prve publike – pokazale dobrim metodološkim pristupom u dokazivanju da je riječ o nepravедno zaboravljenom piscu. Kako je pokazala ova disertacija, Bourdieuova je teorija polja omogućila analizu složenoga odnosa psihološkog i naturalističkog romana u književnom polju na kraju 19. stoljeća, odnosno ukazala na njihove suprotstavljene poetike koje, međutim, nisu predstavljale zapreku u zajedničkom nastojanju da se poveća ekonomski i simbolički kapital romana. S druge strane, zahvaljujući Jaussovim postavkama pokazano je da su u obzoru očekivanja onovremenih čitatelja sva analizirana Bourgetova djela predstavljala novinu ili u odnosu prema književnim kritikama i romanima drugih autora ili prema prethodnim Bourgetovim djelima. Istraživanje je pokazalo i da postoji određeno podudaranje Bourgetovih književnoteorijskih razmišljanja s Bourdieuovim i Jaussovim. Primjerice, uspoređujući realistički i pijetistički roman Bourget razmišlja u okvirima neke vrste relacijske teorije žanra, a zanimao ga je i problem recepcije, tj. odnosa djelo – čitatelj koji je promatrao na nekoliko razina: kao čitatelj (u ranoj je mladosti spoznao da ga je čitanje dovelo u stanje književne intoksikacije), književni kritičar (u *Esejima* proučava utjecaj djela autora prethodne generacije na mlade čitatelje svoje generacije) i romanopisac

(teza da je autor odgovoran za recepciju svojih djela prerasta u vjerovanje da roman (s tezom) predstavlja sredstvo duhovne obnove francuskoga društva).

Kako je stavljanjem naglaska na recepciju Bourgetova književnokritičkoga i romanesknoga opusa kod prve publike i na njegov položaj u dva sinkronijska isječka dijelom zanemarena dijakronija – bez koje istraživanje ne može biti potpuno – u drugom dijelu disertacije proučeni su i tekstovi koji su se na Bourgetov opus osvrnuli s određene vremenske udaljenosti te udžbenici i povijesti književnosti koji kao sastavni dio školskoga sustava igraju važnu ulogu u oblikovanju kanona. Na temelju analize tridesetak povijesti i udžbenika francuske književnosti zaključeno je da Bourgetov opus čini dio francuskoga književnog kanona, odnosno da predstavlja dio francuske nacionalne baštine i skupnoga pamćenja. Pretraživanje elektroničkih kataloga europskih knjižnica, leksikona djela i pisaca te istraživanje o recepciji Bourgetovih djela u Europi i Americi (u prvom redu u Njemačkoj, Španjolskoj, Italiji, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama), a posebice u Hrvatskoj pokazalo je da je riječ o piscu koji čini i dio europske i svjetske književne baštine.

Dok je istraživanje recepcije Bourgetova opusa na sinkronijskoj razini ukazalo na veliku raznolikost u reakcijama i vrijednosnim sudovima prve publike (što se može držati potvrdom teze da je Bourget najproturječniji pisac svoga vremena), na dijakronijskoj je razini otkrilo promjenu u recepciji koja se najprije očitovala u padu zanimanja za njegova djela, a potom u dominaciji negativnih vrijednosnih sudova. Na temelju rezultata istraživanja može se pretpostaviti da se stajalište o Bourgetu kao lošem romanopiscu, krutom tradicionalistu i reakcionaru – koje se uvriježilo tijekom druge polovice 20. stoljeća – neće promijeniti. Valja, međutim, naglasiti da ni najoštriji kritičari ne mogu osporiti Bourgetove zasluge za rehabilitaciju Stendhala, afirmaciju Baudelairea i formuliranje teorije dekadencije, za kritičko promišljanje pozitivizma i scijentizma te za oblikovanje antinaturalističke poetike i oživljavanje tradicije francuskoga psihološkog romana. Jednako tako, valja istaknuti da se na početku 21. stoljeća može uočiti određeno zanimanje tzv. profesionalnih čitatelja za Bourgeta: u Dijonu je 2005. g. održan znanstveni skup *Avez-vous lu Paul Bourget?* čiji je cilj – po riječima organizatora – bio kod suvremenih čitatelja pobuditi želju da ponovno čitaju Bourgeta, a 2010. g. u biblioteci *Classiques* objavljen je roman *Učenik* koji je sa sedamdesetak stranica predgovora i priloga popratio Antoine Compagnon. Iako je malo vjerojatno da će se tzv. obični čitatelji ponovno zainteresirati za Bourgeta, njegov opus kako zbog dobre pozicioniranosti u književnom polju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, tako i zbog mogućnosti novih čitanja –

utemeljenih na radovima Antoineta Compagnona o antimodernizmu (2005.) i Gisèle Sapiro o odgovornosti pisca (2011.) – predstavlja poticajan predmet za književnoznanstvena proučavanja profesionalnih čitatelja.

9. BIBLIOGRAFIJA

9. 1. Bibliografija Bourgetovih djela korištenih u disertaciji

- Bourget, Paul: „À propos de la 'Barricade'“, u: *La Revue hebdomadaire*, 5 mars 1910., str. 5-33.
- Bourget, Paul: „L'Ascension sociale“, u: *Le Gaulois*, 27 juillet 1902.
- Bourget, Paul: „Autour du 'Divorce'“, u: *Le Gaulois*, 30 janvier 1908.
- Bourget, Paul: „Avertissement“, u: Bourget, Paul; Cury, André: *Un divorce: pièce en trois actes*, Paris, Plon, 1908., str. I-XXIV.
- Bourget, Paul: *Cruelle énigme*, Paris, Larousse, [s. a.].
- Bourget, Paul: *Le Démon de midi: t. 1*, Paris, Plon, 1914.
- Bourget, Paul: *Le Démon de midi: t. 2*, Paris, Plon, 1914.
- Bourget: „Le De profundis de la critique“, u: Bourget, Paul: *Essais de psychologie contemporaine: études littéraires*, Paris, Gallimard, 1993., str. 445-448.
- Bourget, Paul: *Le Disciple*, Paris, Nelson, 1911.
- Bourget, Paul: *Le Disciple*, Paris, Librairie générale française, 2010.
- Bourget, Paul: *Discours de réception à l'Académie française: prononcé le 13 juin 1895*, Paris, Lemerre, 1895.
- Bourget, Paul: *L'Émigré*, Paris, Plon, 1907.
- Bourget, Paul: *Essais de psychologie contemporaine*, Paris, Plon, 1920.
- URL: <http://www.archive.org/stream/essaisdepsychol01bour#page/n5/mode/2up> (15. 11. 2012.)
- Bourget, Paul: *Essais de psychologie contemporaine: Baudelaire, M. Renan, Flaubert, M. Taine, Stendhal*, Paris, Alphonse Lemerre, [s. a.].
- Bourget, Paul: *Essais de psychologie contemporaine: études littéraires*, Paris, Gallimard, 1993.
- Bourget, Paul: *Étape: tome premier*, Paris, Plon, 1937.
- Bourget, Paul: *Étape: tome second*, Paris, Plon, 1937.
- Bourget, Paul: *Études et portraits: I: portraits d'écrivains et notes d'esthétique*, Paris, Plon, [1905.].
- Bourget, Paul: *L'Irréparable*, Paris, Plon, [1901.?].
- Bourget, Paul: *L'Irréparable; Deuxième Amour*, Paris, Plon, 1923.
- Bourget, Paul: „Lettre à Théodore de Banville, samedi 30 octobre 1883“, u: Guyaux, André: *Un demi-siècle de lecture des 'Fleurs du mal': 1855-1905*, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2007., str. 615-618.

- Bourget, Paul: „Lettre autobiographique“, u: Bourget, Paul: *Le Disciple*, Paris, Librairie générale française, 2010., str. 331-340.
- Bourget, Paul: *Mensonges*, Paris, Lemerre, 1887.
- Bourget, Paul: *Nouveaux essais de psychologie contemporaine: M. Dumas fils, M. Leconte de Lisle, MM. de Goncourt, Tourguéniev, Amiel*, Paris, Alphonse Lemerre, [s. a.].
- Bourget, Paul: *Nouvelles pages de critique et de doctrine*, Paris, Plon, 1922.
- Bourget, Paul: *Pages de critique et de doctrine*, Paris, Plon, 1922.
- URL: http://openlibrary.org/books/OL23324482M/Pages_de_critique_et_de_doctrine (27. 12. 2011.)
- Bourget, Paul: „Le Pessimisme de la jeune génération“, u: *Journal des débats*, 16 juin 1885.
- Bourget, Paul: *Physiologie de l'amour moderne*, Paris, Plon, 1930.
- Bourget, Paul: „Préface“, u: Constant, Benjamin: *Adolphe*, Paris, Plon, [1931.?], str. 11-23.
- Bourget, Paul: „Préface“, u: *Le Tribun*, Paris, Plon, 1912., str. I-L.
- Bourget, Paul: „Préface“, u: Vogüé, Melchior de: *Pages choisies*, Paris, Plon, 1912., str. I-XLI.
- Bourget, Paul: „Psychologie contemporaine: notes et portraits“, u: *La Nouvelle Revue*, novembre-décembre 1881., str. 398-416.
- Bourget, Paul: „Réponse“, u: *Le Gaulois*, 2 février 1908.
- Bourget, Paul: *Réponse au discours de réception de Maurice Donnay*.
- URL: <http://www.academie-francaise.fr/reponse-au-discours-de-reception-de-maurice-donnay> (12. 9. 2014.)
- Bourget, Paul: „Le Roman réaliste et le roman piétiste“, u: *Revue des Deux Mondes*, juillet-août 1873., str. 454-469.
- Bourget, Paul: *La Terre promise*, Paris, Lemerre, 1892.
- Bourget, Paul: *Un crime d'amour*, Paris, Lemerre, 1886.
- Bourget, Paul: *Un divorce*, Paris, Plon, 1904.
- Bourget, Paul: „Un roman d'analyse: 'Sous l'oeil des Barbares', par M. Maurice Barrès“, u: *Journal des débats*, 3 avril 1888.

9. 2. Bibliografija ostalih radova korištenih u disertaciji

- Abry, Émile; Audic, Charles; Crouzet, Paul: *Les Grands Écrivains de France illustrés*, Paris, Didier, 1948.
- Abry, Émile; Audic, Charles; Crouzet, Paul: *Histoire illustrée de la littérature française: précis méthodique*, Paris, Didier; Toulouse, Edouard Privat, 1949.
- Aderer, Jean-Baptiste Adolphe: „Les Décadents: à propos du livre 'Essais de psychologie

- contemporaine', par M. Paul Bourget“, u: *Le Temps*, 24 décembre 1883. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k230154n/f3.zoom.r=essais+de+psychologie+contemporaine.langEN> (20. 9. 2012.)
- Agathon: *Les jeunes gens d'aujourd'hui*, Paris, Plon-Nourrit, 1913.
- Almérás, Henri d': „Paul Bourget“, u: *Avant la gloire: leurs débuts*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1902., str. 224-227.
- Albalat, Antoine: „Mme Juliette Adam et ses amis“ u: *Souvenirs de la vie littéraire*, Paris, G. Crès et Cie, 1924., str. 203-220.
- Albalat, Antoine: „M. Paul Bourget“, u: *La Nouvelle Revue*, mai-juin 1895., str. 832-847.
- Albert-Buisson, F.: „Paul Bourget“, u: *Revue des Deux Mondes*, août 1952., str. 560-566.
- Amoralité de la littérature, morales de l'écrivain*, sous la direction de Jean-Michel Wittmann, Actes du colloque international organisé par le Centre „Michel Baude – Littérature et spiritualité“ de l'Université de Metz, les 26 et 27 mars 1998, Paris, Honoré Champion, 2000.
- Angenot, Marc: „Ceci tuera cela, ou: la chose imprimée contre le livre“, u: *Romantisme*, 1984., vol. 14, no. 44, str. 83-104.
- Angenot, Marc: „La fin d'un sexe: le discours sur les femmes en 1889“, u: *Romantisme*, 1989., vol. 16, no. 63, str. 5-22.
- Anić, Vladimir: *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, Novi Liber, 2000.
- Ansel, Yves: „Pour une socio-politique de la réception“, u: *Littérature*, 2010./1, no. 157, str. 93-105.
- Arnaud, Michel: „La dernière étape de M. Bourget“, u: *La Revue blanche*, mai 1902., t. 28, str. 288-293.
- Les arrières-gardes au XXe siècle: l'autre face de la modernité esthétique*, sous la direction de William Marx, Paris, PUF, 2008.
- Austin, Lloyd James: *Paul Bourget: sa vie et son oeuvre jusqu'en 1889.*, Paris, E. Droz, 1940.
- Autin, Albert: *'Le Disciple' de Paul Bourget*, Paris, Société Française d'Éditions Littéraires et Techniques, 1930.
- Avez-vous lu Paul Bourget?*, textes réunis par Marie-Ange Fougère et Daniel Sangsue, Dijon, Éditions Universitaires de Dijon, 2007.
- Aymé, Jean: „Une vieille question: à propos du 'Disciple'“, u: *La Nouvelle Revue*, 15 septembre 1890., str. 368-383.
- Ballot, Marcel: „L'Étape par M. Paul Bourget“, u: *Le Figaro*, 5 juin 1902.

- Banville, Théodore de: „Baudelaire: à Paul Bourget“, u: Guyaux, André: *Un demi-siècle de lecture des 'Fleurs du mal': 1855-1905*, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2007., str. 615-618.
- URL: <http://books.google.hr/books?id=jPaoQUJnm4C&pg=PA615&lpg=PA615&dq=BANVILLE+baudelaire+bourget&source=bl&ots=C5H29Eaivg&sig=X4uyv4GARe6hfK8gnJs76tcuY&hl=hr&sa=X&ei=2tloUNTuHoXusgbj4oHADw&ved=0CBwQ6AEwAA#v=onepage&q=BANVILLE%20baudelaire%20bourget&f=false> (20. 9. 2012.)
- Barrès, Maurice: „Il y a une littérature nationaliste“, u: *Le Gaulois*, 16 juillet 1902.
- Barrès, Maurice: „Notes sur Paul Bourget“, u: *Les Lettres et les arts*, 1886., no. 1, str. 256-263.
- Barthes, Roland: *S/Z*, Paris, Éditions du Seuil, 1976.
- Bastide, Mario: „Place des écrivains français du XIXe siècle dans les manuels de littérature du XXe siècle“, u: *L'information littéraire*, 2004., no. 2, vol. 56, str. 46-50.
- Bataille, Albert: *Causes criminelles et mondaines de 1888*, Paris, E. Dentu, 1889.
- Baudelaire, Charles: *Curiosités esthétiques; L'art romantique et autres oeuvres critiques*.
- URL: <http://visualiseur.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101426n> (20. 1. 2013.)
- Bauër, Gérard: „L'Ami“, u: *Revue des Deux Mondes*, septembre 1952., str. 18-29.
- Beau de Loménie, Emmanuel: „Centenaire de Paul Bourget“, u: *Hommes et Mondes*, 1952., 76, str. 388-400.
- Beaumarchais, Jean-Pierre de; Couty, Daniel; Rey, Alain: *Dictionnaire des littératures de la langue française*, Paris, Bordas, 1984.-1985.
- Beaumarchais, Jean-Pierre de; Couty, Daniel: *Dictionnaire des oeuvres littéraires de la langue française*, Paris, Bordas, 1994.
- Beaunier, André: „Un roman de M. Paul Bourget“, u: *Revue des Deux Mondes*, août 1914., str. 676-687.
- Becker, Colette; Cabanès, Jean-Louis: *Le Roman au XIXe siècle: l'explosion du genre*, Paris, Bréal, 2001.
- Becker, Colette; Gourdin-Servenièrre, Gina; Lavielle, Véronique: *Dictionnaire d'Émile Zola*, Paris, Robert Laffont, 1993.
- Becker, Colette: „Zola, écrivain – homme d'affaires“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2007., no. 4, str. 825-833.
- Becker, Colette: *Zola, le saut dans les étoiles*, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 2002.

- Beker, Miroslav: *Povijest književnih teorija: od antike do kraja devetnaestoga stoljeća*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1979.
- Beker, Miroslav : *Suvremene književne teorije: ruski formalizam, francuska nova kritika, poststrukturalizam u suvremenoj američkoj kritici, estetika recepcije, marksistički orijentirana kritika*, Zagreb, Matica hrvatska, 1999.
- Béranger, Henry: „La Proie“, u: *Le Supplément illustré de la Revue hebdomadaire*, juillet 1897., t. 8, str. 5-16.
- Bernoville, Gaëtan: *Paul Bourget*, Paris, Denoël et Steele, 1936.
- Berr, Émile: „L'avenir d'une aristocratie“, u: *Le Figaro*, 13 juillet 1907.; 16 juillet 1907.
- Bertaut, Jules: „M. Paul Bourget et la médecine“, u: *Le Gaulois*, 6 avril 1923.
- Bertrand, Louis: *Idées et portraits: La renaissance classique, Paul Bourget, François de Curel, Paul Adam, Henri de Régnier, Émile Baumann, Le roman d'histoire*, Paris, Plon, 1927.
- Bethléem, Louis: „Paul Bourget“, u: *Romans à lire, romans à proscrire*, Lille, Romans-Revue, 1914., str. 160-164.
- Bibliografija hrvatskih književnih časopisa 19. stoljeća: sv. 2: Vienac (1869-1903)*, priredio Vinko Brešić, Zagreb, FF press, 2006.
- Bibliografija hrvatskih književnih časopisa 19. stoljeća: sv. 3: Književna zabava (1869) - Iskra (1891)*, priredio Vinko Brešić, Zagreb, FF press, 2006.
- Bibliografija hrvatskih književnih časopisa 19. stoljeća: sv. 4: Prosvjeta (1893) - Život (1900)*, priredio Vinko Brešić, Zagreb, FF press, 2006.
- Bibliografija hrvatskih književnih časopisa 20. stoljeća: sv. 2: Luč (1905-1942)*, sastavio Ilija Miškić, priredio Vinko Brešić, Zagreb, FF press, 2011.
- Bibliografija hrvatskih književnih časopisa 20. stoljeća: sv. 3: Savremenik (1906-1941)*, priredio Vinko Brešić, Zagreb, FF press, 2010.
- Bibliografija hrvatskih književnih časopisa 20. stoljeća: sv. 8: Hrvatska revija (1928-1945)*, priredio Vinko Brešić, Zagreb, FF press, 2012.
- Bidou, Henry: „L'Émigré“, u: *Journal des débats*, 30 avril 1907.
- Bidou, Henry: „Paul Bourget“, u: *La Revue de Paris*, 15 janvier 1936., str. 457-465.
- Billy, André: *L'Époque contemporaine: (1905-1930)*, Paris, Jules Tallandier, 1956.
- Billy, André: *L'Époque 1900: (1885-1905)*, Paris, Jules Tallandier, 1951.
- Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb, Matica hrvatska, 2000.
- Blavet, Émile: „Cruelle énigme“, u: *Le Figaro*, 20 février 1885.
- Bloy, Léon: „L'Eunuque“, u: *Belluaires et porchers*, Paris, P.-V. Stock, 1905., str. 252-261.

- Bloy, Léon: „Paul Bourget“, u: *Les Dernières colonnes de l'Église*, Paris, Mercure de France, 1903., str. 129-153.
- Bloom, Harold: „An Elegy for the Canon“, u: *The Western Canon*, London, Papermac, 1996., str. 15-41.
- Blum, Léon: „M. Paul Bourget“, u: *La Revue blanche*, juillet 1894., t. 7, str. 10-15.
- Blum, Léon: „'Un divorce' de M. Paul Bourget“, u: *L'Humanité*, 24 août 1904.
- Boileau Despréaux, Nicolas: *Epistres nouvelles du sieur D****, Paris, D. Thierry, 1698.
- Bois, Jules: „Paul Bourget et 'L'Émigré'“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 23 juin 1907., str. 391-394.
- Boisdeffre, Pierre de: „Le Centenaire de Paul Bourget“, u: *La Revue de Paris*, octobre 1952., str. 164-165.
- Boisdeffre, Pierre de: *Où va le roman?: essai*, Paris, Del Duca, 1962.
- Boisdeffre, Pierre de: *Le roman français depuis 1900*, Paris, PUF, 1979.
- Bompaire-Evesque, Claire: „Paul Bourget collaborateur de Maurice Barrès“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1992., no. 2, str. 224-245.
- Bonne, Joseph de: *La Pensée de Paul Bourget*, Paris, Nouvelle Librairie Nationale, 1913.
URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57788122.r=Brunetiere+Bourget.langEN> (15. 12. 2010.)
- Bordeaux, Henry: *Âmes modernes*, Paris, Perrin et Cie, 1912.
- Bordeaux, Henry: „Le centenaire de Paul Bourget“, u: *Reconstructeurs et mainteneurs: Balzac, Bourget, Lemaître, Barrès, Mâle, Maurras, Grousset, Bazin, Carrel, Saint-Exupéry*, Paris, Plon, 1954., str. 21-100.
- Bordeaux, Henry: *Les écrivains et les moeurs: notes, essais et figurines: 1900-1902*, Paris, Plon, 1902.
URL: <http://www.archive.org/stream/lescrivainsetl00borduoft#page/70/mode/2up> (15. 12. 2011.)
- Bordeaux, Henry: *Pèlerinages littéraires*, Paris, Albert Fontemoing, 1905.
- Bordeaux, Henry: *Rapport sur l'attribution d'un prix Osiris à M. Paul Bourget*.
URL: <http://www.academie-francaise.fr/rapport-sur-lattribution-dun-prix-osiris-m-paul-bourget> (20. 3. 2015.)
- Bordeaux, Henry: „Le Romancier“, u: *Revue des Deux Mondes*, septembre 1952., str. 3-12.
- Bourdieu, Pierre: „Le champ littéraire“, u: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1991., vol. 89, str. 3-46.
- Bourdieu, Pierre: *Les Règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, 1998.
- Bourges, Élémir: „Un critique: M. Paul Bourget“, u: *Le Gaulois*, 18 octobre 1883.

- Bowman, Edgar Milton: *The early novels of Paul Bourget*, New York, Carranza & Co., 1925.
- Braunschvig, Marcel: *La littérature française contemporaine: étudiée dans les textes: (de 1850 à nos jours)*, Paris, Armand Colin, 1929.
- Brešić, Vinko: *Čitanje časopisa*, Zagreb, Matica hrvatska, 2005.
- Breton, André: *Un cadavre*, Paris, Imprimerie spéciale du Cadavre, 1924. URL: http://melusine.univ-paris3.fr/Tracts_surr_2009/Tracts_I_2009.htm#par_16 (1. 6. 2015.)
- Brisson, Adolphe: „L'âme nouvelle de Paul Bourget“, u: *Le Temps*, 11 novembre 1899.
- Brisson, Adolphe: „André Cornélis“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 13 février 1887., str. 106-107.
- Brisson, Adolphe: „L'Étape', par Paul Bourget“, u : *Les Annales politiques et littéraires*, 31 août 1902., str. 140-142.
- Brisson, Adolphe: *Portraits intimes: 3e série*, Paris, Armand Colin, 1897.
- Brix, Michel: „Introduction“, u: Sainte-Beuve: *Panorama de la littérature française: de Marguerite de Navarre aux frères Goncourt: (portraits et causeries)*, Paris, Le Livre de poche, Librairie Générale Française, 2004., str. 7-56.
- Brousseau, Jean-Jacques: „Le Démon de midi': roman par Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 20 juillet 1914.
- Brunel, Pierre: *Histoire de la littérature française: tome 2*, Paris, Bordas, 1981.
- Brunetière, Ferdinand: „À propos du 'Disciple'“, u: *Nouvelles questions de critique*, Paris, Calmann-Lévy, 1890., str. 330-355.
- Brunetière, Ferdinand: „Discours à la cérémonie du centenaire de Sainte-Beuve“, u: *Le livre d'or de Sainte-Beuve: publié à l'occasion du centenaire de sa naissance*, Paris, Aux Bureaux du Journal des débats, 1904., str. III-XXI.
- Brunetière, Ferdinand: „Le Pessimisme dans le roman“, u: *Revue des Deux Mondes*, juillet-août 1885., str. 214-226.
- Brunetière, Ferdinand: „Question de morale“, u: *Nouvelles questions de critique*, Paris, Calmann-Lévy, 1890., str. 356-386.
- Brunetière, Ferdinand: *Le Roman naturaliste*, Paris, Calmann-Lévy, 1883.
- Brunetière, Ferdinand: „La Terre promise“, u: *Revue des Deux Mondes*, novembre-décembre 1892., str. 214-225.
- Brunetière, Ferdinand: „Trois romans“, u: *Revue des Deux Mondes*, mars 1887., str. 202-213.
- Byrnes, Robert F.: „The French publishing industry and its crisis in the 1890's“, u: *The Journal of Modern History*, september 1951., no. 3, str. 232-242.

- Cabanès, Jean-Louis: „La psychologie des styles: une traversée des signes“, u: *Romantisme*, 2010., vol. 2, no. 148, str. 115-129.
- Cabs, Maurice: „L'Émigré', de Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 27 juin 1907.
- Les Cahiers naturalistes*. URL: <http://www.cahiers-naturalistes.com/index.html> (20. 2. 2012.)
- Calinescu, Matei: *Lica moderniteta: avangarda, dekadencija, kič*, Zagreb, Stvarnost, 1988.
- Calvet, Jean: *Morceaux choisis des auteurs français du Xe au XXe siècle: pour servir à la lecture expliquée dans les classes de 3e, 2e et 1re*, Paris, J. de Gigord, 1924.
- Capus, Alfred: „Courrier de Paris“, u: *Le Figaro*, 13 juillet 1914.
- Carassus, Émilien: *Le Snobisme et les lettres françaises: de Paul Bourget à Marcel Proust: 1884-1914*, Paris, Armand Colin, 1966.
- Carco, Francis: „L'Ami“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.
- Carco, Francis: „L'observateur“, u: *Revue des Deux Mondes*, septembre 1952., str. 13-17.
- Caro, Elme-Marie: *Le pessimisme au XIXe siècle: Leopardi, Schopenhauer, Hartmann*, Paris, Hachette, 1878.
- Castex, Pierre-Georges; Surer, Paul; Becker, Georges: *Histoire de la littérature française*, Paris, Hachette, 1984.
- „Causerie bibliographique“, u: *Revue scientifique*, 17 août 1889., str. 213-215.
- Champ littéraire fin de siècle autour de Zola*, textes réunis et présentés par Béatrice Laville, Modernité, no. 20, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2004.
- Chantavoine, Henri: „'Le Disciple' par M. Paul Bourget“, u: *Journal des débats*, 24 juillet 1889.
- Charle, Christophe: „L'Affaire Dreyfus: champ littéraire et champ du pouvoir, les écrivains et l'affaire Dreyfus“, u: *Annales ESC*, 1977., no. 2, str. 240-264.
- Charle, Christophe: *La Crise littéraire à l'époque du naturalisme: roman, théâtre et politique: essai d'histoire sociale des groupes et des genres littéraires*, Paris, Presses de l'École Normale Supérieure, 1979.
- Charle, Christophe: *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*, Paris, Éditions du Seuil, 1991.
- Charle, Christophe: *Paris, fin de siècle: culture et politique*, Paris, Éditions du Seuil, 1998.
- Charle, Christophe: „Situation du champ littéraire“, u: *Littérature*, 1982., no. 44, str. 8-21.
- Charle, Christophe: „Situation spatiale et position sociale: essai de géographie sociale du champ littéraire à la fin du 19e siècle“, u: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1977., vol. 13, str. 45-59.

- Charles-Brun, Jean: *Le roman social en France au XIXe siècle*, Paris, V. Giard et E. Brière, 1910.
- Chassang, Arsène; Senninger, Charles: *Recueil de textes littéraires français: XXe siècle*, Paris, Hachette, 1970.
- Chassang, Arsène; Senninger, Charles: *Les textes littéraires généraux: classes supérieures de Lettres et Enseignement Supérieur*, Paris, Hachette, 1958.
- Chaumeix, André: „Le Démon de Midi' par M. Paul Bourget“, u: *Feuilleton du Journal des débats*, 26 juillet 1914.
- Chaumeix, André: „L'Esprit philosophique de Paul Bourget“, u: *Revue des Deux Mondes*, septembre 1952., str. 30-37.
- Chaumeix, André: „Paul Bourget“, u: *Journal des débats*, 26 décembre 1935.
- Chérel, Albert: *En relisant après la guerre Bazin, Bourget, Barrès*, Paris, J. de Gigord, 1919.
- Chevallier, Justin René; Audiat, Pierre: *Les textes français du XIXe et XXe siècle*, Paris, Hachette, 1950.
- Chevalier, Adrien: „M. Paul Bourget“, u: *Études littéraires: Maurice Barrès, Paul Bourget, Maurice Donnay, Anatole France, Paul Hervieu, Louis le Cardonel, Henri Heine*, Paris, E. Sansot et Cie, 1911., str. 33-50.
- Chevrel, Yves: *Le naturalisme*, Paris, PUF, 1982.
- Cigoj, Breda: *Literarna kritika in estetska ideologija Paula Bourgeta: povzetek disertacije*, Ljubljana, Filozofska Fakulteta Univerze v Ljubljani, 1958.
- Clark, Priscilla P.: „Stratégies d'auteur au XIXe siècle“, u: *Romantisme*, 1977., vol. 7, no. 17-18, str. 92-102.
- Claudé, Paul-André: *Papier jauni, poussière du temps: quelques remarques sur le vieillissement des oeuvres*.
URL: http://www.fabula.org/atelier.php?Poussi%26grave%3Bre_du_temps (11. 12. 2011.)
- Clouard, Henri: *Histoire de la littérature française: du symbolisme à nos jours*, Paris, Albin Michel, 1947.
- Colin, René-Pierre: *Schopenhauer en France: un mythe naturaliste*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1979.
- Comment sont reçues les oeuvres: actualités des recherches en sociologie de la réception et des publics*, sous la direction d'Isabelle Charpentier, Paris, Créaphis, 2006.
- Compagnon, Antoine: *Les antimodernes: de Joseph de Maistre à Roland Barthes*, Paris, Gallimard, 2005.
- Compagnon, Antoine: *Démon teorije*, Zagreb, AGM, 2007.

Compagnon, Antoine: *Genre et réception*.

URL: www.fabula.org/compagnon/genre11.php (3. 5. 2014.)

Compagnon, Antoine: „Introduction“, u: *Le Disciple*, Paris, Librairie Générale Française, 2010., str. 7-39.

Compagnon, Antoine: *La Littérature, pour quoi faire?*, Paris, Collège de France, Fayard, 2007.

Compagnon, Antoine: „Non, la littérature n'est pas en danger“, u: *Le Point*, 16 août 2012.

URL: <http://www.profencampagne.com/article-non-la-litterature-n-est-pas-en-danger-antoine-compagnon-109287391.html> (21. 8. 2013.)

Compagnon, Antoine: *La Troisième République des lettres: de Flaubert à Proust*, Paris, Éditions du Seuil, 1983.

Cornut, Étienne: *Les malfaiteurs littéraires*, Paris, Victor Retaux et fils, 1892.

Corpet, Olivier: „La revue“, u: Sirinelli, Jean-François: *Histoire des droites en France: t. 2*, Paris, Gallimard, 1992. URL:

http://www.nonfiction.fr/article870la_revue_des_deux_mondes_bientot_sur_la_toile.htm (2. 1. 2012.)

Correspondance de Charles Deudon: 1862-1907. URL: <http://deudon.charles.free.fr/> (10. 10. 2012.)

Crémieux, Benjamin: „Bilan d'une enquête“, u: *La Nouvelle Revue française*, 1er septembre 1923., str. 286-294.

Cury, Camille; Boerner, Otto: *Histoire de la littérature française à l'usage des étudiants hors de France*, Leipzig, Berlin, B. G. Teubner, 1918.

Cyral. URL: <http://livresanciens-tarascon.blogspot.com/2012/12/tout-sur-henri-cyral-editeur.html> (30. 4. 2014.)

Čedomil, Jakša: „Eugenij Kumičić“, u: *Iskra*, 25. veljače 1891., str. 33-36.

Čedomil, Jakša: „Janko Leskovar“, u: *Vienac*, 1899., str. 284-299.

Čepulić, Drago: „Prijevod Bourgetova 'Učenika'“, u: *Hrvatska Prosvjeta*, 1920., br. 10, str. 284- 288.

Ćosić, Vjekoslav: „Francuski izvori i uzori dr. Jakova Čuke: (prema Čukinom fondu u Znanstvenoj knjižnici u Zadru)“, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, 2013., vol. 9, str. 185-212.

Davignon, Henri: „Une grande figure française“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.

Darcos, Xavier; Boissinot, Alain; Tartayre, Bernard: *Le XXe siècle en littérature*, Paris, Hachette, 1989.

Debaene, Vincent: *Histoire littéraire et manuels scolaires*.

- URL: http://www.fabula.org/atelier.php?Histoire_litt%26acute%3Braire_et_manuels_scolaires
(2. 2. 2011.)
- Décret d'excommunication prononcé par la Sacrée Congrégation du Saint Office.*
URL: <http://alfred.loisy.free.fr/> (2. 2. 2015.)
- Demougin, Patrick: „Les manuels de littérature au lycée: entre altérité et identité“, u: *Ela*, 2002/1, no. 125, str. 69-81. URL: www.cairn.info/revue-ela-2002-1-page-69.htm (2. 2. 2011.)
- Demoulin, Jérôme: *La famille française dans l'oeuvre de Paul Bourget*, Le Puy, X. Mappus, 1939.
- Delfau, Gérard; Roche, Anne: *Histoire, littérature: histoire et interprétation du fait littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, 1977.
- Delzons, Louis, „La Législation pénale de l'adultère“, u: *Revue bleue*, 12 mars 1904., str. 338-342. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214846v/f341.tableDesMatières> (7. 3. 2014.)
- Deschamps, Gaston: „La Conversion de M. Paul Bourget“, u: *La Vie et les livres*, Paris, Armand Colin, 1894., str. 61-96.
- Deschamps, Gaston: „Paul Bourget, 'L'Émigré'“, u: *Le Temps*, 4 août 1907.
- Deschamps, Gaston: *La Vie et les livres: cinquième série*, Paris, Armand Colin, 1900.
- Deschanel, Paul: „M. Paul Bourget“, u: *Figures littéraires*, Paris, Calmann-Lévy, 1889., str. 73-123. URL: <http://www.archive.org/stream/figureslittrai00desc#page/72/mode/2up> (2. 9. 2012.)
- Des Granges, Charles-Marc: *Histoire illustrée de la littérature française: des origines à 1920*, Paris, Hatier, 1928.
- Des Granges, Charles-Marc; Charrier, Charles: *La Littérature expliquée*, Paris, Hatier, 1929.
- Desmoulins, L.: „Encore le divorce“, u: *Le Gaulois*, 23 février 1908.
- Desthieux, Jean: *Paul Bourget: son oeuvre: document pour l'histoire de la littérature française*, Paris, Carnet-Critique, 1922.
- Dežman Ivanov, Milivoj: „O hrvatskim književnim prilikama“, u: *Hrvatska misao*, 1897., br. 4, str. 104-108.
- Dežman Ivanov, Milivoj: „'Propali dvori': pripovijest Janka Leskovara“, u: *Vienac*, 1897., br. 28, str. 448-452.
- Dictionnaire culturel en langue française*, sous la direction de Alain Rey, Paris, Dictionnaires Le Robert, 2005.
- Dictionnaire mondial des littératures*, sous la direction de Pascal Mougin et Karen Haddad-Wotling, Paris, Larousse, 2002.
- Dictionnaire vivant de la langue française*. URL: <http://dvlf.uchicago.edu/mot/pessimisme> (20. 1. 2013.)

- Dimnet, Ernest: *Paul Bourget*, London, Constable & Company, 1913.
- „Le Disciple“, u: *Le Figaro*, 17 juin 1889. URL:
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2807943/f1.zoom.r=Le%20Figaro%20Paris.langEN> (3. 2. 2014.)
- „Le Divorce“, u: *Le Figaro*, 16 octobre 1904.
- Doumic, René: „À propos de 'L'Étape'“, u: *Journal des débats*, 15 juillet 1902.
- Doumic, René: „Le bilan d'une génération“, u: *Revue des Deux Mondes*, janvier 1900., str. 434-445.
- Doumic, René: „L'Émigré“, u: *La Revue hebdomadaire*, 27 juillet 1907., str. 468-478.
- Doumic, René: *Histoire de la littérature française*, Paris, Librairie classique Paul Delaplane, 1917.
- Doumic, René: „Paul Bourget“, u: *Portraits d'écrivains: deuxième série: Paul Bourget, Guy de Maupassant, Pierre Loti, Jules Lemaître, Ferdinand Brunetière, Émile Faguet, Ernest Lavisse, Ferdinand Faure, J.-M. de Heredia*, Paris, Perrin et Cie, 1914., str. 3-43.
- Doumic, René: „Romans de femmes“, u: *Revue des Deux Mondes*, mai-juin 1906., str. 447-458.
- Dubois, Jacques: *L'institution de la littérature: essai*, Loverval, Labor, 2005.
- Du Bos, Charles: „Réflexions sur l'oeuvre critique de Paul Bourget“, u: *Approximations*, Paris, Plon, 1922., str. 243-266.
- Dumas fils, Alexandre: „Préface“, u: *L'Étrangère: comédie en quatre actes*, Paris, Théâtre-Français, 1876. URL:
<http://théâtredocumentation.com/Dumas%20fils/L%27Etrang%C3%A8re/l%27etrangere%20preface.htm>
 1 (7. 3. 2014.)
- Dumesnil, René: *L'Epoque réaliste et naturaliste*, Paris, Jules Tallandier, 1946.
- Dumont, Georges-Henri: *Henri Davignon et ses amis français*.
 URL: <http://archive.wikiwix.com/cache/?url=http://www.arlfb.be/ebibliotheque/communications/dumon091206.pdf&title=Henri%20Davignon%20et%20ses%20amis%20fran%C3%A7ais> (22. 1. 2013.)
- Écrivain cherche lecteur*, sous la direction de Lise Gauvin et Jean-Marie Klinkenberg, Paris, Montréal, Créaphis & VLB, 1991.
- Edel, Leon: *Psihološki roman*, Beograd, Kultura, 1962.
- Encyclopaedia Universalis*, Paris, Enciclopaedia Universalis, 1996.
- Encyclopédie Larousse*. URL:
http://www.larousse.fr/encyclopedia/litterature/roman_%C3%A0_th%C3%A8se/176576
 (20. 12. 2014.)
- Ernest-Charles, Jean: „L'Étape“, u: *Revue bleue*, 7 juin 1902., str. 719-723.

- Ernest-Charles, Jean: „Paul Bourget“, u: *La Littérature française aujourd'hui*, Paris, Perrin, 1902., str. 100-106.
- Ernest-Charles, Jean: „'Un divorce' par Paul Bourget“, u: *Les samedis littéraires*, Paris, Perrin, 1905., str. 353-363.
- Escarpit, Robert: *Sociologie de la littérature*, Paris, PUF, 1964.
- „L'Étape“, u: *Le Figaro*, 24 mai 1902.
- „L'Étape“, u: *Le Figaro*, 27 juillet 1902.
- Faguet, Émile: „L'Étape“, u: *La Revue Latine*, 25 juillet 1902., str. 385-402.
- Fauget, Émile: *Propos littéraires: troisième série*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1905.
- Faguet, Émile: „Les romans de Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 3 décembre 1899., str. 356-357.
- Fayard. URL: <http://www.fayard.fr/qui-sommes-nous> (28. 1. 2015.)
- Fayolle, Roger: *La critique littéraire*, Paris, Armand Colin, 1966.
- Feuillerat, Albert: *Paul Bourget, histoire d'un esprit sous la Troisième République*, Paris, Plon, 1937.
- Filon, Augustin: „Courrier littéraire“, u: *Revue bleue*, 20 juillet 1889., str. 89-92.
- Filozofijski rječnik*, glavni urednik Vladimir Filipović, Zagreb, Matica hrvatska, 1965.
- Flaker, Aleksandar: *Stilske formacije*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1976.
- Fleury, Maurice de: „Études et causeries médico-littéraires“, u: *La Nouvelle Revue*, mars-avril 1893., str. 760-774.
- Fleury, Maurice de: „Études et causeries médico-littéraires“, u: *La Nouvelle Revue*, mai-juin 1893., str. 118-133.
- Fleury, Jean: *Histoire élémentaire de la littérature française*, Paris, Plon-Nourrit, 1912.
- Fraisse, Luc: „La Définition du grand écrivain dans l'histoire littéraire de Lanson“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1999., no. 2, str. 249-271.
- France, Anatole: „Mensonges', par M. Paul Bourget“, u: *La Vie littéraire: première série*, Paris, Calmann-Lévy, [s. a.], str. 348-355.
- France, Anatole: „La métaphysique devant la morale“, u: *Le Temps*, 7 juillet 1889.
- France, Anatole: „Paul Bourget, 'Le Disciple'“, u: *Le Temps*, 23 juin 1889.
- France, Anatole: „Pour la science et la philosophie“, *Le Temps*, 8 septembre 1889.
- France, Anatole: „Préface“, u: *La Vie littéraire: première série*, Paris, Calmann-Lévy, s. a., str. I-IX.

France, Anatole: „Un coeur de femme“, u: *La vie littéraire: quatrième série*, Paris, Calmann-Lévy, [1892.?], str. 19-26.

„France divided on divorce by Bourget play“, u: *The New York Times*, February 16, 1908.

Francuska književnost, knj. 3-1: od 1857. do 1933., Nikola Kovač et al., Sarajevo, Svjetlost; Beograd, Nolit, 1981.

Frary, Raoul: „Le mouvement littéraire“, u: *La Nouvelle Revue*, mars-avril 1887., str. 543-545.

Frommel, Gaston: „Paul Bourget“, u: *Esquisses contemporaines*, Lausanne, Arthur Imer, 1891., str. 131-195.

Frommel, Gaston: „Paul Bourget“, u: *Études littéraires et morales*, Saint-Blaise, Foyer solidariste, 1908., str. 71-123.

URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k37229j/f78.image.r=Paul+Bourget.langEN> (15. 12. 2010.)

Fumaroli, Marc: *Trois institutions littéraires*, Paris, Gallimard, 2010.

Funck-Brentano, Frantz: „La famille: à propos d'un livre récent: ['L'Étape', par Paul Bourget]“, u: *Minerva*, 1er novembre 1902., str. 132-144.

Fuster, Charles: „Le pessimisme et M. Paul Bourget“, u: *Essais de critique*, Paris, E. Giraud et Cie, 1886., str. 49-63.

Gallimard. URL: <http://www.gallimard.fr/Catalogue-historique> (2. 4. 2015.)

Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 7 mars 1885., str. 310-313. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214811x/f313.image> (10. 2. 2014.)

Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 9 mai 1885., str. 602-605.

URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214811x/f605.image> (10. 2. 2014.)

Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 20 février 1886., str. 251-253.

URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214813p/f254.image.r=Revue%20bleue.langFR> (10. 2. 2014.)

Gaucher, Maxime: „Causerie littéraire“, u: *Revue bleue*, 12 novembre 1887., str. 631-634.

URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214816t/f636.tableDesMatières> (10. 2. 2014.)

Gaucher, Maxime: „Essais de psychologie contemporaine“, u: *Causeries littéraires: 1872-1888*, Paris, Armand Colin, 1890., str. 171-177. URL: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015031289328> (2. 9. 2012.)

Gaucher, Maxime: „Nouveaux essais de psychologie contemporaine“, u: *Causeries littéraires: 1872-1888*, Paris, Armand Colin, 1890., str. 178-185.

URL: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015031289328> (2. 9. 2012.)

Gausseron, B.-H.: „Le Disciple“, u: *Revue universelle*, 1901., t. 1, str. 1212-1213.

URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k210015v/f1215.image> (15. 12. 2014.)

- Genette, Gérard: *Seuils*, Paris, Éditions du Seuil, 1987.
- Gerdrel, Bernard: *Le roman de mœurs: aux origines du roman réaliste*, Paris, Hermann, 2012.
- Gidel, Charles: *Histoire de la littérature française: depuis la fin du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours: deuxième partie*, Paris, Lemerre, 1891.
- Gilbert, Eugène: „Dix années de roman français“, u: *Revue des Deux Mondes*, mars 1908., str. 159-190.
- Gilbert, Eugène: „L'Émigré“, u: *France et Belgique: études littéraires*, Paris, Plon, 1905., str. 48-69.
- Gilbert, Eugène: „Notes sur 'L'Étape'“, u: *France et Belgique: études littéraires*, Paris, Plon, 1905., str. 25-67.
- Gilbert, Eugène: „Le roman psychologique“, u: *Le roman en France pendant XIXe siècle*, Paris, Plon-Nourrit, 1900., str. 308-352.
- Gille, Philippe: „André Cornélis“, u: *La Bataille littéraire: quatrième série: 1887-1888*, Paris, Victor-Havard, 1891., str. 38-45.
- Gille, Philippe: „Paul Bourget: 'Cruelle Énigme'“, u: *La Bataille littéraire: troisième série: 1883-1886*, Paris, Victor-Havard, 1890., str. 64-70.
- Gille, Philippe: „Paul Bourget: 'Mensonges'“, u: *La Bataille littéraire: quatrième série: 1887-1888*, Paris, Victor-Havard, 1891., str. 103-110.
- Gille, Philippe: „Paul Bourget: 'Un crime d'amour'“, u: *La Bataille littéraire: troisième série: 1883-1886*, Paris, Victor-Havard, 1890., str. 96-98.
- Ginisty, Paul: „Le Disciple“, u: *Gil Blas*, 30 juin 1889.
- Girard, Marcel: *Guide illustré de la littérature française moderne*, Paris, Seghers, 1968.
- Giraud, Victor: *Essai sur Taine: son oeuvre et son influence d'après des documents inédits*, Paris, Hachette, 1902.
- Giraud, Victor: „Paul Bourget“, u: *Les Maîtres de l'heure: essai d'histoire morale contemporaine*, Paris, Hachette, 1912., str. 242-311.
- Giraud, Victor: *Paul Bourget: essai de psychologie contemporaine*, Paris, Bloud et Gay, 1934.
- Glaudes, Pierre; Louette, Jean-François: *L'essai*, Paris, Armand Colin, 2011.
- Goetz, T. H.: „Paul Bourget's 'Le Disciple' and the Text-Reader Relationship“, u: *The French Review*, 1978., vol. 52, str. 56-61.
- Gourmont, Remy de: *Conseils familiers à un jeune écrivain*, Rennes, La Part Commune, 2006.
- Gourmont, Remy de: *Le Livre des masques: portraits symbolistes*, Paris, Mercure de France, 1896.

- Gourmont, Remy de: „Un coeur de femme', par Paul Bourget“, u: *Les Livres*, Mercure de France, septembre 1890., str. 333.
- URL: <http://www.remydegourmont.org/vupar/rub2/bourget/notice.htm> (11. 11. 2013.)
- Grado, Artur: „Mlada Hrvatska“, u: *Mladost*, 1898., sv. 4, str. 177-187.
- Grappe, Georges: *Paul Bourget*, Paris, E. Sansot, 1904.
- Grasset, Joseph: *L'idée médicale dans les romans de Paul Bourgeta*, Montpellier, Coulet & Fils, 1904.
- „Les gros tirages littéraires: conversation avec M. Marcel Prévost“, u: *Je sais tout*, janvier-juin 1906., no. I, str. 273-282.
- URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k102978z/f284.image> (3. 5. 2014.)
- Gualdo, Luigi: „Paul Bourget“, u: *La Nouvelle Revue*, novembre-décembre 1888., str. 590-605.
- Guth, Paul: *Histoire de la littérature française: t. 2: des orages romantiques à la Grande Guerre*, Paris, Fayard, 1967.
- F. H.: „L'Étape“, u: *La Revue hebdomadaire*, juin 1902., str. 270-272.
- Hamon, Philippe; Viboud, Alexandrine: *Dictionnaire thématique du roman de moeurs en France: 1814-1914*, Paris, Presses Sorbonne Nouvelle, 2008.
- Hamzić, Mirzet: *Književni leksikon*, Sarajevo, Dobra knjiga, 2009.
- Hanotaux, Gabriel; Strowski, Fortunat: *Histoire de la nation française: t. XIII: histoire des Lettres: de Ronsard à nos jours*, Paris, Société de l'histoire nationale, Plon-Nourrit, 1923.
- Haussonville, Gabriel-Paul d': „À l'auteur de 'L'Étape'“, u: *Le Gaulois*, 20 juillet 1902.
- Hazard, Paul; Martino, Pierre: *La littérature française illustrée: tome second*, Paris, Larousse, 1949.
- Hekman, Ivana: *Zabavna biblioteka: bibliografija, katalog*, Split, Zagreb, Ex libris, 2007.
- Hennequin, Émile: „Paul Bourget: 'Cruelle Énigme'“, u: *La Revue contemporaine*, janvier-avril 1885., str. 457-458.
- Henriot, Émile: „Le manuscrit du 'Disciple'“, u: *Le Temps*, 31 mars 1936.
- Henry Bordeaux. URL: <http://xaviersoleil.free.fr/lectures-impressions/henry-bordeaux-histoire-dune-vie.html> (22. 1. 2013.)
- Hergešić, Ivo: *Književni portreti: izbor*, Zagreb, Ex Libris, 2005.
- Hergešić, Ivo: „Le soixante-dixième anniversaire de Nikola Andrić“, u: *Annales de l'Institut français de Zagreb*, 1937.-38., br. 2-3, str. 161-167.
- Hilgar, Marie-France: „Juliette Adam et 'La Nouvelle Revue'“, u: *Rocky Mountain Review of Language and Literature*, 1997., no. 2, vol. 51, str. 11-18.

- Hippolyte Taine: sa vie et sa correspondance: t. IV: L'historien (suite), Les dernières années (1876-1893)*, Paris, Hachette, 1907.
- Histoire de l'édition française: le livre concurrencé: 1900-1950*, sous la direction de Roger Chartier et Henri-Jean Martin, Paris, Fayard – Cercle de la Librairie, 1991.
- Histoire de l'édition française: le temps des éditeurs: du romantisme à la Belle Epoque*, sous la direction de Roger Chartier et Henri-Jean Martin, Paris, Fayard – Cercle de la Librairie, 1990.
- Histoire de la littérature française: t. 2: du XVIIIe siècle à nos jours*, sous la direction de Jacques Roger, Paris, Armand Colin, 1970.
- Histoires de lecture: XIXe-XXe siècles*, présentées par Jean-Yves Mollier, Bernay, SHL, 2005.
- Hörisch, Jochen: *Teorijska apoteka: pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*, Zagreb, Algoritam, 2007.
- Houssais, Yvon: „'La Revue de Paris' et la nouvelle“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2009., no. 1, str. 145-162.
- Houssaye, Henry: „'Essais de psychologie contemporaine', par M. Paul Bourget“, u: *Journal des débats*, 16 février 1886.
- Hothersall, David: *Povijest psihologije*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2002.
- Hrvatska enciklopedija*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999.-2009.
- Hrvatska – Francuska: stoljetne povijesne i kulturne veze*, priredio Dražen Katunarić, Zagreb, Most, Društvo hrvatskih književnika, 1995.
- Hrvatska književnost prema evropskim književnostima: od narodnog preporoda k našim danima*, uredili Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zagreb, Liber, Mladost, 1970.
- Huret, Jules: *Enquête sur l'évolution littéraire*, Paris, Charpentier, 1891.
- Huysmans, Joris-Karl: *Naopako*, Zagreb, Litteris, 2005.
- Iser, Wolfgang: *L'acte de la lecture: théorie de l'effet esthétique*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1985.
- Ivić, Nenad: „Émile Zola između prirode i utopije“, u: *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Zagreb, Gordogan, 2009., str. 84-91.
- Jaloux, Edmond: *Discours de réception: prononcé le 24 juin 1937*.
URL: <http://www.academie-francaise.fr/discours-de-reception-dedmond-jaloux> (3. 5. 2012.)
- Janet, Paul: „De la responsabilité philosophique: à propos du 'Disciple' de M. Paul Bourget“, u: *Revue bleue*, 12 avril 1890., str. 454-458.
- Janet, Paul: „De la responsabilité philosophique: à propos du 'Disciple' de M. Paul Bourget“, u: *Revue bleue*, 19 avril 1890., str. 488-492.

- Janet, Paul: *La philosophie française contemporaine*, Paris, C. Lévy, 1879.
- Janet, Paul: *Principes de métaphysique et de psychologie: leçons professées à la Faculté des Lettres de Paris: t. 2*, Paris, C. Delagrave, 1897.
- Jauss, Hans Robert: *Estetika recepcije: izbor studija*, Beograd, Nolit, 1978.
- Jauss, Hans Robert: „Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti“, u: Miroslav Beker : *Suvremene književne teorije*, Zagreb, Matica hrvatska, 1999., str. 253-272.
- Jelčić, Dubravko: *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Zagreb, P.I.P. Pavičić, 2004.
- Ježić, Slavko: *Hrvatska književnost od početaka do danas: 1100-1941.*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1993.
- Jollivet, Gaston: „'Le Divorce' au Vaudeville“, u: *Le Gaulois*, 26 janvier 1908.
- Joly, Laurent: „Les grands écrivains sont avec nous: Bourget, Lemaître et l'Action française“, u: *Maurassisme et littérature: L'Action française, culture, société, politique: t. 4*, dir. Michel Leymarie, Olivier Dard, Jean-Yves Guérin, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2012., str. 43-44.
- Jones, Edward A.: „Paul Bourget and French Traditionalism“, u: *Phylon*, 1940., no. 2, str. 165-174.
- Jouve, Vincent : *La Lecture*, Paris, Hachette, 1993.
- Jouve, Vincent: *La poétique du roman*, Paris, Sedes, 1997.
- Jouve, Vincent: „Složenost lik-efekta“, u: *Autor, pripovjedač, lik*, priredio Cvjetko Milanja, Osijek, Svjetla grada, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Pedagoški fakultet, 2000., str. 479-573.
- Jouannaud, Laurent: *Toxiques: quand les livres font mal*, Paris, PUF, 2003.
- „Jubilé de Paul Bourget“, u: *La Revue hebdomadaire*, 15 décembre 1923.
- Jungle, Ernest: „Paul Bourget“, u: *Profils parisiens*, Paris, A. Melet, 1898., str. 27-31.
- Kahn, Gustave: „L'Émigré' de Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 6 juin 1907.
- Korać, Stanko: „Vladimir Treščec Borotha“, u: Treščec Borotha, Vladimir: *Izabrane proze*, Zagreb, Matica hrvatska, Zora, 1969. str. 7-24.
- Košutić-Brozović, Nevenka: „Francuske književne pobude u časopisima hrvatske moderne“, u: *Rad JAZU*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za suvremenu književnost, 1969., str. 403-666.
- I. L.: „Paul Bourget: uz 80. godišnjicu velikoga francuskog književnika“, u: *Luč*, 1932., br. 2, str. 41-42.

- La Capra, Dominick: „Canons, Texts, and Contexts“, u: *Representing the Holocaust: history, theory, trauma*, Ithaca, London, Cornell University Press, 1994., str. 19-41.
- Lacoste, Francis: „Les Enjeux d'une consécration: Loti, Feuillet et quelques autres“, u: *Romantisme*, 1993., vol. 23, no. 81, str. 85-94.
URL: www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/roman (30. 9. 2009.)
- Laffont, Robert; Bompiani, Valentino: *Dictionnaire des personnages littéraires et dramatiques: de tous les temps et de tous les pays*, Paris, Robert Laffont, 1994.
- Laffont, Robert; Bompiani, Valentino: *Le Nouveau dictionnaire des auteurs: de tous les temps et de tous les pays*, Paris, Robert Laffont, 1994.
- Laffont, Robert; Bompiani, Valentino: *Le Nouveau dictionnaire des oeuvres: de tous les temps et de tous les pays*, Paris, Robert Laffont, 1994.
- Lagarde, André; Michard, Laurent: *XIXe siècle: les grands auteurs français du programme: anthologie et histoire littéraire*, Paris, Bordas, 1985.
- Lagarde, André; Michard, Laurent: *XXe siècle: les grands auteurs français du programme: anthologie et histoire littéraire*, Paris, Bordas, 1988.
- Lahire, Bernard: *La Condition littéraire: la double vie des écrivains*, Paris, Éditions La Découverte, 2006.
- Laignel-Lavastine, Maxime; Barbé, André-Louis; Delmas, François Achille: *La Pratique psychiatrique à l'usage des étudiants et des praticiens*, Paris, J.-B. Baillière, 1919.
- Lalou, René: *Histoire de la littérature française contemporaine: de 1870 à nos jours*, Paris, G. Crès, 1924.
- Lançon, Philippe: „Paul Bourget, édifiant d'antan“, u : *Libération*, 3 août 2014. URL: http://www.liberation.fr/livres/2014/08/03/paul-bourget-edifiant-d-antan_1074991 (2. 11. 2014.)
- Lanson, Gustave: *Essais de méthode de critique et d'histoire littéraire*, Paris, Hachette, 1965.
- Lanson, Gustave: *Histoire de la littérature française*, Paris, Hachette, 1895.
- Lanson, Gustave: *Histoire illustrée de la littérature française: t. 2*, Paris, Hachette, 1923.
- Lanson, Gustave; Tuffrau, Paul: *Manuel d'histoire de la littérature française*, Paris, Hachette, 1953.
- Lardeur, F.-J.: *La vérité psychologique et morale dans les romans de M. Paul Bourget*, Paris, Fontemoing et Cie, 1912.
- Larivière, Ch. de: „Chronique littéraire: 'Le Disciple', par Paul Bourget“, u: *La Revue générale*, no. 138, 1er août 1889., str. 405-408.
- Larroumet, Gustave: „Paul Bourget à l'Académie française“, u: *Petits portraits et notes d'art...: Ire série*, Paris, Hachette, 1897., str. 161-170.

- Laurent, Jacques: *Paul et Jean-Paul*, Paris, Grasset, 1951.
- Lavisse, Ernest: „La génération de 1890“, u: *Journal des débats*, 19 avril 1890.
- Lazare, Bernard: „Paul Bourget“, u: *Figures contemporaines: ceux d'aujourd'hui, ceux de demain*, Paris, Perrin, 1895., str. 63-67.
- Leenhardt, Jacques: „Théorie de la communication et théorie de la réception“, u: *Réseaux*, 1994., vol. 12, no. 68, str. 41-48.
- Leksikon stranih pisaca*, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001.
- Leksikon svjetske književnosti: pisci*, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga 2005.
- Lemaître, Jules: „Alphonse Daudet“, u: *Les Contemporains: études et portraits littéraires: 8e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, 1924., str. 121-158.
- Lemaître, Jules: „La jeunesse sous le Second empire et sous la Troisième république“, u: *Revue bleue*, 13 juin 1885., str. 738-744.
- Lemaître, Jules: „M. Emile Zola“, u: *Les Contemporains: études et portraits littéraires: Ire série*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1898., str. 249-284.
- Lemaître, Jules: „Paul Bourget“, u: *Les Contemporains: études et portraits: 3e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, 1887., str. 339-366.
- Lemaître, Jules: „Paul Bourget“, u: *Les Contemporains: études et portraits littéraires: 4e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, 1889., str. 291-300.
- Lemaître, Jules: „Les péchés de Sainte-Beuve“, u: *Les Contemporains: études et portraits littéraires: 8e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, 1924., str. 285-337.
- Lemaître, Jules: *Les Contemporains: études et portraits: 5e série*, Paris, H. Lecène et H. Oudin, [s. a.].
- Lemerre. URL: <http://histoire-bibliophilie.blogspot.com/2014/02/alphonse-lemerre-le-barbin-des-jeunes.html> (3. 3. 2014.)
- Lenac, R.: „Bourget o Lotiu“, u: *Vienac*, 1895., br. 44, str. 698-702.
- Léonard, Albert: *La Crise du concept de littérature en France au XXe siècle*, Paris, José Corti, 1974.
- Lepitre, A.: „L'Étape“, u: *Revue catholique*, 1903., vol. 31, str. 93-94.
- Le Rider, Jacques: „Nietzsche et Baudelaire“, u: *Littérature*, 1992., vol. 86, str. 85-101.
- Le Rider, Jacques: „Nietzsche et Victor Hugo“, u: *Romantisme*, 2006., vol. 36, no. 132, str. 11-20.
- Lernac, Jean : *La littérature française d'aujourd'hui*, Paris, Éditions Sociales, 1948.

- Leroy, Géraldi; Bertrand-Sabiani, Julie: *La vie littéraire à la Belle Époque*, Paris, Presses Universitaires de France, 1998.
- Lesourd, Paul: „Quelques souvenirs“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.
- Lešić, Zdenko: *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, Buybook, 2002.
- Lionnet, Jean: „Paul Bourget“, u: *L'Évolution des idées chez quelques-uns de nos contemporains*, Paris, Didier, Perrin, 1903., str. 181-234.
- URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k998513/f4.image.r=Paul+Bourget.langEN> (22. 10. 2010.)
- Le littéraire et le social: éléments pour une sociologie de la littérature*, sous la direction de Robert Escarpit, Paris, Flammarion, 1970.
- Littérature: XIXe siècle: textes et documents*, Dominique Rincé et al., Paris, Nathan, 1996.
- Littérature: XXe siècle: textes et documents*, Bernard Lecherbonnier et al., Paris, Nathan, 2001.
- La littérature française 3: les évolutions du XIXe siècle*, Paris, Bordas, Laffont, 1970.
- La littérature française 4: les métamorphoses du XXe siècle*, Paris, Bordas, Laffont, 1971.
- Lončarević, Vladimir: *Književnost i Hrvatski katolički pokret: (1900-1945): teorijske i programske odrednice, književna politika i organizacijska struktura*, Zagreb, Alfa, 2005.
- Loti, Pierre: *Discours de réception à l'Académie française prononcé le jeudi 7 avril 1892*.
- URL: http://fr.wikisource.org/wiki/Discours_de_r%C3%A9ception_%C3%A0_l%E2%80%99Acad%C3%A9mie_fran%C3%A7aise_de_Pierre_Loti (4. 7. 2010.)
- Louge, Reine H.: *Monsieur Paul Bourget, psychiatre: quelques psychopathes cinstitutionnels pris dans ses romans*, Paris, Jouve & Cie, 1923.
- Lyons, Martin: „New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers“, u: *A History of Reading in the West*, ed. by Guglielmo Cavallo and Roger Chartier, Amherst, Boston, University of Massachusetts Press, 2003., str. 313-344.
- Lyons, Martyn: *Le Triomphe du livre: une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle*, Paris, Promodis – Éditions du Cercle de la Librairie, 1987.
- Macherey, Pierre: „Peut-on encore aujourd'hui lire 'Le Disciple' de Paul Bourget?“, u: *Le Trimestre psychanalytique*, 1993., no. 2, str. 63-70.
- Madeleine, Jacques: „Paul Bourget – 'Les Aveux'“, u: *Paris moderne: revue littéraire et artistique*, 1882./1883., 2e vol., str. 119-120.
- Maes, Léon: *Les multiples aspects de l'oeuvre de Paul Bourget: essai*, Ostende, Imprimerie du Carillon, [1938.?].
- Mansuy, Michel: *Un moderne, Paul Bourget: de l'enfance au 'Disciple'*, Besançon, Imprimerie Jacques et Dermontrond, 1961.

- Manuel d'histoire littéraire de la France: tome V: 1848-1917*, coordination assurée par Claude Duchet, Paris, Éditions sociales, 1977.
- Maraković, Ljubomir: „Paul Bourget“, u: *Hrvatska Prosvjeta*, 1936., br. 1-2, str. 14-20.
- Marjanović, Milan: *Hrvatska moderna: izbor književne kritike: I. Knjiga (1897-1900)*, Zagreb, JAZU, 1951.
- Marjanović, Milan: *Hrvatska moderna: izbor književne kritike: II. Knjiga (1900-1903)*, Zagreb, JAZU, 1951.
- Marsan, Eugène: *Les Canes de Paul Bourget*, [S. l.], Édition du Divan, 1909.
URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4113054/f5.image> (30. 12. 2011.)
- Martin-Fugier, Anne: *La Bourgeoise: femme au temps de Paul Bourget*, Paris, Hachette, 2007.
- Martin-Fugier, Anne: *Les salons de la IIIe république: art, littérature, politique*, Paris, Perrin, 2009.
- Marx, William: *L'Adieu à la littérature: histoire d'une dévalorisation: XVIIIe-XXe siècles*, Paris, Minuit, 2005.
- Mathias, Yehoshua: „Paul Bourget, écrivain engagé“, u: *Vingtième siècle*, janvier-mars 1995., no. 45, str. 15.
- Matoš, Antun Gustav: „O stranim književnostima“, u: *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša: sv. IX.*, Zagreb, JAZU, Liber, Mladost, 1973.
- Maupassant, Guy de: „Le Roman“, u: *Pierre et Jean*, Paris, Paul Ollendorff, 1888., str. I-XXXV.
- Mauriac, François: „L'ancre est levée“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.
- Mauriac, François: „Il y a cent ans – Paul Bourget“, u: *Le Figaro*, 3 septembre 1952.
- Maurras, Charles: „L'Esprit de M. Paul Bourget“, u: *La Revue de Paris*, novembre-décembre 1895., str. 560-579.
- Maurras, Charles: *Triptyque de Paul Bourget*, Paris, La Revue Française, 1931.
- Merz, Ivan: *L'influence de la liturgie sur les écrivains français de Chateaubriand à nos jours*, Zagreb, Faculté de philosophie de l'Université de Zagreb, Postulation de la cause pour la canonisation d'Ivan Merz, 1996.
- Merz, Ivan: *Utjecaj liturgije na francuske pisce od Chateaubrianda do naših dana*, Zagreb, Azur journal, 1994.
- Metman, Étienne: *Le pessimisme moderne: son histoire et ses causes*, Dijon, Imprimerie de Darantière, 1892.
- Michaud, Stéphane: „Nietzsche, la culture française et l'Europe“, u: *Romantisme*, 1993., vol. 23, no. 81, str. 67-83.

Michel, Pierre: „Bourget, Paul“, u: *Dictionnaire Octave Mirbeau*.

URL: http://mirbeau.asso.fr/dictionnaire/index.php?option=com_glossary&Itemid=0&task=list&glossid=3&letter=B&page=33 (25. 8. 2012.)

Michel-Cote, P.: „Le vrai visage de Paul Bourget“, u: *La Revue hebdomadaire*, 1er janvier 1938., str. 72-82.

Mielly, Marc: „M. Paul Bourget: 'L'Étape'“, u: *Revue catholique*, 1904., vol. 9, str. 251-259.

Mielly, Marc: „M. Paul Bourget: 'L'Étape' (suite)“, u: *Revue catholique*, 1904., vol. 10, str. 347-356.

Mielly, Marc: „M. Paul Bourget: 'Un divorce'“, u: *Revue catholique*, vol. 36, 1906., str. 254-261.

Milanja, Cvjetko: *Jakša Čedomil*, Zagreb, Zavod za znanost o književnosti, Sveučilišna naklada Liber, 1986.

Milanja, Cvjetko: *Janko Leskovic*, Zagreb, Zavod za znanost o književnosti, Sveučilišna naklada Liber, 1987.

Miroux, Jean-Philippe: *Le Personnage de roman*, Paris, Nathan, 1997.

Mirbeau, Octave: *Chez l'illustre écrivain*, Paris, Flammarion, 1919.

URL: http://fr.wikisource.org/wiki/Chez_l%E2%80%99illustre_%C3%A9crivain (1. 10. 2012.)

Mirbeau, Octave: „Le Manuel de savoir écrire“, u: *Le Figaro*, 11 mars 1889. URL:

<http://www.scribd.com/doc/10668502/Octave-Mirbeau-Le-Manuel-du-savoir-ecrire-> (25. 8. 2012.)

Mirbeau, Octave: „M. Paul Bourget“, u: *Les Grimaces*, 3 novembre 1883.

URL: <http://fr.scribd.com/doc/2313689/Octave-Mirbeau-M-Paul-Bourget-> (2. 9. 2012.)

Mirbeau, Octave: „Réclame“, u: *Le Gaulois*, 8 décembre 1884.

URL: <http://fr.scribd.com/doc/10847714/Octave-Mirbeau-Reclame-> (25. 8. 2012.)

Mirbeau, Octave: „Un crime d'amour“, u: *Le Gaulois*, 11 février 1886.

URL: <http://www.scribd.com/doc/2341262/Octave-Mirbeau-Un-crime-damour-> (25. 8. 2012.)

Mireaux, Émile: *Neuf siècles de littérature française*, Paris, Delagrave, 1958.

Milačić, Dušan Z.: *'Le Disciple' de Paul Bourget et les débuts de la réaction contre le positivisme de Taine: thèse pour le doctorat*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 1923.

Millaud, Albert: „Le Schopenhaueriste“, u: *Le Figaro*, 21 mars 1886.

Mitterand, Henri: *Le Discours du roman*, Paris, PUF, 1986.

Mollier, Jean-Yves: *L'Argent et les lettres: histoire du capitalisme d'édition (1880-1920)*, Paris, Fayard, 1988.

- Mollier, Jean-Yves: „Éditer au XIXe siècle“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2007., no. 4, str. 771-790.
- Mollier, Jean-Yves: „Histoire culturelle et histoire littéraire“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2003., no. 3, str. 597-612.
- Mollier, Jean-Yves; Sorel, Patricia: „L’histoire de l’édition, du livre et de la lecture en France aux XIXe et XXe siècles: approche bibliographique“, u: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1999., vol. 126-127, str. 39-59.
- Mollier, Jean-Yves; George, Jocelyne: *La plus longue des républiques: 1870-1940*, Paris, Fayard, 1994.
- Mornet, Daniel: *Histoire de la littérature et de la pensée françaises contemporaines: 1870-1927*, Paris, Larousse, 1927.
- „La mort de Paul Bourget“, u: *Journal des Débats*, 27 décembre 1935.
- Muhlfeld, Lucien : „Moralistes à succès: Dumas, Bourget, Prévost“, u: *Le monde où l’on imprime*, Paris, Perrin, 1897., str. 170-180.
- La Nation: la gloire, les mots*, sous la direction de Pierre Nora, Paris, Gallimard, 1993.
- Naturalisme*. URL: <http://www.larousse.fr/encyclopedie/litterature/naturalisme/171878> (1. 9. 2010.)
- Le Naturalisme: colloque de Cerisy*, direction Pierre Cogny, Paris, Union générale d’éditions, 1978.
- „Nécrologie“, u: *Journal des débats*, 13 octobre 1887.
- URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4640837/f4.zoom.r=bourget.langEN> (1. 9. 2012.)
- Nehajev, Milutin: *Bieg*, Zagreb, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944.
- Nehajev, Milutin: „Janko Leskovar“, u: *Život*, 1900., knj. II, br. 1-2, str. 14-18; 54-56.
- Nelson's Collections: le site du collectionneur de Nelson*.
- URL: <http://www.collectionnelson.fr/NCCOLLECTIONSFR.PHP> (30. 4. 2014.)
- Nicolas, Serge: „L’hérédité psychologique d’après Théodule Ribot (1873): la première thèse française de psychologie 'scientifique'“, u: *L'Année psychologique*, 1999., no. 99, str. 295-348.
- Novak, Slobodan Prosperov: *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*, Zagreb, Golden marketing, 2003.
- Le Nouveau Mémo: encyclopédie*, Paris, Larousse, 1999.
- Novim putevima francuske kritike*, izbor, prevod i predgovor Dejan Đuričković, Sarajevo, Svjetlost, 1981.
- Olivier-Martin, Yves: *Histoire du roman populaire en France*, Paris, Albin Michel, 1980.

- Oraić-Tolić, Dubravka: „Tipovi modernog subjekta: muškarci sa ženskim rodnim crtama“, u: *Muška moderna i ženska postmoderna*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2005., str. 81-126.
- Ordinaire, Dionys: „La jeune génération“, u: *Revue bleue*, 6 juin 1885., str. 706-710.
- Owono Zambo, Claude Eric: *La lecture, une activité complexe : pour une théorie moderne de la performance du lecteur*.
- URL: <http://www.e-litterature.net/publier2/spip/spip.php?article1104> (2. 2. 2011.)
- D. P. [Dinko Politeo?]: „Dva nova franceska romana“, u: *Vienac*, 1896., br. 29-32, str. 462-463, 492-493, 508-509.
- G. P.: „L'Étape“, u: *Revue universelle*, 1902., t. 2, str. 408-409.
- URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5476977d/f418.image.langFR> (15. 12. 2014.)
- Pagès Alain: *La Bataille littéraire: essai sur la réception du naturalisme à l'époque de 'Germinal'*, Paris, Librairie Séguier, 1989.
- Pagès, Alain: „L'Espace littéraire du naturalisme“, u: *Pratiques*, 2000., no. 107-108, str. 89-114. URL: www.pratiques-cresef.com/p107_pa1.pdf (2. 2. 2011.)
- Pagès, Alain: *Zola: bilan critique*, Paris, Nathan, 1993.
- URL: <http://www.item.ens.fr/index.php?id=187040> (10. 1. 2011.)
- Pascal, Félicien: „Pessimisme et neurasthénie“, u: *La Revue hebdomadaire*, 14 février 1903., str. 146-160.
- Pascal, Félicien: „Pessimisme et neurasthénie: (suite)“, u: *La Revue hebdomadaire*, 21 février 1903., str. 322-332.
- Pascal, Félicien: „Pessimisme et neurasthénie: (suite et fin)“, u: *La Revue hebdomadaire*, 28 février 1903., str. 436-444.
- Pascal, Félicien: „Les romans de guerre de M. Paul Bourget“ u: *La Revue hebdomadaire*, 15 juin 1918., str. 384-385.
- Pascal, Félicien: „Une conversation avec M. Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 20 juillet 1919., str. 64-65.
- Patin, Jacques: „Paul Bourget au Figaro“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.
- „Paul Bourget: Cruelle Énigme“, u: *La Nouvelle Revue*, mars-avril 1885., str. 887-888.
- Paul Bourget*. URL: http://fr.wikipedia.org/wiki/Paul_Bourget#cite_note-11 (20. 7. 2015.)
- Paul Bourget (1852-1935)*. URL: http://data.bnf.fr/atelier/11893464/paul_bourget/ (20. 7. 2015.)
- Paul Bourget (1852-1935)*. URL: http://www.imdb.com/name/nm0099943/?ref=fn_al_nm_1 (20. 5. 2015.)
- „Paul Bourget: 'Dvije sestre'“, u: *Kokot*, 1. 1. 1917., str. 93.
- Pavlović, Cvijeta: *Hrvatsko-francuske književne veze: 15 studija*, Zagreb, FF press, 2008.

- Pavlović, Cvijeta: „Modernizam – naturalizam ili impresionizam: Zola i Kumičić“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. XII. (Istodobnost raznorodnog. Tekst i povijesni ritmovi)*, uredile Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić-Bužanović i Andrea Meyer-Fraatz, Split, Književni krug; Zagreb, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2010., str. 141-156.
- Pavlović, Cvijeta: „Matoš, Barrès i pitanja klasifikacije“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. XVI. (Matoš i Kamov: paradigme prijeloma)*, uredile Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić-Bužanović i Andrea Meyer-Fraatz, Split, Književni krug; Zagreb, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 84-96.
- Pell, Elsie: *La sincérité de Paul Bourget*, Paris, H. Didier, 1939.
- Pellissier, Georges: *Essais de littérature contemporaine*, Paris, Loucène, Oudin et Cie, 1894.
- Pellissier, Georges: „Paul Bourget“, u: *Études de littérature contemporaine*, Paris, Perrin et Cie, 1898., str. 101-123.
- Pellissier, Georges: „La femme mariée et l'adultère dans le roman français moderne“, u: *Études de littérature contemporaine*, Paris, Perrin et Cie, 1901., str. 90-121.
- Petit de Julleville, Louis: *Histoire de la langue et de la littérature française: des origines à 1900: t. VIII: Dix-neuvième siècle*, Paris, Armand Colin, 1899.
- Pich, Edgar: „Lettres de Leconte de Lisle à Alphonse Lemerre“, u: *Bulletin des études parnassiennes*, juin 1982., no. 3, str. 42.
- Pichois, Claude; Rousseau, André-Michel: *Komparativna književnost*, Zagreb, Matica hrvatska, 1973.
- Piolet, Jean-Baptiste: „Du 'Divorce'“, u: *La Revue hebdomadaire*, novembre 1904., str. 12-36.
- Pontmartin, Armand de: „M. Paul Bourget, 'Cruelle énigme'“, u: *Souvenirs d'un vieux critique: 6e série*, Paris, Calmann-Lévy, 1885., str. 349-364.
- Pontmartin, Armand de: „Le roman contemporain: 'Mensonges' par M. Paul Bourget“, u: *Souvenirs d'un vieux critique: 10e série*, Paris, Calmann-Lévy, 1889., str. 197-210.
- Ponton, Rémy: „Naissance du roman psychologique: capital culturel, capital social et stratégie littéraire à la fin du 19e siècle“, u: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1975., vol. 1, str. 66-81.
- Ponton, Rémy: „Programme esthétique et accumulation de capital symbolique. L'exemple de Parnasse“, u: *Revue française de sociologie*, 1973., no. 14/2, str. 202-220.
- Popović, Tanja: *Rečnik književnih termina*, Beograd, Logos Art, 2007.
- Portalís, Albert-Edouard: „Les fils de la bourgeoisie“, u: *Le XIXe siècle*, 19 juin 1889.

- Povijest Francuske*, priredili Jean Carpentier, François Lebrun, Zagreb, Barbat, 1999.
- Povijest svjetske književnosti: knjiga 3*, uredila Gabrijela Vidan, Zagreb, Mladost, 1982.
- Pressensé, Edmond de: „Revue du mois“, u: *Revue chrétienne*, septembre 1889., t. 5, str. 713-720. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54190943/f720.tableDesMatières> (3. 5. 2014.)
- Prévost, Marcel: „Le Roman romanesque“, u: *Le Figaro*, 12 mai 1891.
- Prochasson, Christophe: „Héritages et trahisons: la réception des oeuvres“, u: *Mil neuf cent*, 1994., no. 12, vol. 12, str. 5-17.
- Proust, Marcel: *Contre Sainte-Beuve*, Paris, Gallimard, 1954.
- Proust, Marcel: *Pastiches et mélanges*, Paris, Gallimard, 1970.
- Psychologies fin de siècle*, sous la direction de Jean-Louis Cabanès, Jacqueline Carroy et Nicole Edelman, Paris, RITM – Centre des Sciences de la Littérature Française de l'Université de Paris Ouest – Nanterre La Défense, 2008.
- Queffélec, Lise: „Le lecteur du roman comme lectrice: stratégies romanesques et stratégies critiques sous la Monarchie de Juillet“, u: *Romantisme*, 1986., vol. 16, no. 53, str. 9-22.
- Quella-Villégat, Alain: *Pierre Loti, l'incompris*, Paris, Presses de la Renaissance, 1986.
- Raffeto, Rita: *L'Évolution du roman de Paul Bourget*, Toulouse, Imprimerie moderne, 1938.
- Rageot, Gaston: „'Le Démon de Midi', par Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 19 juillet 1914., str. 50-51.
- Rageot, Gaston: *Le Succès: auteurs et publics: essais de critique sociologiques*, Paris, Felix Alcan, 1906.
- Raimond, Michel: *La Crise du roman: des lendemains du Naturalisme aux années vingt*, Paris, José Corti, 1966.
- Raimond, Michel: *Le Roman depuis la Révolution*, Paris, Armand Colin, 1988.
- Rancière, Jacques: „La mise à mort d'Emma Bovary: littérature, démocratie, médecine“, u: *Politique de la littérature*, Paris, Galilée, 2007., str. 59-83.
- Rečnik književnih termina*, glavni i odgovorni urednik Dragiša Živković, Beograd, Nolit, 1985.
- Renan, Ernest: *L'avenir de la science: pensées de 1848*, Paris, Calman Lévy, 1890.
- Renard, Auguste: „Pessimisme“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 16 mai 1886., str. 311. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5705838f/f7.image> (22. 1. 2013.)
- Renard, Georges: „M. Paul Bourget“, u: *La Nouvelle Revue*, janvier-février 1890., str. 499-525. *Revue des Deux Mondes*. URL: <http://www.revuedesdeuxmondes.fr/home/whoarewe.php> (27. 12. 2011.)
- Richard, Jean-Pierre: *Stendhal et Flaubert: littérature et sensation*, Paris, Éditions du Seuil, 1970.

- Rièse, Laure: *Salons littéraires parisiens du Second Empire à nos jours*, Toulouse, Privat, 1962. URL: <http://www.aei.ca/anbou/rieseliste.html> (27. 12. 2011.)
- Rječnik hrvatskoga jezika, glavni urednik Jure Šonje, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga, 2000.
- Rivasso, Raoul de: *L'Unité d'une pensée: essais sur l'oeuvre de M. Paul Bourget*, Paris, Plon, 1914.
- Rod, Édouard: „M. Paul Bourget“, u: *Les Idées morales du temps présent*, Paris, Perrin, 1891., str. 101-123.
- Rod, Édouard: „Oeuvres à thèse“, u: *Le Figaro*, 27 décembre 1903.
- Rosny, Joseph-Henri: „Le Disciple“, u: *La Revue indépendante*, juillet 1889., str. 155-177.
- Rousseaux, André: *Littérature du vingtième siècle*, Paris, Albin Michel, 1953.
- Roz, Firmin: „M. Paul Bourget trente-huit ans après 'Le Disciple'“, u: *Revue bleue*, 21 mai 1927., str. 310-312.
- Rzewuski, Stanislas: „Paul Bourget“, u: *Études littéraires*, Paris, Librairie de la Revue indépendante, 1888., str. 4-143.
- Sabourin, Lise: „La Légitimation du genre romanesque“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1999., no. 2, str. 233-248.
- Sageret, Jules: „M. Paul Bourget“, u: *Les grands convertis: M. Paul Bourget, M. J-K. Huysmans, M. Brunetière, M. Coppée*, Paris, Mercure de France, 1906., str. 13-82.
- Sanvoisin, Gaëtan: „Les funérailles simples et nobles de Paul Bourget“, u: *Le Figaro*, 28 décembre 1935.
- Sanvoisin, Gaëtan: „Un entretien sur les Bourbons à Bourbon-L'Archambault“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.
- Sapiro, Gisèle: „L'apport du concept de champ à la sociologie de la littérature“, u: *Littérature et sociologie*, édition préparée par Philippe Baudorre, Dominique Rabaté, Dominique Viart, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2007., str. 61-79.
- Sapiro, Gisèle: „Défense et illustration de *l'honnête homme*: les hommes de lettres contre la sociologie“, u: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2004., vol. 3, str. 11-27.
- Sapiro, Gisèle: „De l'usage des catégories de 'droite' et de 'gauche' dans le champ littéraire“, u: *Sociétés & Représentations*, 2011., no. 11, str. 19-53.
- Sapiro, Gisèle: *La Responsabilité de l'écrivain: littérature, droit et morale en France: (XIXe-XXIe siècle)*, Paris, Éditions du Seuil, 2011.
- Sarcey, Francisque: „Chronique“, u: *Le XIXe siècle*, 21 juin 1889.

- Sarcey, Francisque: „M. Paul Bourget, 'Cruelle énigme'“, u: *Revue bleue*, 2 mai 1885., str. 571-574. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k214811x/f574.image> (10. 2. 2014.)
- Sarrazin, Gabriel: „Nouveaux essais de psychologie contemporaine', par M. Paul Bourget“, u: *La Revue contemporaine*, septembre 1885., str. 503-505.
- Scaramouche: „Le Disciple“, u: *Le Gaulois*, 20 juin 1889.
- Scheffer, Robert: „L'Étape' par Paul Bourget“, u: *La Plume*, 1er juin 1902., str. 758-760.
- Scherer, Edmond: „André Cornélis“, u: *Études sur la littérature contemporaine*, Paris, Calmann-Lévy, 1895., bilješka 532, str. 169-175.
- Scherer, Edmond: „Un crime d'amour“, u: *Études sur la littérature contemporaine*, Paris, Calmann-Lévy, 1895., str. 159-167.
- Sebring, Anna L.: *La pensée de M. Paul Bourget: l'exotisme: 1852-1902*, Grenoble, Allier père et fils, 1933.
- Seillan, Jean-Marie: *Le Roman idéaliste dans le second XIXe siècle: littérature ou 'bouillon de veau'*, Paris, Classiques Garnier, 2012.
- Seillière, Ernest: *Paul Bourget: psychologue et sociologue*, Paris, Éditions de la Nouvelle revue critique, 1937.
- Serry, Hervé: „Déclin social et revendication identitaire: la renaissance littéraire catholique de la première moitié du XXe siècle“, u: *Sociétés contemporaines*, 2001., vol. 4, no. 44, str. 91-109.
- Simon, Pierre-Henri: *Histoire de la littérature française au XXe siècle: 1900-1950*, Paris, Armand Colin, 1959.
- Skok, Petar: *Francuska književnost XIX i XX vijeka: (predavanja)*, Zagreb, Naklada školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske, 1939.
- Snob, Édouard: „Femmes du monde et romanciers“, u: *Le Gaulois*, le 27 juillet 1890. *Sociologija književnosti*, priredio Sreten Petrović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990.
- Solar, Milivoj: *Laka i teška književnost*, Zagreb, Matica hrvatska, 1995.
- Solar, Milivoj: *Pitanja poetike*, Zagreb, Školska knjiga, 1971.
- Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti*, Zagreb, Golden marketing, 2003.
- Solar, Milivoj: *Rječnik književnog nazivlja*, Zagreb, Golden marketing, 2006.
- Souday, Paul: „Paul Bourget“, u: *Les livres du temps: troisième série*, Paris, Émile-Paul frères, 1930., str. 198-207.
- Spalatin, Krsto: „Paul Bourget: (jedan aspekt)“, u: *Hrvatska smotra*, 1936., br. 3, str. 67-72.

- Steel, David: „Les débuts de la psychanalyse dans les lettres françaises: 1914-1922: Apollinaire, Cendrars, 'Le Mercure de France', 'La Revue de l'époque', Morand, Bourget, Lenormand“, u: *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1979., no. 1, str. 62-89.
- Strowski, Fortunat: *Tableau de la littérature française au XIXe siècle*, Paris, Librairie classique Paul Delaplane, 1912.
- Suleiman, Susan Rubin: *Le Roman à thèse ou l'autorité fictive*, Paris, PUF, 1983.
- Šicel, Miroslav: „Književnost moderne“, u: *Povijest hrvatske književnosti: knjiga 5*, Zagreb, Mladost, Liber, 1978.
- Šicel, Miroslav: „Suvremenost proze Janka Leskovara“, u: *Forum*, 1999., br. 4-6, str. 697-702.
- Šimundža, Drago: *Francuska književnost u 'Viencu'*, Split, Književni krug, 1993.
- S. T.: „Paul Bourgetu in memoriam: povodom smrti glavnog predstavnika psihološkog romana“, u: *Luč*, 1935., br. 2-3, str. 13.
- Tadié, Jean-Yves: *Introduction à la vie littéraire du XIXe siècle*, Paris, Bordas, 1987.
- Tadié, Jean-Yves: *Le Roman au XXe siècle*, Paris, Pierre Belfond, 1997.
- Tailhade, Laurent: „Paul Bourget“, u: *Petits mémoires de la vie*, Paris, G. Crès, 1922., str. 145-155.
- Taine, Hippolyte: *Essais de critique et d'histoire*, Paris, Hachette, 1866.
- Taine, Hippolyte: *Histoire de la littérature anglaise*, Paris, Hachette, 1863.-1864.
- Talmeyr, Maurice: „Paul Bourget“, u: *La Revue hebdomadaire*, mai 1894., str. 630-633.
- Les Temps des capitales culturelles: XVIIIe-XXe siècle*, sous la direction de Christophe Charle, Paris, Champ Vallon, 2009.
- Teorija recepcije u nauci o književnosti*, priredila Dušanka Maricki, Beograd, Nolit, Institut za književnost i umetnost, 1978.
- Teramond, Guy de: „L'Étape“, par M. Paul Bourget“, u: *Gil Blas*, 11 août 1902.
- „La thèse sociale de 'L'Étape'“, u: *Journal des débats*, 8 mars 1903.
- Thibaudet, Albert: „L'Esthétique du roman“, u: *Réflexions sur le roman*, Paris, Gallimard, 1938., str. 9-27.
- Thibaudet, Albert: „Le groupe de Médan“, u: *Réflexions sur le roman*, Paris, Gallimard, 1938., str. 132-138.
- Thibaudet, Albert: *Histoire de la littérature française: de 1789 à nos jours*, Paris, Stock, 1969.
- Thibaudet, Albert: *Physiologie de la critique*, Paris, Gallimard, 1930.
- Thibaudet, Albert: „Le problème du 'Disciple'“, u: *Réflexions sur le roman*, Paris, Gallimard, 1938., str. 227-232.

- Thibaudet, Albert: „Les trios critiques“, u: *Reflexions sur la critique*, Paris, Gallimard, 1939., str. 125-136.
- Tissot, Ernest: *Les Évolutions de la critique française*, Genève, H. Georg, 1890.
- Todorov, Tzvetan: *La littérature en péril*, Paris, Flammarion, 2007.
- Tomasović, Mirko: *Komparatističke i romanističke teme*, Split, Književni krug, 1993.
- Tomasović, Mirko: *O hrvatskoj književnosti i romanskoj tradiciji*, Zagreb, Mladost, 1978.
- Tomić, Josip: *Matoševo poznavanje francuske književnosti*, Zagreb, [s. n.], 1939.
- Tout-Paris: „Le dîner de l'Appel au soldat“, u: *Le Gaulois*, 8 juillet 1902.
- Trésor de la langue française*. URL: <http://www.cnrtl.fr/definition/neurasth%C3%A9nie>
- Trézenik, Léo: „Un crime d'amour“, u: *Lutèce*, 27 février 1886.
- URL: <http://books.google.fr/books?id=2EXl02r2YHMC&pg=PT603&lpg=PT603&dq=un+crime+d%27amour+paul+bourget&source=bl&ots=Ls6iaBOmo7&sig=wI6nNdR5AH9WPHFP54gxjVScjU4&hl=fr&sa=X&ei=xKzqUYeqNsi0QW664CIDg&ved=0CD8Q6AEwAzgU#v=onepage&q=un%20crime%20d%27amour%20paul%20bourget&f=false> (20. 12. 2013.)
- Trivijalna književnost: zbornik tekstova*, priredila Svetlana Slapšak, Beograd, SIC, Institut za književnost i umetnost, 1987.
- Vaillant, Alain; Bertrand, Jean-Pierre; Régnier, Philippe: *Histoire de la littérature française du XIXe siècle*, Paris, Nathan, 1998.
- Vandérem, Fernand: „Un rêve de Paul Bourget“, u: *Le Figaro littéraire*, 28 décembre 1935.
- Van Tieghem, Paul: *La littérature comparée*, Paris, Armand Colin, 1946.
- Varillon, Pierre; Rambaud, Henri: *Enquête sur les Maîtres de la Jeune Littérature*, Paris, Bloud & Gay, 1923.
- Vidan, Gabrijela: *La Croatie: son histoire, ses liens avec l'Europe*, Paris, L'Harmattan, 2014.
- Vignier, Charles: „'Un Crime d'Amour', par M. Paul Bourget“, u: *La Revue contemporaine*, janvier-avril 1886., str. 275-276.
- Vitet, Ludovic: *Réponse au discours de réception de Jules Sandeau*, 26 mai 1859.
- URL: <http://www.academie-francaise.fr/reponse-au-discours-de-reception-de-jules-sandeau> (18. 11. 2013.)
- Visan, Tancrède de: *Paul Bourget, sociologue*, Paris, Éd. De la 'Revue catholique et royaliste', 1908.
- Vogüé, Eugène de: *Réponse au discours de réception de M. Paul Bourget*.
- URL: <http://www.academie-francaise.fr/reponse-au-discours-de-reception-de-paul-bourget> (11. 11. 2013.)
- Voivenel, Paul: „Paul Bourget et la médecine“, u: *Le Figaro*, 20 avril 1936.

- Wilde, Oscar: „The Decay of lying“, u: *Complete Works of Oscar Wilde*, London, Glasgow, Collins, 1969.
- Willy: „Les échos de Paris“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 27 mai 1894., str. 325-326.
- Winock, Michel: *La Belle Époque: la France de 1900 à 1914*, Paris, Perrin, 2007.
- Wolff, Albert: „Courrier de Paris“, u: *Le Figaro*, 28 septembre 1890.
- Wyzewa, Théodore de: „Introduction“, u: Bourget, Paul: *Le Disciple*, Paris, Nelson, 1911., str. 5-16.
- Zima, Pierre V.: *Manuel de sociocritique*, Paris, Picard, 1985.
- Zola, Émile: „Les Candidats à l'Académie: Paul Bourget“, u: *Les Annales politiques et littéraires*, 27 mai 1894., str. 323-325.
- Zola, Émile: „Préface de la deuxième édition“, u: *Thérèse Raquin*.
URL: <http://lettres.ac-rouen.fr/francais/zola/textes/raq-pref.html> (12. 12. 2013.)
- Zola, Émile: *Les Romanciers naturalistes*, Paris, Charpentier, 1881.
- Zola, Emile: *Le Roman expérimental*, Paris, Charpentier, 1880.
URL: <http://www.archive.org/stream/leromanexprimen01zolagoog#page/n107/mode/2up> (18. 11. 2013.)
- Zola, Émile: *Thérèse Raquin*, Rijeka, “Otokar Keršovani”, 2005.
- Zéraffa, Michel: *Roman et société*, Paris, PUF, 1971.
- Žmegač, Viktor: *Književno stvaralaštvo i povijest društva: književno-sociološke teme*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1976.
- Žmegač, Viktor: *Povijesna poetika romana*, Zagreb, Matica hrvatska, 2004.

10. ŽIVOTOPIS

Sanja Šoštarić rođena je 1964. g. u Mostaru. Osnovnu školu i jezičnu gimnaziju završila je u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je komparativnu književnost i francuski jezik i književnost (1987.) te bibliotekarstvo (1990.). Ak. god. 2007./08. upisala je Poslijediplomski doktorski studij književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture.

Od 1987. do 1992. g. radila je kao profesor francuskoga jezika u Školskom centru za cestovni promet u Zagrebu. Od 1992. g. zaposlena je kao bibliotekar u knjižnici Odsjeka za romanistiku Filozofskog fakulteta. God. 2004. izabrana je za lektora, a 2008. za višeg lektora francuskoga jezika na Katedri za francuski jezik Odsjeka za romanistiku. Drži lektorsku nastavu iz četiri kolegija na preddiplomskom i jednog kolegija na diplomskom studiju (prevoditeljski smjer). S francuskoga je prevela je veći broj stručnih tekstova i osam romana koje je popratila kraćim pogovorom. Kao TEMPUS-ov stipendist stručno se usavršavala u Belgiji i Francuskoj (*Institut Libre Marie Haps*, 2005.; *Institut Supérieur d'Interprétation et de Traduction*, 2006.). Preradila je i proširila *Francusko-hrvatski i hrvatsko-francuski rječnik* Rudolfa Maixnera te napisala jedanaest stručnih i znanstvenih članaka, uglavnom o suvremenoj francuskoj književnosti.

Popis objavljenih članaka:

„Yasmina Reza, dramatičarka i prozaistica“, u: *15 dana*, 2006., br. 1-2, str. 38-41.

„Francuski antimodernisti ili dva stoljeća otpora moderni“, u: *15 dana*, 2006., br. 4, str. 12-14.

„'Crveni šešir na mrtvačkoj glavi i dva razjarena plava oka': skica za portret Hervéa Guiberta“, u: *Književna smotra*, 2006., br. 141-142 (3-4), str. 131-133.

„Francuska, Atlantida potonula u vremenu“, u: *Književna smotra*, br. 141-142 (3-4), 2006., str. 135-137.

„Književni opus Yasmine Reze ili kako pomiriti uspjeh i kvalitetu“, u: *Književna smotra*, 2007., br. 143 (1), str. 63-73.

„Rekvijem za Istok – svjedočanstvo o izgubljenoj domovini“, u: *Književna smotra*, 2007., br. 144(2), str. 139-141.

„O prevođenju književno-teorijskog nazivlja“, u: Cvijeta Pavlović i Vinka Glunčić-Bužančić (ur.): *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova IX. (Hrvatska književnost XX. stoljeća u prijevodima: emisija i recepcija)*, Književni krug, Split, 2007., str. 396-404.

„U potrazi za (ne)poznatim Proustom“, u: *Književna smotra*, 2007., br. 145(3), str. 141-143.

„Andreï Makine između Rusije i Francuske“, u: *Philological Studies / Filološke studije*, 2008., br. 6, vol. 2, str. 79-88.

„(Ne)moć književnosti“, u: *15 dana*, 2010., br. 1-2, str. 12-17.

„Paul Bourget u francuskom književnom polju na kraju 19. stoljeća“, u: *Književna smotra*, 2014., br. 174(4), str. 109-119.